

Чингиз Айтматов

ҚУЛАЁТГАН ТОғЛАР

(МАНГУ ҚАЙЛИҚ)

ҚИЁМАТ

БИБЛИОТЕКА «МИРОВАЯ ЛИТЕРАТУРА»

Чингиз Айтматов

ПАДАЮЩИЕ ГОРЫ
(ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА)

ПЛАХА

Чингиз Айтматов

ҚУЛАЁТГАН ТОғЛАР
(МАНГУ ҚАЙЛИҚ)

ҚИЁМАТ

Романлар

ТОШКЕНТ—«O‘ZBEKISTON»—2011

ББК 84 (5Қир)
А39

Таржимон Иброҳим Ғафуров

ISBN-978-9943-01-351-3

© «O'ZBEKISTON», НМИУ, 2011

ҚУЛАЁТГАН ТОғЛАР

(МАНГУ ҚАЙЛИҚ)

I

Ҳаммага ва ҳар қайси даврга тегишли ўзгармас бир ҳақиқат мавжуд. Қисмати нималигини, пешонасига нима битилганини олдиндан билишга ҳеч кимнинг ихтиёри йўқ, — кимга нима ёзилганини фақат ҳаётнинг ўзи кўрсатади, йўқ эса қисматнинг қисматлиги қоларми... Дунё дунё бўлибдики, жаннатдан қувилмиш Одам алайҳиссалому Ҳавво Кибриёуллоҳ замонларидан бўён ҳамиша шундай бўлган, — ахир булар ҳам тақдир-да, ушандан бери асрма-аср, кунма-кун, ҳар соат ва ҳар сонияда ҳамма учун ва ҳар бир кимса учун қисматнинг сири мангу жумбоққа айланмиш...

Мана у яна шундай эврилди. Шундай. Бу сафар ҳам яна ўшандай: ким олдиндан билибди дейсиз, ҳеч инсон ақли бовар қилмайдиган, қолаверса, балким, Худованди каримнинг ҳам кори-боридан ташқари бир воқеа содир бўлмогини.

Ақлдан хориждаги нарсанинг тагига етаман деб уриниб, фақат бир нарсани тахмин этиш мумкинлиги, у ҳам бўлса, қиссамиз қаҳрамонлари бўлмиш икки хилқатнинг бир-бирлари билан аллақандай самовий боғланганликлари, самовий туташганликлари, қайсидир маънода, яна ўша қазову қадарнинг амри-иродаси билан битта буржнинг юлдузлари остида ёруғ дунёга келганликларидир. Нима дейсиз, шундай бўлса ҳам ажабмас...

Яна ажабмаски, улар ер юзида бир-бирларининг борликларидан хабардор ҳам эмасдилар.

Зеро, уларнинг бирови одамлар минди-минди бўлиб кетган, аҳолисининг зичлигидан тарс ёрилай деб турган, кўчалари бозорга айланган, кабобларнинг ҳидлари кўкка ўрлаган, қовоқхоналари тинимсиз шинавандаларни чорлаган сериздиҳом азим шаҳарда турар; иккинчиси эса, чўққиларини кўз илғамас юксак тоғларда, ваҳший қоялари ўғрайган дараларда, қуюқ қоронғу арчазорлар, олти ой муз-қори эримайдиган терскайларда истиқомат қиларди. Шунинг учун уни қорли тоғлар илвирси деб аташарди. Илмда эса — баланд зирвали тоғлар ҳақида шундай бир илм ҳам бор — у қоплонлар туркумига, мушуксимонлар оиласига мансуб, қорли Тиёншон барси деб аталади. Йўлбарслар ҳам шулар ичига киради. У яшайдиган жойлардаги аҳоли бу ҳайвонни «жаабарс» (ёй ўқидай барс) деб атайди, бу унинг табиатига ҳам жуда мос — баногоҳ сакраган чоғда ростдан ҳам худди ёй ўқидай учиб боради. Яна уни «Қор кечган илвирс» ҳам дейишади. У доим кўкси билан қорларга ботиб юради... Бу ҳам бор гап... Ўзга махлуқлар қор уюримлари остида қолиб кетишдан қўрқиб, бошқа йўл қидирганда, у эса азамат зўрабор — олға ташланади...

Илвирснинг ов қиладиган пайти кўпинча кун ўртасига тўғри келарди. Бу маҳалда ўтловчи ҳайвонларнинг сув ичадиган вақти бўлади — ёввойи эчкилар, кийиклар, архарлар ташналикларини қондириш учун ҳар ёқдан оқар сувлар, жилғалар, сойларга тушиб келишади, то келаси кунгача тўйиб сув ичишади. Сувлоққа улар тўда-тўда бўлиб келишади. Кичкина тўдаларга бўлиниб, сўқмоқлардан изма-из туёқлари ерга тегмай сакраб-сакраб, теварак-атрофга сергак қараб, қулоқларини динг қилганча, баногоҳ хавф-хатар тугилса, шу заҳоти ҳавога сакраб, ўқдай отилиб, қочишга шай туришади.

Бироқ Жаабарс ўз ваҳший ишларини яхши билади. У панада биқиниб ўлжасини пойлайди, кейин юқоридан қоятошлар ортидан (энг қулайи шу) ёки ён томондан қуюқ буталар орасидан кутилмаганда жониворга ташланади, уни пот билан уриб йиқитади, дарҳол

томоғига ёпишиб кекирдагини узиб ташлайди, қайноқ қон пориллаб отилади, кейин маълум, ҳаммаси тугайди...

Гала тўйиб сув ичгандан сўнг кувган яхши, ўлжа тезроқ қўлга тушади. Бунинг учун пистирмани яқинроқдан танлаб, сабр-тоқат билан нафас чиқармай — қимир этмай! — ётилади — гарчи жонивор нарида унга бир сакраб етиш мумкин. Эчкилар ингичка бўйинларини, чиройли бошчаларини силкитиб, қулоқларини дингир-дингир уйнатиб, хуркак, сезгир кўзларини йилтиратиб, олдинги оёқларини тўпикқача сувга ботириб, товуш чиқармай сув шимираётганларида, кўз узмай хушёр қараб туриш, бутун кучни жам қилиб, чидаш, кутиш керак. Эчкилар шарқираб оққан сувдан қанча кўп тўйиб-тўйиб ичишса, илвирснинг ови шунча баролидан келади. Агар тўғридан тикка қувиладиган бўлса, унда кўпда уринмаган ҳам маъқул — бу учқур эчкилару архарларга етиш қийин. Улар товушдан ҳам тез учишади — жонлари туёқларининг кучида — маърашмайди, чийиллашмайди, айрим махлуқлар каби, мисолига бу сийдам ўрмонлиқ ерларга қургоқчил пайтларда дайдиб келиб қолувчи ёввойи кабонлардай бўлиб тирақайлаб қочиб бораётганда ўтакаси ёрилиб тиррақилаб юборишмайди асло. Манов эчкилару архарлар эса қониб-қаппайиб сув ичганларидан сўнг, улар яшиндай тез югуролмай қоладилар, ана шунда бир зум ҳам пайсалга солинмайди, улар сувлоқдан бош кўтариб ортга қайта бошлаганлари заҳоти...

Бу гал ҳам қиём чоғлари Жаабарснинг сув бўйларида ов қилгиси келди. У азалий шалдиروق қушиғини куйлаб чопаётган сой бўйлаб, тўқайзорлар оралаб, атрофга аланг-жалаң қараганча, шошилмай келарди — орқада илвирсларнинг қондош биродарлари қорли тоғ йўлбарсларидан битта-яримтаси пайдо бўлиб қолса ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Шунақаси ҳам бўлиб туради, айниқса, овга бутун оила гала бўлиб чиққан бўлса, Худо сақласин, бундан нари турган яхши. Ортиқча галва-ғишо-ю кўрқинчли ириллашларга не ҳожат! Ёлғиз ов қилган маъқул. У из олиб кетиб борарди...

Ёзнинг охирги кунлари эди, юксак Тиёншон тоғларида энг фараҳбахш чоғлар — қор бўронлари ҳали олисда, довлонларда ҳали йўллар очиқ, жониворлар тўкин ёз бўйи яйраб, тан-жонлари семириб, эт қўйган; тўқайлар, чангалзорлар узра қуш бозорлари авжида, хоҳлаганча чағир-чуғур чувирлаб сайрашиб, шўхликка бериладилар — палапонлар ҳам темир қанот бўлиб, ҳавасга учиб-қунишади. Қиш келишига бу ерда қуш қолмайди, то келаси ёзгача иссиқ ўлкаларга учиб кетишади. Бу ерларнинг қишига чидаша олмайди...

Тизилиб сувотга бораётган кийиклар қўрилиб қолмасмикин деб, қўз солиб қадамлаётган Жаабарс йўл-йўлакай атроф жойнинг оройишини олар, бутазорлар ва қоятошлар оралаб ҳолдор жуссаси қўзга ташланиб қолмаслигининг тадоригини қиларди. Унинг баланд, беқиёс ҳаракатчан қадди-қомати, думалоқ қудратли ўмрови, йирик салмоқдор калласи, мушукники сингари қулоқлари ва қоронғуда лазер нурлари мисоли яракловчи чақиндай қўзлари билан бирга Жаабарснинг жуссаси ҳам қайишқоқ, узун ва қудратли эди, терисининг жунлари тиниқ ҳолдор, қуюқ, шохидай товланар, қўшиқларда айтилгандай, бундай пўстинни фақат шаманлару хонларгина кияр эдилар. Ер юзиде ҳеч нарсани писанд қилмай вазмин қадам босаётган барс Африкадаги биродарлари қоплонларга жуда ҳам ухшаб кетиши, ҳатто думлари-де бир хилда узун ва ҳайбатли эканлигини билармикин. Рост, Африка қоплонлари ўлжаларига шиддат билан ташланиш учун қандайдир мушуклар сингари дарахтларга тирмашиб чиқиб, йўғон шохларда узала тушиб пайт пойлайдилар, қорли тоғларнинг барслари эса фақат улут қоялару ўр-жарларда пусиб-биқиниб юрадилар салмоқланиб ва боз устига бу ерларда тўрт-беш минг қўлочлик баландликда улкан бўй чўзган дарахтлар ҳам йўқ; бунда ўрмонлиқлар пастда, водийда ёйилиб ётади, нафсламрга у ерларда силовсинларгина шохма-шох судралиб кезади... Баъзан илвирслар ўша ўрмонлиқларга ҳам хоҳ-нохоҳ бориб қоладиларки, шунда силовсинлар уларга қараб ириллаб

дағдаға соладилар, уз узоқ қардошларини танимаганга оладилар. Қорли тоғлар илвирсларининг макони эса юксак зирвали тоғлар, бунда кук музли чуққилар осмон билан упишади, кувиб етиб булмас эчкилару архарларни овлаш, жон талвасалари, олишувлар бошқача нашғали, улугвор булади...

Жаабарс куп утмай бир қарорга келди, жой танлади, кичикроқ сой буйидаги харсанг тошлар ва қалин бутазор орасига кур ташлади. Биқиниб, улкан тошларга чангалини қайради. Бу ерга сув ичгани эчки-кийиклар келади, улар еттигагача бўлиб, мағрур бошларини хуркак хавл ичида кутариб тоғ ёнбағридан тизилишиб тушмоқда эдилар. Жаабарс боя уларни узоқдан, қоялар орасидаги ёриқдан куз қири билан курган эди. Мана энди қимир этмай пойлоқда.

Қуёш нақ тиккага келган, сахий нур сочар, яккам-дуккам оқ паға булутлар Тиёншон тизмаларининг кук муз чуққиларига йул-йўлакай тегиб утар эдилар. Кўпни курган ҳайвон бари жойида бўлаётганини сезарди. Овнинг энг қизиқ жойи яқинлашмоқда эди. Улкан харсанглар орасида биқиниб ётаркан, Жаабарсни сергаклантирган ва безовта қилган бирдан-бир нарсa у ҳам бўлса ўзининг юраги қандай ураётганини аниқ-тиниқ эшитаётгани эди — худди ҳеч нафасини ўнглаб ололмаётганга ўхшарди. Бундай ҳоллар, албатта, шиддат билан югурганда ва бирдан кескин шахдам сакраганда ёки моча учун омонсиз баттол олишган чоғларда бўлиб туради, унда таланасан, жуссангдан юлинган этлар, жунлар ҳар ёққа отилади, унда атрофда дуч келган ҳамма нарсани буғизлаб ташлагинг келади, жон ҳалпида ириллайсан, укирасан, хириллайсан, бўғилган нафасингдан ваҳшат ёғади. Лекин пистирмани батамом ўзингники қилиб, ҳар бир дикрайган тукингни жамлаб қимирламай кутиб ётганингда, бутун диққатингни қуйиб атрофни кузатаётганингда, юрагинг бундай харсиллаб урмаслиги керак. Нафсиламрга, у ҳозир юрагининг ҳар уриши, олаётган ҳар нафасини росмана эшитарди. У биринчи бор бундай бўлиши. Илгари ҳеч

юрагининг урганини сезмасди — ҳатто қулоғи ҳам гувилламоқда чип битиб. Умуман охирги пайтларда Жаабарснинг ҳаётида анча-мунча нарсалар ўзгарди. Ахир ўтган қишдан бери у тўдасидан ажралиб, ёлғиз ўзи танҳо, аламзада яшашга мажбур бўлди. Қарилик аста-секин билинтирмай етиб келганда, шундай ҳолга тушасан экан. Анчадан буён иш шунга қараб бораётган эди. Унинг мочасига ёш, бақувват барс тиркалиб олгандан сўнг, ҳеч кимнинг у билан иши-ҳуши бўлмай қўйди, бунга эҳтиёж қолмади. Олишув қаттиқ ва қўрқинчли бўлди, аммо у рақибини енголмади. Кейин қуймай яна жанг қилишди, ўлардай бир-бирларини пийпалашди, аммо яна ғанимни ҳайдаб юборолмади. Лекин чиноққулоқ адув (унинг бир қулоғи, чамаси, олдинги жангларда юлиб олинган эди) камдан-кам топиладиган қаҳрли, чарчамас, қайсар-қайтмас махлуқ чиқди, барсойимга ёпишди қўйди, ҳеч ёнидан жилмайди, суркалади, ишқаланади, дик-дик ўйнайди, тинмай ириллайди, тавба. Яна ҳаммасини Жаабарснинг кўз ўнгига қилади. Жаабарс тоғлардаги зилзила пайтида биринчи мочаси ҳалок бўлгандан сўнг мана шу иккинчи барсойимга қовушган, узоқ вақт бирга яшаган, икки маротаба бола кўрганди, мана охири келиб ёш чиноқ барс билан қушилиб кетди. Кетганда ҳам орқа-олдига қарамай, кўз-кўзга тушади демай кетди, дам думини ўнгга-сўлга ликиллатади, дам буриб-буриб юқори кўтаради, дам айлантириб тагига қисади, дам-бадам янги жуфтига суркалади, ўйнашади, тегажағлик қилади. Шу тариқа кетди, ҳатто қиё ҳам боқмади...

Жаабарс ўшанда уларнинг кетидан қувмоқчи бўлди, қувиб етди, қувиш қийин эмасди — улар ўрликдан йўртиб кетиб боришарди, — лекин бундан ҳеч наф чиқмади, боягидай бойхўжанинг таёғи бўлди. Яна ваҳший жанг бошланди. Бироқ бу сафар барсойимнинг ўзи ҳам Жаабарсга ташланди, уни пийпалади, тишлади, бу Жаабарснинг тўдадаги ўз ўрнини сақлаш йўлидаги, барслар қавми ичида ўзининг асил насл қолдирувчи нарлик табиати ҳамда мавқеини давом эттириш, чўзиш

йўлидаги уринишларига сўнгги зарба бўлиб тушди ва Жаабарснинг узил-кесил маглубияти билан тугади. Аммо ўшанда ҳам Жаабарс бир оз ўзига келиб, қони қизигида бошқа тўдага бош уриб, янги етилган навраста мочалардан бирини биқинига тортмоқчи бўлди. Бунда ҳам жанг аёвсиз кечди — бирдан бирваракайига учта нар ғажигилар — бу ерда ҳам аммо ҳеч иш чиқмади. Моча ва ёш талабгорлардан иборат тўда ўз муносабатларини аниқлаш, тугунларини ечиш учун яқин орадаги дара ичига кириб кетдилар, у эса ўзининг асосий вазифасидан ажралган, ҳамма юз ўтирган ҳолда ёлғиз қолди — насл қолдириш учун курашда табиат ҳамиша янги келган кучларнинг тарафини олади.

Жаабарс бир йўла бош олиб кетишдан илгари шу атрофларни бир оз кезиб, дайдиб юрди — у юриб туриб дам таққа тўхтаб қолар, дам галдираб чопар, дам чўзилиб ётар, дам ўрнидан туриб тоғларни ларзага солганча умидсиз ўкирарди. Агар табиат унга ато этсайди, шу тобда у бўридай увиллаган бўларди. Лолу карахт, ўзини йўқотган кўйи у жисму жонини қайга қўйишни билмас, ҳатто ов қилгиси келмас, иштиёқи сўнган — эчкилару архарлар тўдаси қахрли қаттол Жаабарснинг кучи энди уларга етмайдигандай аста ўт чимдиб яқинидан хотиржам ўтиб боришарди, ҳолбуки ҳали у қадарли қари ҳам эмас, ҳали ҳамон ютқизиқ нималигини билмайдиган абжир овчи эди...

Аслида ҳам ўзи шундай эди. У вақтнинг нималигини билмай қолган, уни тушунмай қўйган бир пайтда кутилмаганда ўзини ўта қийнаган, энг оғир азобига айланган нарсани кўрди. Қоялар қалашган юксак ўрқада тураркан, чириган арчанинг устида ётиб, атроф тумонатга нохуш назар ташлаб, баногоҳ ҳов пастдаги ўрликда бир жуфт барс қовушмоқ ўйинларини диконглаганча адо этмоқчи бўлаётганларини кўрди — эндигина бир-бировларини топган ёш нар ва моча вужудларидан хориқулодда куч ва эҳтирос ёғилиб, дам чопишар, дам ўйинга берилишар, дам қонларини қизитиш ва жўштириш учун бир-бирларини ҳазилга тишлашар, одми-

ликни тарк этиб шавқнинг самовий парвозига ҳозирлик кўришарди чамаси... Узоқ бўлишига қарамай шу ердан ҳам уларнинг кўзларидан чорлов забти билан ўтлар чакнаётгани сезилиб турарди.

Шунда Жаабарс ногаҳон ётган жойидан қулади, қорни билан судралди, худди ўзини батамом унутишни истагандай ингради, аммо қўлидан нима келади? Бир маҳаллар шавқнинг шундай лаззатини у ҳам тотиб кўрган, ўша пайтлар худди оёқ тагида қолган илондай буралиб чирмалган ва лаззат зўридан инграган ипакдек юмшоқ барсойим билан шундай ўйинларни ўйнаган. У бошқа тудадан ўзига ўнгариб олган анов ёш, навраста моча билан ҳам шундай тўйиб-тўйиб ўйнаганлар. Ўша чоғлар улар худди итдай чақишганларини қавмдош барсларга кўрсатмаслик учун уларнинг кўзларидан ўзларини олиб қочиб, узоқларга бирга-бирга тиркашиб, суркашиб кетишган, зеро табиат бу сеҳру жодуни фақат жуфайларнинг ўзига ато этмиш — нарга-да, мочага-да ҳуфя гизланмакни буюрмиш... Худди мана шундай улар қовушмоқ иштиёқининг оташ-алангасида яшин янглиг учишар, вужудлар висол шавқида ёнар, уларнинг бошлари узра осмон ҳам уртаниб аланга олар, нигоҳларнинг чақин-чақноқларида олдинда тоғ зирвалари чайкаларди. О, бутун атроф дунё жаранглари ва шуълалар сочар, улар эса, янги жуфайлар худди мана шундай биқинни биқинга тираб, биров-бирова ўтли суйкалиб, бир-бирларини ёндириб-куйдириб, шавқ устига шавқ ошириб, мастона чопар эдилар, баҳарҳол, худди мана шундай ёзнинг охирлари эди, зероки келаси баҳор тоғларда янги насл бунёд бўлажак, қорли тоғлар барсларининг ҳаёти янги наслларда давом этажак...

Улар шундай бир-бирларига маҳкам ёпишиб, худди шитоб билан сузиб бораётган улкан балиқлар каби чопганда жуссалари узайиб, шамолда думларини қиличдай тикка қилиб учишарди. Моча пича олдинда, калласи ҳам таомилга кура андак илгарироқда — мочанинг ҳадди-имтиёзи ўзи шундай. Нар эса кўп эмас, оз эмас, ярим калла орқароқда — моча вужудидан

таралган исдан масту мустаграқ, унинг ўтли нафасини ҳаприқиб ичига ютиб, моча юрагининг гулдурос солиб уришини ўз жисми жонига тўла сингдириб елади. Илгари ҳеч туймаган алланима бутун жону жаҳонини ағдар-тунтар қилиб юбормоқда эди. Ўша дамларда у қандайдир ўзгача — чўзиқ улиган, шамолда акс садо бериб таралган гувилаган ва шувиллаган товушларни эшитмиш эди. Улар кундузнинг шуълаларида боши узра аллақайларда ҳосил бўлар, ҳавонинг муқтадир ҳаракатида шитоб ила ботиб бораётган офтоб ёругида, атрофдаги тоғлар ва ўрмонлар чайқалишида ўрлар, кучаярди. О, магарамким, қорли тоғлар барси билсайди, англасайди, бу ҳаётнинг самовий мусиқаси эди, бу уларга етган висол айёмининг қудратли куйи янграмоқдайди... Лекин бу аксар бўлганидек, фақат лаззатли сароб эдики, кейинчалик у шафқатсиз ҳаётга дўнди. Кунлар дарёдай оқиб ўтар, йил фасллари бири кетар, бошқаси келар, шу тариқа сароб ҳам тарқади...

Қисмат ўйинларини билиб бўлмайди — шундай бўлган, абадул-абад шундай бўлади, унинг устидан қозининг даъвоси ожиз, нест...

Жаабарс ёлғизликка мубтало бўлган ўша кун, жуфайи барсойим ҳамманинг кўз ўнгида музаффар чиноқ барс билан нарротлар жангининг нашидасини суриш учун ҳайё-хўйт қочганда, атроф жойларда сангиб юрди. Ҳеч қандай мақсадсиз боши оққанча тентиди, ҳеч қайга сиғдириб бўлмайдиган гашлик аламини босишга уринди, ҳатто ов эсидан чиқди.

Ана ўшанда, — ҳаётнинг найранглариға қарангким, — тоғлар орасидаги овлоқ бир ўрда у кутилмаганда барсойим билан голиб чиноқ барсга дуч келиб қолди, у жуфайнинг айни чақишган пайтида устидан чиқди. Аҳвол доли гулига келганди. Жаабарс яна бир одим отса, ҳар икковидан ҳам ўчини тўла ола биларди. Лекин охирги сонияда у бирдан така-тақ тўхтади, қон қуюлган даҳшатли кўзларини бир-бирига қаттиқ қапишган жуфайдан узмай, тек қотди-қолди, — аллақандай куч, аллақандай товуш, аллақандай ирода уни тўхтатди.

Баайни кимдир ичкаридан туриб, насл қолдириш учун қовушганларга тегма, зиён еткизма дегандай бўлди. У орқасига қайрилиб, оёқлари тошларга сирғалиб, қоқила-қоқила нари кетди, кетаркан, ич-ичидан инграган, ҳўнграб укирган овозлар чиқарди...

Жаабарс барслар қавмининг тўдаларидан тобора узоқлашиб бораркан, у тамом ёлғизланиб қолди, арзир-арзимас сабаб билан қон чиққунча уришаверадиган раҳмсиз, қахрли, қувгинди махлуққа айланди. У ғорларда яшар, жонини қутқариш учун тирақайлаб қочган жониворлар орқасидан қувиб, энг баланд қорли тоғларга довур чиқиб борарди, кўпинча жониворларни керагидан ортиқ буғизлар, гўёки ҳамма ёқдан текинхур ғаламислар — чиябўрилар, тулқилар, бурсиқлар ёпирилиб келиб таласин, ўлаксахўр калхатлар чийиллашиб, чинқиритиб, хирқираитиб, қанот қоқиб, жанжал-сурон кутариб талон-тарож қилсин, чангаллари қонга ботсин, дегандай бўларди. Мана шу барча талончи жондорларга Жаабарс бир чеккада нафратомуз қараб турар, баъзан худди улар нимагадир гуноҳкордай наъра тортиб устиларига ташланар, бўкирар, ўкирар, ҳайдашга уринарди. Шундай қилиб алаmidан чиқмоқчи, иситма огригини даф қилмоқчи, армонларига дармон қўймоқчи бўларди...

Кунлар бир-бир ўтар, порлоқ зирвалари қор ва қўк муз билан қопланган тоғлар ҳар қачонгидай ўз ўрнида қимирламай турар, ҳаво ўзгарар, қишлар кетиб, ёзлар чиқар, юксак чўққиларнинг шер янглиғ ҳолдор ҳукмдори Жаабарс эса ўша-ўша танҳоликда умр кечирар, ташқаридан қараганда, ҳеч нарса сира ўзгармаган эди. Аммо аста-секин билинар-билинемас кунлар келди, Жаабарс ҳарсиллаб қоладиган бўлди... Бу гоҳи-гоҳида такрорланар, айниқса кескин, шиддат билан ҳаракат қилишга туғри келганда юзага чиқар, лекин тинч-осуда турганда ҳам нафаси сиқиб, кўкраги сирқираб огришига энди дуч келмоқда эди.

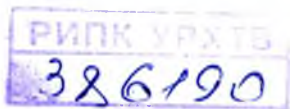
Кийикларни сувотда биқиниб ётиб пойларкан, Жаабарс биринчи бора ҳали ов бошланмасдан бурун нафаси тикилаётганини сезиб қолди.

Ҳаракатни ҳар қачонгидай қилиш керак; эчкилару архарлар қониб сув ичганларидан сўнг фурсатни бой бермай пистирмадан чиқиб уларни босиш керак. Лекин бу ҳали ниятдан ўзга нарса эмас. Ҳаммаси жойида бўлгани яхши, йўқса, эчкилару архарлар пистирма борлигини қандайдир сезиб, кўз очиб юмгунча йўлларини ўзгартириб, тумтарақай гойиб бўлган чоғларни ҳам эслайди. Ундан кейин яна қайтадан изга тушиш, таъқиб қилиш, қувишга туғри келади, у ёғи нима билан тугайди, бир Худога маълум...

Бу сафар Жаабарс тақдирдан нолимаса ҳам бўларди. Булар баайни архарларнинг нақ ўзи эди, бу ёввойи шоҳдор қўй-қўчқорлар жуда чопагон бўлишади, баланд қоялар устида юришади, зирвали тоғларнинг бошқаларга насиб этмаган ноёб ўт-ўланлари билан тирикчилик қилишади — мана шулар сойнинг буралиб оққан ерига адашмай келишар, Жаабарс шу яқин орада пистирмада биқиниб уларни пойларди. Архарлар уни узоқдан пайқашмади, яқинлаб келганда сезишмади, сой қиргоғи бўйлаб қатор тизилишиб, бамайлихотир сув ича бошлашди.

Жаабарс паналаб уларни қимирламай кузатарди. Бари ўз маромида давом этарди — жониворлар сувотда роҳатланишар, тўйиб-тўйиб сув ичишар, тин олишарди, қулай пайтни кутиш керак эди, холос. Фақат одатдан ташқари бўлаётган бир нарса — Жаабарснинг нафаси сиқмоқда эди. Кўкси бўғиқ хириллар, гарчи бу ҳозир ҳалал бермаётган бўлса ҳам, ҳар ҳолда нафас олишнинг оғирлашгани безовта қиларди.

Бироқ пайти келди, энди барс икки бора бамисоли яшиндек ҳатлаб чеккада турган тўданинг йўлбошчиси тирик шоҳдор архарнинг белини зарб билан уриб синдириши керак эди — аммо нафаси бўғилиб, иш расво бўлди. У зўр сакраб отилгандаёқ тўда шу заҳоти кескин сесканиб кетгани ва бошларини елдек кўтарганларини кўрди, энди у панжасини зарб билан урса бас, ўлжа унинг темир чангалига дош беролмайди, қулайди, мана у мўлжалига етди ҳисоб, аммо у ўлжага етмай йиқилди,

архар ўзини четга отди. Ҳаво етмади барсга. Жаабарс қахр-газаб билан яна архар устига ташланди. Аммо у чап берди, унинг ортидан поданинг бари тумтарақай қочди, кўрқинчли ваҳший орқада қолди.

Ҳали архарларни қувиб етса буларди, ҳали биринчи унг келганини уриб қулатиш мумкин эди, шунинг учун Жаабарс бутун кучини сарфлаб уларнинг изидан кува тушди, лекин яна омади келмади – қувиб етолмади, йиқолмади, голибона ўкиролмади, пода эса тобора узоқлашиб борарди... У нафаси қаттиқ сиқиб, батамом бўғилганча ўзини яна ҳаракат қилишга зўрлади, лекин энди кеч эди... Бундай омадсизликни Жаабарс биринчи марта куриши. Аммо энг алам қиладиган ва хурлигини келтирадиган жойи қочиб кетаётган поданинг йўлбошчиси йирик шохлари қайрилган ваҳший қулатмоқчи бўлган нарра архар югуриб кета туриб бирдан орқасига бурилди, дўқ ургандек яниб шохларини силкитди-да, кучли туёқлари билан ерга тарс-тарс уриб, сўнг кўздан гойиб бўлди. Бу эса Жаабарсдан омад кетганини билдирарди, эндиликда у аянчли ночор кун куришга, ўзгалар овининг сарқитларини гажишга маҳкум эди.

Рост, албатта, илгарилар ҳам овда унча-мунча иши юришмаган ҳоллар бўлиб турар эди, аммо мана бундай омадсизликка Жаабарснинг биринчи дуч келиши эди...

У ҳадеганда ўзига келолмас, сиқилган нафасини унглашга уринар, атрофга аланг-жаланг боқар, боши оққан томонга кетиб борарди...

Олам бўм-бўш ҳувиллаб қолди. Шунда Жаабарс охирги марта бир маҳаллар қовушмоқ ўйинларида бошидан кечирганидек, оламтобни чорлаб ўкириб сурон солмоқни, тоғлар, шаршаралар ва ўрмонларнинг фусункор сасларини, ўшандаги самовий мусиқа оҳанглари тингламоқни истади, аммо олам сув қуйгандек жим-жит эди...

Юксак тоғларнинг кечаги ҳукмдори тоғларда боши оққан томонга ёлғиз харсилаб кетиб борарди. Ҳаёт муқаррар тарзда охир-оқибат сўнади, кунларни орқага

қайтариб бўлмайди. Жаабарс ҳаётининг сўнгги дамларини ёлғизлик ва кимсасизликда ўтказиш учун бошпана гор топай деб, тизмадан тизмага лукилларди. Ваҳший махлуқ ҳали кейинроқ унинг аччиқ қисматиға бир инсон ҳам шерик бўлажагини табиийки ҳаёлиға ҳам келтирмасди. Эҳтимол шундай хилқат борлиги унинг қулогига андак чалингандир, тўғрироғи, у тоғларда ўқтин-ўқтин милтиқ овозларини эшитган, ўшанда вужуди қўрқувдан ларзаға тушган, бир зум турган жойида тек қотиб қолган, сўнг янада узоқларға бош олиб кетган, аммо шундай бўлса ҳам, одам боласини яқиндан сира кўрмаган — бунақа воқеа унинг ҳаётида ҳеч бўлмаган.

Бироқ шундай учрашув унинг манглайиға битилган эди. Яна ўша-ўша — тақдир...

II

Тушунтириб бериш қийин-ку, лекин гоҳида воқеалар бир-бириға тўғри келиб қолади, воқеа рўй берган жой ҳам, вақт ҳам ва энг муҳими, кимсаларнинг хатти-харакатлари ҳам тўқнашиб, буларнинг бари бамисоли тақдирни ҳеч кутилмаган бурилишларға буриб юборади. Бу сафар ҳам шунга яқинроқ бир нарса рўй берди. Ҳолбуки, охир-оқибат ҳақ барибир қарор топади деб ўйланган, ишонилган эди. Ахир ҳақнинг барҳам топиши мумкин эмас. Ва демакки, яшашдан тўхтама ва ҳақиқатни исбот этишдан чарчама — шуни деб яшаймиз, Худонинг амру иродаси ҳам шу. Фақат айтинчи, ҳақиқатнинг ўзи нима?..

Ҳар қачонгидай жумадан шанбаға қараб тунги ҳаёт бошқа бегим кунларға қараганда анча-мунча барвақтроқ бошланарди. Оқшом тушган чоғда Арсен Саманчин ўз ўрнини эгаллаган эди. Ўзига керак нарсаларни буюриб столи ёнида ўтирар, сигарет тутатишдан ўзини тиярди. Ташлайман деб тиришарди. Кутиб утиришнинг интизорлиги ҳаддан ортиб, юрак безовта урганда, одатда чекишнинг хумори тутарди. Кўп ўтмай хуфтон тушди,

дераза ташқарисидаги кўча чироқлари ёнди, катта кучадан ўтаётган автомашиналарнинг тунги чироқлари лип-лип шуъла сочди.

Рестораннинг ярми ҳозирча буш, лекин яна бир оз вақтдан сунг бу ерда олма тушгудай жой топилмайди. Ажабланарли жойи йўқ: ўз вақтини чоғ ўтказишга қурби етадиган одамлар айна мана шу ерга ёғилиб келишар, шаҳар чеккасидаги бу ерни Эманзор боғ деб аташар, ҳозирги тилда элита деб юритиладиган, энг обрўли ва демакки, энг қиммат ресторан шундоқ собиқ зобитлар уйида жойлашган бўлиб, европача усудда ҳашамдор таъмирланган ва унга жуғрофий-сиёсий маънодор қилиб «Евразия» деган баландпарвоз замона-соз ном берилган эди.

Мана шу «Евразия»да у ўзига тайинланган вақтни кутарди. Ташқаридан биров нега унинг бу ерга яна ёлғиз ўзи кунда-шунда бўлиб қолганлигидан ажабланиши ҳам мумкин эди. Бор буд-шудини биратўла қиморга бой бериб, шир ялангоч бўлиб қолган бизнесмен бўлганида тушунарли эди: ҳа, алаmidан ичяпти-да дердингиз. Аммо у ишбилармонлардан эмасди, унинг «Евразия»да бир шиша май устида худди дўст-биродарларини кутаётгандай бўлиб ўтиришининг сабаблари бундоқ қараганда, унинг ўзига ҳам унчалик равшан эмасди.

У майни майдалаб тортиб, ўзини вақтини бекор кеткизмайдиган одамдай кўрсатаркан, доим ёнида олиб юрадиган кейсидан қандайдир қоғозларни чиқариб кўриб ўтирар, уларни диққат билан ўқиб, мағзини чақар, ич-ичидан ўртаниб, аслида гирт таваккал қилаётганини англаб, лекин бошқа иложи йўқлигини ҳам кўриб турарди. Аҳвол, шарт-шароитни ҳисобга олганда, ўзининг умид-орзулари, илинжларининг ҳадди битганлиги, афтидан бу гал сўнгги бора уриниб кўраётганлигини ҳис қиларди.

Шундай, ётиб қолгунча отиб қол, қизнинг ёнига етиб бориб, гап очишга улгуриш керак. Қиз ўзини қандай тутаркин? Аллакимлар уни энди примадонна деб ҳам аташмоқда, лекин у ҳам, қизнинг ўзи ҳам биладики...

Муҳими, қулай пайтни қўлдан бермаслик. Ҳақиқатни қутқариш йўлидаги яна бир уриниш. Ҳали яна ҳақиқатингни пеш қияпсанми, ахир қачонгача! Лекин айлангириб келганда оқибат нима бўлади, у қандай жавоб қилади, айтиш қийин. Унинг сувсиз саҳрода қолиб оч ўлса ҳам, воз кечмайдиган олийжаноб орзу-аъмоллари бор, кечинмалари, туйғулари бор ва қиз ушбу туйғулар-у, орзу-аъмолларни қандай қабул қилади, қандай тушунади, билиш амри маҳол эди. Бу эврилишларни кўринг энди. Юксак хаёллар, орзулар, барини ҳаёт рад этди! У эса токи жони борица уларни тутиб қолмоқчи, улардан асло айрилмоқчи эмас, улар билан бир тузоққа тушди, аммо воз кечгиси йўқ. Бамисоли ҳамма замонанинг катта шох йўлидан учиб боряпти, у галдир эса қўл кўтариб йўл четида тўхтатмоқчи, лекин ҳеч кимнинг у билан иши йўқ, ҳеч ким тўхтамайди. Мана, яна бир таваккал. Шунинг учун ҳам барвақтроқ келди, эстрада саҳнаси очиқ кўриниб турадиган, ҳеч ким тўсолмайдиган жойни танлади. Унга шундай бир жой ниҳоятда зарур эди...

Бу орада саҳнада оркестр қатнашчилари пайдо бўлиб, ўз ўринларига бориб ўтира бошладилар. Булар ҳалигиндай «тўғри эфирга» чиқишарди, мана бундай даъво-достон ресторанларда хорижий ҳамда маҳаллий юлдузларнинг «тирик чиқиши», тирик рок-музикани ёқтиришади кўпроқ.

Илгари опера театрининг оркестрида чалган маш-шоқларнинг баъзи бирларини у аввалдан танир, баъзи бировлари билан эса салом-алиги ҳам бор эди. Тўғри, анча вақтлардан бери гаплашган эмас. Қанча сувлар оқиб ўтди орада. Уларга аввалгидек унинг кераги бормикин? Ахир гап фақат шундами? Мана, музика чалинади-ю, кўзга кўринмас парда сурилиб ҳар бир кимса учун ўзга дилбар олам очилади ва бу оламга инсон фақат музика орқали кириши мумкин, шунда барча ўткинчи, бекорчи нарсалар чекинади-ю, ёлғиз қуйлаётган руҳ қолади.

Музикага келганда, у туғма ошиқ эди, туйғуларини ҳеч қаерга сигдириб ҳам бўлмас, англаб ҳам бўлмас эди.

Бу ҳавасгина эмас, ундан ҳам кучлироқ, каттароқ, тушунтириб бўлмас бир нарса эди. Бу борада бир воқеа ҳам рўй берган, эсига тушиб қолса, кулгиси қистайди, ўзини масхара қилиб жинни мусиқапараст дейди. Илк қайта қуриш йилларида ўзининг журналистлик юмушлари билан Лондонга бориб қолиб, анжуман ўтаётган ҳашаматли меҳмонхоналарнинг бирида ҳамма қулайликлар муҳайё ҳожатхонада шипданми аллақайлардан мусиқа садолари ёғилиб турганига дуч келди. Одамлар ҳожат учун кириб чиқишар, чиннидай хоналарда заруратларини бажаришар, табиийки, артинишар, суртинишар, томоқларини қаттиқ қоқишар, унитазларнинг сувларини шалдиратиб, гулдурос билан туширишар, буларнинг ҳаммаси узра улар шарафига Шопен ёки бошқа бирор мусиқа даҳосининг гузал асари янграб турарди. О, ноаён юксакликлардан оқаваларга қандай оҳанглар ёгиларди-я! Унинг ақли шаҳар маданиятининг бу каби қулайлигини сира тушунишни хоҳламасди. Ахир мусиқа бу Худога етмоқ, руҳнинг коиноти-ку. Ўйлаб топган қилиқларини кўринг! Шунда эҳ, олдинги ўтмиш пайтларни қўмсади — қанийди меҳмонхонада «Таклиф ва шикоятлар» дафтари бўлсайди — беш юлдузли маъмурларга кўрсатиб қўярди нима дейиш, нима қилишни! У юқорига чиқиб, шу борада оғиз очмоқчи бўлган эди — шу заҳоти илло-биллога келтирмай оғзига уришди — оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди. У Москвада таҳсил олиб юрган кезларида ўрганган, бемалол тушунса бўладиган инглиз тилида ҳожатхонада мусиқа чалиш раво эмас, деб тушунтирмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти — сизга бу ҳожатхона ёқмаса, бошқасига боринг, деб жавоб беришди...

Мусиқанинг жинниси бўлган бу одам баъзан ҳазил тариқасида албатта, агар болалигимда тоғда овул отларини ҳайдаб юрмай мусиқа мактабига кириб ўқиганимда, қулинг ўргилсин композитор бўлиб чиқардим, зеро мен ўзим хоҳласам-хоҳламасам, кўкрагимда мусиқа тўқийман, лекин афсуски, уни ўзимдан бошқа ҳеч кимса эшитмайди, дерди.

Шундай бўлгандан кейин унинг матбуотда муסיқа ишқибози ва театр танқидчиси сифатида ёзиб туришдан ўзга чораси йўқ эди — бу ишни у яхши кўрарди. Бироқ бу ерда ҳам, кези келса, бурнидан қармоққа илиниб турарди...

Балки бир оз ичиб ўтиргани учунми («Евразия»да асл француз майлари бўлар, шунинг учун унинг бутун ресторанда ўтириши одатдагидай анча-мунчага чиқимдор қилиши тайин) Саманчиннинг вужуди қизиди, яна ўзига май қуяман деб турган эди, шу пайт ресторан хизматчиларидан кимдир столи олдига келди. Бу официант эмас — кўринишдан гоят басавлат, йўгон бўйнига кулранг капалак нусха бўйинбоғ таққан, европача усуддаги хизмат кўрсатиш шуни тақозо қилса керак, боз устига катта кўзойнак қўндирган бир кимса. Директорнинг ўзи экан.

— Кечирасиз, сиз — Арсен Саманчинмисиз? — У Саманчиннинг олдига «Евразия» тамғаси туширилган ташрифномасини қўйди.

— Ҳа! — одати бўйича шахдам жавоб берди Арсен. — Тўғри айтяпсиз, мен Арсен Саманчинман. Сиз демак «Евразия»нинг бошлиги — директор экансиз-да? — У ўрнидан қўзғалиб, кўришиш учун қўл узатди, лутф билан қўшимча қилди: — Буидан чиқди, бутун Евросиё қитъасининг шефи?

— Ўшандай! — деб жавоб берди директор бир оз қийшанглаб қирғизчасига ва гўё сўзини шу билан қатъий тасдиқлади. Арсен Саманчин шу ернинг ўзида унга «Жаноб Ошондой!» — деган лақаб берди.

Қўл олиб кўришганларидан сўнг жаноб Ошондой курсини ўзига тортиб ўтирди, чамаси, жиддий бир нарса хусусида гаплашмоқчи эди, шунинг учун зирҳи оғир кўзойнагини зўр бериб арта бошлади.

Шеф-директорнинг кутилмаган ташрифидан бир оз хайрон бўлган Арсен Саманчин парво қилмай гапини илтифот билан давом эттирди:

— Ҳурматли шеф-директор, ижозат беринг, кейсни олиб қўяй, сизга ҳалақит бермасин. «Евразия»ни жуда

боплагансиз, қойил, томоша қилиб тўймайсан, мен баъзан бу ерга келиб тураман, кам, лекин...

— Биламан, биламан, — деди директор, лекин гапни илиб кетолмади.

— Қойил қолмай илож йўқ, — атрофга завқ билан назар ташлаб такрорлади Саманчин. — Хўрандалар куплигини қаранг, қанча чиройли хотинлар! — Ҳар ҳолда андак ичган эмасми, тили бир оз тутилаётгани сезиларди. — Ўзингиз биласиз, хотинларсиз ресторан гестоган эмас, — французларга ўхшаб тилини такилатиб талаффуз қилди Саманчин, лекин суҳбатдоши бу кинояни фаҳмига етмади. — Ҳа, ресторан — ресторан эмас, театр — театр эмас, бозор-бозормас. Ана яна келишяпти. Булар ҳам гоятда чиройли! Юқорида ўтиришни хоҳлайдиганларга балконда ҳали буш жойлар бор. Ана оркестр ҳам тайёрланяпти! Бормисан-ей, мусиқа, мусиқа бўлсин! Кутиб ўтирибман, шунинг учун келдим. Қандилларни айтинг! Италиядан олиб келинган дейишади, а?

Ошондой бошини қимирлатди.

— Ҳа, ўшандай, Италияники, — деди-да, бир оз шошмай туринг, менинг ҳам айтадиган гапим бор дегандай огоҳлантириб шахд бармоғини кўтарди. — Мен олдингизга бекорга келганим йўқ, шу десангиз... — У гапни чала қолдириб ичига ютди.

— Э, нимасини айтасиз, жуда соз бўлибди! — дея жағи очилди Арсен Саманчиннинг, бизни ҳам кўча-кўйда танишади, ҳали унутишгани йўқ, ҳатто мана бунақа катта менежерлар ҳам салом беришади деган ҳаёлда ўзидан ўзи руҳланиб. — Келинг, унда бирга ичайлик, — таклиф қилди у суҳбатдошининг гўштор башарасига дўстона илтифот билан қараб. — Бу май жуда ҳам яхши, жуда ҳам ўткир. Қойил! Келинг, мен сизга қуяй, яна олиб келишади, айтаман.

— Йўқ, йўқ! — Ошондой унинг шиша тутган қўлини тўхтатди. — Мен бунга эмас. Хизматчилик. Ҳа, сизни кўпчилик билади, сиз маълум-машҳур одамсиз, лекин буни бошқа бир пайт гаплашармиз. Мен сизга бошқа нарсани айтмоқчийдим. Шароит шундай бўлиб қолди,

биласизми... Бугун катта тадбирларимиз бор, хорижлик ҳомийлар учун зиёфат, Оқсу олтини бўйича Канада Қушма корхонаси, халқаро ишлар, олтин бўйича ўзимизнинг одамларимиз — улар таклиф этишган. Катта одамлар, ўз қуриқчилари, қоровуллари, яна рафиқалари билан келишади. Консерт бўлади... Бироқ гап бунда эмас. Сизга гапнинг пўсткаласини айтиб қуя қолай, ҳозиргина қўнғироқ қилиб айтишди, бугун Арсен Саманчин залда утирмасин деган кўрсатма беришди. «Шундай қилиш керак!» — дейишди.

— Тўхтанг! Тўхтанг! Ким у менга буйруқ берадиган? — қизишиб кетди Арсен Саманчин. — Кимга «керак» экан бу? Нима ҳаққи бор...

— Менга шундай буюришди! — деди башараси қизарган Ошондой ади-бади айтишиб ўтирмай унинг сўзини шартта бўлиб. — Нега шундайлиги билан менинг ишим йўқ. Тепадан айтишди! — ярақлаб нур сочган қандиллар томон бошини кўтарди у. — Мен айтилган гапни қиламан. Шунинг учун яхшилиқча ресторандан чиқинг, ортиқча гап-сўзларга ҳожат йўқ. Қанча тез чиқсангиз, шунча яхши. Ҳозироқ ўрнингиздан тура қолинг. Гапни чўзиб ўтирмайлик, шундай бўлсин.

— Нега энди шундай бўларкан? Бу нима деганингиз? — деди-ю Саманчиннинг гапи оғзида қолди, қони қочган лабларини қаттиқ қисди. Албатта, у каллахум Ошондойнинг капалагини учуриб, қаттиқ жанжал-тўполон кўтарса бўларди, столни ағдар-тўнтар қилиши, афт-башарасига тушириши, ғалва чиқариши, ўз номус-ори пасткашларча таҳқирланганига норозилик билдириши, ўз ҳақ-ҳуқуқлари поймол қилинаётганига яна бошқа муносиб жавоб бериши, қаршилиқ кўрсатиши мумкин эди, лекин ҳозир бу кўнглига сигмасди.

Миясига яшин янглиғ бир фикр урди-да, у бостириб келган ҳис-ҳаяжонларини босди, лекин бу узини ирода билан қўлга олгани туфайли эмасди, гап шундаки, у бир уриб сулайтириб ташлангандек сезди ўзини, гўё болта урилган дарахт қарсиллаб кўз ўнгида қўлагандай

ва гўё еру замин оёқлари остида гулдираб ларзага тушгандай, зеро кўнглида туйган, онгининг тубларида оққан янгроқ мусикий хаёл сурурлари, уни ҳеч қачон тарк этмаган, ардоқли орзулари — ҳаммаси бирдан бирваракай ўша дарахт каби зум ичида йиқилди, бордан йўқ бўлди, кераги бўлмаган нарсага айланди. Фақат ёлғиз бир фикр унинг бутун борлигини аёвсиз ағдар-тўнтар қилиб юборди:

«Наҳот бу ўша қиз? Наҳот у шуни раво кўрди?» Хаёлига келган бу фикрга ишонмасдан, у саҳнага қаради — қиз ҳали супага чиқмаган эди, аммо оркестр унинг чиқишини кутиб, капалакдек енгил куйларни аралашига уйнаб турарди. Саманчин чунтагидан қўл телефонини шартта чиқарди-да, қизнинг рақамини тера бошлади. Бармоқлари қалтирарди. Овозим ҳам титраб чиқса керак, деб қўрқди. Ошондой буни кўришини истамасди, аммо илож не. Қизнинг телефони ёпиб қўйилмаган эса-да, бир неча дудулаб сас бергач, қизнинг ўзининг ширасиз овози эшитилди: «Мен Ойдана Самароваман. Телефон вақтинча ишламайди, алоқага чиқмайди». Яна ўша етим ду-ду-ду...

— Олмаяптими? — қошини кинояли чимириб сўради Ошондой.

Саманчин индамади, Ошондой нимани назарда тутди? Ким жавоб бермаяпти? Тахмин қиялтипти? Сезяптими? Ё аниқ биладими? Суриштириб утирмади. Ўзини пастга уришни истамасди. Умуман гап бошқа ёқда: бу ёғи энди нима бўлади, ҳал қилиш керак. Ҳаммасига нуқта қўйиб ўрнидан туриб кетаверсинми ё тушунтириб беришни талаб қилсинми: буйруқ кимдан чиқди, нима учун рестораннинг шеф-директори бундоқ пешдаҳан қиялти, сал бўлмаса бўйнига уриб зўрлаб чиқариб юборишдан ҳам тоймайди баччагар?

— Қани нима қилдик? — ўсмоқчилаб сўради Ошондой. — Турамизми? Эшиккача кузатиб қуяман...

— Йўқ-йўқ, керакмас, — деди Арсен Саманчин. — Йўлни ўзим биламан. — У кейсни жаҳл билан ёпди.

— Бўпти унда! Яхши қиласиз. Айтмоқчи овқатга пул тўламасангиз ҳам бўлади. Буни ўз устимизга оламиз, — деб қўшимча қилиб қўйди отбашара Ошондой.

Бундан Арсен Саманчиннинг фигони кўкка чиқди, худди шуни кутиб тургандай бутун аламини тўкиб солди.

— Нима деяпсан ўзи?! — норози қичқирди у Ошондойнинг бетига тик қараганча сенсираб. — Сен мени ким деб ўйлаяпсан? Бу ерга кучадан садақа сўраб кирдимми? Э, жўна тукқанингнинг олдига! Тупурдим сенга ҳам, ресторанинга ҳам. Қани, тез бўл, официантни чақир, тийин-тийинигача тўлаб, кейин бу ердан чиқиб кетаман. Қани, туёғингни шиқиллат! Бас!

— Бўпти, ўзинг биласан! Айтдим-қўйдим. Официант ҳозир келади. У ёғини келишдик, ўшандай! — огоҳлантирди Ошондой ва секин ўрнидан қўзғалиб, ҳукиздай гардани қизарганча орқасига қарамай кетди...

Шунда Арсен Саманчин ортиқча хатога йўл қўйиб, майдалашди, жанжал маддалади.

— Ҳей, менга қара! — деб чақирди у Ошондойни ва у орқасига ўтирилиб қарагач, қаҳр билан башарасига қичқирди: — Ҳей, буйнига уриб ҳайдадим, боладим деб ўйлама тагин! Мен буни шундай қўймайман! Қаерга боришни ўзим биламан. Мен журналистман, мустақил журналист! Билиб қўй!

Бундан Ошондойнинг тили қичиди:

— Билганда нима? Вой, сени қара-ю. Тупурдим сенга, ким бўлсанг ҳам! Хотинлар сендан юз ўгиради, бошқа ёққа қарайди.

— Сенинг нима ишинг бор?

— Сен ўзинг ахлатхонангни бил. Ҳозир журналистнинг охурдаги чўққадан фарқи йўқ. Қорнини тўйғизиб қўйсанг, бўлди, газетадами, телевизордами, ҳуриллайверади. Гапини қаранг буни! Беш минут вақтинг бор, тез қорангни учирмасанг, ўзингдан кўр, ифлос... Сендақаларга кучимиз етади. Тамом! Ғиқ этиб энди оғзингни оча кўрма!

Шуларни айтиб, Ошондой газабдан қийшайган башарасидан кўзойнагини шартта олиб, «мустақил журналист»нинг бакир-чақирига эътибор бермай нари кетди.

Арсен Саманчин бу воқеанинг давоми нима бўлишини билсайди! Официант келди:

— Кечирасиз, мана ҳисобингиз!

Лекин ҳамон газабидан тушмаган Арсен Саманчин ҳисоб вараги қуйилган идишни нари сурди:

— Олдин менга водка келтир!

— Водка?

— Ҳа, водка! Агар русчани тушунмасанг — арақ!

— Ҳозир олиб келаман. Қанча?

— Кўтарганча олиб кел! Тез!

— Ҳозир!

Официант зингиллаб буфетга кетди. Фигони ошган Арсен Саманчин атрофига аланглади. Ҳеч кимнинг у билан ҳеч қандай иши йўқ. Ресторан ўзининг оқшомги ишлари билан банд: одамлар лиқ тулган, балконлар ҳам эгалланган эди. Ғала-говур, кулги, қадахлар жаранглайди, хурандалар хурсандчилик қилади. Муסיқа ҳам деворларда ўйнаган шуълаларнинг рақсларига жўр бўлиб, одамларнинг димоғини чоғлар, кўнгилларини кўтарарди. Шу издихомда фақат у ҳайдалмоқда. Унинг боши айланар, юраги кўксида гурсиллаб урар, бутунга мўлжаллаган ишлари энди битмаслигини ўйлаб сиқиларди. Бу бало кимдан чиқаётганлигини билишнинг иложи бўлсайди: қизнинг, Ойлананинг ўзидан бўляптими ёки унинг янги ҳомийлари қилиқ чиқаришяптими? Агар қизнинг ўзидан бўлаётган эса, бундай сотқинликка қандай журъат этди, нега уни рақиб чангалига ташляпти, шахсий ишларига тумшуқларини тиқишга йўл қўйяпти, шунчаликка борган экан, энди уни ким деб аташ мумкин? Одам ҳам шунақа бўладими? Нима учун? Уни зўрлаб ҳайдаб юборишининг сабаби борми?

Ҳа, нимадир бўлиб, орадан ола шарпа ўтганга ўхшаган эди. Бу яқингинада, ўрталаридаги муно-

сабатлар бир оз узоқлашиб қолганда, қиз негадир ундан узини олиб қоча бошлаганда рўй берганди. Ўшанда ҳам у мана шу ерга келиб, қўлидан кейсини қўймай эстрада ёнида қаққайиб тик оёқда тураверди, то томоша тугагунча бир зум ҳам қиздан қўзини узмади. У қизга қараб, ҳой, ялтир-юлтирга ботган илоҳа, ҳушингни йиғиштир, наҳотки сен мангу қайлиқни ҳали у сахнада сенинг қиёфангда тугилмасдан бурун ўлдирган бўлсанг? Наҳот сен уни издиҳом ичидаги ўйин-томошага сотдинг? Ё ақлу ҳуш сени тарк этдими? — дегиси келарди.

Яна ҳаёлида аччиқ истехзога тўла бир нарсалар айланар, аммо у миқ этиб оғиз очмади... Шундай қотиб, карахт тураверди, кейс ичида эса унинг гунглигига гаров улуг бир асар, у бунга амин эди — қўлёзма ўз вақти-соатини кутиб ётарди. Лекин у соат қачон келади? Ва бу билан кимнинг нима иши бор? Фақат қизгагина... Бу орада эстрада узра мусиқа гумбурлар, тарак-тарак авжга чиқиб дўмбирлар, қўшиқчи қиз куй куйлаб, одамларнинг завқу шавқларини бениҳоя жунбушга келтириб чирмовуқдай буралар, баданидаги барча аъзоларини жўш урдириб ўйнатар, издиҳом эса бошдан-оёқ важду жазавага тушиб, қўшиқчи қизни сира қўйиб юбормас, кўзлари билан уни нақ еб қўйгудай, қарс урар, қийқирар, Арсен эса сахна ёнида туриб, қизнинг шўх овоз таратиб, арзон, енгил мусиқа мақомларига жонини аямай йўргалаётганидан, шу мусиқанинг банди-асирасига айланаётганидан нигоҳини узмасди. Мана шу телбаворий завқ-шавқнинг офатларида уларнинг нигоҳлари бир неча бора чақмоқдай тўқнашди. Қиз ахир тушунарди-ку буларнинг нималигини.

Мана яна айланиб ўшанга келди. Яна ўша издиҳом, фақат бу сафар уни яна ўша кейсу, ўша кейс ичида ётган улуг асар билан бирга қўшиб, залдан қувиб чиқармоқда эдилар...

У эса бўйсунушга мажбур эди.

Патнисда бир шиша арақ кўтариб официант келди.

— Марҳамат. Қўйиб берайми? Қадаҳгами, стакангами?

— Стаканга.

— Қанча?

— Тулатиб.

У олов гуриллаётган бугзига арақ тула стаканни бир отишда бушатди. Ҳансираб, кўзлари ола-кула бўлди. У худди ўзини ёқиб юбормоқчидай эди.

— Қанча бўлади? — сўради у ҳисоб қоғозига қараб, сунг официантни ҳайрон қолдириб, тийин тийинини туғрилаб тулади-да, худди ўзини тула бир стакан арақ ичмаган кишидай курсатиб, қурч елкаларини туғри тутиб, мушакдор бўйнини баланд чузиб, адл юриб чиқиб кетди.

Кийимхонада шляпасини олиб, ушандай жиддий қиёфада бошига илди. У қишин-ёзин шляпада юришни ёқтирарди. Ойдана уни Тумоқли деб чақириши бежиз эмасди. Ташқарига чиқа туриб у эстрададан келаётган Ойдана Самарованинг овозини эшитди. Бутун ресторан гуриллаб қарсак чалди — интизор кутилган воқеа руй берди: ҳузурларига юлдуз қиз чиқди! Илк шод-хуррам қийқириқлар янгради: «Ой-да-на! Ой-да-на!» Аммо Арсен Саманчин орқасига қарамади, фақат қадамлари секинлаб, бостириб келаётган мастлик гирдобини енгишга уриниб, хаёлидан ўтказишга улгурди: кўриб кўй, қойилмисан энди — реклама билан моданинг кучи мана шунақа бўлади. Бутун инфраструктура шуни деб ишлайди, яшаб қолиш пойгаси давом этмоқда. Шон-шўҳрат, донг таратиш — булар ҳаммаси охир-оқибатда пулнинг хазондай ёгилишига хизмат қилади. У ҳатто кулгиси қистаб мингирлаб хиргойи ҳам қилди: «Расво экан, дўстларим, ақчасиз бўлса ҳаёт, дўст-ёр-ей!» У оёқлари билан гурсиллатиб ер тепингиси, қаҳ-қаҳ отиб кулгиси, сакраб-сакраб ўйин тушгиси келди... Аммо ўзини тутди. Шу заҳоти ҳўнграб йиглагиси келди. Додлагиси, фарёд қилиб осмонларни тўлдиришни истади, лекин осмон эшитармиди, бўғилармиди. Нимадир қилиш керак эди, бирон даҳшатли кор-ҳол юз бермай бурун қайгадир бош олиб кетиш зарур эди. Кеч бўлмай туриб, дарҳол жўнаб қолиш, кўздан ғойиб бўлиш керак.

«Севиш ва улдириш! Наҳот шундай қилиш мумкин? Сен маст бўлиб қолибсан! Йўқ, маст эмасман, — деб жавоб берди ўзига-ўзи ҳаёлига келган фикрдан музлаб... — Севиш ва улдириш...»

У кетиб борар, бошида эса гуримда ҳам унутмайман, кечирмайман! — деган фикр чарх урарди.

III

Дунёда кимнинг толейига нима битилган. Худди шундай — кимнинг толейига нима. Ҳамма вақт шундай. Ҳеч ким бундан қочиб қутулолмайди... Толейини кутиб тирикликнинг кунлари келади кетади. Охирги кунгача кутасан, охирги соатгача... Ҳамма вақт шундай бўлади.

Мана яна қайлардандир қосид шамол учди — бу ўз вақтини пойлаб ўнгирида ётган толе ўша соатда бирдан сергак тортиб, борлиқ оламда, одамларнинг қалбларидами, ўй-хаёлларидами, хатти-ҳаракатларидами, қайда нимани куриши керак бўлса, ҳаммасини кургали шошилиб йўлга тушди. Ва яна толе ўз кечиктириб бўлмас зарур иш-юмушларини адо этишга киришди, ва доимо бўлганидай, жуда узоқларни кузлаб, зимдан ҳодисотларнинг кутилмаган туқнашувларини ҳозирлади, булар эса, ўз навбатида, ҳеч қаерга сиғдириб бўлмас ушал тақдир ҳукм-ҳиккаларини бошидан кечириши амр этилганларнинг кутилмаган қисмати ва саргашталикларини олдиндан белгилаб ва келажак кунларини ҳам елкаларига ортмоқлаб, ҳамон-ҳамон яна ўша-ўша саволларини такрорлаб кўкка мурожаат қилар эдилар: Не бўлмай? Нимага? Энди қандай қилиш керак?..

Аммо осмон на шивирни эшитар ва на фарёдни...

Ҳатто тоғлардаги ваҳший махлуқ ҳам — нола қилар, укириб, фарёд-раъс чекиб, осмонга нидо солар, ойни суроқлар ва ой ҳам ундан қочиб дам булутлар ва дам қорли чўққилар ортига яширинар, зеро ушбу махлуқда ҳар ерда ҳозир у нозир тақдир ҳукмидан четда қолмаган, унга, тоғ илвирсига ҳам ўз кўргилигини тайёрлаб қўйганди...

Нарлар олишувида енгилган, насл қолдирмоқлик ҳақ-хуқуқидан мосуво бўлган қувғинди Жаабарс ўша пайтлар аянчли кун кечирар, устига устак, у ҳали бу аҳволга сира тан бермаган, ҳамон савқи табиий билан қаршилиқ кўрсатар, илгариги куч-қувватининг қайтишини истар, бахтга қарши қизикқонлик, тажанглик қиларди. Илгариги вақтлардек бирон-бир барсойимни биқинига торткиси келар, бироқ уларнинг бари эгалик, «уйли-жойли» бўлиб кетишган, унинг истак-хоҳишлари ҳеч кимда раҳм-шафқат уйғотмасди. Шундай пайтлар бўлардики, у бирдан рақибига ташланар, уни бугибгажиб ташлаш, жила қурса кучини кўрсатиб қўйишни истар, аммо олишув кўпинча натижасиз тугарди. Барча илинжлар абас эди: нафсиламрга, қавм энди унга эътибор бермай қўйганди, гўёки эндиликда у ёруғ дунёда йўқдай. Шунинг учун ҳам, йирик ўлжа ағдарилганда, илвирслар ҳар ёқдан йигилиб келадиган сўқмоқлардан нарироқ, чеккароқда юришга туғри келарди. Ҳолбуки, ўзини босиб туриш, сабр-тоқат қилиш осон эмасди, бошқалар ўлжани ғажиб бўлишларини кутиб туриш, сарқитга эришиш учун ақл бовар қилмас матонат керак эди. Энди унинг аламли қисмати шундай эди, ҳолбуки, у ташқаридан қараганда, ҳамон ҳайбатли кўринар — калласи йирик, қудратли, мудроқ ҳорғин кўзлари ҳамон қовоқлари остидан учқунлар сочар, бўйни ва ягрини азаматларча керилар, думи осуда, юмшоқ буралиб турар, бу Жаабарснинг лозим бўлганда ўзини қандай тутиб тура олишидан дарак берарди.

Фақат қавмнинг булар билан ҳеч бир иши-хуши йўқ эди.

Фақат болачиқларини эргаштирган йиртқичларнинг мавсумий жуфайларигина унга қаҳр билан нигоҳ солишар, гўё у нимагадир айбдордай, ўзларини четга тортишарди, унинг илгариги жуфти барсойим эса умуман, танимаган-билмаганга олар, қонни қайнатиб юборадиган бетамизлик билан думини хода қилганча бети ғоятда қаттиқ янги маъшуқи билан ёнма-ён, унга

суркалиб Жаабарс олдидан ўтиб кетар, ўлдингми-қолдингми, демасди.

Тиёншон мангу қорликларида, тоғларнинг ўнгирлари ва мағораларида яшовчи қавмдошларига яқин-яқинларгача йўлбошчилик қилган Жаабарсдай қудратли азамат йиртқичнинг бу хўрликларга чидашдан ўзга чораси йўқ эди. У тўданинг ҳаётидан мосуво қилингандан сўнг бўрсиқ, юмронқозиқ, дуч келиб қолса, қуёнга ўхшаш майда жониворларни овлаб, амал-тақал кун кечириб юрди. Илгари кун-кун ора кийик, эчки, архар каби жуфт туёқли ҳайвонларни ағдариб, бўғизлаб тўйгунча мазали гўшт еб юрган Жаабарс эндиликда гарчи аввалгидай қорни қаппаймаса ҳам, лекин оч қолаётгани ҳам йўқ эди. Аммо омад ундан юз ўтиргани ҳар қадамда билинарди. У тўдага ёт-ўтай бўлиб қолганига қарамасдан, тиз букиб кун кечирадиган қувгинди ҳолига тушганидан ҳеч кўниколмас, буни бўйнига олишни истамас, қаршилиқ кўрсатишга иродаси бутунлай сўнмаган эди. Унинг куксида юз берган вазиятга қарши табиий галаён жўш урар, ваҳший вужудида ич-ичидан тинимсиз исён ўти ловулар, ҳаммасига зидма-зид аллақандай ички енгиб бўлмас куч бош кутарар, уни ёрлақамай қўйган бу тоғлару дараларни тезроқ ташлаб бадар кетгиси, бутунлай ғойиб бўлгиси келарди, бошқа бир дунёга қайтиб келмас бўлиб кетишни истарди, бу бошқа жой йўл-йўлакай кириб ўтадиган шу яқин орада эмас, балки осмонга кўз илғамас бўй чўзган мангу музли чўққининг ортида, буюк довоннинг нариёғида эди. У жонли махлуқлар яшамайдиган, етиб бориш қийин, фақат ёзда саноқли кунлардагина ўтиш мумкин бўлган мангу ёввойи маконларга жўнаши керак эди; ўша холи юксак макон Узангилаш тизма чўққилари орасида бўлиб, у ерга ҳатто қудратли, парвози баланд қушлар ҳам учиб етолмасди. Жаабарс-ни ич-ичидан отилиб келаётган ноаён бир куч, дунёга сигмай қолган чексиз алам-ҳасрати мана шу маконларга тинмай тортмоқда эди. Бир пайтлар ёз чоғи у ўша ёқларга чиқиб борганди, лекин эндиликда унинг ала-

мангиз фожиаси шунда эдики, илгари қурби етарди, энди етармикин...

Довонга чиқиладиган тик ва қоялар билан қуршалган йул кўз илғамас юксақдаги ҳеч қачон эримайдиган қорлардан ўтар, шамоллар чўққилардан чўққиларга подадай ҳайдаб юрувчи, улар ортида ғойиб бўлувчи, баланд ёнбағирларга эниб боровчи, доvon оша судралиб югургучи қора булутлару оппоқ сутдек амомалар ичра кўринмай кетарди... буларнинг бари бу ердан узоқ эмас... унинг ёнгинасида эди...

Жаабарс яна қанча уюмалардан утаркинман деб, тўхтаб, атрофидаги қорларни оёқлари билан топтаб, нафасини ростлашга уриниб, буларнинг барини кўздан кечирарди. У қалин қорларни босар, бўғзигача қор уюмларига ботар, тўртала оёгининг панжаларига зўр бериб, яна тирмашиб юқорига чиқар, тошлар-қояларнинг муз қотган бағрига бағрини бериб чўзилиб судралар, олдинга силжирди.

Лекин мана шу аснода худди у ўлжасини қутуриб қувиб бораётгандай нафаси огзига тиқилар, юрагининг гурсиллаб уришидан қулоқлари чиппа битар ва — энг қўрқинчлиси — нафас етмай оғир бўғилар, оёқларида мажол қолмай таппа йиқилар, орқасига сирғалиб қулар, кўзи жимирлаб назарида дунё остин-устун буларди. Ўёгига яна юқори кўтарилишга кучи етмасди — томоғи хир-хир қилар, бўғилиб ириллар, бироқ бир одим ҳам олдинга босолмасди... Аввалгидай қудратли бўлгандами, Ўзангилаш доvonини бир-икки соатдаёқ ошиб ўтган ва охир-оқибат ўша ўзгача дунёга алақачон етиб оларди. Самоларнинг жаннатида яшарди кейин... Лекин мабодо қўлидан келсайди, бу сафар энди у ҳеч қачон қайтмайдиган бўлиб, мангуга, то охирги нафасигача шунда қоларди, то ҳаётининг сўнгги дамигача...

Чиқиб бўлмас тоғ чўққиларининг тизмалари билан ўралган юксақдаги маконга етар-етмас Жаабарс жонидан тўйиб, ҳадеса калласини бор кучи билан силкитар, музлаган қояларнинг тош бағирларини тирмалар, абгор бўлиб, қани эди табиатдан йиғлаш ато этилган эса,

тоғлар тумонатини ларзага солиб ўкириб-ўкириб йиглашга ҳам тайёр эди. Жаабарс бир эмас, бир неча марта довонни ошиб ўтишга тиришар, бироқ эпини қилолмасди... Бир пайт нафаси бўғзига тикилиб қийналиб ётганида, шундоққина ёнгинасидан унтача шохдор тоғ архарлари сакраб-сакраб ўтишди — худди икки қадам нарида ваҳший тоғ илвирси ётмагандай. Ҳолбуки, улар уни пайқашган эди, у эса табиат ўзига ўлжа этиб берган тоғ архарларини кўрмаганга содди... О, тоғлар, айтинг, дунёда шундайи ҳам ҳеч бўларми?! Аммо тоғлар мик этмасди. О, осмон, айт, дунёда шундайи ҳам бўларми?! Олий осмон ҳам жавоб бермасди. Жаабарс ҳасратдан мунграниб ётарди...

Ахир барча ишларни қойилмақом адо этган пайтлари бўлган, юксаклардан отилиб тушаётган шаршаралардан бир нафасда сакраб ўтган — ҳолбуки, салгина тойиб кетса ёки ҳаялласа, ҳар қандай махлуқни тубсиз қаърларига улоқтириб ташлаган, тош-қояларга уриб мажақлаган бир зум ичида. Бироқ Жаабарс у пайтлар шунчалар кучли ва чаққон эдики, тўсиқ нималигини билмасди, на тубсиз қаърлар, на тик қоялар, на жардаралардан кўрқарди, бўрон, қор қуюнлари уни худди ўз фарзандидай кучарди, тоғлар илоҳаси эса унга илтижо этарди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У илтижо янграётган ёққа қуюндай ташланар, илоҳа эса шу заҳот ғойиб бўлар, энди унинг саси нариги ёқдан эшитиларди: «Ёнимга кел, Жаабарс, ёнимга кел!» У яна олдинга камон ўқидай шувиллаб отиларди... Ўша чоғлар дунё унинг чангалида эди, етиб бориб, қувиб ўтиб, ташланиб, доим енгиб чиқиш унга ҳеч бир қийин эмасди ўша чоғлар! У дунёнинг соҳиб чангали эди.

Мана энди у ҳар ёнга бош уриб, тиришиб-тирмашиб, ўтиб бўлмас довон узра бор кучи-ҳушидан айрилиб, абгор бўлиб ўша ўтмиш кунларни ҳасрат, алам, огриқ билан эслайди.

Туш чоғи эди. Ҳар куни кун уртага етади, кун ўртадан тушади, лекин ўша пешин пайтини асло унутиб бўлмас...

Ўша ёзни ҳам унутиб бўлмайди...

Бундай ўша юксакликларда ҳаво тиниқ, булутсиз бўлса, кун пастликларда бўлганидек, соя-салқинда дам олиб ётишга чорламайди, куйдирмайди, ёндирмайди, мутлақ нурафшон, муъжизий шуълалар сочади, тоғлар оламини мунаввар нурларига чулғайди, тирик бир куч-қудрат манбайига айланиб, заминда неки нафас олиб яшаса, барини файзиёб қилади, — оддийгина кўк майсадан тортиб, ёз чоғи бу жойларни қора тортиб келган, учуримлар ва тизмалар узра оҳиста чарх урган тўдаланган қушларгача ўзидан баҳраманд этади. Бундай дамларда борлиқ олам мавжудотлари офтоб зиёси кучоғида яшамоқ лаззатини туяди...

Ўша кун ўртаси чоғи ҳам шундай бўлди. Ўшанда улар жуфай бўлиб, барсойим икков Узангилаш юксак маконларида эркин югуриб учиб боришар, офтоб ва улугвор тоғлар уларнинг майлларини жўштирар, ёнма-ён чопиб боришар экан, улар бир жону бир тан бўлиб кетишган, югуриш ҳам баданларини қиздирарди, бир-бирларига сира тўймасдилар...

Бу маконга улар куни кеча етиб келишганди. Довондан кун буйи тўхтамай ўтишди, тунда ора йўлда қолиб кетмаслик, қуюн забтида ҳалок бўлмаслик учун бир зум ҳам қадамларини секинлатганлари йўқ. Ниҳоят, Жаабарс билан маъшуқаси барсойим кўзлаган манзилларига ҳали кун ботмай етиб келишди. Бекорга уринишмаган экан! Табиатнинг узи уларни бу маконга чорлаб олиб келди ва ҳар дамда, ҳар нарсада уларга омад ёр бўлди. Ёиртқичлар нафасларини бир оз ростлаб, ўзларига тунги манзил излаётганларида, унча узоқ бўлмаган масофада тоғ оҳулари тўдасини кўрдилар, улар ўн чоғлик бўлиб, яқинда доvon ошиб юксакдаги ўтлоқларга чиқишган, осмон билан ўпишган чўққилардан эриб тушаётган сувларни ичишарди. Лекин мушкул доvonдан ошиб ўтгач, фалокат оёқ остиларидан чиқди. Ёиртқичларга ем бўлиш хавфи тугилди. Икки ваҳший ҳайвон шу заҳоти хужум қилди. Ўлжани қўлга киритиш унча қийин кечмади. Довон кийикчаларни

анча ҳолдан тойдириб қўйганди. Илвирслар оҳуларнинг бирини кўз очиб юмгунча чангалга олдилар, бошқалари қочиб кетишди. Тун олдидан лаззатли этга ҳўб тўйдилар, оҳу гўштининг таъми оғизларида қолди, фароғат қилиб ҳўб роҳатландилар. Кўк юлдузлари худди буни билгандай яраклардилар — улар бошидан осуда шуълаларини фаровон сочар, тоғларни аллалардилар.

Тонг билан тиниқ уфқлар чизигида улкан қуёш кўринди, шунда мангу тоғлар янада улугвор тортиб, жонланиб, ҳаёт нашидасини сурдилар, ўз ҳайбатли ўткир қирраларини янада кучлироқ, итикроқ намоён айладилар.

Жаабарс маъшуқаси билан уйқудан эрта уйғонди, ов овлаш баҳонасидагина эмас, маъшуқаси билан гашт қилиш учун махлуқ қадами етмаган ажиб чимганликларда, майин ҳид таратган зумрад ўтлоқларда, юксак тоғларнинг сарин ҳавосидан баҳрадор бўлиб сайрга чиқдилар. Кун қиёмга етганда илвирслар аввал катта-катта сакраб, умбалоқ ошиб, кейин узоқ-узоқ югурдилар. Қуёшнинг ўзи тоғ қоплонларини гўё шунга ундаётгандай, баданларини қиздирар, уларга ақл бовар қилмас гузаллик ва қудрат бағишларди, бу билан гўё бу жуфтлик, бу висол онларининг қадри ва сир-синоатини вужудларингизда тўйингиз, дегандай бўларди. Бу жуфай ҳайвон зоти қовушмоғининг тенгсиз нашидаси эди.

Улар томирлари жўш уриб, ёнма-ён эркин югуриб боришар, шу тобда улар учун тоғлару қуёшдан ўзга ҳеч нарса кўзларига кўринмасди. Мабодо тўғри олдиларидан чиқиб қолганда ҳам, уларга ҳозир ҳеч қандай ўлжанинг ҳожати йўқ эди. Улар қуёш нурини ши-ми-ми-ми, югурганда қуёш нуридан куч олар, унинг ҳаро-ратини эмар, кучларига куч қўшилар, ҳорғинлик нима-лигини билмай, ҳаёт лаззат-фароғатининг чўққисига кутарилар эдилар. Шундай бўлган эди-да...

Ва еру замин коинотнинг аргимчоғида чайқалар, ва ер юзасида мавжуд жамики мавжудот мангулик-нинг кўзга кўринмас айланасида учар, улар ичида

Жаабарс билан маъшуқаси барсойим ҳам офтоб нури ёритган тоғ тизмалари ҳамда воҳаларида қанотланиб учишар, қуёш эса тиккада хатти аълода туриб уларни эркалар, ўзига чорлар, кўкларда учган қушлардек бўлинглар деб, далда берар, зеро худди ўша онларда икки йиртқичнинг жуфайи ҳайвонлар зоти-қавмининг чопиб бораётган мисоли икки фариштасига менгзарди... Гоҳи-гоҳида ҳайвонлар ҳам фаришта бўла билади... Шундай бўлган эди-да...

Ҳаш-паш дегунча фарогатли ёз кунлари ўтди-кетди, тоғларнинг юксак маконларида қўноқлик муддати охирамोकда эди — бу маконларда ҳаво тез орада кескин ўзгарди, бирдан тик тоғлар бағридан кўз очиб юмгунча қуюнли қор бўронлари кўтарилиб, нафас олишга қўймай қутургандан қутурди, осмон фалакни зим-зиё қоронғу босди. Ана ўшанда илвирслар апил-тапил орқага қайтишди — базўр оёқ узиб, жонларини сақлаб қолишди. Улгуrolмаган баъзи жонзотлар ўша маконнинг ўзида, қор кўчкилари тагида қолиб кетишди, осмонда учиб бораётган қушлар ҳам ҳеч нарсани кўролмай кўздан айрилишиб, ерга тап-тап муз кесаклари бўлиб қулашди. Шундай бўлган эди-да...

Ана шу юксак тоғ маконига доvon ошиб ўтишга Жаабарс жон-қолига қарамай уринар, унда муъжизадай қуёш билан эндиликда ёлғиз бир ўзи рубарў бўлишни истар, у ерларда ҳаётининг охирги кунларини ўтказиб, сўнг абадулабадга гойиб бўлгиси келарди. Бу ёлғиз сўққабош ҳайвон ўз умр йўлини бошқача бир тарзда эмас, айнан худди мана шундай тугаллашни хоҳлар, шунга интиларди...

Довондан эса ўтиб бўлмасди. Йўли тўсиқлар билан банд, уларни ошиб ўтишга ожиз эди. Жаабарс қаттиқ хирилаб, увиллаб, ариллаб, юқорига кутарилмоқчи бўлар, хип бўғилар, тик баландликни ололмай пастга қулаб тушар ва яна қалтираган панжаларини тошга босарди...

Лекин ахир нима учун тақдир ушбу тоғ илвирсига андак раҳм-шафқат қилмади? Ахир унинг истаги фақат тоғ ошиб ўтиб, сўнг ўша ёқларда абадулабад

қолишгина эди-ку... Наҳот тақдирнинг бунга ўз алоҳида сабаби бор бўлса? Наҳотки бу махлуқ унга баайни мана шу Узангилаш тоғликларида алланимагадир керак бўлса? Тақдирнинг дафтарига нима ёзилган эди ахир?

IV

Икки кун илгари у: «Дил нима ўзи? Ҳамма нарсани унга бемалол тункариш мумкин. Ирода ва онг — мана булар инсон учун энг муҳим нарсалар!» — деб оғзидан чиққанини шарттакилик қилиб ёзган бир газетхон билан баҳсга киришиб мақола тайёрлаганди. «Албатта бу гапда жон бор-ку-я, лекин биз дилимизда рўй бераётган ҳодисаларни ҳам назардан қочирмаслигимиз, уларнинг маънодор томонларини эсдан чиқармаслигимиз лозим, биз эса кўпинча бу нарсаларга эътибор бермаймиз. Дил мулкида рўй бераётган майллар аксаран ҳатто тарихий воқеа-ҳодисаларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Яхшилик ва ёмонликнинг асл ибтидоси кўнгил булогидир. Дил онгости ҳодисаларини кучайтиради ва рағбатлантиради!..» У пайтини топиб шундай фалсафий муҳокамалар юритишни яхши кўрарди.

Бироқ ҳозир фалсафий ўй-хаёлларга ботиб ўтиришнинг пайти эмасди. Шу кеча Арсен Саманчин компьютернинг ҳатто яқинига йўламади. Ўша чуқур мулоҳазалар юритилган қизиқ мақолани ёзиб тугатадимми, йўқми, буни ҳам билмасди. Одатда кечки пайтлар мусиқа эшитиб ўтиришни ёқтирар, бугун уни ҳам қўймади. Энди буш вақтларида мусиқа қўйиб эшитадими, йўқми, буни ҳам билмасди. Лаънати «Евразия» шоу-ресторанида рўй берган воқеадан кейин юраги худди ўт тушган ўрмондек гуриллаб ёнарди. Унинг руҳий дунёси остин-устун бўлиб кетган, ўзини қандай қўлга олишни билмас, тубсиз чоҳ ичига тушиб кетгандай бўлар, ўзига бўрондай ёпирилган даргазаб кечинмалар гирдобидан яна отилиб чиқиб қутулгандай сезарди. У ўз бўйдоқ ҳужрасининг бирдан-бир дарчасига тўхтовсиз бориб-келар ва шу ерда ҳеч нарсани

тушунмай-билмай ҳаросон туриб қоларди. Қизиқ, у ўзи ҳақида худди бошқа бегона одамдай ўйлар — ўзини ўзи танимай қолганга ўхшарди.

У ресторандан қайтиб келиб ҳатто бўйинбоғини ҳам ечмади, дераза олдида қаққайганча турар, дам-бадам огир-огир хўрсинар, бошини сарак-сарак чайқар, бўйинбоғини қўли билан тутамлаб қоронғу ҳовлига тикилар — қаршидаги худди мана шундай кулранг йирик панелли кўп қаватли одамлар яшайдиган баланд иморатнинг барча чироқлари алақачон ўчганди. Агар улар ёниб турганда ҳам чикора? Учинчи корпуснинг еттинчи қаватида истикомат қилувчи ва ҳозир ойна рупарасида туриб аламли ноумид ўй-изтироблар ичида ўртанаётган алақандай кимса билан кўни-қўшниларнинг нима иши ҳам бўлиши мумкин?

Қанча инграма, ўртанма, ҳеч қандай фойдаси йўқ. У кимга таъна қилсин, кимдан ўпкаласин, кимни қўрқитиб қўйсин? Ҳамма нуқталар алақачон жой-жойига қўйилган. Такси уни етти қаватли туссиз уйларнинг кўримсиз ҳовлисига келтириб қўйди, шу ерда уларни орқадан қолмай таъқиб этиб келган хорижий йилтироқ машина кескин қувиб ўтди, ўткир чироқлари билан кўзларни қамаштириб кўр қилаёзди. Арсен Саманчин ёругдан кўзи ҳеч нарсани кўрмай машина эшигини очиб тушаркан, хорижий машинадан баланд бўйли баҳайбат икки киши чиқиб унинг олдини тўсишди. Ҳар икковининг рафтори ва хатти-ҳаракатига қараганда, уни қўрқитиш, хўрлаш, ҳатто калтаклаш учун жўнатилган эдилар. Аммо олдин такси ҳайдовчини «Қани, тез жўна бу ердан!» — деб қувиб юбордилар.

Арсен Саманчинни эса деворга тирадилар:

— Хўш, ҳазрати олийлари, кулбангизга етиб келдингизми эсон-омон? Сассиқ ахлатхонада яшайдилару яна шляпа кийганларига бало борми! — Арсен Саманчин огзини очиб улгурмай уларнинг бири унинг шляпасини шартта пастга тортиб кўзигача бостириб қўйди. — Ҳей, кўзингга қара, бола! Бировларнинг ишига тумшугингни тикма! Ақлинг кетиб, кетма-кет ёзиб чиқяпсан, ҳали адабингни ейсан. Сенга ўхшаган кимсага битта

кўрғошин ўқ доим топилади! Билдингми, аблах! Қани, яна бир нима деб ёзиб кўр-чи — чиққан жойингга кириб кетасан! Башарангни қара, ифлос, итдай ичиб-сан. Тур кет, йуқол! Эсингдан чиқмасин, думингни қисиб юр, ҳа.

Уни шу ерда қолдириб, улар катта тезликда кўздан гойиб бўлдилар. Кетидан тош гириллатсанг буларни... Лекин қайда! Кўнгли беҳузур бўлди. Гира-шира қоронгуда уйи сари кетди. Қурби фақат бошидаги шляпасини тўғрилаб қўйишгагина етди.

Энди эса ҳеч нарса кўрмаган содда ўсмирдай каловланарди: нима қилсин, бўёғига қандай яшасин, бошини олиб қаерга кетсин? Унга нима бўляпти ўзи? Ахир, нималарни кўрмади бу суққа боши?..

Уйланди. Тўйлари бўлди. Ҳаммаси унутилиб кетди. Қавм-қариндошлари эса қулогини қоқиб қўлига беришади: биринчиси ўхшамаган бўлса, иккинчисини чўзишнинг нима кераги бор? Ҳаракатингни қил! Ҳа, олдинги никоҳи кўз очиб юмгунча жон берди. Афсус, бошқача одам бўлолмади. Алоҳа ажрашдилар, икки ёққа бош олиб кетишди, бир-бирларидан кутулишди. Одамлар бекорга айтишмас экан: севги бир бора шуъла сочади, мангуга эмас. Аммо одам буни тан олгиси келмайди, севги ўчмас, мангу шуълалар сочишини хоҳлайди. Майлига. Худо хайрини берсин. Шуъладир шуъламасдир, тақдир қилмади, худди бир-бирларини танимаган-билмагандай айрилдилар. Ўшандан буён мана уч йил ўтди, шу кўримсиз ғариб микрорайонда яшаяпти. Албатта, рисоладаги хотинга ундай одам билан чиқишиб яшаш осон эмас. Туққани ҳам йўқ. Улгурмади. Қариндошлар упка қилишади. Ким бунга айбдор? Хотинининг турган-битган ташвиши — банкнинг иши эди. Пул-пул! Барибир унинг каби дарвеш билан тил топишиб, бир ёстикқа бош қўйиб орзу-ҳавас қилиб бўлмайди. Агар айтиш мумкин бўлса, у — гоёбардор инсон. Гоя унинг учун дунёда ҳамма нарсадан ортиқ. Шуринг қургур хаёлпараст. Бунинг устига «минбар кишиси». Марказий Осиё тўғрисида таҳлилий

мақола ёзиш учун келган инглиз журналист аёли уни шундай деб атаган эди. Уёқ-буёқлардан анча суҳбатлашдилар. Ана ўшанда лондонлик газетачи аёл шундай деди:

— Жаноб Саманчин, сиз нимангиз биландир бизнинг минбаргўйларимизга ўхшаб кетасиз, улар ўз гоёларининг фавқуллодда қимматига қаттиқ ишонишади. Қаранг сиз ҳам ўз гоёангизни ҳушёр қўриқлайсиз, уни қўлингиздан қўймай, чангалингизда маҳкам тутасиз.

— Раҳмат, яширмайман, бундай гапларни эшитиш кишига ёқади. Лекин мен тоғлардан чиққанман. Тоғларда ўсганман. Тоғлар доим ўзингизни қўлга олиб ҳушёр юришингизни талаб қилади, учирма лабида қоқилиб тубсиз жарга қуламаслик учун ҳар қадамда ҳеч нарсани кўздан қочирмасликка тўғри келади.

— Бундан чиқди сизнинг минбарингиз бу — тоғлар. Дарвоқе, — табассум қилди инглиз хоним, — бу ерда ҳаммаёқ тоғлар. Кўринг, қанчалар юксак тизмалар!

— Рост, бу тоғлар мамлакати. Фақат мен туғилиб ўсган тоғлар бу ердан жуда узоқда ва кўз илғамас баландликда, шунинг учун у тоғларни Узангилаш тизмалари — кўкнинг узангилари деб аташади...

— Жуда чиройли. Менга бу тимсол айниқса ёқади, инглизчасига — stirrup бўлади. Шундан сизнинг тоғларингизни — Стиррап тоғлари деб айтиш мумкин.

— Қойил. Қирғизчасига бу Стиррап-тоо дегани! Узангилаш тоғлари! Менинг элдошларим бундан фахрланишади. Мен эса тоғлик бўлишим билан бирга минбаргўй бўлишдан ҳам қочмайман. Ахир университетларнинг кафедралари ўз минбарларидан универсал, бутун ер юзига тўғри келадиган гоёларни ёйиш билан шуғулланишади.

— Кўрдингизми, мен янглишмабман. Ташаккур. Сени дарров тушунадиган касбдошинг билан суҳбатлашиш қанчалар яхши.

Ҳозир дераза олдида туриб, қоронғу ҳовлига маъносиз бақрайиб, Арсен Саманчин ўша суҳбатни эслади ва: «Ана сизга ҳурматли минбаргўй тоғлик», деб қўйди.

Сен бугун ҳаётнинг яна бир «ширин» сабоғини олдинг. Тотдинг! Асал қўшилган! Қойил! Бўлар экан-ку! Бозор издиҳоми қудрати олдида ҳеч қандай минбар, ҳеч қандай кафедра дош беролмайди. Ана, бозорнинг гаврони билан бўйнингга уриб ҳайдаб чиқаришди, яна каллангга соламиз, деб дўқ ҳам уришди. Ҳатто севгини ҳам, сотиладиган товардай бозор растасига чиқаришди. Сен эсанг буни мана эндигина тушуняпсан. Бундан келиб чиқадики, сен бу бизнеснинг даврига тўғри келмас экансан. Ана ўша соцреализм деб аталмиш нарса учун яна бир муқаррар жазо. Ана сенга «стирраплик азамат»! Овулдошларинг айниқса, қайта қуриш деган пайтларда сендан ҳўб фахрланишарди, қаранг-а! Энди ҳушёр тортишади. Ҳўб, қани, энди нима қилдик, қаерга бош уриб борамиз? Ўша «Мангу қайлик»ни унут, буткул унут! Кимга керак у?

Э, ҳали ниятнинг ўзиёқ попса билан тенглашолмайди. Попса тантанаси. Бизда попсанинг даври келди. Сен бўйнингни индамай қис-да, буни тан ол ёки хайрмаъзурни нася қилиб жуфтакни ростлаб қол. Лекин барибир нима қилсин? Москвага кетсанг, у ерда ишончли, суянса бўладиган ўз одамларинг бор, лекин у ерда ҳам попса авж паллада! Хуллас, кета кетгунча қоронғу ер ости йўли, охири кўринмайди... Ҳали икки йил бурун ҳаммаси шундай ер билан яксон бўлиб кетади деб сира хаёлига келганмиди? Унга ва акамга хайр-маъзур қилиб хат ёзаман...

Дераза олдида туриб, у яна узоқ вақт шундай нохуш уй-хаёлларга толди. Кейин ўзи ҳам билмаган кўйи ухлаб қолди, оламни огир сукунат босди. Қизиқ, ўша кеча на қўлидаги ва на уйдаги шаҳар телефонида бирон марта ҳам қўнғироқ бўлмади. Бошқа вақтлар ярим кечагача телефон қилавериб қулогини қоқиб қўлига беришарди. Мустақил, ўз номига яраша, эгамен журналист бўлгач, Арсен Саманчинга шундай муомала-муносабатлар табиий, сўз эркинлиги ҳам шуни тақозо қилади. Қўшга кирдингми, бас, вой бўйнимнинг ягири дема. Шикоятлар ёғилиб кетган! Нималардир матбуот орқали ҳал қилинар,

бошқалари ечилмай тугун булиб ётар, ахир у адвокат эмас-ку, бор-йўғи матбуот деҳқони. Ҳолбуки турлитуман корчалонлар матбуот орқали ўз манфаатларини қондириш, бутун аҳолининг кўз ўнгида даҳанаки жанглар қилиш, голиб чиқиш, бутун эл-юртга донг таратиш учун не-не найрангу маккорликларни ишга солишмас, ундан узларининг итдай рақобат жангларига қушилишни талаб этардилар... Бугун эса тик этган товуш йўқ. Гаройиб. Балки унинг қандай таҳқирланганидан хабар топишгандир.

Балки алақандай савқи табиий билан энди унга мурожаат қилишимиздан фойда йўқ, омад ундан бутунлай юзини утирди, деб ўйлашаётгандир, недирки, «вокал қўшиқчимиз», бир пайтлар опера сахнамизнинг илоҳаси, ҳозирда қаерга қараманг, ширин табассум қилган сурати турган эстрадамизнинг юдузига яқин-яқинларгача биргаликда пишитиб, биргаликда муҳокама қилишиб юришган ниятлари — ҳамкорликда опера яратиш фикрини бор-йўғи эслатиб қўймоқчи эди, холос. Мана энди маълум бўлмоқдаки, бу опера эмас, хомхаёл экан. Ахир Ойдана бирдан барча алоқаларни бирваракай узди — тавба, бамисоли аллаким уни сеҳр-жоду қилгандай-а, қуриқчилари яқинига йўлатишмайди. Майли, ихтиёри, Худо хайрини берсин, лекин композиторга нима дейди? Тўхтатинг, деб айтадимиз? Лекин Ойдана учун мумтоз опера мусиқаси яратаман деб аҳд қилган бундай устоз-маэстролар ҳозир битта-иккита, холос. Мусиқа оламида гоятда машҳур ва ҳурматли зот бўлмиш, «Мангу қайлиқ» гоясига бениҳоя қизиқиб қолган ва опера яратишдай нодир ишни кўлаб-қувватлашга базўр кўнган, алақачон ҳомий билан бу ҳақда шартнома ҳам тузиб қўйган композитор Аблаевга буни нима деб тушунтириш мумкин, уларга ресторанда рўй берган, илгари куз кўриб қулоқ эшитмаган воқеани қандай айтади? Қандай шармандалик! Барзангилар уни орқа кўчага олиб чиқиб, дўқ-пўписа қилиб, мушт дўлайиб зўрлаб таксига тикиб юборишди. Такси ҳайдовчига иддао қилишди: «Ҳей, қариндош, манов нусха итдай ичган, уйига олиб бориб

ташла. Ҳеч ерда тўхтаб утирма. Тўғри Уртасой микро-районига олиб бор!» — дейишди. Ҳайдовчининг қўлига пул ҳам тутқизишди.

Арсен Саманчинни мана шундай «ихрож қилишди». Энг ёмони, фойедан чиқишаётганда, у бирдан ярақлаган катта тошойнада ўзини бор бўй-басти билан кўриб, ҳайратдан қичқириб юборишига сал қолди. Қанчалар ҳақир, бечора ва афтодаҳол кўринар эди у. Яна манов олифта пўрим шляпани айтмайсизми. Кўз очиб юмгунча у қувгинди, ғариб бир кимсага айланди-қолди, уни энди жамоат жойидан ҳе йўқ-бе йўқ бемалол ҳайдаб чиқараверса бўлаверар экан-да, а. У эса ўз номусорини ҳимоя қилиш ўрнига бўйнини қисиб жўнамоқда, яна буюртмага ясалган ҳашаматли ойнада ўзини шу аянч ҳолида томоша ҳам қилмоқда. Унинг доимги савлати, назокати, зиёли виқори қайда қолди? Ахир уни бежиз эгамен, мустақил деб аташмаган-ку, у тўғриси ҳам, бахтигами, бахтга қаршими, Осиё матбуотида ноёб, оёқда маҳкам турадиган мустақил журналистлардан бири эди. Унинг Ойданаси, эркалаб, суйиб Ойа, деб атайдиган севгилиси ҳам «Менинг ўзимнинг эгаменим! Мен-да эгамен бўлгим келади, сиз билан бирга битта эгамен жуфт бўламиз!» — деб пичирларди. Қайда! Ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. Бизнес ҳукмронлари ундан юз ўгирдилар, четга сурдилар, Ойдана эса ялангоч елкаларини қоқиб, бизнеснинг жаннатига учиб кетди. Ким жаннатни хоҳламайди? Ҳаммага у ерда жой топилиши қийин, лекин қизнинг омади чопган экан. Арсеннинг жаннат дарвозасини очадиган калити бўлганда, албатта унга очиб берар, лекин бундай калит йўқ унда...

Хўб, энди «Мангу қайлиқ»ни қўйишдек тинмағур нияти нима бўлади, бошидан бу нарса Ойданага мўлжаллаб, унинг одамни батамом ром қилиб қўювчи меццо-сопрано овозига умид боғлаб, уйланган эди-ку. Кўз унгимизда тобора путурдан кетиб, тушкунликка тушиб бораётган опера театри муаммосини қайси жарга улоқтириб ташлаш керак, ундан қочиб кетаётган

санъаткорларни қандай қилиб тўхтатиб, сақлаб қолса бўлади? Анъанавий репертуар театри ё яшаб қолади, ё кунни битади. Бу ҳам миллий, ҳам дунёвий масала. Ҳа, оммавий маданиятнинг чайқовчилари Арсен Саманчинга ўхшаш ҳаваскор театр ишқибозининг бўйнига боплаб уришди, уни ўз кўз ўнгида синдирдилар, хўрладилар, олий нарсалар устида бош қотириб юрмайдиган қилиб қўйдилар. Ҳали бу ҳам етмайди, улар ҳали эгамен ҳаёлпараст устидан кулиб масхаралашни қўймайдилар, уни маънан-руҳан бутунлай синдиришга уринадилар, токи жонига тегиб ўзи йўлдан кетсин, оёқлари тагида бошқа ҳеч қачон ўралашмасин. Бунинг уятсизларча, бетамизларча адо этгайлар ўша шоу-бизнеснинг фаррошлари, ўша поп-модернизмдан чиққан топ-ясовчи чистаю-чаққонлар. Бунақа нарсаларни улар қойил қилишади. Бунинг учун ҳамма воқиталар — интернетдан то космосгача қўлларида мавжуд. Кунда-шунда ёрдамчилар ҳам улар ихтиёрида — эстрада дейсизми, газеталар... Оҳ, шўрлик, шўрлик матбуот! Яккаҳокимлик даврида сўздаги қулчиликка қарши курашиб-курашиб — кейин ўзи бозорнинг қулига айланди. Ҳаво тўлқинлари ҳам шунга хизмат қилади — ахир ҳар бир автомашинада радио бор... Ҳаттоки самодаги йўлдошлар ҳам бутун ер юзининг чархпалагида шоу-бизнеснинг қибланамоси бўлиб хизмат қилади энди. Буларнинг ҳаммаси мумтоз қадриятларни четга суриш, футбол стадионларидаги тобора кучайиб боровчи тўфон каби ҳайратангиз фойда олиш учун қилинади. Ҳаммаси уларнинг қўлида.

Эҳ, сен ҳаваскор ҳаёлпараст, тўғрироғи, ҳаёлпараст, шўринг қургур яккамохов, ҳаммасини кўра-била туриб нега уларнинг оёқлари остида ўралашасан? Наҳот бўйни ва тили қисик қурбонликқа ўхшасанг, наҳот қалтироқ қўллارинг билан ўзингни шоуменлар ўрдусига ўлжа келтирсанг? Ҳатто севгингни ҳам катта лаганга солиб узатсанг, олинглар, ҳой, енглар, фақат йўлимизни тўсманглар, десанг. Ва мана шу сен ҳаётнинг мазмуни ва гўзаллиги, Худонинг ўзи ато этган мангу тухфа деб

атайдиган эзгуликлардан мажбурий тарзда воз кечишнинг ўзи эмасми, зотан муҳаббат бизга самовотнинг тухфаси, абаду азал қурб-қувватидан ато куч. Худди мана шунинг учун ҳам васлга етиш ҳаяжонларини мангулик билан ўткинчи ҳаёт ўртасидаги ҳаракатнинг энг чуққиси деб тушунтириш мумкин, бинобарин шунинг учун ҳам ишқий ҳиссиётлар ва эҳтиросларнинг жўшмогида фожиалар ҳамда драмалар яшириниб ётади ва улар осмону замин муносабатлари қанчалар мушкул-писанд эканлигидан дарак беради. Ҳар қандай муҳаббат ўлим билан якунланади, аммо Худодан муҳаббатга ато этилмиш мангуликнинг захира қурби келажак наслларга ўтади ва улар ҳам ўзларини муҳаббатга бағишлаб, муҳаббат воситаси-ла азал оқимиға кириб борадилар. Бироқ бузгунчи кучлар ҳар сафар муҳаббат оламиға маккорона ҳужум қиладилар, зеро инсон аслиятининг қоронғу мағораларида улар кўплаб яшириниб ётадилар ва дам сайин маккорроқ, устомонроқ бўла борадилар, бинобарин, одамларда ички мубораза ҳеч қачон камаймайди.

Мана, бахтингни бой бердинг, гапнинг пўсткалласини айтганда, ишларни пачавасини чиқардинг, енгилдинг, таҳқиқландинг, муҳаббатингни чоҳи балоға ташляпсан, ҳолбуки, муҳаббат сендек эр етилган йигитга ҳамда маъшуқанга кўк осмондан ато этилган эди. Шармандаи шармисор бўлдинг, шоумен қорчалон олдида ўзингни ерга урдинг, бу қорчалоннинг ҳатто номини ҳам тилға олгулик эмас, шунчалар нафратланади киши ундан. Аммо ул кишимнинг бу билан сира иши йўқ. У голиб чиқди, ўлжани тақимиға босди. У ҳамманинг кўз унгида жондан севган маъшуқангни тортиб олди, ўз домиға илинтирди, очигини айтганда, уни бошдан-оёқ сотиб олди, энди боплаб сотади, кифтини келтириб бозорга солади. Сен яна бошқа бир нарсангдан ҳам айрилдинг, юрагингдан худди кўринмас уммон каби жўш уриб турган, муҳаббатингга ҳамоҳанг бўлган кўнгилнинг мусиқаси бирваракай барҳам топди, сени тарк этди. Ахир ҳавас-корона эса-да, гоҳ-гоҳ жунбушға келиб ўзини билдириб

турса-да, бошқалар уни кўрмаса ва эшитмаса-да, барибир, ҳар қалай у қалбининг табиий мулки эди, ва сен ҳеч қачон ундан айрилишни истамасдинг, уни ташлаб кетолмасдинг. Мана энди онгинг тубларидаги кузга кўринмас симфония оҳиста сени тарк этяпти, зеро у яшайдиган макон қолмади.

Арсен Саманчин яна шу заҳоти ўзини босиш, эҳушини йиғишга ҳаракат қилди: буларнинг бари ҳиссиётлар, холос, диққатингни бошқа нарсаларга қарат, фикрингни соғлом йўлга сол. Агарда «Мангу қайлиқ» воқеаси асосида опера ёзилган, партитураси ҳам тайёр бўлса, унда бош ролни ўйновчи муносиб ижрочини бошқа шаҳарлар ва ҳатто бошқа мамлакатлардан ахтариб топиш амри маҳол эмасди. Қимматроққа тушарди-ю, лекин ташкилий томонларини ечиш мумкин эди. Мантиқан олганда, шундай...

Бироқ ҳеч нарсага қарамасдан, юраги купириб тошган нафрат ва уч олиш иштиёқи гирдобиди ўртанарди. Ҳозир олигарх деб юритилувчи бир корчалон сени оёқлари остига олиб топтаётганига чидаш қийин эди. Хўп, мабодо, иштаҳанг очилган бўлса, итингни тувагигача олтин қил, лекин нима учун ҳамма уларнинг олдида қуллик қилиши, малайга айланиши, одам ёллаб ўлдиришдан тортиб, виждонини сотишгача бориши, қабиҳликларига шерик бўлиши керак? У уларнинг зарбасига кўзларидан ўт чиқариб юборадиган зарба билан жавоб қайтаришни истарди!

Шунда Арсен Саманчиннинг бошига ёмон хаёллар бостириб келарди, лаънатини ўлдириб ва шу заҳоти ўзини ҳам маҳв этгиси келарди! Бирга – бир! Сен ҳам йўқ – мен ҳам йўқ! Тамом! Кейин матбуот ва бошқа ерларда бу ҳақда нималар деб валдирашмайди, ёлгон-яшиқ тўқишмайди – сариқ чақага арзимади ҳаммаси.

Илгари у теле ва кинодетективлардаги уддир-уддирларга истеҳзо билан қарар, улар устидан нафратланиб кулиб юрарди, мана энди ўзи ҳам худди ўша кинолардагига ўхшаб одам ўлдирмоқчи: бу қотилликни қилт этмай, совуққонлик билан адо этмоқчи: уч маротаба

нақ башарасига, сўнг яна бир карра бошига қараб отмоқчи, отишдан бурун ганимнинг башарасига охирги хукмини айтади, унинг бутун афт-ангори электр токи ургандай буришиб-тиришиб кетишини ўз кўзи билан кўради. Ана ундан кейин тўппончани ўз чаккасига тираб, тепкини босади. Бас, етиб келдик остонамизга! Насиб бўлса, энди у дунёда кўришармиз... Гаплашармиз...

Арсен Саманчин у ёққа фақат биргина умид, биргина ишонч билан кетишни хоҳларди, у ҳам бўлса, илоҳий кучлар Ойани ҳам шояд муқаррар виждон азобига солар, муҳаббатга қилган вафосизлиги, «Мангу қайлиқ»ни хўрлагани юрагини тинимсиз ўртар, қийноқ ўтида куйдирар, деган илинж эди.

Икковларидан ўзга ҳеч кимсага маълум бўлмаган Хайделбергдаги ишқий висол дамлари хотираси ҳаётининг сўнгги онларигача унга тинчлик бермаслигини истарди. У дунёда қизнинг пушаймон бўлиб ўкириб йиғлаганини ўз қулоғи билан эшитгиси келарди. Ахир «Мангу қайлиқ»нинг нияти икковларида Хайделбергдаги тоғ қасрида туғилмаганмиди, ойдин кечалар уларни алаламаганмиди ўша ўрта асрларда бунёд бўлган немис шаҳарчаси узра қад ростлаган ҳаёлий соялар ўйнаган ўрмон-боғда; ўшанда улар бирга сафарда бўлишган, Ойдана Хайделберг мусиқа жамиятининг таклифига жавобан концертлар берган, Арсен эса унга журналист сифатида ҳамроҳлик қилган эди.

У ўзини босишга ҳар қанча уринмасин — ҳой, тўхта, сен ўйлаётган нарсга жуда жўн, арзимас, паст, қолаверса, ғирт жиноят, деб ўзини ўзи янмасин, ҳеч қор қилмас, ўч олиш ташналиги пасаймас, ёмонликка қарши ёмонлик билан жавоб қайтариш табиий иштиёқи сира сўнмас, аксинча, қонини қайнатиб баттарроқ жўштирарди. Қулогига болалигида кирган бир нақл эсига тушди. Қирғизлар уни ночор аҳволга тушиб қолган пайтларида айтадилар: «Эҳ, не бўлса бўлди, бошингни хоҳ тошга ур, хоҳ узингни аямай қамчила, душман сенга ташланса, унга асло бўш келма, ганимни қўлдан

чиқарма, қаншарига ур, эгардан қулат, найзангни санч кўксига. Бу қўлингдан келмаса, ўзингни ўлдир, йўлинг йўқлиги шулдир...»

Бу сўзларни қачон, ким, нима учун, не алам билан айтган, ким билсин...

Лекин мана, унинг ўзи ҳам йўл ўртасида аросатда қолди: ё ғанимни ва ё ўзингни ўлдир! Бошқа йўл йўққа ўхшайди. Яна шу заҳоти у ўзига-ўзи дашном берарди — қандай ваҳшийлик!

Бечора шундай эзиларди аламли ўйлар огушида, хаёлига бирдан бир фикр урилди, ўзини дарҳол деразадан орқага олиб, томоғи хириллаб пичирлади: «Ўл, така! Боядан бери нима деяпсан? Отаман дейсан, нимада отасан? Қўлингни пахса қилиб отмасанг керак ахир? — У деворга ўрнатилган ойна олдига бориб, ўз башарасига қараб тупуришдан базўр сақланиб қолди. — Сенинг лоақал ўйинчоқ туппончанг ҳам йўқ-ку! Хомкалла!»

У одам ўлдирувчи киллерлар, қотилликларнинг усуллари ва йўл-йўриқлари ҳақида кўп ўқиган эди, — телевизор, кинолар тўхтамай шуни кўрсатади, аммо ҳаётда бу осон иш эмас. Албатта, эҳтимол топиш ҳам мумкин, сотиб олса ҳам бўлар иш шундай бўлгандан кейин. Аммо ҳали отишни қойиллатиш ҳам керак... Ана, холос...

«Мангу қайлик»нинг алам-огриғи эса ниҳоясиз эди...

Эрталабга яқин у туш кўрди, кулида мобил телефон эмиш, лекин ундан кўнғироқ қилиш ўрнига, қаёққадир ўқталиб мўлжал олармиш, ўқ овози эшитилмасмиш... шунда кўнғироқ жиринглади.

Арсен Саманчин телефонга келди-ю, лекин гўшакни кўтармади. Гижиниб қўлини силкиди — ҳозир гаплашадиган пайтми. Телефон яна бир карра жиринглади — яна жавоб бўлмади.

Ҳа, қурол топиш керак эди — туппонча ва ўқ. Тоза ташвиш экан-ку бу, сира ўйламаган эканман... Кимдан сўраса экан?

Кун ёришиб келарди, ташқаридан товушлар эшитилди. У эса ҳамон боши қотган, нима қилишни

билмасди. Дам ётар, дам дик этиб турарди. Ана муаммо! Ҳозирда худди тиш чуткасидай машхур бўлиб кетган, лекин аслида топиш гоят мушкул бўлган бу савил қолгурни қаердан қидирсин? Бозорни айланиб кўрсанг, топса бўлади, дейишади. Қанча қиммат бўлмасин сотиб олиш даркор, зеро кейин унга пулнинг кераги бўлмайди. Ҳаёт тугаяпти — бошқа ҳеч бир ташвиш йўқ...

Агар тўппонча топса, уни доим чўнтакда олиб юришга тўғри келади, бунинг учун ён чўнтак қулайроқ — қолган барча қилиниши керак бўлган ишлар Арсен Саманчинни иккилантормасди. Қўли қалтирмайди, ҳаммасини аниқ-таниқ бажаради, ўқлар кетмакет отилади, охирғисини — ўз пешонасига қўяди. У шундай вазият туғилишига ишончи комил эди, зотан у ўзи қасд қилган кимса билан ҳар доим учрашиш имкониятига эга — зеро, улар бир давранинг одамлари, бир-бирларини кўпдан танир эдилар. Тўғри, кейинги пайтларда камроқ кўришганлар. Энди ахир — анов ҳар ерда ҳозир у нозир, эстрада продюсери, обрўли сара муассасаларнинг эгаси, бу ҳам етмагандай, отинг ким — олигарх, хўжайин, шеф — яна нималар деб аташмайди уни, ҳолбуки аввалроқ ҳеч ким танимайдиган майда санъаткор эди, холос. Кўрдингизми, қаердан бош кўтариб чиққанини — бозор тайгасидан бош кўтарди. Ундан кейин ол кетди, кетаверди, бутун шоу-томошайин бизнесини қўлига олди! Биз ҳаммамиз ялписига бозорда у ёқдан-бу ёққа югуриб юрибмиз. Омади келганлар — бармоқ билан санарли. Ҳамма бало шундаки, у бойлигининг зўридан ўзини булдозер деб билади. Агарда бир гоёни ўлдирмоқчи, бировнинг ҳаётини топтамоқчи, аёлни ўзига бўйсундирмоқчи бўлса, албатта, бунга эришади. Бас, етар! Қурол қўлга кирса, қолгани ҳеч гапмас, ирода ва матонат бўлса бас.

У ўзини шундай ишонтирар ва ўзи ҳам ҳайрон қолган ҳолда, тобора мен ҳақман, деб биларди. Баъзан, рост, ҳаёлидан бошқа бир фикр ҳам лип этиб ўтарди: Уч олиш иштиёқи одамни не кўйларга солиши мумкин? Нима, яхшилик йўлидаги ёмонликми бу? Шундай ҳам

бўлиши ҳеч мумкинми? Лекин шу заҳоти бу фикрни ўзидан қуварди: яна бошни қотиряпсан, эндигина ўйлаб тургандинг — дарров пушмон бўляпсан... Юрагинг пукиллаяптими? Яхшиси, унинг ёнига қандай боришингни ўйла — кел, бир гаплашиб олайлик. Ундан кейин...

Дарвоқе, улар яқинда кўришган эдилар, гап бор эди... Рост, Эртош бунга унча қизиқмади, матбуот учрашувидан сўнг қаёққадир шошилиб турар, дамбадам соатига қарарди. Ичида балки бу гоёнинг ишқибозини кўринг, деб тоза кулгандир, — мунча ҳавойи бўлмаса бу аҳмоқ одам, дегандир! Туғри, қайта қуриш деган йилларда улар анча ёш эдилар, Арсен Саманчиннинг ўзи ўша вақтлар турли-туман мақолалар ёзиб-чизиб юрар, театр мавзуларида чиқишлар қиларди. Аммо ўша чоғлар Эртош Курчалов одмироқ артист бўлиб, ҳеч кимнинг назарига тушмаганди. Энди-чи, уни кўринг!.. У сувлар оқиб кетди! Қайта қуриш пайтлари театр жуда машҳур эди. Дунёга янги фикр келди. Давр театр саҳналарида намоён бўларди. У пайт театр одамлар кўз ўнгида юксалди, кўнгиллар жунбишга келди, инсон тоталитаризм кишанларидан халос бўла борарди. Шаҳар драмтеатрининг оддий артисти Эртош Курчаловгина ҳеч нимаси билан ажралиб турмас, ҳеч кимнинг у билан иши-ҳуши ҳам йўқ эди. Ўша пайтлар мана шу ўртамиёнагина артистда (рост, унинг бўйи-басти бошқаларга қараганда хийла баланд, овози ҳам кучлироқ, қолган томонлардан эса, купроқ оммавий саҳналардагина кўринарди) томоша-шоубизнесининг буюк бир куч-қудрати яшириниб ётганлигини ким билибди дейсиз, у барча эстрададар ва ҳатто стадионларнинг ҳукмрони бўлади деб ким ўйлабди дейсиз?

Бироқ ўша даврнинг оби ҳавосида «Эртош Курчал» деган ном пайдо бўлди, кейин бу ном ҳамманинг тилига тушди, айниқса, ёшлар ўртасида машҳур бўлиб кетди, ўзининг барча ялтир-юлтирлари, рекламалари, шовшувлари билан бирга ҳамма оммавий эстрада томоша-

ларининг ҳақиқий ўз тамғаси, белгисига айланди — шоу-саноат бунақа нарсаларга катта пул ташлаб, яна тезда уларни ортиги билан ундириб олади. Эртош Курчалнинг алламбало ярқираган клип-концертлари жуда кўп жойлар, Хитой, Масковларга сафарларда бўлди. Эртош Курчал шунчалар корчалон ва уста тадбиркор чиқди, эстрада маконларини эгаллашда унга етадигани кам эди. Ойдана Самаровани мана шу Эртош Курчалнинг уммони қудратли куч билан ўз домига тортиб кетди.

Ойа, Ойдана Самаровага нима бўлганлигини уйлаб ўтиришнинг вақти ўтганди, қандай қилиб, қай тарзда опера театрининг етакчи солисти Эртош бизнесининг маҳкумасига айланди, барча телеканалларда қайта-қайта чиқадиган бўлди, одамларнинг кўз унгида тобора ёрқин чарақлаган эстрада юлдузи номини олди, ёпирилиб келган попса санъати шухрати шуълаларида овозини ҳам, қиёфасини ҳам ўзгартирди, «Голливудчасига» саҳнага чиқишларни ўрганди, сўзнинг қисқаси, бутун тақдирини қайтадан қурди. «Поезд кетиб бўлди» деган кўп қўлланадиган гап бу ўринда росмана ўз ифодасини топди. Шундай бўлиб қолдики, улар Ойдана билан бирга Хайделбергдан битта поездда келишди, тақдир уларни Хайделберг қасрида бир хонада туришга муяссар этди, шу ерда қалбларига муҳаббат ёлқини тушди ва яна худди мана шу ерда бирга-бирга «Мангу қайлиқ»ни яратишга аҳд-паймон қилдилар, энди қаранг, хаммаси шундай бўла туриб, қандай қилиб Ойдана кейинги бекатда тушиб қолиб, бутунлай бошқа томонга кетаётган поездга ўтира солиб, жўнаб қолди. Арсен эса гўё кўздан йуқолиб бораётган вагонлар ортидан шпаллардан шпалларга сакраб кимсасиз даштда ёлғиз югуриб бораётир, телбаларча дод солаётир, фарёд ураётир: «Ой-а-а-а! Ой-а-а! «Мангу қайлиқ» нима бўлади? Қайт, Қайт! Ой-а-а! Ой-а-а!» Аммо гўёки у қайрилиб ҳам боқмади... Ким уни йўлдан урди, ким катта пуллар сочиб ром этди — буниси энди маълум. Бу локомотивни ҳайдаб бораётган кимса, илгари ҳеч

ким танимайдиган, эндиликда эса довруги достон Эртош Курчалов.

Хўш, шу Арсенга ўхшаган дарвеш болага кўзга кўринмас ўша поезднинг орқасидан қичқириб югуришнинг нима кераги бор денг, бунинг устига барча ёлворишларига жавобан кўқдан қахқаҳа отган товушларгина келади: «Жинни! Анди! Тентак!» Ундан кўра барига биратўла қўл силтаб, бор-е, деб кетган яхшимасми?..

Арсен Саманчин замонавий шоу-томоша-бизнеснинг қайсар, ҳужумкор манфаатпарастлигини қанчалар теран тушунмасин, барибир ўзининг беихтиёр ёғилиб келувчи хаёлотларидан асти қутулолмасди. У ўз фикру хаёлига боғланиб банди асир бўлган, ҳаёти шу ғояга ғўё гаровга қўйилгандай, боши берк кўчага кириб қолган эди. Барча олдинги қизиқишлари аста-секин сўнди, қайларгадир борлиқнинг нариги орқа томонига сурилди, фақат Ойдана ва «Мангу қайлиқ» хаёли қолди.

Бу аснода у доим табиий тарзда эҳтиёткорона қарайдиган оммавий маданият жаҳон бўйлаб ғолибона қадам ташлар, унинг устига савдо-сотиқнинг океанларча тўлқинларини дам-бадам бостирар ва ҳар сафар куч-қудрати ортаётгани сезиларди.

Шунда у ер юзидаги умум масс-медианинг тилидан тушмайдиган оммавий маданиятни ифодалаш учун янги бир сўз топди – уни улгуржи товар, улгуржи молга мос равишда ~~улгуржи маданият~~ деб атади. (Э, балли, марҳамат! Оммавий маданият бундан чивин чаққан-чалик озор чекмайди!)

Яқинда шаҳарнинг 250 йиллиги нишонланди, шунга бағишланиб шаҳар байрамида ўтган улкан шоу-томоша концертда у атамасининг нақадар аниқлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилди.

Оқшом тушган, мингларча томошабинлар тўлдирган стадион уммондек чайқалар, чироқлар чарогон порлар, ранг-баранг афишалар ёнар, мислсиз электрон рекламалар ярақларди. Байрамга келган издиҳомнинг кўпчилиги ёшлар эди, улар шод-хуррам ўтиришар,

тоғлардан шаббода билан бирга тушиб келган кечки салқинда роҳатланиб, кутаринки кайфиятлар билдирардилар.

Ҳамманинг ўйнагиси-кулгиси келар, томошалар тўхтовсиз давом этишини истарди.

Аслида ҳам шундай эди. Қулоқни танг қилган мусиқа стадион узра гоятда қичиқ садолар таратарди, улкан сахнада барча хореография усулларидаги рақслар ўйналарди — балет десангиз ҳам шунда, оёқ ўйин десангиз ҳам шунда, уларга мос равишда либослару безак тасвирлар ҳам тез-тез ўзгарарди, лекин ушбу мувозий, улуг сахнавий томошанинг марказида унинг курки, жозибаси, асосий илоҳаси бўлиб Ойдана Самарова қулф уриб яшнарди! Бу даранг-дурунлар, хайлу ҳашамларнинг бари унинг учун, Ойдана Самарова учун эди! О, юлдуз! Чиндан ҳам унинг очик стадионда кўкларга ўрлаётган гоят мусаффо, теран овози, сарвдай келишган, хипча, баланд қадди-қомати, ўзига ярашган, унча ялангоч бўлмаган либослару безаклари, унинг теграсида мусиқа садоларига мос рақс тушаётган ёш йигит-қизларнинг — гўзаллар ва гизолаларнинг мислсиз завқ-шавқ ичида эшилиб-буралишлари — буларнинг бари томошага келганларда мафтункор, жўшқин байрамона ҳиссиётлар уйғотарди. Ҳамма сахнада Ойданининг ёнида, у билан бирга бўлишни истарди. Бутун стадион бир уммонга айланиб, қўлларини баланд кўтариб чайқаб, чайқаларди. Фақат Арсенгина: «Опера илоҳаси ҳавойи қироличага айланди!» — деб ўйларди. Лекин унинг фикрлари билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Аксинча, Ойдана сахнада шериги билан кўринишдан жуда одми «Лимузин» деган қўшиқни ижро эта бошлаганларида, издиҳомнинг ҳаяжонлари ҳавога вулкондек отилиб, ўз чўққисига чиқди. Бу қўшни ўзбекларнинг енгил қўшиқларидан бўлиб, у ўз асл тилида айтилмоқда эди, лекин ўзбек тили бу ерда ҳаммага тушунарли. Янги шарқона мусиқа издиҳомга таниш ва яқин оҳанрабо оҳанглари билан аллалар, электрон товушларнинг шовваларига мос равишда стадион устида

лунда-ихчам сўзлар янграрди: «Сен мени севарсанми? Сен мени севарсанми? Лимузин берарсанми? Лимузин берарсанми?» Бунга қўшиқчининг шериги жўр бўлиб, қарсса-қарсса рақс тушиб: «Мен сени севарман, мен сени севарман, лимузин берарман, лимузин берарман», — деб шўх жавоб айтарди.

Ана энди гавғони кўринг! Минглаган одамлар ягона бир ҳисга тобе бўлиб, эрмнар, тулқинланар, нақаротга жўр тушиб, қўлларини ҳавода ёзиб бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ли-му-зин!»

Айни шу вақтнинг ўзида стадионнинг тўрт томонига ўрнатилган улкан панорама экранларида тасвир намоён бўлади: усти очиқ ҳашаматли узун лимузинда ошиқ-маъшўқ Ойдана ва унинг чиройли шериги учиб боради. Машина рулига дам униси, дам буниси ўтиришиб, гузал манзаралар ёнидан ўтиб боришади: дам қорли тоғ тизмалари, дам ложувард кўл соҳиллари, дам чиройли кўприклар, дам кимсасиз чўллар лип-лип ўтади, тўда-тўда қушлар лимузин ортидан кўплаб парвоз этади. Мана, ниҳоят шаҳар чеккасидаги улкан богга етиб лимузин тўхтади, бахтиёр йигит-қиз машинадан тушишди-да, қучоклашганча жозиб рекламаси чорлаган ресторанга қараб юришди, кейин яна лимузинда учиб кетишди.

Муסיқа айюҳаннос кўтарар, стадион бир бўғиздан жар соларди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

Арсен Саманчин уятдан ўзини қўйгани жой тополмасди. Лекин жўш урган издиҳом олдида у ким бўпти? У ҳам издиҳомга қўшилиб беихтиёр қичқирди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!» ҳамма қатори...

Охири ҳеч кутилмаган тоза байрамона томоша бошланди — кеча осмонга отилган мушаклар фавворасидан ёришди, то олис уфқларга довур ранго-ранг учқунлар сочилиб, юлдузлар хира тортди. (Оҳ, бу кўламни қаранг! Яшасин азамат шаҳар ҳокими! Фақат у шундай ҳашамга қодир! Унинг қаватида ким турибди?

Яна ўша-ўша — Эртош-да!) Яна қизиги шундаки, байрам мушакбозликлари одатдагидай тантана бўлаётган шу яқин орада эмас, узоқ, шаҳар чеккасида бўлмоқда эди. Шаҳарга туташ тоғлик устидан кучли ракеталар осмонга учиб чиқар, улар юкорилаган сайин мушаклар ҳар томонга пориллаб сочиларди. Уларнинг ҳар отилиши ҳаддан ташқари чиройли ва ҳайратомуз эди. Мана шундай улугвор кўркли томошани ким уюштирди? — деган савол келди унинг хаёлига. Ким бўларди, албатта, Эртош Курчалнинг ўзи-да. Гарчи буларнинг ҳаммаси шаҳар байрами шарафига ўтказилаётган эса-да, аслида сахна юлдузи Ойдана улугланаётгандай эди! Зотан, мусиқа садолари ҳамон гулдурос солар, гўзал лимузин икки бахтиёр ошиқ-маъшуқ билан телеэкран панорамаларида қанот қоқиб учиб борар, ўша замон рангоранг мушаклар ҳам тунги осмонга ғаройиб шуълалар сочиб, кўк тоқи сари тобора баланд ўрларди. Гўё бутун ер юзига юлдузлар ёғилар ва ёғдулар-ла нурафшон бўларди...

Ўша соатларда яна шундай воқеа ҳам рўй бердики, буни ҳеч кимса билмади, ундан беҳабар қолди...

Учқунлар сачратган ўтнинг ёлқинлари шунчалар баланд кўтарилар ва ер юзасини то узоқ-узоқларгача — тоғ тизмаларигачайин шунчалар ёрқин ёритардики, хуркиб уйғонган қушлар чагир-чуғур қилишар, довон этакларида тонгриқиган Жаабарс ҳам сесканиб кўзини очди. У оёққа босиб, худди тоғлар бағридан отилиб чиқаётгандай узоқ олов ёқтиларига қаради. Йўқ, осмонда учадиган юлдузлар эмас, балки илгари кўрилмаган бошқача бир нарса эди. Ваҳший ҳайвон яширинмоқчи бўлиб уринди, лекин ҳаракати зое кетди. Худди бу ерга келишдан муроди зое кетгандай, довонни ошиб утаман деб уринишлари бекор кетгандай, юксак кимсасиз тоғлар бағрида гойиб бўлишдек нияти барбод бўлгандай эди. Тақдир неғадир уни қўлламас, гаддорлик билан шу пучмоқда тутиб турарди. Ахир тақдир ҳар нарсага қодир, йўқ эса, не учун ғариб Жаабарс унга бу ерда керак бўлиб қолди. Ким билсин? Тақдир

доим гунг... Лекин ўша кеча байрам мушакларининг ёлқинлари Жаабарс назарига етиб келгани, балки, кўк осмоннинг бир башоратидир...

Стадион эса ҳамон қайнаб тошар, рок-концерт зарбларида бир овоздан ҳайқирарди: «Ли-му-зин! Ли-му-зин! Ой-да-на! Ой-да-на!»

«Ана у, улгуржи маданият лимузинига тушиб кетворди!» — алам билан ҳаёдан кечирди Арсен Саманчин. Кейин яна ўша савол туғилди: «Мангу қайлиқ» энди нима бўлади?» Кейин икки маҳалла нарида машина тўхташ жойида қолдириб келинган, ранг-баранг хорижий машиналар орасида турган ўзининг «Нива»сига бораркан, бу ҳаёт бари қанчадан-қанча зиддиятлар, нуру соя ўйинларидан иборат, улгуржи маданиятнинг кетидан қувиш шундай бўлармикин, деб ўй ўйлаб, ўйларининг охирига етолмасди. Мамлакат қанчалар қашшоқ, қанча ишсизлар! Ёш йигитлар кўчалар бўйида чўзилиб ўтириб, «Бизга иш беринг!» — деб ёзилган плакатларни кўтарадилар, уларнинг кўплари кимсасиз ҳувиллаб қолган қишлоқлардан келишган. Бу инсон ҳамжамиятларига таъна-чақириқ, демакки, у янги авлодларнинг эҳтиёжларини қондиришдан ожиз, ноқобил, замон гўё уларга шундай деб мурожаат этмоқда: жамиятга сенинг керагинг йўқ, қоч нари! Биз, иши ўнгидан келганлар эса лимузинларга тушиб олға бора-миз.

У шундай ҳаёл суриб ўзининг совет давридан қолган «Нива»сида тунги кўчалардан кетиб борар, бундан ортиқ машинани кўнгли ҳам хоҳдамас — шунга ўрганиб қолган, бошқасига чўнтаги ҳам торлик қиларди! Ҳамма лимузинда юролмайдик-ку. Ойа «лимузинлашган» бўлса, худо хайрини берсин. Энди у зўр юлдуз, етиб бўлмайдик, ҳаммаёғида қўриқчи, қўнгироқ қилсанг, жавоб бермайдик... Илгариги эри билан ярашмаса керак, айтишларига қараганда, кўп йиллардан бери ичкиликка муккасидан тушган эмиш...

Айблашнинг ҳожати йўқ. Ҳаётда нималар бўлмайдик. Ҳар бошда бир савдо... Лекин кўнгилни кенг қилиб

уйлаб қараганда, аҳволни холис чўтлаб кўрганда, аъло овозга эга бўлган опера артисти Ойдана Самаровани кескин эврилиш қилганининг таг сабабини тушуниб етиш, англашга уриниб кўрилса, — ахир унинг асл ўрни Милан сахнасида, — унинг бундай поп-маданият кўкларарида чарх уриб, донг қозониш, шуҳрат кетидан хайратомуз шитоб билан қувиб кетаётганлигини маъқуллаш қийин, албатта! Булар орқасидан яна пулнинг дўлдай ёгилишини айтмайсизми!

Тўхта! Бу унинг иши, унинг ҳақи! Сен эса отдан қуладинг, шунинг учун ёниб куясан, қаҳринг келади, ёмонлайсан... Ҳалол бўйнингга ол, деб ўзига таънадашном берарди Арсен Саманчин, рақибларинг сендан кучлироқ экан! Сен ким, журналистсан, хўп, мустақилсан, сен таниқли одамсан. Унинг ҳам кимлиги маълум. Бошқа-бошқа дунё. Биринг — массмедиа осмониди, иккинчинг — яна ўша массмедиа қумурсқаси. Ундан ташқари, муҳаббат ҳамиша имтиҳон қилинади, акс ҳолда на азоб-уқубатлар, на қувонч-шоддиклар, на ғам-аламлар, фалокатлар бўларди... На илож, тоғлардан қор кўчкилари тушади, ҳеч ким тўхтатолмайди. Ҳар бир муҳаббатнинг ўз дафтари бор, азоб-уқубатларнинг ўз баҳоси мавжуд. Сен эса ўз дарди ҳасратингни оммавий маданияту глобализациядан кўрмоқчи бўласан.

Сен баъзи бир саволларга жавоб бериш ва бошқаларни ҳам ишонтиришга уриниб кўр. Оммавий маданият «Мангу қайлиқ»қа қандай усуллар билан қарши туради, уни инкор этади? «Мангу қайлиқ» бу ерда қандай пайдо бўлиб қолди, қаердан келди? — шуни айтиб бери; Ойа икковингиз бир-бирингиз билан овора эдингиз, сиз муҳаббат тўлқинларига чўмдингиз, гўё икковлон бутун аввалги ҳаётингизда фақат ва фақат мана шу он келишини кутгандай эдингиз. Ниҳоят, муҳаббат нималигини билиш имкониятига эга бўлдингиз, у сизга тақдир ато этмиш башорат янглиғ етиб келди. Бир ёқаси кулгили бўлиб туюлади: ахир иккингиз навнихол ўсмир эмас, бошингиздан турмуш тажрибасини ўтказгансиз, аммо тақдир сизни ўтмиш асоратидан озод этган экан.

Тоғлик ён бағри кета-кетгунча кўҳна боғот, унда кўҳна қаср қад кўтарган, кўкда паға булутлар оралаб тўлин ой ҳаёлот ичра сизни кузатади. Иккинғиз бу ҳолни ҳазил-мутойиба қилиб, муҳаббатимизнинг илк саҳнаси деб атадингиз, тақдир иккинғизга ўша кун ва ўша соатни раво кўрган экан, бўлмаса, сен қирқни қоралаб қолган, Ойа эса ўттиздан ошинқираган эди. Лекин гап бунда эмас, сизнинг ҳавойи ҳаяжонларингиз ўтади-кетади, гап шундаки, ўша кун икки севишган қошида Мангу қайлиқнинг ўзи намоён бўлди, тиз чўкиб уни қутқаришни илтижо қилди, ёруғ дунёдаги ҳамма одамлар соғиниб эшитадиган гўзал овоз ато этинглар, деб ёлворди, мен ҳам қушиқ айтиб юрагимни очай, мени Мангу қайлиққа айлантирган айрилиқдан ҳикоя қилай, мен ҳам ўз севгилимни топай, деди. У намоён бўлди-ю, ошиқ-маъшукларда ижодий ҳаёл — опера яратиш фикри уйғонди, ниятлари мустаҳкамланди. Сен энди Мангу қайлиқ билан учрашув шундоққина кўз ўнғларингизда рўй берганлигини одамларга айтиб бер, уларни ишонтиришга ҳаракат қил, иккинғиз уни қутқариш, саҳна орқали операда дунёга кўрсатишга аҳд-паймон қилганингиздан хабардор эт, Ойа Мангу қайлиқнинг қўшиқларини айтади, Ойдананинг ўзи пичирлаб сўз берди, то тирикман, сўнгги нафасимгача «Мангу қайлиқ»ни куйлайман, деди.

Шошма, шошма, гапни кўп олиб қочма! Ким бундай ақл бовар қилмас ажойиб-гаройиб муъжиза рўй берганига ишонади? Ақли-ҳуши жойида ҳар қандай одам ҳам айтади: бунинг ҳаммаси бемаъни туқима, эртақ, афсона, халқ орасида юрган чупчақдан фарқи йўқ, кўкнори ҳаёл. Албатта, шундай гап-сўз бўлиши тайин. Шунга қарамасдан, Мангу қайлиқнинг самовий бир тарзда намоён бўлиши уни Арсен Саманчиннинг юрагида мажозий сиймога айлантирди (дарвоқе, ўша дамларда Ойдана ҳам уни шундай тасаввур қилар, бунда икковларининг кечинмалари бир-бирига уйқаш келарди, афсус-надоматлар бўлсинким, ундан кейин Ойдананинг фикри чалғиди ва орқага чекинди — «лимузинга тушиб ўйнагани кетди», тўғрироғи,

уни йўлдан уришди, бизнесга асир қилиб олишди, лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас). Унинг мунгли юрагига қайлиқ сиймоси қаттиқ ўрнашди, уни Худонинг мўъжизаси деб қабул қилди, ўлмас ишонч-эътиқоди, туганмас дарду азобига айланди. Ахир ҳеч ким Худони кўрмаган, лекин одамлар унга ишонишади, Худо бор, деб билишади. Имон-эътиқод худди мана шундай пайдо бўлса ажабмас — суюкли сиймони руҳоний тасаввур қилиш орқали унга муҳаббат туғилади.

Худди шунга ўхшаш воқеани ўшанда улар Хайделбергда бошдан кечирдилар. Ойдана Самарова ёлғиз ўзи биттагина концерт бериши керак эди. Концерт катта муваффақият қозонди. Албатта, Ойдана Самарова ўзининг Хайделбергга таклиф этилишида Арсен Саманчиннинг ҳам хизмати борлигини биларди. Бунга Арсеннинг яқин ёр-биродарлари — журналистлар, мусиқа усталари бош қўшишган эди.

Хорижий мусиқа ихлосмандлари учун мумтоз қўшиқлар ижрочиси Ойдана кутилмаган гаройиб воқеа эди. Европада бундай алоҳида концертларни утказганда, ҳамма ёққа афишалар ёпиштирилади, қўшиқчи ҳақида янгиликларда хабар қилинади, телевизорда унинг қўшиқлари берилади, газеталарда тақризлар, мақолалар чиқади. Ойдана Самарованинг концерти қадимий Хайделберг кирхасида¹ ўтди.

Ибодатхонанинг санъат маросимлари учун ажратилиши немис диндорлари наздида алоҳида ҳурмат нишонаси ҳисобланади. Кирханинг юксак равоқлари остида тирик овоз улутвор тиниқ акс садо беради, у асрлар бўйи самовий оҳанглари тинглашга мослашган. Ойдана арганун ва фортепьяно жўрлигида италянча, русча ва немисча қўшиқлар куйлади.

Куйчи бир қанча қўшиқларни она қирғиз тилида ижро этди. Узоқ қарсақлар янгради, ибодатхона ичини тўлдирган тингловчи шинавандаларнинг кўзлари руҳий завқ-шавқ билан порларди.

¹ Кирха — Германиядаги черков.

Ютуқнинг ҳаяжонлари ва илҳомлари уларнинг муҳаббат туйғуларини янада ўткирлаштирди, улар янада яқинроқ бўлиб қолдилар, бир-бирларидан ҳеч ажралгилари келмасди.

Ўша ҳаяжонлар тулқинларида уларга Мангу қайлиқ намоён бўлди. Консертдан кейин улар шарафига кирха ёнидаги ресторанда чоғроқ бўлса ҳам, қабул маросими ва зиёфат ўтди, кейин икковлон қадим Хайделберг қасри атрофидаги тепалик боғда сайр этиб юрдилар; уларни эъзозли қўноқ ҳисоблаб шу кунлар ичи Хайделберг қасрига жойлаштирган, холи бир шароит яратиб берган эдилар. Қасрнинг пастки қаватидаги қаҳвахонада бир оз ўтириб, андак-андак виски ичгач, яна гўзал хиёбонларда айлангани чиқишди, тепалиқдан туриб ярим кечада эртақлардай чарогон қадимий шаҳарчани томоша қилишди. Қулай ўриндиқда ўтириб, мусиқа ҳақида гаплашишди. Кутилмаганда, Ойдана ундан сўради:

— Арсен, сенга қандай қўшиқ айтиб беришимни хоҳлайсан?

— Ҳозирми?

— Йўғ-е. Бирон симфония оркестри концертида. Сен залда утирасан, мен сахнада туриб айнан сенга бағишлаб қўшиқ айтаман. Нимани айтишимни истардинг? Италиянча қўшиқ ёқадими?

— Сенинг кўп қўшиқларинг менга жуда ёқади, Ойа. Италиянча, испанча — яхши. Лекин энг ёқимлиси нима, биласанми? Мен-чи, телба боламан, Ойа, анчадан бери орзу қиламан, худди аёл ҳақида яширин орзу-хаёллар сурган зоҳидга ўхшайман. Сенинг тилингдан Мангу қайлиқнинг қўшиқларини эшитгим келади.

— Мангу қайлиқ қўшиқлари? — ҳайрон бўлди у. — Биласанми, ўша афсона қулогимга чалинган, аммо опера учун мусиқа, либретто, яна талайгина алланималар керак... Сен, ҳақиқатан ҳам, аёлни орзу қилган гуноҳкор роҳибга ўхшар экансан!

— Орзуларнинг қўрқадиган жойи йўқ, лекин йўл орзуга қараб бурилганда...

Бу «Мангу қайлиқ»ни қуйиш йўлида (майли, гарчи ҳозирча мубоҳасаларда бўлсин) дастлабки қадам эканини улар ўша дамларда англармидилар, йўқми, буниси номаълум. Арсен Саманчин ўзининг узоқ орзулаган ниятини Ойданага илк бора айтмоқчи бўлиб худди мана шу дамларни кутгандай эди. Тақдир уларни ўша он, ўша ерда шунинг учун учраштирмаганмиди?

* * *

Сўз тақдир устида кетса... ўша тақдирсоз соатда Арсен Саманчин қайдан билсинки, кўп ўтмай ушбу воқеанинг ён-атрофларида одам қўрққулик ёвуз бир ният бош кўтариб чиқади: ахир, илгари у одам ўлдираман, деб ҳеч хаёлига келтиргандими. У тубсиз чоҳ тепасида лапанглаб тураману, лекин сира чекинмайман, деб ўйлаганмиди асти. Уни ҳозир, эҳтимол, бошқа бировлар учун осон, лекин унинг учун ғоятда чигал фақат битта ташвиш кеча-ю кундуз миясини пармалайди: ўйлаган ишини адо этишга қуролни қаердан олсин?..

* * *

Тақдир экан-да. Жаабарс ўша пайт ҳамон Узангилаш довонида эди, ҳамон тақдирдан инъом-эҳсон кутар — довондан ўтиш учун мадад келар ва ниҳоят тарки дунё қилиб кетарман, дерди.

Ҳеч ким — на инсон ва на махлуқ олдинда нима кутаётганлигини билмайди. Бир қараганда, уларнинг тақдирлари ўртасида ҳеч қандай бир-бирини богловчи, ҳеч қандай ўхшаш нарсалар йўқ эди, лекин бир-бирини танимайдиган, билмайдиган икки хилқат — инсон ва махлуқ — маълум бир шарт-шароитлар, ҳол-аҳволнинг таъйиқи туфайли бир турли қисматнинг забти остида қолганликлари тасодиф бўлмай, уларнинг ҳаёт салиқаларида аллақачон етилган эди. Дунёда нималар бўлмайди ўзи. Ўша кеча Хайделберг боғидаги хилват гўша ва севишганлар бир-бирларига тобора оҳанрабодай

тортилиб, меҳрлари бир-бирларига дарёдай тошиб, висол оғушида ширин суҳбат қураётган чоғларида, айтайлик, афсонавий Мангу қайлиқнинг қайта тирилиши, ошиқлар кўз ўнгида намоён бўлиши мумкинмиди? Муҳаббат изҳорлари жўш уриб турган чоғда афсонавий хилқатнинг эврилиши мумкинмиди? Ахир унинг учун муҳаббат фожиаси борлиқ турмушнинг охириги афсонасига айланмадими? Арсен Саманчин, дарвоқе, шундай эврилиш юз бериши мумкинлигини инкор этмасди. Ахир дунёдаги кўп нарсалар охиروқибатда севишганларнинг ўз бахт-иқболларини тева-рак оламга тортиқ қилишга тайёрликларига боғлиқ.

Мана шу нарса Арсенни ўз Ойасига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб беришга илҳомлантирди.

— Мен болалигимдан бери бизнинг Узангилаш тоғ тизмаларимизда ҳозиргача Мангу қайлиқ саргардон кезиб юради, деб эшитганман, мен бунга ишонаман, билдингми?

— Биламан, биламан! — деб жон-дилдан тасдиқлади Ойдана майин табассум билан унинг бўйинини силаб. — Сенинг гапларингни жон қулогим билан эшитаман, худди мени эркалагандай сўзлайсан. Қара, Арсен, атроф қандай гўзал. Тун, ой ёқти, чироқлар худди эртақлардагидай ёруғ. Иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Ҳатто богдаги қушлар ҳам жимиб қолишди. Айтавер, айтавер.

— Майли. Қушлар жим бўлса, бўлсин, лекин мен Мангу қайлиқни сўйлаб чарчамайман. Буни афсона ё асотир дейиш ҳам мумкин, яна ким билади, истаганча талқин қилиш мумкиндир балки, лекин мен учун бу сира афсона эмас, Ойа! Узоқ тоғлар ичида унинг лип этиб учиб ўтганини кўриб қолиш мумкин, кейин дарҳол кўздан ғойиб бўлади. Унинг ривоятини бизнинг томонларда узоқ вақтлардан бери ҳикоя қилиб юришади, ҳамма унинг тоғларда кезиб юришига ишонади, йўқолган куёвини қидиради, дейишади. Унинг орқасидан ғанимлар қувлар эмиш. Унинг севгилиси навқирон омадёр овчи исиз йўқолган. Ғанимлар уни горга яширганларми ё тилини суғуриб олганларми — ким

билсин? Одамларнинг бир-бирларини кўролмаслик-лари, маккорлик, эл-юрт талашиш — ҳаммасидан бор бу ерда. Қайси вақтни олиб қарама, барида шундай.

Биласанми, бизнинг тоғларимизда шундай одат бор, ҳар ёз келганда, ой тўлган кеча Мангу қайлиқни соғинганлар баланд тоғ тепасида гулхан ёқишади, қайлиқ машғалани олислардан кўрсин, дейишади. Шомонлар эса дўмбираларини чалиб, рақсга тушишади, қайлиқ ва куёвнинг номини айтиб чақиришади, олов атрофига йигилишга чорлашади. Аёллар олов теграсида тупланиб, йиги-сиги қилиб, овоз солишади. Айтишадикки, қайлиқ қоронғу соя бир ерга келармиш, одамларга таъзим қилармиш, сўнг дарров ғойиб бўлармиш. Истасанг, юр, қаҳвахонага борайлик. Озгина виски ичсакмикин, қалай?

— Боя бордик-ку у ерга. Сен озроқ олдинг. Зарурми шу, Арсен? Мен Мангу қайлиққа жуда ачинаман, назаримда биз уни деб, бу ерга келгандаймиз.

— Эҳтимол шундайдир. Шунинг учун мен сенга бу воқеани айтиб бермоқчиман. Мангу қайлиқ учун гулханларни Хитой тарафида ҳам ёқишади. Чегара ҳам Узангилаш тоғининг орқасидан ўтган, у томонда узоқ замонлардан бизга оғайни қирғиз қавмлари тирикчилик қилади, лекин биз улар билан кўп кўришолмаймиз, довондан ошиб ўтиш қийин, онда-сонда ёз ойларидагина ўтса бўлар. Бир йил бурун мен у ерларда ўз журналистлик ишларим билан бўлганман. Урганч орқали учоқда, кейин машинада. Кўп қизиқ одамларни учратдим, газетага қизиқарли мақола тайёрладим, лекин ҳозир гап бунда эмас, ўша ёқда, Хитой томонида, тоғлар ичида маҳаллий қирғизлар Мангу қайлиқ ривоятини билишаркан, ёз кирганда, ой тўлганда баланд тоғда машғала ёқишиб, Мангу қайлиққа мадад бўлсин деб, арвоҳларни чорлашаркан, буларни ўз кўзим билан кўриб тоза ҳайрон бўлиб қолдим. Аммо Хитой қирғизларининг битта қизиқ фарқи ҳам бор экан. Одат бўйича, машғал олдида икки чиройли қиз эгарланган отни тайёр тутиб туришаркан — балки Мангу қайлиқ зарур бўлса, миниб кетар деб!

Ойдана бунга ҳазил қилди:

— Хайделберг тепасида ҳам Мангу қайлиқ учун гулхан ёқсак-чи? Нима дейсан, Арсен?

— Нега ёқмайлик? — кулди Арсен Саманчин. — Аввалроқ уйласак бўларкан. Ўтин-чўп керак. Шомонни қаердан топамиз? Хоҳлайсанми, ўзим шомон бўламан?

— Бу олифта кийимларга шомон қандай бўларкин? — шўх кулди Ойдана. — Қойил-қойил. Сендан зўр шомон чиқарди. Фақат бошқа сафар, бўптими? Йўқса, шаҳар тепасида гулхан ёқиб, ҳаммани ташвишга қўйишимиз мумкин, тагин халқаро жанжал чиқиб ўтирмасин.

— Бу гапинг ҳам тўғри! Бутун Европага донғимиз кетмасин яна, — бошини чайқаб кулгисини тўхта-толмасди Арсен Саманчин жувоннинг елкасидан кучганча. — Қандай яхши экан бу бог! Сени чарчатиб қўймадимми, Ойа?

— Қўйсанг-чи, мен ҳордиқ чиқаряпман, мен бахтли эканман, Мангу қайлиқ ҳам биз билан бирга!

— Раҳмат. Хўп, эшит. Бизнинг тоғларимизда зўр куч ва гайратга эга бўлган навқирон овчи яшарди. Қувласа оҳуга етиб оларди. Илвирслар ва бўриларни тутарди. Ўлжалари билан қавмидаги кўп оилаларни боқарди. Одамлар уни ҳурмат қилишар, элга йўлбошчи, бий бўлади, деб умид боғлашарди. Бир куни қавм-қариндошлари билан нариги водийга зиёфатга бориб, у ерда ойдай сулув бир қизни учратиб қолибди. Бир-бирларига меҳрлари тушиб, у кунда-кунора отда тоғлар ошиб қизни кўргани борадиган бўлибди. Бир куни башоратчи хотин қизга ром очибди, осмонда хос юлдузингиз бор, дебди. Бу муҳаббат юлдузи, у туйларингиз куни кўкда ярқираб ёниб туради, тоғлар узра ҳамма юлдузлардан ёрқинроқ порлайди, тонг отгунча ўрнидан қимирламайди, фақат булут боссагина кўринмай қолади, дебди. Сулув буни овчи йигитга айтиб берган экан, у менга ҳам бошқа бир башоратчи фол кўрди ва сир очди, деб жавоб берибди: «Мен сенга уйланиш учун тугилган эканман». Шунда сулув овчи йигит билан

аҳд-паймон қилиб, то ўлгунча сен билан бирга бўламан, дебди.

Ой-кунлар ўтиб, бир саодатли соатда овчи йигит бутун қавм-қариндошларини олиб сулувнинг ошёнига совчиликка борибдилар. Катта томоша-байрам бўлибди. Меҳмонлар тоғ сойи бўйидаги ўтлоққа тикилган юзлаб чодирларга жойлашибдилар. Қайлиқнинг ота-она, яқин қавм-қариндошлари, совчиларга олиб келинган совга-саломларни айтмайсизми! Йилқи уюрлари-ю, пода-пода куй-эчкилар, олтин ёмбилару, куёв бўлмиш овчи йигитнинг хунари ҳаволасидан — ранг-баранг ҳайвонлар, қундуз-сувсарларнинг қимматбаҳо мўйналари. Ҳаммаси ҳам куёв ҳар кифти-елкасига ташлаб келтирган ял-ял илвирс териларидан ўтаверсин. Бунақасини қўлга киритиш фақат бийик овчиларгагина муяссар бўлур. Бу ҳадяларини у таъзим-тавозелар билан қайлигининг ота-онасига пешкаш қилибди. Ҳаммалари шоду хуррам бўлишиб, куёв билан қайлигини дарё бўйига бошлаб боришибди ва шу ерда уларни унаштириб қўйишибди. Шу ондан эътиборан дарё уларнинг муроса ва муҳаббатларига гувоҳ экан. Тўй роса етти кундан сўнг тоғларнинг нари ёғида — куёвнинг қўналгасида ўтадиган бўлибди.

Унаштириш қувонч-шодликлари, зиёфатлар то тонггача давом этибди. Лекин шу ерда ҳам орадан кўролмаслар, ғаламислар чиқиб қолибди. Куёвнинг омадди, эл-юрт ичида донг таратган овчи эканлиги уларнинг ғашларини келтирибди. Лекин ҳаммасидан ҳам, кўркем, мард, оқил-фозил, иродаси мустаҳкам, сергайрат бу йигит тез орада албатта, куда-анда, қардош-қариндош туташган икки элга бош бўлади — у ўлкага бий бўлса ҳўб ярашади, деганга ўхшаш халқ ичида юрган гаплар уларнинг қаҳр-ғазабини келтирар, адоват ўтини аланга олдираб экан. Ҳасадгўйлар унинг бий бўлишига тоқат қилолмасдилар. Шунинг учун шум фитна уюштирдилар.

Ўлимни бўйнига олиб яккама-якка, очиқчасига жангга чиқса ҳам майли эди, ер талашиб эмас, давлат талашиб эмас, ҳокимлик талашиб эмас, фақат жон

талашиб майдонга тушсайди. Бироқ инсон маккор-лигининг чек-чегараси борми асло?

Фитна хуфя етилади, шунинг учун фитна деб юритилади.

Дарё бўйида базму зиёфат авжи қизиб турганда, севишган икки ёшнинг бахти камолидан рашку ҳасад оташида ўртаниб, қаҳр-ғазабининг зўридан кум-кук кўкариб, ҳамманинг орқасидан биқиниб-пусиб бошқа бир ёвуз қисмат тайёргарлик кўрганини ким билсин ахир. Енг ичида битган асл фитна мана шу. Кейинчалик оқинлар буни йирга солиб айтишди: «Хабар топсайди қуёш бу фитнадан ёрилиб кетарди кўкда уятдан. Билсайди булутлар жала бўлиб ёғарди, ювиб кетарди фитна йўлларин, очик қирларда утарди тўйлар, базмлар».

— Оҳ, Арсен, бу қандай чиройли!

— Кейинчалик оқинлар яна шундай йирлашди: «Билсайди агарда фитнани дарё — орқасига қараб оқарди зеро. Ахир дарёга келтириб таъзимни бажо, ошиқлар айлашди аҳд ила вафо». Биласанми, ҳар нарсага холис тургувчи табиат ҳам ғаддор ғаламисларнинг режасига қарши бош кутарган бўларди. Лекин мудҳиш ёвузликни ким ҳаёлига келтирибди дейсиз?

Ахир олам шундай осуда, тинч, мувосо эди, тоғлар узра неъматбахш қуёш нур сочарди, тез келар тоғлар жаласи бу ерларни четлаб ўтди, узоқлардан унинг сарин салқини келди, мафтункор ўтлоқлар оёқлар-тагида кўрпадай майин ёйиларди, ўт ёқилган учоқлардан лазиз таомларнинг ҳидлари тараларди, бошлар узра қушларнинг бахтиёр ғалалари чарх урарди... Буларнинг барини оқинлар йирлаб айтдилар! Совчиларга атов базм дарё бўйида авжга минди, ҳаёт тўй нашидасининг овозлари, сурур-масарратига лимо-лим тўлди. Ёш-ялангни-ку, асти қўяверасиз, от ўйинларига берилиб жавлон уришди, шомонлар дўмбираларини гум-гум уриб, жазб-жазавага миниб рақсга тушишди, тум-тумонатдан арвоҳларни ййдириб, шодлантириб, давраларга чорлашди, йир-қўшиқлар куйлашди; лекин тўй

олдидан томошанинг сараси севишганларга олиб қўйиларди, одатга кўра улар отга миниб «қайлиқ қувиш» пойгасига чиқишарди.

Куёв билан қайлиқ энг чопагон отларга миниб олишган, улар пойгага шай туришарди. Куёв бир оз олдинроқда чошиб бораётган қайлиқни қушиб етиб, ундан муччи олиши керак эди. Агар бунинг уддасидан чиқса, ана, бахт-иқбол узангида, ана, омадинг чопгани...

Қайлиқнинг от устида ўтиришининг ўзи бир ажойиб томоша эди, у худди эгарда ўтириш учун туғилгандай эди, ана қадду қомат, ана тўлин ойни хижолатга қўядиган юз, ана хипча бел, яна қушиб қуйган каби ярашган келинлик либослари. Куёв ҳам унга гоят муносиб. Пойга доманасидаги уларнинг ҳаяжонли нигоҳлари, ўт чақнаган кўзлари, уялгандай бўлиб чиройли жилмайиб туришлари пойга томошасига йиғилиб, уни сабрсизлик билан кутаётганларни ҳам бахтиёрлик нашидаларига шерик қиларди. Дугоналари қайлиққа қараб: «Отни жонинг бориचा чоптир, қушиб ўтишига йул қўйма! Эркаклар бизни бир қуриб қуйишсин!» — деб далда-пишанг беришарди. Куёв навкарлар ҳам асло қолишмасди: «Ҳой, кўзингга қара! Қушиб етмасанг, кулги бўласан!» Шомонлар жазавага тушарди, думбираларни қарсиллатиб уриб, жўшиб ўйин тушар, одамлару отларни хўб қизитар эдилар...

Ана, оқсоқоллар занг уришди. Пойга бошланди. Қайлиқ олдинда учиб борар, куёв орқада унга етиб олмоқчи буларди. Улар ўзлари унаштирилган дарё томонга от қуйган эдилар. Фақат кечувга етгунча қувиш мумкин эди. Агар куёв қайлиғини қушиб етишга улгурмаса, тумонатнинг қаҳ-қаҳ уриб кулган садолари остида қайлиқнинг ўзи отнинг бошини куёв томонга бўриб келар ва голиб қиз бўлиб уни муччиларди.

Аммо, одатда куёвлар доим қайлиқларига етиб олишади...

Қайлиқ бу фусункор пойгани кейин умрининг охиригача унутмайди, қўша қариб яшайдиганидан

қочганини доим эслаб юради. Куёв қий-чув, қийқириқ, савти-суронлар остида қайлиғини қувиб етганини ҳамиша ёдида сақлайди...

Бу сафар ҳам айна шундай бўлди: қайлиқ учар қушдай қочди, куёв — ортидан қувиб кетди. Қаршидан эсанг шамол шувиллаб уларни қучди, ўпди, тинимсиз шипшиди: ҳаётда ҳеч қачон шу пойгадан ортиқроқ бахт бўлмагай.

Оҳ, қанчалар бепоен қувонч, қуч ва шодлик! Олдинда дарё соҳили кўринди, улар ҳам учиб борар, отлар кўпириб тошарди. Қайлиқ кутарди, жуда кутарди, куёв унга етиб олишини, у ҳаётининг мангу ардоғи, мангуликка айрилмас қушгани! У беихтиёр отини тизгинлади, беихтиёр жиловни тортди, беихтиёр оёғини узангига тиради. Тезроқ, тезроқ қувиб етсин, олдинда дарё яқин... Ана, қувиб келаётган отнинг тасирлаши, гўрқиллаши эшитилди, яқин, яқин... Ана, ниҳоят отлар ёнма-ён биқин бериб чопмоқда, узангига тегиб ширқиллади, кўз ўнгиларида илгари ҳеч кўрмаган ёруғлик очилди. Нега мангу давом этмайди бундай онлар. Ана йигит чопиб бора туриб қизнинг белидан қучди, қиз унга оғушта бўлди. Ана у қайлиғини маҳкам қисиб ўпди, кейин муччи, яна муччи. Отлар елдек учади, пойгачилар билишар энди улар мангу бирга, бир тан-бир жон. «Мен сени севаман! Сен меникисан!» — қичқирди йигит. «Мен доим сен билан биргаман!» — жавоб берди қиз.

Халойиқ шоду хуррам эди. Ҳамма бир овоздан йигитни алқарди: «Барака топсин! Ҳақиқий эр йигит! Йўл беринглар! Йўл беринглар! Четга ўт! Келишяпти! Энди у ўзимиздан, ўзимизники, доим биргамиз!» Унашув тўйи шундай алқовлар билан поёнига етди.

Лекин фитнанинг забти пасайган эмас. Ғаламислар тишларини қаттиқ қисирлатишади. Ғаддорлик ҳамиша ўзига йўл топади...

Орада совчилар хайрлашиб, ўз юртларига қайтдилар, тўй ҳозирликлари бошланди. Ҳар бир иш ўз навбати билан борарди. Расм-русумларга биноан ҳамма нарсалар ҳисобга олинарди. Ёш келин-куёвнинг висол кечаси ўтадиган

кўркем чодир кўздан сал нарироқда, бахаво, баланд жойда ўрнатилади, кейин меҳмонлар, қавм-қариндошлар, совчилар қатор-қатор юртларга жойлаштирилади, турлитуман совға-саломлар, ранг-баранг таом, пишириқ, ширинликлар тайёрланади. Оқинлар алоҳида кўр тўкиб, дostonлар ўқийдилар, ёш-яланг ўйин-кулгисини қилади. Тўй учун шуларнинг бари шай эди. Ўша замонларда тўйларни бутун қавм бош-қош бўлиб ўтказарди.

Тўй бошланадиган, ҳар ёқдан меҳмонлар ёғилиб келадиган кун етди. Овчи йигит тонг саҳардан икки оғайнисини олиб овга отланди, меҳмонларни янги овланган парранда-даррандалар билан сийлаш, ҳадя-тортиқлар учун қимматбаҳо мўйналар пешкаш қилиш расми одат бўлиб қолган эди. Ов баролидан келди. Лекин кун қиёмга яқинлаганда бирдан олисдан бақирган-чақирган товушлар эшитилди, яқин қариндош-биродарлари овчи йигитни қидиришаётган эди. Бир талай одамлар қора терга ботиб, от чоптириб келган, ҳаммалари қаттиқ ҳаяжонда эдилар. «Худо урди! Худо урди! Тўхта! Орқангга қайт» — деб қичқиришарди улар бари кукракларига тинимсиз муштлаб. Улар кўркемчи, хунук хабар олиб келган эдилар. Кеча кечаси унинг қайлиги ўзининг аввалги ошиғи билан қочиб кетибди. Одамлар улар катта бозор шаҳарга қочган дейишади.

Оҳ, энди нима бўлганини кўринг! Осмонни шу он қоронғу босди, қаттиқ бўрон турди, ёз бўлса ҳам, худди қиш киргандай, қор қуюнлаб урди. «Шармандалик! — деб қичқириб, ўзларини ерга таппа-таппа отишарди йигитнинг яқинлари кўкка сурон солиб. — Шарманда бўлди! Энди қандоқ бош кўтариб юрамиз?! Қанжикни топамиз, ўлдирамиз! Жонини суғуриб оламиз! Бир кун яшатмаймиз! Уят! Уят!» Улар дарҳол қидиришга отландилар. Лекин йигит чурқ этиб оғиз очмасди. Ранги қув ўчиб тик турганча тошдай қотди-қолди.

— Оҳ, даҳшат! Даҳшат! — дея пичирларди Ойдана юрағига яқин олиб.

— Мен ҳам шуни айтаман-да! — деб илиб кетди гапни Арсен Саманчин. — Буни опера сахнасида бир тасаввур

қилиб кўр? Мусиқани айт, бу ҳаяжонлар, эҳтиросларни айт, ранг-баранг овозлар, турли кичик саҳналар! Кейин нима бўлганини эшит, Ойа, энг қизиги ҳали бу ёқда.

Қариндошлар қочган қизнинг орқасидан қувиб бориш учун овчи йигитни қисташга тушдилар, отга мин, тезроқ бўл, дедилар. Шунда овчи йигит ниҳоят тилга кирди: «Тўхтанглар, жим бўлинглар! Мен ҳеч қаёққа бормайман! Бу менинг бошимга ёгилган лаънат бўлса, ўша пасткаш қизнинг ўзига ҳам лаънат бўлсин! Қуриб кетсин бу одамзод! Одам бўлгандан кўра махлуқ бўлган яхшироқ! Энди жўнанглар бу ердан! Энди одам деганинг башарасига қарасам, тил тортмай ўлай! Бугундан бошлаб мени одам боласи ҳеч қачон кўрмайди. Эшитдингизми? Йўқолинг кўзимдан! Мени қидирманг!» У шу сўзларни айтиб, отдан сакраб тушди-да, тоғлар ичида ғойиб бўлди. Воқеанинг бундай бурилиб кетганидан лолу ҳайронликда қолган қавм-қариндошлар аввал нима қилишни билмай қотиб тураверишди, кейин ҳушлари ўзига келиб, йигитнинг орқасидан югуришди, уни ҳеч қаердан излаб топишолмади. Шундан сўнг ҳеч кимса уни кўрмади.

Театр қилиб қуйилса, янада қизиқ жойи энди келади.

Овчи йигитнинг қариндошлари бошларини қуйи эгиб орқага қайтишар экан, бирдан қайдандир пайдо бўлган қайлиқ қизнинг додлаган овозини эшитиб қолишади. У ўзини тўрт ёққа уриб овчи йигитни изларди. Аслида қиз қочмаган экан, бу маккорлар тарқатган қора туҳмат экан, лекин буни ҳали ҳеч ким билмасди. Аслида эса қизни ўша кун тунда яширинча ўғирлаб, оёқ-қўлини боғлаб, отга босиб олиб қочганлар. Қиз ва овчи йигит унаштирилган дарё бўйида, унинг қўл-оёғини ечиб, икки ёқдан қўлидан тутиб дарёни кечиб ўтмоқчи бўлишади. Қизни шу қутқариб қолади. У босқинчилар қўлидан юлқиниб чиқиб, ўзини дарёга отади. Босқинчилар уни тутмоқчи бўладилар. Лекин қиз кўз очиб-юмгунча асов дарё оқимида ғойиб бўлади, саркаш дарё қизни қутқаради, босқинчиларни серғулув тўлқинларида оқизиб кетади, тошларга омонсиз уриб барини ҳалок қилади. Муъжиза

руй бериб омон қолган қайлиқ қиз худди қушлар каби учадиган бўлади ва кўп ўтмай овчи йигит бадар кетган ерларда сарсар кезиб юради. Одамлар уни тухтатиб гап сурамоқчи бўлишар, лекин қиз сира тутқич бермасди. Кейин у ҳам кўринмай кетади. Ушандан бери Мангу қайлиқ сир бўлиб қолади. Одамлар гоҳо тоғларда унинг хўнг-хўнг йиглаганини эшитишади, йиги овози узоқ-узоқларга таралади. Мен сенга унинг мунгли қўшиғини билганимча айтиб берай, Ойа. Қайлиқ қиз ноласи:

Қайдасан, қайдасан, сени излайман!
Олиб қочдилар мени, қутулиб қолдим.
Маъсум, бокира қизман, вафо сақладим.
Қайдасан, қайдасан, жоним йигитим?
Ҳамон бокира қизман, тинглагил мени,
Дарё кутқариб қолди, севги гувоҳи.
Қайдасан, қайдасан, эшитгил мени?
Ортимдан қувишар тутиш пайида...
Сен тоғларда йўқолдинг, овчи йигитим.
Бўлган эди унашув дарё бўйида.
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, сени излайман.
Қайлигинг бўлган қизман, изларинг қайда?
Кўришмоқ йўқми энди абадулабад?
Бир дарёдан сув ичдик бир-бирга ташна.
Аҳд-паймон боғладик содиқ бўлмоққа.
Кўришмоқ йўқми энди абадулабад?
Дарё оқиб боради, қайдасан, қайда?
Эслаб мени овоз бер, овчи йигитим,
Ойга, қалбга онг ичдик севгимиз учун...
Қайдан сени топайин, жоним сайёдим?
Тоғлар асло ёрилмасми?
Булут кўкда қорилмасми?
Кун дарани ёритмасми?
Оҳу йўлим кўрсатмасми?
Қайдасан, қайдасан, қайси тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...

Пойга чопмадикми, миниб отларга?
Муччи олмадикми, тўйиб бетлардан?
Қучиб қўймадикми, қизиб ўтлардай?
Қукда Худо кўрди бизни,
Ерда одам кўрди бизни...
Қайдасан, қайдасан, қай бир тоғдасан?
Қайдасан, қайдасан, излайман сени...
Ой сўнар осмонда яшасам сенсиз,
Ҳаёт тугайди менга, яшасам сенсиз.
Осмон бахтли бўларми бизсиз оламда?
Ким бизни қаргади, нега қаргайди?
Тоғлар бахтли бўларми бизсиз дунёда?
Ким қаргади бизни, нега қаргади?
Қурбонлиқ қилмадингми, тоғлар овидан?
Барсларнинг терисидан тортиқлар тортдинг,
Не гуноҳ қилибсан, тақдир қошида?
Омадёр сайёдим, саховатпешам?
Гурлаган оловда рақслар тушмадик
Қайдасан, оҳ, қайда, қайси тоғдасан?
Қайдасан, оҳ, қайда, излайман сени?..
Ортимдан қувишар тутиш пайида
Кўрмасин дейдилар бизни ҳеч қайда.
Қайдасан, қайдасан, сени излайман...

— Оҳ, нафасим тикилиб қолди! — ҳансираб деди Арсен Саманчин. — Сал ўзимга келай. Югуриб бораётган қизнинг бу нақаротини узоқ давом эттириш, қайта-қайта айтиш мумкин. Армон тобора кучайиб боради — сезяпсанми? — қизнинг бу нола-фарёди, унинг юрак ўртанишлари барча замонлар ва барча маконларга мурожаатдай эшитилади. Унда севишганларнинг азалий фожиаси — айрилиқ аламлари ифодаланади, то улар бир-бирларига етишмагунларича бу фожа давом этаверади, унинг охири йўқ. Ўзинг бир тасаввур қилиб кўр, бунга ҳеч ким бефарқ қаролмайди, бу дард ҳаммага юқади ва ҳамдардлик уйғотади, одамларнинг қалблари мана шундай тузилган. Театрда буни қандай зўр кўрсатиш мумкин! Операда ҳатто дарё ҳам сахна ёқалаб оқиб ўтиб, ўз қўшигини айтади. Опера санъатида

бунақаси ҳеч қачон бўлмаган. Ўз соҳилида унаштирилган қайлиқ қизни ўлимдан қутқарган дарё шундай куйлайди:

— Чўққилардан оқиб тушган дарёман
Қутқараман сени олиб бағримга.
Ғаддор ганим қувиб етолмас сени
Илоҳамсан, ҳалос топгайсан менда.
Отгил тезроқ ўзинг шовваларимга
Тўлқинларим омон сақлагай албат...

Хор саҳна ортида дарёнинг шалдирашига монанд шу қушиқни куйлайди, гўёки борлиқ табиатнинг узи адолатта чанқоқ эканлигини ифодалайди. Қудратли оркестр мусиқаси тинмай янграб туради, вокал жаранглайди, дилрабо овоз парвоз қилади, бу сенинг, фақат сенинг овозинг бўлади — осмон ҳам худди Мангу қайлиққа қулоқ тутгандай, ой ҳам унга жўр бўлишга шайлангандай... Тасаввур қиласанми бунинг нималигини?!

— Ҳа, жуда зўр экан, оламни қамраб олган бундай нола йиғини биринчи маротаба эшитишим, — жавоб берди Ойдана. — Дарё ҳам куйлаяпти! Мўъжиза! Куйчи дарё! Сен буларнинг ҳаммасини ёдингда сақлаганмисан, Арсен? Битта ҳам сўзни қолдирмай-а?

— Мен болалигимдан Мангу қайлиқ шарафига ёқилган гулханларни кўрганман ва буларнинг ҳаммасини оқинларнинг оғзидан эшитганман. О-о, шундай кечаларда улар булбул каби сайрашади, куйга солиб дoston ўқишади! Ҳар оқин ўзича Мангу қайлиқ дардини чекади, тоғларга юрак армонларини сочади — Мангу қайлиқни чорлайди! Сен саҳнада ўзингни қандай сезсанг, улар ҳам шундай. Уларни бежиз тўкма-оқин деб айтишмайди. Бир куни мендан «тўкма-оқин» рус тилига қандай таржима қилинади, деб сўраб қолишди. Дардини дарёдай тўкадиган оқин дедим. Оқинлар илҳомни сел бўлиб эшитадиган тингловчилардан олишади. Тингловчига қараб оқин дам фикр уммонларига киради, дам шамол бўлиб дашту далаларни сарсар кезади...

— Тушундим, тушундим, — қўшилишди Ойдана. — Лекин овчи йигитнинг тақдири нима бўлган? Одамлар нима дейишади? Тирикми, уликми, ҳеч ким билмайдими?

— Бу саволга ҳеч жавоб топиб бўлмади. Ҳеч ким билмайди унга нима бўлганини. Лекин ҳамма ниманидир кутади. Одам қадами етмаган ерларда яшириниб юради, деган гаплар бор. Дунёнинг ишларидан, тақдир найрангларидан ёзгириб, ўзидан ҳам воз кечган бўлса керак. Яна бировлар у тарки дунё қилиб, дарвеш бўлиб кетган, Тибетдами, аллақаерларда роҳибларнинг мағораларида яшайди. Эртаю кеч тоат-ибодатда дуо ўқийди, деб айтишади. Булар ҳаммаси эл орасидаги гаплар, лекин асли қаерда, номаълум. У одамларнинг тубанликларига шундай исён кутарди, одамларга ўхшаб ёмонлик билан муроса қилиб ўтирмади. Бу туганмас умидсизлик. Агар тарихга қарасанг, ҳатто салтанатидан айрилган императорлар ҳам бунчалик тушкунликка тушмаганлар, ҳаётдан буткул юз угирмаганлар, аммо овчи йигит учун севги ҳаётнинг энг олий маъноси бўлиб кўринган эди. Узун гапнинг қисқаси, афсонанинг асл маъноси шунда, фусункор ҳикмати шунда. Лекин бу дostonнинг бош қаҳрамони, албатта уша Мангу келин, унинг туганмас қидириши, ҳақиқатга етишга тинмай уриниши... Наҳот муҳаббатнинг оқибати доим шундай тугаса? Ахир, овчи йигит у туфайли дунёдан батамом юз ўгирди, қабоҳат ва гуноҳ ишларга қарши бош кўтариб, ҳаёт неъматидан воз кечди, қайлиқ қиз эса, одамлардан безиб тавба-тазаррута берилди, муҳаббатининг қудрати, дард-ҳасратининг чексизлиги шунда. Бундан ҳам ошириброқ айтсам, бу умумжаҳон дард-уқубатининг туганмас ноалари. Нима учун муҳаббатнинг яшнаган бахт-иқболидан кўра ҳаётни кул қилиб кўкка совурадиган фожиалар кўп?

Мангу қайлиқнинг учкур сиймосига эътибор бер, бу ривоят дostonларда одамзод борлигида доим яшаб келган зўравонликларнинг уқубати ва айрилиқларнинг азал азоби мужассам. Яхшилик муқаррар суръатда ёмон-

ликнинг уқубатини чекади. Мангу қайлиқ нафрат ва ҳасаддан аланга олмиш. Қабоҳат билан ҳеч қачон келишолмайди, у овчи йигитни — ўз қонуний қаллигини тарки дунёдан ҳаётга қайтаришни, уни халос қилишни истайди, мана шу халоскор интилиш, мана шу ҳақни қарор топтириш иштиёқида на замон ва на маконда инсон руҳига чеку чегара йўқ. Одамзод авлодларида шундай бўлиб келган ва бу давом этаверади. Шунинг учун ҳам, дарё ўлимдан халос этган Мангу қайлиқ барча замонлар учун рамзий сиймо бўлиб қолаверади. Ҳозир, худди мана шу онда ҳам, у биз билан бирга, шу богда бизга ҳамроҳ, у ҳақда гаплашаётганимиз, уни ўйлаётганимизни билади. Шу гаройиб дostonнинг ичига кирганимизнинг ўзида севгининг жаҳоний бир соғинч-армони бор, сен буни сезасанми?

— Булмасам-чи! Ахир сенинг жаҳоний маърузангни бекорга тинглаганим йўқ, — деб қўйди Ойдана қойил қолганини билдириб ва шу билан бирга кинояга ўрин қолдирмасдан. — Фикрларинг қуюлиб келганига ҳайрон қоламан! — хитоб қилди у яланғоч елкалари увишгандай қунишиб. — Бир журналист аёл сени «Жаҳоний жаҳонсоз» дегани эсингдами? Одамнинг кулгиси қистайди: жаҳонсоз ва яна бунинг устига жаҳоний!

— Майли, балки мен бир телба-санғи одамдирман, лекин сенинг устингдаги вазифа тамом бошқа. Сен опера сахнасида Мангу қайлиққа айланишинг керак, одамларни ром қилувчи сеҳрли овозинг билан самоларга парвоз қилишинг керак.

— Вой, бўлди! Шу ўтирган еримиздан тўғри самога учамизми? Унда мен само қушиқчиси эканман-да! Фазокор хонанда дейишар экан-да мени! Вой, одамни кулдириб ўлдирасан!

— Бўпти, кечир мени! Лекин мен жиддий айтяпман. Ахир сен Мангу қайлиқ биз билан бирга эканлигини сезмаяпсанми, ҳов, ана, катта дарахт орқасида фонар олдида турганини кўрмаяпсанми! Унинг нималар деётганини биласанми?

— Нимайкан?

— Қулогингни бер! Сиз ошиқ-маъшуқларга таъзим бажо қилиш учун бу кунларни кўзим тўрт бўлиб қанча кутдим. Сиз мени эслаяпсиз. Йиллар ўтди, асрлар. Мен ҳамон ўша-ўша унаштирилган қайлиқ қизман. Халқ мени Мангу қайлиқ дейди. Одамлар юксак тоғларда мени ёдлаб гулханлар ёқишади, ғам-қайғуда саргардон кезган қиз аланга олдига келсин, шомонлар арвоҳларни чақирсин, улардан сўрасин. Мангу қайлиқ яна қанча сарсон харосон дайдийди, яна қачонгача овчи йигитини ёнига чорлаб чақиради ва яна токай қув-қув, қоч-қочдан зорланиб, ёниб-куйиб нола чекади? Арвоҳлар эса доим битта жавоб айтади, эшит-эшит, Ойа, бу сен билан бизга тааллуқли, — дунё Мангу қайлиқнинг жозибали қўшиқларини тинглаб, уни танийди, ўша қўшиқлардан кўп одамлар унинг бошига тушган қайгули воқеалардан хабар топадилар, ер юзидаги барча қайлиқ, келинларга мурожаат қилиб, менинг қўшиқларимни ўз қаллиқларингизга садоқатли муҳаббат ва вафодорликнинг ҳадяси каби айтиб беринглар, дейди: Мана шу соатда руҳлар сен билан мени ҳам эшитсинлар илоҳим, Ойа! Улар Мангу қайлиқнинг сен ижро этган ўланларини кўпчилик бўлиб эшитишни хоҳлайдилар. Руҳлар айтадиларки, сенинг пешонангга кўкдан Мангу қайлиқ бўлиш ёзилган, яна ҳам тўғрироғи, сен унинг элчиси бўлгайсан! Мангу кўкда илоҳ ва улайҳлар сендан рози бўлишар, одамлар ҳам сени эъзозлаб, ўланларингни юракларига жо қилурлар, сенинг овозинг самолардан ёгилгай...

— Вой, вой, вой! Топган гапларингни қара! — Кулгиси қистаб унинг сўзини бўлди Ойдана. — Само қаватларида кезганимиз етар, сал пастга тушайлик, ҳушимизни йиғиштирайлик.

— Сен ҳали кўп шошилма, — деб сўзидан қолмасди Арсен Саманчин. — Ҳушингни йиғиштириб олаверасан. Ана, ўзинг кўр. Менга ишонмасанг, ҳов анови ерга қара, дарахт орқасида фонар олдида. Кўряпсанми, Мангу қайлиқнинг шарпасини? У миннатдор бўлиб, умидланиб

куллук қияпти. Мангу ёш ва қандай чиройли — ҳарир кўйлак кийган, узун ёқалари худди қуш қанотидай хилпирайди.

Ойдана маъқуллагандай бўлиб, бошини кимирабди-да, кейин деди:

— Арсен, ҳақиқатан ҳам, тенги йўқ хаёлпараст экансан. Лекин хаёлнинг ҳаётий асоси бўлгани яхши. Мангу қайлиқни саҳнага олиб чиқиш учун мусиқа, нота ва партитура керак, оркестр, сценография, либослар, юзлаб овозга эга хор керак... Сен ана дарё ҳам қушиқ айтади дейсан, аммо бунини саҳнага қандай олиб чиқасан? Ундан кейин композитор қани, саҳналаштирувчи режиссёр қани? Ва ниҳоят, ҳаммасидан кўра энг муҳими, — буларнинг ҳаммасига маблағ қаердан олинади? Опера театри фақат бизда эмас, ҳамма ерда ҳам адойи тамом бўлган. Давлатнинг операга қарайдиган имкони йўқ.

Арсен Саманчин бу гапга қўшилгандай бўлди-ю, лекин ўз айтганидан қолмади:

— Ҳа, биламан, ҳозирда опера театри — кимсасиз ибодатгоҳга ўхшайди. Опера саҳналарида эстрада даранг-дурунглари, масхарабозлик ва бошқа кўнгилочар томошалар қўйилапти. Энг яхши қушиқчилар бозор издиҳомларида овоз чиқариш учун тўрт ёққа тарқаб кетишганлигини ҳам биламан. Бор гап шу. Ҳозирги пайтнинг композиторлари ҳам операга мусиқа ёзиш иштиёқида ёнаётгани йўқ. Шунга қарамай, ушбу олий санъат йўқолиб кетмаслиги зарур. Қандай қилиб бунга бамайлихотир қараб ўтириш мумкин?

— Ҳўп, унда нима қилмоқчисан?

— Ойа, агар сен Мангу қайлиқни олиб чиқишга рози бўлсанг, мен булдозерга ўхшаб бунга йўл очаман, кўлимдан келади. Композитор Аблаев билан гаплашиб қўйганман. У кутяпти. Либреттосини ўзим ёзаман. Аблаев ҳаммамиз йигилиб бир учрашайлик деяпти. Қайтиб боришимиз ҳамон унга кўнғироқ қиламан...

— Майли, яхши. Кўрайлик-чи... Ҳаммадан олдин либреттони ёз, азизим либретточи!

Кўхна Хайделберг богида тун ярмидан оғди. Хиё-
бонлар фонарларидан тушган соя шарпалар энди тонгга
қадар донг қотди. Арсен Саманчин Ойдана Самаровани
қўлтиқлаб олганча қасрга йўл олдилар ва ҳамон ўша
мавзу устида сўзлашдилар. Тушақда ҳам шуни шивир-
лашиб ётишди. Эртасига эрталаб тайёрада Москвага
учадиган ва у ердан юртга кетадиган эдилар.

Улар бошқа бундай учрашмадилар. Аммо уларнинг
учрашувларига эъжоз багишлагандай, худди кўкдан
тушгандай бўлиб уларнинг ҳаётига кириб келган
«Мангу қайлиқ» гоёси шунчалар ўзига боғлаб, мафтун
қилиб қўйдики, одми жўн борлиқдан юксалиш, баланд-
роқ туриш учун унинг муъжизасига тамом гарқ бўлди-
лар, дунёнинг бир бурчига, немис романтизмнинг
нақ марказига бориб қолишгани ҳам шу боис бежиз
эмасдек кўринарди. Шунинг учун ҳам ўша хаёлий-
кутаринки жозиб бир шароитда кундалик бари одми
ташвишлар бутунлай ва батамом унут бўлди, улоқтириб
ташланди — бутун қийинчиликлари, зиддиятлари, уруш-
жанжаллари, суд-қозихона тортишувлари, адоват,
қабоҳатлари билан олдинги турмуш орқага чекилди...
Булар бари ҳар икковларининг бошларидан кечган
эди — ахир Ойдана ҳам бир бор эр қилиб, турмуш
қурган, лекин санъат кишилари ҳаётида тез-тез учраб
турганидек, кўп ўтмай ажрашган эди. Қисқа бир вақтга
бари унутилди. Тақдир қўлларидан тутиб етаклаб келган
Хайделбергнинг юз йиллик кўхна богида улар бағоят
мусаффо хилқатга — пари ва паризодга айланган ҳамда
шу ерда улар кўз ўнгида уз битмас-туганмас қайғуси
билан Мангу қайлиқ намоён бўлганди...

Кейин бари телба-тескари бўлиб кетди...

Тақдир қилмаган экан-да. Дастлаб гоҳи-гоҳида
кўришиб, учрашиб туришди, хаёлийроқ туюлса-да, бари
бир «Мангу қайлиқ»ни эсдан чиқаришмайди, ора-сира
телефонда гаплашишди, кейин бирдан ҳаммаси барҳам
топди — Ойдана бутун мамлакатнинг кўз ўнгида «Ли-
музин»га тушиб жўнаб қолди, телевизор буни тўғри-
дан-тўғри бошдан-оёқ кўрсатиб турди. «Лимузин»нинг

орқа юкхонасида қанча пул тахланиб ётганини бир Худо билади! Лекин бунинг учун ундан ўпка қилиб бўлармиди? Кўпроқ нарсага эга бўлиш, кўпроқ пул топиш, боз устига шон-шухрат қозонишни ким истамайди?

Бундай шоу-омад, томоша-омад ҳар куни ҳар кимга келавермайди-ку! Ахир энди у Эртош Курчал билан контракт имзолаган бўлиши керак. Ҳар қалай шу асрга боп контракт! Тузса, ҳаққи бор. Ҳа, ҳаққи бор. Э-ҳа, хўп сен-чи, сен нима дейсан, олигархлар билан олишиб юрасанми? Шуринг қурсин! Ёзув-чизувларингдан бошқа ниманг бор, сен шурликнинг? Ундай десанг, энди бутун матбуот ҳам уша олигархларнинг қўлида-ку!

Арсен Саманчин мана шундай пасткашликка бораётгани — ҳасад қилаётгани, гаш кўраётгани учун ўзини ўзи ёмон кўриб кетар, сўкар, ёввойи махлуқ, деб атарди... Боши бориб деворга урилганди. Ҳаммасига биратула нуқта қўяр вақт етганди. Кимдир айтган экан: зўр зўрнинг олдида думини қисади, зўрдан зўр чиқади. Оммавий маданият унинг каби хаёлпараст кимсани мажақлаб ташлади, туришга ҳол йўқ энди... Эртош Курчалга эса ҳамма тан берди, қуллуққа ўтди. Қанчадан-қанча ресторанилари, эстрадалари, стадионлари, реклама агентликлари, телеканаллари бор унинг! Буларнинг бари одамларнинг кўз ўнгида, ҳаммасига қонуний эгалик қилади, у эмасми ахир оммавий маданиятнинг уммон-уммон тўлқинларини ҳаракатга келтирган ва Арсен Саманчинни ҳам, унинг «Мангу қайлик»ини ҳам бир чеккага улоқтириб ташлаб, юзага чиқмайдиган қилиб қўйган...

Сал кейинроқ яна бир огирчилик елкасига тушиб, бўйни-гарданини тўхтовсиз эзиб, азоб бера бошлади: у ўша лаънати Эртош Курчални ўлдиришга қасд қилди. Энди бу тийиқ билмас ўч олиш туйғуси жунбушга келиб, унинг ҳоли-жонига қўймас, юрагининг тубида оловланаётган бу чўғ тинчлик бермас — яккаш ўлдир, дерди. Бутун уй-хаёли шунда эди. Ички бир ожиз-

ликдан ниш урмаяптимикин бундай ўймаловчи қаҳр-газаб? Уни бу гашлик гиппа бўғиб олган, нафас олдирмайди, қисқаси, у ўзини худди қопқонга тушиб қолгандай сезади. Тақдирмикин? Ким билибдики, муҳаббат ҳис-ҳаяжонлари ичида юз кўрган мана шу кутаринки-хаёлий фикрнинг натижаси қўрқинчли тарзда якун топиб — бировни ўлдиришдай қайсар, саркаш бир хоҳиш билан тугайди деб? Лекин устма-уст бостириб келаётган наҳс кунлар орасида ҳам бирдан кўнгли ёришиб кетар, анойилик билан ахир Ойдана Самаровани ишонтирса, фикридан қайтарса бўлади-ку, деб ўйларди. Уни Мангу қайлиқ олдида биргаликда тавба-тазарру қилишга, тоғларга чиқиб, машғала ёқишга, Хайделберг орзулари сароб бўлиб чиққани учун узр-маъзур сўрашга, кўзёшлар тукиб кўнгилларни бушатишга кўндириш мумкин-ку, дерди.

Лекин у билан ҳатто кўнглироқ қилиб ҳам гаплашолмади. Балки бир ёқаси шу ҳам дуруст бўлгандир — унинг бу фикри устидан қандай қаҳ-қаҳ отиб кулишини тасаввур қилиш мумкин. Бу йигит миясини тамом еб қуйибди, деб айтиши ҳам ҳеч гапмас! Лекин барибир хаёли қочарди: агарда тоғларга бориб биргаликда Мангу қайлиқ руҳи олдида тавба қилиб тиз чўкиш имконияти туғилса эди, осмонни гувоҳликка чақириб айтардим — мангулик тортиғидан воз кечиш учун муҳаббатнинг ҳеч қандай сабаби йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас (яна гапни қуруқ олиб қоча бошлади. Зеро, муҳаббат бу севишганларнинг мангулик сари элтадиган ягона йўли ва муҳаббат туйғулари маконларини қасддан бузиш, харобага айлантириш — мангуликни таҳдидга солиш, уни хавф остига қўйиш билан баробар. Ахир, муҳаббат ўлмаслик сари интилиш ва ҳар ким худонинг ўзи томонидан пешонага ёзилган бу сўқмоқдан ўтиб боради... (Фақат ким қандай одим отиб ўтади — масала шунда).

Лекин яна бошига қанчадан-қанча киноя ёгилмасди! Кимга керак буларнинг ҳаммаси! Ахир «холливуд-часига» яшашни истайдиган (анов Эртош Курчал

Ойдана ҳақида фильм чиқаришни мўлжаллаб юрибди экан) юлдуз хонанда тула-тукис шоу-томоша-бизнесга тегишли бўлган вақтини тоғлардаги аллақайларда арвоҳларни кутиш, Мангу қайлиқни кутишга бекордан-бекор исроф қилса, шу ярашадими? Кулгили!

Хуллас, олдинда зигирча ёруғлик кўринмасди.

Тақдир «Евразия» ресторанида унга аниқ ишора қилди, иккиланиб ўтиришга ўрин қолмади ҳисоб. Бунини якуний ўмбалоқ ошиш деса ҳам бўлади... Қурол топишдан бошқа ҳеч чора қолмаганга ўхшарди... Лекин қаердан ва қандай топсин? Аҳмоқона гап! Нега ҳаёт ҳеч уйлаб-нетиб ўтирмай кишини шундай боши-кети йўқ берк кўчаларга киритиб қўяверади? Агар шундай бўлса, нима учун туриш-турмушни аёвсиз ағдар-тўнтар қилиб ташлаш, ун-сўлга боқмай ҳамма нарсанинг пачавасини чиқариш, хул-қурукни барабар ёндириш керак? Фойдаси борми? Жонинг ҳалқумингга келиб, охириги сўзингни айтишинг қолди, холос!

Арсен Саманчин бу кечани шундай — ўзи билан ўзи натижасиз олишиб, ўй-фикр талашиб ўтказди. Беш қаватли уйлар ялписига уйқуга чўмган, унинг ҳовлига қараган ёлғиз деразасининг чирогигина ёнар, бир ўзи дарча олдида туриб, юраги сиқилгандан сиқилар, адоқсиз ғамгин уйларга ботар, ўзини аллаким бировга ва охир-оқибат ўзига ҳам суиқасд қилмасликка кўндирмоқчи бўлиб қаттиқ тергар, ер юзидаги энг разил жиноят — одам ўлдиришга йўл қўймасликнинг чорасини қидирарди. Лекин ўзида жунбиш қилаётган ўч олиш васвасаларини сира енголмасди. Тинимсиз ўртанарди...

Жаабарс ҳам ўша кеча юксак тоғларда доволанган эстагиди ўртаниб куярди. Ёлғиз жониворнинг кўзига уйқу келмасди. Дунё ундан батамом юз ўгирган, дарди-дунёси қоронғу, ғам-аламга ботганди. Юлдузларга қараб қаҳрли увларди. Юлдузлар кўп, бари чарақлаб нур сочарди. Шу юлдузларга бош олиб кетсанг, улар бир-бирларини кунламайдилар, қишин-ёзин ҳамжиҳат, ҳамшиша бирга...

Ўша дам Арсен Саманчин ҳам ўша юлдузларга тикилиб қолганди. Унинг ҳам юлдузларга учиб кетгиси, бош-кеги йўқ ўйлардан кутулгиси келганди...

Бироқ ўй ўйламасликнинг сира иложи йўқ — кунглининг тубида бир фикр йилт этиб ўтди: акам Ардак Саманчинга айтсамми? Савдо аҳли орасида Ардак Саманчиннинг таниш-билишлари кўп. Собиқ терапевт-врач эндиликда итбоқарлик қилар, Ўрта Осиё овчаркаларини етиштириб, уларни Европага, кўпроқ Германияга сотарди. Бу овчаркага ишқибоз харидорлар кўп эди. Кети кўринмасди. Итларни хорижга чиқариб сотиш бўйича хужжатларни Ардак ўз вақтида қонуний томонларини ўрнига қўйиб тайёрларди. Хуллас, мана шундай машғулот билан тирикчилик ўтказар, учта мактабга қатнайдиган боласи — бир қиз ва икки ўғилчаси бор эди. Хотини Гулнора — собиқ ҳамшира. Улар бозорга мослашиб олишди. Гоҳ ҳазил-мutoйиба, гоҳ жиддий йўсинда Ардак: «Итлар билан мослашяпман!» — деб қўярди.

Шаҳар чеккасида ҳовлилари бўлиб, ер-сув, итхоналар... оиланинг корига ярайдиган «Жигули».

Ардакнинг ўзи тўғри, тартиб-қоидали, ишдан қочмайдиган, ўқимишли одам. Фақат туғилган юрти Тууюқ-Жардаги туғишганлари ундан хафа, ит-бизнесни сира ёқтиришмайди. Одам уялади, дейишади. Номуслари келади. Ўқиб, ўқиб, дипломли врач бўлди, энди эса ит урчитиб, ит сотиб юрибди Жаҳон бозорида, шу яхшими? Катта опаси Кадича овулда туради, Ардакнинг ишбилармонлиги ҳақида гап кетса, унинг иззат-нафсига тегади. Итбилармон деган гапдан Кадичанинг юзи шувут, оғринади. Овулларда итни бозорга чиқариб сотишни ҳеч миназларига сиғдиrolмайдилар: қишлоқнинг қаерига қарама, ит, ҳовли ҳам, кўча ҳам, томорқа ерда ҳам ит, сенга керакми, хоҳлаганингча ол, бозорга чиқариб сотишга бало борми? Бунақа кетаверса, ҳали мушуклар ҳам бозорга чиқади, ўла қолгур каламушлар ҳам. Аммо Ардак бу гапларга парво қилмайди, ўз билганидан қолмайди, тўғри, овулга ҳам бормайди, ортиқча гап-сўзга тоқати йўқ.

„Лекин кўришиб қолганларида катта ака бўлиб Арсенга панд-насиҳат айтишни канда қилмайди: Қачонгача сўққабош дайдиб юрасан, бола? Чузиб нима қиласан? Муносиб хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулларда ҳам бисёр, худога шукр. Булар иш булган, гишт қолипидан кўчган, бир сафар омадинг келмапти, ҳечқиси йўқ, бир умр бевабечора бўлиб юролмайсан-ку. Фикри-зикринг ҳам бошқача, хорижий тилларни биласан, таниқли журналистсан, ўз-ўзингга эгаменсан — ҳозир бу нарса модага айланиб қолди. Қаерга қарама, сени конференцияларга таклиф қилиб чақирашади... Ўз-ўзингни эплаб юрасан, ишқилиб. Лекин буйдоқлик, сўққабошлик ёмон, ахир сен роҳиб ё дарвеш эмассан-ку.

Йўқ, қурол масаласида Ардакка огиз очмаган маъқул — негалигини суриштиравериб жонингни ҳалқумингга келтиради. Ўлардай серҳафсала одам — врачларнинг ҳаммаси ҳам шундай серҳафсала бўлишади. Тўғри, Ардак андак отиб ҳам туради... Йўқ, бунақа нозик ишга акангни аралаштирмаганинг тузук. Нияти нималигини билиб қолса, ўламан саттор, дейди-ю, бу ишга асло йўл қўймайди...

Ўша кеча ярим тунда ёлғиз деразадан юлдузларга боқиб, у мана шуларни ўйларди. Ёз чоғлари осмон серюлдуз кўринади. Қани энди шундай яшасанг: «шуълангни сочгилу — мих-пихингни қўй»...

V

Эрталаб уни телефон қўнгируги уйғотиб юборди. Ўрнидан хушламай қўзғалди, хушламай телефонга юриб борди, боргунимча балки жимиб қолар деди, уйқудан кўзини очар-очмас телефонда гаплашгиси йўқ эди. Лекин кимдир тўхтовсиз қўнгируқ қиларди. Бир ёқаси шуниси ҳам тузук бўлди, хаёлларнинг паришон парвозлари ва абдираган-довдираган тушлардан сўнг кундалик одми борлиққа шўнгиш ҳам керак эди, мана, бошламасига тинимсиз қўнгируқлар. Қўнгируқ қилаётган амакиси Бектур оға бўлиб чиқди. Яқин қариндош

эмасми, у тез-тез қўнғироқ қилиб хабар олиб турарди, энг муҳими, у чинакам кордон (қанийди кўпроқ бўлса шундайлар) одам эди, Туёқ-Жардаги колхозга то у тарқаб кетмагунча кўп йиллар раис бўлган. Кейин ҳам эс-ҳушини йўқотиб қўймади. Овчиликни йўлга қўйса, катта даромад олиш мумкинлигини тушунди. Узангилаш тоғларида таниқли овчи ишбилармонга айланди, «Мерган» деган фирма очди. Ишлар анча юришиб кетди, кейинги пайтлар хорижий мижозлар кўпайиб, «Мерган» фирмаси йўли билан чет эллик овчилар кунда-шунда бўлиб қолди, хорижлик овчиларни таклиф этиш ва бошқа турли ҳужжатларни расмийлаштиришда амакисига Арсен Саманчин ҳам кўмаклашиб турарди.

Агар эрталабдан шу телефон қўнғироғи жирингламаган бўлсайди, ирода ва ақл-идрокнинг бу адоқсиз, енгиб бўлмас изтироблари, ўз-ўзини аран-қаран қийнашлар ким билсин, унинг учун қандай тугарди. Шундай бир ночор аҳволда Арсен ҳеч ким билан гаплашишни истамасди, гўшакдан Бектурган Саманчиннинг қадрдон овози келганда, у кўришганларида гап нима ҳақида боришини билиб, аввал уни кейинроққа, пешинга қараб чўзмоқчи ҳам бўлди. Олдин бир оз ўзига келсин, эс-ҳушини йиғиштириб олсин, юрагида рўй бераётган ларзалар андак пасайсин. Лекин ҳали асосий гапга ўтмасдан шунчаки саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидаёқ Арсеннинг хаёлига ярқ этиб бир фикр келди, ахир қуролни ҳеч жон қойитмай оппасон қўлга киритса бўлади-ку, бу лаънати муаммо шу билан ечилади-ку ниҳоят. У бирдан ўзини қўшдай енгил сизди. Амакиси билан узоққа чўзмай учрашишга рози бўлди, ўзим аввалроқ қўнғироқ қилмаганим учун узр сўрайман, деб сипориш қилди.

Табиийки, ўрталаридаги гап Арсен юрагига тугиб қўйган ўч олиш ниятига тааллуқли эмасди. Улар эски қадрдонлардай доимги омади гаплардан, Бектурган Саманчиннинг овчилик билан боглиқ ишларидан сўйлашиб утирдилар.

— Э, бормисан, жиян. Сени кечадан бери излаб тополмайман, — деди Бектур оға упкаланиб, оқсоқол Бектурган Саманчинни одамлар ҳурмат қилиб шундай деб чақиришарди. — Қай гўрларда юрибсан ўзи, ука-жон? Қўлингдаги телефонинг ҳам ишламайди.

— Бектур оға, ҳозир шаҳардамисиз?

— Шаҳарда бўлмай қаерда бўлай, жияним. Сен билан отамлашгани келдим. Нима, араб қўноқлар бизга барс овига келишини унутдингми? Ҳамма ишларни ўзинг тўғриловдинг. Уларга сенга ўхшаган олим таржимон керак, ишончли, уста. Сен бўлсанг, ишни чўзганинг чўзган, нима халал беряпти? Энг мустақил, энг эркин эгамен ўзинг эмасмисан ахир? Амалда-чи? Эсингдан кутарилибди-да.

— Ундаймас, Бектур оға! Эсимда турибди.

— Унда нега чўзиясан? Менинг ишонганим сенсан. Вақт ҳам оз қолди. Етти кундан кейин араб қўноқлар келишади, сен эса миқ этмайсан...

— Ташвишланманг, Бектур оға. Мен телевидениега катта кўрсатув тайёрлаётган эдим. Чет эл журналистлари келишган эди. Хавотир олманг, араб қўноқларга ўзим таржимонлик қиламан, ҳозирги тил билан айтганда, ўзим менежер бўламан. Доим ёнларида бирга юраман.

— Ундоқ бўлса, Худога шукур! Амакингни ҳурмат қилсанг, отангни ҳурмат қилгандай бўласан. Баракалла! Бошқа овчилар келади-кетади. Лекин бунақа араб қўноқлари тоғларимизга энди келишяпти. Ўзинг биласан, булар Худонинг ердаги соялари мисоли. Бор-йўғи етти кун қолди. Тоғлар, дараларда анча нарсаларни тайёрлашимиз керак! Энг муҳими, ов мавсуми келяпти, илвирслар доvon ортидаги ёзги жойларидан бизнинг Узангилашга қайтишяпти, ҳаракатингни қилиб қол!

— Тушундим, Бектур оға. Мен хизматингизга тайёрман.

— Ундоқ бўлса, учрашиб, ҳаммасини бир бошдан гаплашиб олайлик. Яна бир иш ҳам чиқиб турибди. Биз сенинг қайгунгни ҳам қилмасак бўлмас...

— Куришайлик, Бектур ога. Ҳозир соат тўққиз. Ун бирда учрашайлик. Қаер қулай бўлади?

— Сенинг уйинг қалай бўларкин?

— Бўпти, унгача чой қайнатиб қўяман...

— Майли, Арсен. Чойга овора бўлиб юрма. Нима, мен аллақандай меҳмонмидим? Бўйдоқ бир йигит бўлсанг. Қариндошлар сени деб қўп ташвиш чекиш-япти. Сен бўлсанг... Бўпти, майли. Ун бирга етиб бораман.

— Келинг, Бектур ога, кутаман.

Гушакни жойига қўйиб, Арсен Саманчин енгил тин олди. Атрофига аланглаб қаради. Бир нарса эсига тушиб, Бектур Саманчиннинг шофёрининг қўлидаги телефонни терди. Узи яхши йигит, жипнинг зурида амакини олиб юради. Номи ҳам ўзига ярашган. Итибой. Гоҳо Арсен унга ҳазиллашиб қўяди: «Итибой дегани — бой ити бор одам». Ити бой бўлгач, эгаси ҳам қуруқ қолмайди, ул-бул тегиб туради! Оҳ, бой бўлиш орзуси ҳеч қачон ўтмайди, одамлар нималар деб таърифлашмайди буни... Йўлга чиқаётганингизда, менга билдириб қўйинг, деб Итибой билан келишди.

Шу билан Арсен Саманчиннинг кўнгли бир оз жойига тушиб, яна қўймагур ўйларга толди. Ҳа, яқин қариндоши Бектур Саманчин айтган ишга рози бўлиш, олий насаб овчи қўноқларни кутиб олиш учун унга кўмаклашиш керак. Араб нефт магнатлари — Ҳасан ва Мисир. Улар бир-бирларига амакивачча экан. Қўш тутиш, пойга чопиш, хавфли ҳайвонларни овлашга ишқибоз экан. Қор қоплонларини овлаш учун отланаётган бой-бадавлат овчи қўноқлар, албатта, ёлғиз овга бормайди, уларнинг атрофида кўп одамлар — хизматчилар, қўриқчилар, йўлбошловчилар бўлади (Шуниси ҳам борки, қор қоплонидай зўр ҳайвонлар дунёда бошқа ҳеч ерда қолмаган, Яқин Шарқни-ку айтиб ўтирмаса ҳам бўлади, улар бу ерларнинг жазирама иссигида яшолмайди, уларнинг ватани юксак осмонўпар тоғлар, бу ерларда ёз доим сарин салқин, қиши эса қаҳратон совуқ, шунинг учун ҳам қор қоплонлари — илвирс-

ларнинг муйнаси беқиёс чиройли, ҳар бир туки олтин баҳосига тенг...). Уларнинг ҳаммаси ўз ов қуроллари билан келади. Бундан чиқди, уларнинг доимий таржимони ва ҳамроҳи Арсен Саманчин ҳам қуролланган бўлади, унга ҳам эҳтимол, милтиқ ёки тўппонча беришса керак. Тўппончани кейин ўзига олиб қолади — бир баҳонасини топади. Овлари баролидан келса, қуноқлар унга тўппонча тортиқ қилсалар ҳам ажабмас. Ов тугаши ҳамоноқ у тоғлардан катта шаҳарга тушиб келади-ю, уйлаб қўйган ниятини амалга оширади.

Амакисининг қўнғироқ қилгани айни муддао бўлди, унинг ҳушини жойига келтирди, тунги музтар уй-хаёллар юракни ларзага солувчи ваҳимали тушлардан сўнг туғри одатий ҳаётга қайтарди. Арсен Саманчин эс-ҳушини йиғиштириб, ўзини маҳкам қўлга олиб, шу билан гўё безовта хавотирли уйларга чек қўйди, ўз мудҳиш режасини орқага суриб, ўзи билан ўзи муроса қилишга келишгандай бўлди. Ишга шўнғиш керак эди. «Бас қил, бас қил, Арс, ҳушингни йиғиштир! — деб янди ўзини ўзи у. — Ҳозир буни уйлайдиган вақт эмас. Эсингни еб қўймагандирсан ахир, Арс!» Ойдана ҳаяжони жуш урган пайтлар эркаланиб уни шундай деб атарди — Арс дерди, ўзи эса уни «Ойа» — деб суярди. Ўша бахтиёр дамларни эслаб у оғир аламли хўрсинди. Шунда Арсен ўзини шамоллар қуюқ баргларини учуриб кетиб, ялангоч бўлиб қолган дарахтдай сизди. Урён юрак билан қандай яшайди...

Шундоқ, дарҳол ишга киришмаса бўлмайди, қачонгача ўртаниб-куйиш мумкин, қачонгача ўзини тириклай гўрга тикиш керак? Иш деган тикилиб, қалашиб ётибди. Таҳририятларнинг топшириқлари билан бошлаб қўйилган, лекин шошилишда охирига етказилмаган қанчадан-қанча ишлар компьютернинг хотирасида турибди. Бу тикилишчага ўзи айбдор: ҳар турли мавзуларни ёритишга уринаверади, навбатдаги оммабоп мақолалардан тортиб, сув-энергетика муаммоларигача қаламга олаверади, яна бошқа қатор мавзуларни ҳам кўз остига олиб қўяди. Натижа-чи? Унинг иш столида ҳеч қачон чала ёзилган мақолалар уюлиб ётмасди. Бу ҳарҳолда

эгамен журналистман, деб керилиб юришнинг оқибати бўлса керак. У эркин! Ҳеч кимга ҳисоб бермайди, ҳеч кимса уни тергаб, назорат қилмайди. Яшайди кўнгли тусоганча... Шу ҳам иш бўлдики?

Ўлган ишқ, ўлган гоя ўртаган юрагини азоблар алангасида ёқиб юбормаслик учун, Арсен Саманчин ўзини ўзи танбеҳ қамчиси билан шундай савалар, ўз кайфияти-руҳиятини ростларди. Қуриб кеткур капитализм кучини курсатяпти! Ҳеч нарса унинг йўлига тўсиқ бўлолмайди — бели ингичка! Умуман олганда, бу ерда капитализм нима қилиб юрибди? Гап шундаки, гояни худди товар каби сотиб олиш ва худди товар каби сотиш мумкин экан, гоянинг йўлини бутунлай тўсиб қўйса ҳам бўларкан — пул билан ҳамма нарсани қилса бўлади. Сен эса, бу шароитга бегонасан — сотилмайсан, сотиб олмайсан, сен эркин-ихтиёрий кўчманчиликдан санғиб-қанғиб келиб қолгансан, ана энди қопчигингни тўлдириб олавер-чи. Қўчқорлардай манглайингни қарсиллатиб ур — ҳаммага бир ўзинг қарши бор. Бошинг кетмаса, мен кафил, бошқалар эса пул билан ҳаммасидан қутулиб кетишади. Э, барибир, жангми жанг, қочиб қутулиб бўлмайди. Лекин ҳозир эмас. Ҳамма нарсанинг каттами, кичикми ўз йўл-йуриги, ўз расамади бор. Лекин вақтинча буларнинг барини унутмоқ даркор! — У шундай деб ўзини ўзи ишонтиришга уринар, ҳозир Бектур оға етиб келади-ю, ҳаммаси яна бошқача бўлиб кетади, деб умид қиларди. Унда кун тартибига тамомила ўзга бир масала чиқажак, олдинга ҳаётнинг бошқа бир моҳият-фасонаси ўтажак. Ўртага жиддий гаплар тушажак, улар эса оз эмас.

Арсен Саманчин ўзига ўзи шу йўсин таскин-тасалли бераркан, гўёки Мангу қайлиқ олдида узр-маъзур қилгандай, уни овутгандай бўларди. Унга мурожаат қиларкан, ўзи эмас, гўё ўзининг эгизи — иккинчи бир нусхаси ҳаёлан сўзлаётган, шивирлаётгандай, гўё қайлиқ қиз кўримсиз етти қаватли уйнинг оҳанжама қилиб қисирлаган, тарақлаган сийқа лифтидан чиқиб, худди эшик орқасида тургандай, унинг шипшиганига қулоқ солаётгандай эди. Қиз қайлиққа у эшитилар-эшитилмас

пичирлар, кечирим сўрарди: шошма, яна бир оз кутгил. Худо хоҳласа, албатта, бир чора-тадбирини кўргаймиз. Ўшанда мен сени, Ойданани, мумтоз нолалар билан йўғрилган улуғ мусиқани, бошингизни қовуштиргайман! Ойдана саҳнага чиққай, сен унинг яқинида, парда ортида тургайсан, ҳаммасини ўзинг эшитгайсан ва кўргайсан. Фақат андак сабр қил. Ундан кейин, ўзинг уйлаб кўр, айб Ойданадами? Ўз ихтиёри билан бизни ташлаб кетмаганини тушун, бир пайтлар сени ўғирлашгандай уни ҳам ўғирлашди, лекин энди бу бошқачароқ ўғирлаш, ҳозир мана шундай ўғирлашади — йўлдан уришади, алдашади, бузишади, сотиб олишади. Илгариги замонларда чиройли аёлни отга унгариб олиб қочишса, эндиликда уни доллар тўлдирилган қоп устига итқитишади, кейин аёлнинг ўзи чоптириб кетаверади, тезликни ошириб, доллар уюрларига ўзини уради, уюрларни миллионер-миллиардерлар бошқаришади, ҳар бири ўз алоҳида уюрини боқади, кўпайтиради, бошни бошга қўшади. Тирикчилигимиз шундай. Бошқа йўл йўқ, ҳаммамиз бозорда ўралашамиз. Бунда ҳеч кимнинг айби йўқ, барини йўлга солаётган бозор иқтисоди. Лекин бундоқ уйлаб қарасангиз, айбимиз ҳам йўқ эмас. Бизни ялписига қандай мажбур қилаётган бўлсалар, шундай бўйсуниб кун кечираётганимиз учун айбдормиз. Оҳ, мен яна сиёсат билан социология тўқайларига кириб кетдим. Фақат сен буларни юрагингга яқин олма, бу ташвишлар сенга ортиқча. Хонаси келиб қолгани учун бир кўнглимни ёздим-да. Мени кечир ва менга ишон, кут, худо хоҳласа, ҳали яна кўришгаймиз. Йўқ, шошма, бир зум тўхта. Яна бир нарса доим ич-етимни кемириб ётади. Зимдан разм солиб қарасам, Ойдана ўша томонларда ўзини қандай сезаётган экан, барча рекламаларда тасвирлангандай, нурафшон саҳналарда кўрингандай, ҳақиқатан, бахтлимикин ёки юрагининг бир чеккасида чоҳ бормикин, баъзан нима қилиш, бошини қаерга уришни билмасдан шу чоҳга беркинармикин, тавба қилармикин, юм-юм йиғлаб ётармикин афтода? Афсус, мендан ҳатто қочиб юрганига қарамасдан, унга

барибир осон бўлмаса керак, дунё кўзимизга бошқача бўлиб товланиб кўринган уша Хайделберг боғидаги учрашувларимизни ҳеч қачон унутолмаса керак. Сен ўзинг уни кўрдинг-ку, эй, Мангу қайлик, висол чоғи устимиздан чиқдинг-ку, мана, икки ёққа айрилиб ҳам кетдик...

У шундай сас чиқармай, сассиз маконларга пичирлар ва яна ақл-ҳушингни йиғиштир деб, ўзига дашном берарди: «Эсингни йиғ, эсингни йиғ, тинчимаган бошинг сени яна қайларга бошлаб кетяпти? Нега бурнингни тикяпсан? Ким билан беллашмоқчи бўляпсан? Яланг ўзингни ўтга-чўққа урасан, нималардир ёзасан, сафсаталар сотасан, олигархларни эзмоқчи бўласан, замонамизнинг долларбойлари эса дунё бозорида айланиб-ўргилишади, аканг Ардак айтмоқчи, «айланиб-ўргилиб пул ўмаришади», сен бу қизиқ гапни бир мақолангда ишлатиб ҳам юбординг, аммо ҳеч ким эътибор бермади. Улар сени сариқ чақага ҳам олишмайди, бозорда ўрни бўлмаган одам улар учун бир тийин, дайди итчалик қадри йўқ. Баъзан одамга шундай бўлиб туюладики, Худойимнинг ўзи шу долларбойларга хизматда, кўзини улардан узмайди, авайлайди, ардоқлайди. Нима, тўғри эмасми? Бундан чиқди, энди Худо — бутун дунёнинг банкири. Тухта, тухта, нима деб валдираяпсан асти. Худоё Худовандо, мен гуноҳкорни ўзинг кечир!»

«... У уй ичини йиғиштиришга тушди. Бектур оға — кордон одам, ишга жиддий қарайди, бирон нарса ёқмаса, тўғри бетингга айтади. Шунинг учун хужалигида доим тартиб-интизом бўлган. Ялқов-такасалтангларни ҳоли-жонига қўймаган, майда-чуйда нарсаларгача эътибордан соқит қилмаган: Ҳой, нега ўғитни йўлнинг четига тўкяпсан? Тез йиғиштириб ол! Нега гараминг бир ёнига қийшайиб ётибди, ўзингга ўхшаб маст бўлиб қолганми, дарров тўғрила! Ҳой, нега томорқангдagi ариқни чўчкахонадан баттар саситиб юбординг, тозалаб қўйишга қўлинг етмайдими, нокас! Ҳамқишлоқларини ҳаммавақт тартиб-интизомга чақириб юрган, тўғри ҳам қилган.

Шуларни эслаб, Арсен Саманчин уй ичини шоша-пиша пилесосда тозалашга тушди. Ўқилган-ўқилмаган турли газеталар, ялтироқ журналлар ҳаммаёқда сочилиб ётарди, уларни йиғиштириб бир четга тахлади. Кўзгунинг чанг-губорини артди, айникса, оч жигарранг пианинони ярақлатиб тозолади. Пианино жуда чиройли нарса, унинг уйидаги энг қимматбаҳо буюм ўзи шу, боз устига бу ажойиб мусиқа асбобига Ойдананинг қўли теккан, яхши кунларда унда оҳанрабо куйлар чалган. Бир эмас. Икки марта. Бутун оқшом ичи, то тун ярмидан оғгунча гўзал машқлар ўйнаган.

Арсеннинг ўзи ҳаваскор, эсида қолганча чалади, Ойдана эса моҳир ижрочи. Одам у чалган куйларни эшитиб тўймайди — ундан доим узоқ Европанинг акс садоси келади. Арсени Ойдананинг нозик қўллари ҳайратга солар, улардан ўз-ўзидан беихтиёр сеҳрли мусиқа ёғилаётганга, кўзлари эса соҳир шуълалар сочаётганга ўхшарди. Арсен Саманчин бостириб келган хотираларга дош беролмади, соғинч ҳаддидан ошди, пианино олдига ўтириб, Ойдананинг ўша пайтлар ўйнаган куйларини эслашга, чиқаришга уринди. Яна ҳасратга ботди. Энди у ҳеч қачон бу ерга келмайди, пианино чалгани ўтирмайди... Унинг кичкинагина уйида эса пианинодан тўшаккача бор-йўти уч қадам, ва у ернинг мусиқаси тамомила бошқача... Арсеннинг қалби Ойдана-ни сотқин деб аташга журъат этмасди, лекин амалда эса худди шундай бўлиб чиқди, шуларга қарамасдан, у Ойдана Самаровани ҳеч кимга тобе бўлмаган қисматнинг қурбони деб ўйлашни истарди.

Телефон қўнғироғи жиринглади. Бектур амакининг ҳайдовчиси Итибой экан. У биз йулга чиқдик, деб хабар қилди...

Кутиб олиш керак эди. Арсен Саманчин бир неча дақиқадан сўнг, кийиниб, бўйинбоғини тақиб, ҳурматли оқсоқолни қаршилагани ҳовлига чиқди. Аввалги замонларда уйга шундай баланд мартабали меҳмон келса, уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишар, отининг жиловидан тутиб, қарияни қўлтиғидан ушлаб эгардан туширишар,

айил-қайишларини бушатиб, отига дам бериб, арпа солишарди.

Ҳозир меҳмон автомобилда келса, бензинидан хабар олиб қўйишади...

Хуш, от арпасини еб турсин, орадан беш дақиқача чамаси вақт ўтди, ҳурматли Бектур амаки Япониянинг ялт-юлт қилган қудратли қора жипида етиб келди, двигатели қарийб олти юз от кучига эга, чироқлари ярқираган замонавий машина ҳовлини кесиб ўтиб, подъезд олдида тухтади. Ҳов-ҳов, мана шундай ҳар қандай тусиқдан бемалол ўтиб кетаверадиган кучли жиплар тоғларимизда кўпроқ бўлсин. Лекин ҳозирча Араб Амирликларидан сотиб олинган Бектур оганинг бу машинаси бутун Туюқ-Жар вилоятида ягона эди, умуман одатдаги одми «Жигули» ҳамда «Москвич»лар ҳам овулларда бармоқ билан санарли бўлиб, бу табиий бир ҳол эди, зеро, халқнинг ҳоли ночор, ҳатто колхоз вақтидаги оз-моз тўкинчиликдан ҳам мосуво бўлган эди. У замонлар халқ оғир тизгинланган, лекин ҳарҳолда... Ҳозирги пайтда эса ҳар ким қўлидан келганча уриниб-суриниб ётибди. Кимнинг боши қора меҳнатдан чиқмайди, ким қаердан нимани ўмаради — ишқилиб, олдинда йилт этган ёруғлик йўқ. Ишбилармонлик, тадбиркорлик қил, дейишади, э қани ўша тадбиркорлик, — картошка кавла, пичан ўр, яна нима бор? Эркинлик бор эмиш. Лекин маъмурчилик бўлмаса, эркинлик осон эканми, унинг ўзи нимага ярайди, бўлмағур қуруқ гап. Ҳозирча қишлоқнинг барча кулфатларини ўтиш даври деб суваб, баҳона қилиб келишди: ана, бозорга ўтиб олсак, у ёғи мой суртилгандай ғириллаб кетади! Оласан! Бир тентакнинг топган гапини қаранг: бозорбоп болаларни туғдирсак, кейин яхши бўлармиш! Бир қилмаган ишимиз шу қолган эди! Қишлоқда яшовчиларнинг машинаси йўқлигини гапирмай қўя қолайлик, бобомнинг замонларига ўхшаб эшақда юк ташиб юришибди. Рост, кичкина автобусларнинг чиққани ҳўб иш бўлди. Ёшлар эса гуриллашиб, қайдасан шаҳар, деб жўнади, у ерларда ит ётиш-мирза туриш қилиб исқирт дайдишяпти...

Аммо тадбиркорлик замонининг саховатидан баҳра олаётганлар ҳам топилиб туради. Ҳатто тоғ дараларидан ёввойи асални йиғиб, бозорга чиқараётганлар ҳам йўқ эмас, илгари ҳеч бунақаси бўлмаган эди. Асални одатан совга-тортиқ қилиб беришарди, савдо-сотиққа ҳеч қачон олиб чиқишмасди, ахир асал катта-кичикнинг таъбига яраша ейиладиган ширинлик...

Аммо бу ҳам омади бир гап-да, ҳечқиси йўқ, айб-ситиб ўтиргулик эмас-ов...

Бу орада Бектур амакимизнинг ўзи жипда келиб қолди. Мана уни савлат, мана уни ҳақиқий катта одам деса арзийди, Бектур Саманчин ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган ишни қилди — овчилик бизнесини йўлга қўйди, қарийб йил бўйи ишлар қизғин. Мавсумига қараб турли ёввойи ҳайвонлар овланади — булар ичида негадир ҳозир «Марко Поло» деб аталадиган тоғ архарлари ҳам, оҳулар ҳам, айиқлару анвойи қушлар ҳам бор, мана энди алоҳида ов рўйхатига қор қоплонлари — илвирс ови ҳам кирди, энг даромади зўр ов... Қандини урсин Бектур ога, қойил, йўлини топганини қаранг, ақлли одам-да...

Машина тўхтади, Арсен шоша-пиша жипнинг салмоқли эшигини очди, Бектур ога жилмайганча пастга тушди, бардам қўл чўзди, қадрдонларча қучоқлашиб кўришдилар. Ҳа, кўзга кўринган, басавлат киши — афти-башараси, қадди-басти, айниқса тўрвадай соқоли ўзига жуда ярашган. Уларнинг уругида барча эркаклар мана шундай серсавлат, азамат одамлар бўлишган, шу жумладан Арсен ҳам, фақат Арсен бошқа Саманчинлардан фарқ қилиб, соқол-мўйлаб қўймади.

Улар яқин қариндошлардай узоқ қўшқўллаб кўришиб туришди, бир-бирларига елка бериб лабларидан кулги аримай таъзим қилишди. Ниҳоят Бектур ога суяқдор қўлини кўксига босиб, тилга кирди:

— Ҳудога шукур, сог-саломат дийдор кўришдик! Қанча бўлди кўришмаганимизга, Арсен, икки ойча бўлди шекилли ёки ундан ҳам ошдими?

— Ҳа, бой ака, чамамда уч ойча бўлиб қолди.

— Ана, кўрдингми! — деди қуюқ қошларини чимириб Бектур оға. — Мен вақт-бевақт шаҳарга тушиб турибман, лекин сени тутиш жуда қийин, иним. Майлига, энди биз билан кўпроқ бирга буласан. Ўзинг тушунасан буюғини.

— Ҳа, бой ака, тушунаман барини. Қўришолмаганимизнинг сабаби, турли ишлар билан банд бўлиб қолдим, улардан қочиб қутулиб бўлмади. Кези келса, айтиб бераман. Мана, учрашганимиз яхши бўлди...

Албатта, у Ойдана билан ораларида бўлиб ўтган воқеаларни, у туфайли ким билан қаттиқ тўқнашишга тўғри келганлиги, уни бутунлай бир чеккага суриб ташлаб маъшуқасини тортиб олиб ва умуман жамият ҳаётидан четлатишга уринганлигини айтиб ўтирмоқчи эмасди, шу билан бирга кўнглига тутиб юрган мақсадини ҳам ошкор қилиш нияти йўқ эди. Албатта, бу сира тўғри келмайди, зотан бунда гап бутунлай бошқа нарса устида боради, қилинажак ишларни келишиб оладилар. Бектур оға Туёқ-Жар тоғларидан шу ишни деб тушиб келган шаҳарга. Қўни-қўшнилар уларнинг яқин қадрдонлардай апоқ-чапоқ кўришиб турганларига қараб хушҳол табассум қилиб ўтишарди. Йиртиқ калта шим, майка кийиб ҳовлида уйнаб юрган икки тирмизак болакай, бириси ит етаклаган ҳолда огизларини катта очиб, Бектур оғанинг жипини томоша қила бошлашди. Гарчи ҳовлида анча-мунча ҳар турли машиналар турганига қарамай, бу жипга ҳавас билан тикилиб қолишди. Улар бир-бирларининг биқинларига туртишиб, нималарнидир чугурлашарди: кичкинтойлар мана шунақа зўр машинага тушиб, шаҳар кўчаларидан ўтиш, ҳамманинг ҳавасини келтиришни хоҳлашарди.

Буларнинг барини Арсен бехос жипга қараб, кўрди ва бундан негадир кўнгли ёришди, енгил тортди.

Атроф-теварагингда гоҳо самимият ва хайрихоҳликка дуч келсанг, дилингни шундай ёқимли, дилбар хиссиётлар чулғаб олади. Шунда сизга яхши, бизнинг ҳаммамизга ҳам яхши, деб айтгнинг келади. Ўша ёз тонгида ҳаво ҳам қандайдир хуррам ва тиниқ эди, ҳали юқорига кўтарилмаган қуёш атроф-тумонатни ўз

майин шуълаларига чуллаган, еру заминда яшовчи барча махлуқлар ҳаётини шу онда сурур билан тулдирган ва шу билан гуё инсон қувончларига шерик бўлаётгандай эди.

Қани энди ёруғ дунёда ҳамиша шундай муросаю мадора, уйғунликда яшасанг. Лекин дейдиларки, қайдандир булутлар орасидан бизга доим аллақандай хумрайган кўз тикилиб турармиш. Борсин, тикилса тикилаверсин...

Улар ишларни бутун икир-чикирларигача муҳокама қилишга киришиб кетганларида ҳам мана шу хушчақчақлик ва ўзига ишонч туйғуси бир зум ҳам Арсен Саманчинни тарк этмади. Бектур оға ўзига ишонч билан сўйлар, оқилона мулоҳазалар билдирар, унинг табиати, феъл-атворида ҳўжалик ишларини яхши билиши аниқ, жуда аниқ кўзга ташланиб турарди — унинг келтирган далиллари, билдираётган фикрларига қўшилмай илож йўқ эди.

У барини ўйлаб, чамалаб, асослаб, режалаштириб қўйган, ов қилишга рухсат берувчи расмий ҳужжатлар лицензияланган, унда қор қоплонлари — илвирсларни овлаш алоҳида таъкидлаб кўрсатилган, қанча отиш мумкинлиги белгилаб қўйилган, ҳатто даромадидан олинадиган солиқ миқдори ҳам унутилмаган эди. Араб қўноқларга ҳам ушбу шартлар маълум қилинган эди. Арсен Саманчиннинг ўзи ўтган баҳорда улар билан инглиз тилида тузилган шартномани расмийлаштиришга ёрдам берган эди. Сал бўлмаса, бу ёдидан ҳам кўтарилай деган экан, аммо мана энди амалда иш бошлашга туғри келади. Бу ерларда инглиз тили ўрганилмаган, бу ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган, Бектур Саманчин бу тилдан бутунлай беҳабар бўлгани боис араб қўноқлар билан инглиз тилида гаплашиш, таржима қилиш тўлатукис Арсен Саманчиннинг зиммасига юкланарди...

Одоб юзасидан ҳам, Бектур Саманчиннинг ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқадиган хулосаси ҳам шу эдики, араб қўноқлар билан ўзи ўртасида воситачилик қилишдай осон бўлмаган нозик ишга, шубҳасиз, бошқа

бирон аллаким эмас, фақат Арсен ярарди. Зеро, бундай олий мақомдаги меҳмонларга оддий таржимон эмас, жиддий, билимдон, марокли суҳбатдош керак бўларди.

— Шунинг учун, иним Арсен, сенга бу ишда ота-боболарнинг руҳи мададкор бўлсин, сен марҳум акамнинг ўгласан — уни худо раҳмат қилсин — обрў-эътиборли тилмочсан, бизга ёрдам беришинг керак, бунинг қанчалар зарурлигини ўзинг ҳам тушуниб турибсан, иним, — деб уқтирарди Бектур оға. — Икки ҳафта биз билан бирга бўласан, нима қилибди? Сен ҳеч кимга ҳисоб бермайдиган мустақил журналистсан — бошинг оққан томонга учиб кетаверасан, шундай эмасми? Эътиборингда турсин, араб қўноқларнинг илк индовчилари беш кундан кейин келади, булар тайёрлов гуруҳи, бизча айтганда — даярдошлар, улар уч киши. Қўноқларнинг ўзи эса шахсий самолётда Авлиё ота аэропортига қўнади.

— Аэропорт эмас, бой ака, аэропорт, — деб тўғрилади уни Арсен. Лекин у парвойига келтирмади:

— Мен эса аэропорт дейман, бизда шундай дейишади. Бизга энг яқини Авлиё ота аэропорти. Бундан ўзинг хабардорсан, шартлашганимизда ёрдам бергандинг. Мана вақти келди — ишлашимиз керак. Араб қўноқларни аэропортда бирга кутиб оламиз ва бирга тоққа олиб кетамиз. У ерда ҳамма нарса тахт, бундан ташвишланма.

Мен собиқ колхознинг идорасини сотиб олдим, меҳмон кутадиган иккита хона қилиб қўйдим, шаҳардагидай бўлмаса ҳам, ҳарҳолда туришга ярайди... Овга Узангилаш довонига олиб борамиз, керак бўлса, довондан ҳам опиб ўтамиз, ўша Хитой томонга. Барча сўқмоқларни биламиз. Албатта, у томонларга фақат альпинистлар бориши мумкин, бироқ майли, бу ҳаваскор ёш хонзодалар ҳам куриб қўйишсин, илвирс овлашсин — ақчасини тўлашсин. Биласан-ку, барс овига яхши ҳақ тўлашади, Худо берсин. Ҳамма ўз улушини олади.

Яна турли майда-чуйда тафсилотларни гаплашиб олишди. Бектур Саманчин ҳақиқатан ҳам, ҳаммасини ипидан-игнасиғача кўзда тутиб ишлаб чиққан эди — кўчма чодирлару юк ташийдиган отлардан тортиб, от-

боқарларнинг исми-шарифларигача аниқ қайд этилганди. Мартабали меҳмонларнинг отларига қараб туришни фақат ўзи яхши билган, таниган, синовдан ўтган одамларга тайинлаганди. Қурол-аслаҳа, ёритиш асбоб-ускуналари ва узоқни курсатувчи дурбин-телескопларга келганда, ҳаммаси протокол бўйича ҳозирланган эди. Арсен Саманчин ичида амакисига қойил қолар, унга ҳаваси келиб гурурланар ва яна бир нарсага қаттиқ ишонч ҳосил қиларди: бизнес ташкил этувчи улуг кучга эга, мақсадга қарата ақл-идрок билан иш қуришга ургатади. Бизнес ҳаммадан кўра қаттиқроқ гайрат ва тиришқоқликни талаб қилади.

Туюқ-Жар ов бизнес-лойиҳаси мана шундай режалаштирилганди. Буни қор босган тоғлардаги қор қоплонлари агар билсайди... Улар ичида энг афтода, гариб бўлиб қолган ва ҳамон, ҳамон Узангилаш довони этагида худди сеҳрлангандай ўзини у ёқдан-бу ёққа ураётган шўрлик Жаабарс билсайди буни...

Арсен Саманчинга келганда, бу ов йўриги қандай тайёрланганлигини у миридан-сиригача билар, айниқса, Бектур ога билан кўришгандан кейин унга ҳаммаси ойнадай аён бўлган, лекин шунга қарамасдан, ўзини бу йўлда нималар кутаётганини у ҳам билмасди. Эндиликда оркадан туриб қараганда, шу нарса кароматдай кўриниши мумкинки, у ҳам бўлса, рўй беражак воқеалардан сал олдин у кундалигига нима учундир бир нарсаларни ёзиб қуйган ва унга «Кўринмас эшиклар ёки гирифторлик балоси» деб сарлавҳа берганди. Унда қуйидаги сўзларни авлиёдай қайд этганди: «Қисматнинг ҳар бир рўй беражак воқеасини ўз кўринмас эшиги мавжуд, у олдиндан тайёрлаб қўйилмиш, олдиндан очиб қўйилмиш, мана шу эшик оstonасидан ўтиш кимнинг пешонасига ёзилган бўлса, буни эшикнинг нариги томонига ўтиб, гаровга қолганидан кейингина билади? Туғилган гўдак ҳеч қачон она курсогига қайтолмагандек, қисмат қадамини ташлаган одамга ортга йўл йўқ. Тақдир ўз ҳукмини шундай адо эттай. Қисматнинг гирифторлик балоси ҳам баайни мана шундай. Кириш бору, асло чиқиш йўқ».

Агар ҳаммаси бошқача бўлгандайди... Фақат ана шундагина бу битикнинг давоми бўлиши, Арсен Саманчиннинг қалами остида у фожиали бир бадиага айланиши мумкин эди...

Бу орада қуёш анча кўтарилди, эрталабки салқин ўрнини қиём иссиғи эгаллади. Уй ичида бу, айниқса, сезилди. Арсен гапни бўлиб, ўрнидан туриб, кечаси ярим очиб қўйилган деразани ёпди ва жовон тепасига ўрнатилган чоғроқ совутгични ишга туширди. Кўп қаватли уйларда иссиққа чидаш анча қийин, шунинг учун жонга кондиционер ора киради. Бироқ Бектур оға деразани очиқ қолдиришни суради. Тоғнинг табиий ҳавосига ўрганиб қолган. Меҳмон тилаги — амри Худо... Ойнанинг очиб қўйилгани ҳам оқибатсиз қолмади. Лекин буни ким билибди дейсиз...

Оз эмас, икки соатга чўзилган суҳбатни икки қариндош яна давом эттиришди.

Бу орада оқкўнғил, содда, чаққон шофёр йигит Итибой, чой ичиб олди, жипига мой куйдирди, ювдирди, бозорга ҳам улгуриб бориб мева-чева харид қилиб келди. Кундашунда бизнес ярлақаб бир-бирларига боғланиб қолган қариндошлар эса ҳануз ов лойиҳасини ҳижжалар эдилар. Айтмоқчи, бизнеснинг ўзи ҳақида. Бутун дунёда урчуқдай айланиб, изғиб юрадиган урчуқ олибсотарлар ва урчуқойимлар ҳикоя қилиб юрадиган гапларга тоғликлар унчалик ҳам ишонавермайдилар, мисол учун, улар гулни сотиш ва сотиб олиш мумкинлигига жуда ажабланиб қарайдилар! Кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз гул сотиш! Ахир гуллар атрофимизда, табиат кучоғида очилиб ётади, отда ўтиб кета туриб маҳлиё бўлиб томоша қилиш, болалар хурсанд бўлсин деб, совгага бериш мумкиндир, лекин гулни сотиш — жуда кулгили иш. Икки жигаргўша саманчинларнинг гаплари тоғларда алоҳида бўлиб яшовчи — қор қоплонларига тааллуқли бўлиб, бундан чиқди бизнеснинг қўли уларга ҳам етиб борган эди.

Овни ташкил этиш режасини қозғога чизиб утирган катта амакисини тингларкан, Арсен Саманчин буларнинг ҳаммаси худди театрдек ўйланганига ҳайрон

қолар, фақат бунда саҳналаштирувчи режиссёр собиқ колхоз раиси бўлиб, у ҳақиқатан ҳам каллали одам эди. У таклиф этаётган ов усуллари ва йўл-йўриқлари ростдан ҳам драматургия воқеаларини эслатарди. Мисол учун, Бектур Саманчин ҳайвонларни тузоққа ҳайдаб келтиришнинг устомонларча бир йўлини ўйлаб топган, шундай қилганда хорижий овчилар энг сара илвирсларни танлаб олиш имкониятига эга бўлардилар. Ажойиб-ғаройиб тоғ овининг режасига қулоқ солар ва ўзини зўрлаб бўлса-да, уни миясига жойларкан, ахир тез орада буларни араб қўноқларга бирма-бир батафсил тушунтириб бериши керак эди. Арсен Саманчин бехос илвирсларга ачиниб, уларга раҳми келар, ҳозир келгуси фожиялардан беҳабар ўз Тиёншон тоғларида бемалол юришгандир, дерди. Унга шундай туюлардики, агар бу ҳайвонлар аллақайларда, одамлар тикилинч яшайдиган улкан шаҳарда, Хрушчев замонларида қурилган кўримсиз бадрафтор етти қаватли уйнинг тангу тор хонасида ўтириб, икки нусха худди Худодек олдиндан уларнинг ҳаёт-мамотини соат-соати, дақиқама-дақиқасигача ҳал қилишаётганини билсалар эди — вақт борида аллақачон Ҳимолой тоғларига қараб қочиб қолган бўлишарди.

Фикр — эркин қуш, дам уяга, дам самога учади. Мана, яна калласига аллақайёқдан довдир, лекин моҳиятан олийжаноб бир фикр бостириб кириб келди: уларни, тоғ барсларини бу хавфдан қандай огоҳ қилса бўларкин? Лекин бу нарса ҳаёлига келгани билан бундай бемаъниликка асло-асло йўл қўйиб бўлмасди. Унақада бизнес нима бўлади? Ҳатто ҳаёлда бўлсин, ваҳший маҳлуқларни сақлайман деб уриниб бизнеснинг бошига етиш керакми? Агар ростдан ҳам шундай ҳодиса юз бера қўйганда, дунё аллақачон агдар-тўнтар бўлиб кетмасмиди? Ҳамма нарса жаҳаннам чоҳига қулаган ва одамзод ўзини ўзи еб битирарди. Шунинг учун асло бундай қилиб бўлмайди, бўлмайди, имтиёз ва оқ йўл фақат ва фақат бизнесга, қолган барчаси кейин ва яна «ундан кейин». Шунга ўхшаш бир гап огзингдан чиқиб кўрсин-чи — оёгинг осмондан келиб ўлганинг яхши. У

шундай деб уйламаган бўлса-да, лекин бу фикр миясининг қоронғу пучмоқларида туғилди, ким билсин, балки унга шундай бир жазо юборилдими, у борган сайин насиҳатомуз бўлиб бораётган Бектур оганинг сўзларини тинглаб, «Мерган» тадбиркор овчилик фирмаси раҳбарининг кўрсатмаларини инглизча қилиб дафтарига ёзиб олар, булар муътабар меҳмонлар билан ишлаганда, унга дастур бўлиб хизмат қиларди.

Бектур Саманчин эса уша дамда Арсен юрагининг қаърларида нималар рўй бераётганлигини хаёлига ҳам келтирмас, унинг калласида қандай ўй-фикрлар гужгон ўйнаётганлигини билмасди.

Киши умумий иш-юмушга дахлдор нарсаларни соғлом ақл билан муҳокамадан ўткази туриб, айти чогда ақл бовар қилмас хомхаёлларга берилиб ўтириши мумкинлигини ким ҳам калласига келтира оларди, дейсиз, буни ҳатто тушунтириб беришнинг ўзи мушкул эди. Агар тоғнинг нариги ёғида шамол эсаётган бўлса, бериги ёқдаги дарахтларнинг шохлари ҳар доим ҳам қимирлайвермайди.

Бектур Саманчин ўзининг таклифларини диққатини бир жойга жамлаб, ишонч билан худди қариндошлардай яқин олиб баён қилиб берарди. У қогоз бетида режаларини чизиб кўрсатар, тоғлару дараларда ваҳший ҳайвонларга қўйиладиган пистирмаларнинг энг қулай жойларини белгиларди. Ёввойи ҳайвонларни тузоққа тушириш учун ов ўтадиган жойни бир неча ёқдан, яхшиси, уч-тўрт ёқдан бирваракай ўраб олиш керак бўлар, ваҳший махлуқларни керак томонга ҳайдаш учун бир пайтнинг ўзида ҳужум қилиб, ҳар турли кўрқинчи товушлар чиқариб сурон солишга тўғри келарди. Албатта, ишлар чаппа айланиб кетиши ҳам мумкин. Лекин ҳар қандай бўлганда ҳам камида бешта-олтита ҳайдовчи чопқир отларда ҳайвонларни энг қулай бир вақтда белгиланган ўровга қувиб бориб, қуршовга олишлари керак. Хориждан келган овчиларнинг омади чопса — бу мезбонларнинг ҳам ишлари юришгани: тушадиган пул ўртада бўлиб олинади. Шунинг учун ов баролидан келсин деб, ҳамма, албатта, баравар жон куйдиради...

Бектур Саманчин шундай масъулиятли иш ишониб топширилган, ўзи бошқариб турадиган ҳамқишлоқларининг исмларини айтди. Унинг айтишича, ушбу отлиқ ҳайдовчилар ҳозир тайёргарлик кўришаётган, отларни чиниқтириб, қуроллар билан довул-шақилдоқларни танлашаётган экан...

Улар анчагача чой ичиб утиришди, дам овдан, дам тирикчиликнинг бошқа масалаларидан гаплашишди — туғилган юртда турли иш-ташвишлар ўзига етарли эди. Бунинг устига икковлари суҳбатлашиб ўтиришаркан, одамнинг ақлини лол қилиб қўядиган қизиқ бир воқеа бўлиб ўтди.

Ёз ойлари келганда, уйлар атрофида, ҳовлиларда кабутарлар ва қалдирғочлар кўпаяди, улар кўп қаватли уйларнинг болохоналари ва бўғотлар тагида яшайдилар. Ҳеч кимнинг улар билан иши бўлмайди, гоҳо кабутарлар битта-яримтанинг эътиборини тортмаса, қалдирғочларга ҳеч зот қизиқмайди, ўз ҳолларича учиб-қуниб юраверишади. Гоҳ гала-гала бўлиб, гоҳ якка-якка учишади, темир қанот бўлган болаларини инларидан олиб чиқиб, қий-чув қилиб учишга ўргатишади. Майли, жон кошки, яйраб-яйраб учаверишсин, қалдирғочлар қушлар орасида энг олийжаноб, жуда нафис, одамга ташвиш келтирмайдиган қуш саналади, бу сизга очкўз олақанот эмас... Буни қарангки, худди шу қалдирғочлар билан галати бир ҳодиса содир бўлди, балки галати дейиш камлик ҳам қилади...

Амаки ва жиян ўзлари билан ўзлари овора бўлиб хотиржам суҳбатлашиб ўтиришаркан, очиқ деразадан уй ичига иккита қалдирғоч ногоҳ учиб кирди. Агар тасодифан учиб кирганда, улар яна шу заҳоти очиқ деразадан чиқиб кетган бўлардилар. Аммо улар чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтирмас, аксинча, қанотларини кенг ёзиб, шип тагида тинмай чарх уришар, чуғурлашар, кичқиришардилар.

— Ийе, қалдирғочларми бу? — хайрон бўлиб, ҳатто ўрнидан ҳам туриб кетди Бектур оға. — Доим шунақа уйга учиб киришадими?

— Йўғ-ей, биринчи марта. Илгари ҳеч учиб киришмаган. Ташқарида улар кўп, у ёқ-бу ёққа учиб юришади. Томнинг тагида инлари бўлса керак, — деб тушунтирди Арсен Саманчин.

— Бирон нарсадан қўрқишдими? Деразани кенгроқ очиб қўй, чиқиб кетишади.

Арсен деразани кенг очди, аммо қалдирғочлар кичкина қора кўзларини йилтиратиб, уларнинг бошлари тепасида тинмай учар, тинмай чуғурлар, чиқиб кетишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Нимадандир хавотир олишаётганга ўхшарди. Алланималардир уларни одамларга яқинлашишга ундаётгандай, бу уйга нималарнидир айтиш учун учиб киргандай, кимнидир огоҳлантирмоқчи бўлгандай... Арсенга шундай туюлди ва бундан кулгиси қистади. Саманчин амаки эса курси суянчигида осилиб турган сочиқни олиб қушларни очиқ дераза томонга ҳайдай бошлади. Қалдирғочлар апил-тапил деразадан ташқарига чиқиб кетдилар...

— Буниси қизиқ бўлди-ку, — бошини чайқади Бектур оға. — Бизда нима ишлари бор экан? Майли, учаверсинлар, яна бир оз ишлайлик, вақт жуда оз қолди. Сен қачон боришингни, ҳамқишлоқ овчилар билан қачон учрашишимизни келишиб олсак? Ундан кейин сен билан шартнома ҳам тузишимиз керак-ку, ахир!

— Бизга шартноманинг нима ҳожати бор? Шарт эмас.

— Йўқ-йўқ, ҳозирги вақтда шундай қилинади. Тадбиркорлик шартномасиз бўлмайди.

Арсен Саманчин буни рад этмоқчи бўлиб, шуни нима кераги бор, бой ака, сиз отам ўрнига отамдайсиз, сизга ишонмай кимга ишонай, деб турган эди, қалдирғочлар яна хонага учиб киришиб, уй ичида чарх уриб айлана бошлашди.

— Ҳаҳ, — деб ҳайрон қолди Бектур оға, — яна келишди-ю! Бу нимаси?

Ҳа, улар ниманидир уқтирмоқчи ёки охиригача эшитмоқчи, ўзларини қизиқтирган алланени билмоқчи бўлгандай, яна уйга қайтиб киришган эди, ўша дамда

Арсен Саманчинга шундай туюлди ва у ниманингдир ташвишини ғалати бир тарзда чекаётган қушларни туйиб томоша қилгиси, чуғурлашларини қайта-қайта эшитгиси келди, аммо Бектур оға уларни ҳайдаб чиқариб деразани ёпиб қуйишни сўради. Сочик билан қушларни ҳайдаб, дераза тавақаларини зичлаб ёпишга тўғри келди. Арсен хона совутгичини ҳам тўла ишга туширди. Бектур оға иссиқда қийналиб қолмасин деди.

Лекин бир дақиқа ўтмай қалдирғочлар яна дераза ортида пайдо бўлишди, ойналарга тақалиб пир-пир учишиб, тухтамасдан чуғурлашди, улар одамларга нималарнидир маълум қилишни ишташаётгандай, ажаб-товур ҳаракатлари билан огоҳлантирмоқчи бўлаётгандай, ўзларига эътибор қилишликни сўраётгандай эдилар.

Бектур оға елкасини қисиб, ўсмоқчилади:

— Нима бўлди экан? Яхшиликками ё ёмонликками? Майли, чалғимайлик. Пардаларни тортиб қуй-чи, балки тинчишар.

Дераза дарпардаларини ёпишга тўғри келди.

Амаки-жиян у-бу ишларни яна анчагача муҳокама қилишди, лекин Арсенни сирли қалдирғочларнинг ҳаракатларидан ажабланиш ва ўкинч тарк этмади. Илгари ҳеч қачон қушларнинг бундай қилиқларини эшитмаганди...

Бектур Саманчин амаки-жиян бафуржа бемалол гаплашиб олишганидан ғоят мамнун бўлди, қариндошининг суққабош ҳаёт кечираётганидан ташвишда эканлигини ҳам четлаб ўтмади, Арсен эса ҳамон қалдирғочларни уйларди.

— Дуруст, дуруст, ишларинг чакки эмас, Арсен, — деди амаки жиянининг кўзига тик боқиб, — баракалла. Фақат чойинг бўйдоқча. А, хафа бўлма. Гап чойда ҳам эмас. Лекин қачонгача бундай юрасан? Отни қамчила, жиян. Эпини қилганлар беш-олти мартадан уйланыпти. Яна телевизорга чиқиб мақтаниб ҳам қўйишади, сен бўлсанг, бир марта қоқилиб, ҳалиям мункиганингча

юрибсан. Эр йигитнинг иши бундай бўлмайди, Арсен. Сен ҳали ёш йигитсан, ақли-ҳушинг ўзингга етарли, ҳеч кимдан кам жойинг йўқ, отанг раҳматли сен билан фахрланган бўларди, туғри, ошиб-тошиб ётганинг йўқ, лекин бўйнингни қисадиган жойинг ҳам йўқ. Бутун қариндош-уруғ тўйингни кутяпти. Мана, мен тайёрман, бир уюр йилқим бор, совчиларга қалин қилиб бераман, хоҳласанг, шаҳарга ҳайдаб тушишади. Кулма. Яхши хотин-қизлар шаҳарда ҳам, овулда ҳам кўп. Биттасини танла. Вақт ўтиб кетмасин... Ўзинг ҳам бу нарсаларни яхши тушунасан, жиян.

Арсен жилмайганча, мамнун бош иргар, гапнинг нишабини бошқа томонга буришга уринарди. Бирдан амакининг хаёлига бир фикр келиб қолди:

— Менга қара, Арсен, балки анов қалдирғочлар бекор бу ерда учмаётгандир, а? Балки улар ҳам уйингда келин бўлишини хоҳлашаётгандир? Беванинг уйи зимистон! — У ўз ҳазилидан завқланиб, хоҳолаб кулди. Аммо Арсен жиддий тортиб жавоб берди:

— Келинлик уйга нима етсин. Кузатиб қўяётиб, яна хаёлан қайтарди: «Келинлик уйга нима етсин!» Бектур Саманчин эса бу пайт амалий бир фикрни ўйларди. Артиб-тозалангач, бутун чиройини кўз-кўз қилиб ярақлаб турган ўзининг жип машинаси ёнида Арсеннинг чанг-ғубор босган «Нива»сини кўриб, деди:

— Қулоқ сол, Арсен, агар ҳаммаси режамиздай яхши ўтса, ахир сен ҳам шундай жип сотиб олишинг мумкин. «Нива»да шунча юрдинг, етар, армонинг қолмади. Совет замонларининг машинаси, асли бу ҳам чакки эмас. Лекин ҳамма нарса замонасига қараб, энди сен манаундай жипларда юрсанг, ярашади, жиян.

Арсен Бектур амакига раҳмат айтди:

— Раҳмат, бой ака, раҳмат, қани кураверайлик-чи, жип тоғларда яхши юради, лекин, қани кураверайлик. — Ўзи эса ичида «Келинлик уйга нима етсин!», деб такрорлади, гапни бошқа ёққа бурди: — Хўш, Итибой, яхши хордик чиқардингми? Қойил, дард кўрма ҳеч қачон. Тоғ йуллари одамни уринтириб қўяди, ҳар ким эплайвермайди.

— Э-ҳа, биз Итибой билан не-не йўллари босиб ўтмадик, ҳисобласа, қанча бўлади, биласанми? Уч юз минг чақирим!

— Уч юз минг қирқ бўлди! — деди Итибой гурурланиб.

Кейин улар қучоқлашиб хайрлашишди, Арсен жипнинг орқасидан қўлини силкиб қолди, хаёлида ҳамон ўша сўз айланарди: «Келинлик уйга нима етсин!»

Арсен Саманчин сирли қалдирғочларни эслаб ҳамон юраги орзиқар, бунинг ўзгача бир маънос сабаби ҳам бор эди. Буни у ҳеч кимсага айтмоқчи эмасди, кулгили туюлиши мумкин эди, фақат Ойданагина бу воқеани тўғри тушуниб, сурурли бир тарзда талқин эта оларди. Ойдана, эҳтимол, бу воқеани бадиий асарга айлантириш, либретто ёки қўшиқ ёзишни маслаҳат берган бўларди. Ўрталаридаги дилтортар суҳбатларда у шундай кутилмаган мавзуларни ёқтирарди. Бу севишган кўнгилларни бир-бирига янада яқинлаштиради. Бундай гаплар ораларидан оз ўтганми! Энди эса телефондан ҳам унинг овозини эшитолмайсан. Силлиққина, узунгина «Лимузин»да кетди-борди... Афсус, аксинча унга сирли элчи қалдирғочларни айтиб берган бўларди. Қизиқ, қандай хабар айтмоқчи эди улар?

Рост, бир неча кундан сўнг буларнинг барчаси унутилиб кетди, Туюқ-Жар тоғларидаги овга тайёргарлик кўп вақтни олар, юмушлар етиб-ортарди, лекин сал кейинроқ, туғилган овулига келгандан сўнг беш кун ўтиб, у ўзининг кундалик дафтарига «Куринмас ўшиқлар ёхуд гирифторлик балоси» деб номланган аламли бадиасини ёзиб қўйди.

Наҳотки, маъсум қалдирғочлар худди мана шундан оғоҳ қилмоқчи бўдилар? Аммо улар буни қайдан билсин? Кулгили. Аҳмоқона. Найранг. Шундай туюларди. Ҳозирча шундоқ эди. Ҳозирча... Лекин шу ёзувнинг Арсен Саманчиннинг кундалик дафтарида пайдо бўлиши келажақдан башорат эди. Ҳозирча осмон ва уфқлар мусаффо, ҳеч қандай галва, югур-югур йўқ, зеро, ҳаммаси тадбиркорлик режасида кўрсатилгандек, ўз йўли билан борарди.

У эса, толенинг ўзига атаб қўйган ёзмишларидан беҳабар ҳасрат-надоматга ботиб юрар, Ойданани кўролмаслиги, унга ғалати қалдирғочлар ҳақида ҳикоя қилиб беролмаслигидан маъюс тортарди. Нима, айтиб берганда, у дарров югуриб келармиди, — қани-қани уша ажойиб-гаройиб қалдирғочлар, деб сўрармиди ҳеч қачон?! Бу ғарибгина шўрлик эс-ҳушидан айрилиб қолмаганми ишқилиб?

Бу орада бошқа ғариб бош, ваҳший Жаабарс Узангилаш довони этагида худди афсунлаб қўйилгандай абгор эзилиб ётарди. Нимани кутарди у? Уни нима кутарди?

VI

Икки кундан кейин ўз «Нива»сига утириб йўлга тушди. Муътабар меҳмонлар — амакивачча Ҳасан ва Мисирнинг келишига саноқли кунлар қолди. Уларнинг асил тўлиқ исмлари анча узун ва мушкулписанд эди, лекин тўла ёдлаб олмаса бўлмасди, албатта. Аммо ҳозирча Ҳасан ва Мисир дейишнинг ўзи етарли эди... Уларнинг овчилик ишқивозликларини дундириш учун Арсен Саманчин туғилган юртга йўл олган, олдинда Тиёншон тизмалари, олис Туюқ-Жар тоғлари бошланарди.

Йўл узоқ — беш соатча юриш керак. Бу йўл унга яхши таниш, айниқса, машина минишни ўрганиб олгандан бери ундан кўп бора ўтган, лекин шунга қарамай, сафар ҳар гал бир имтиҳонга айланарди; йўл ярмигача асфалтланган, ундан уёғи тоғ этаклари ёнбагирлари оралаб, адирлар, тик жарликлардан тоштупроқ устида ўтади. Кейинги пайтларда шаҳар ва унинг атрофларида кўпайган замонавий хорижий машиналар олдида гарчи эскириб, дақиюнусдан қолгандай куринса-да, «Нива» ҳамон яхши йўл босади.

Ҳозир эса у шаҳарнинг шарқий чеккасидан юриб борарди. Йўл чекка айланма кўчалар, қуриб битказилмай чала ётган уйлар, хилват боғу боготлар, қишлоқлар ичидан ўтиб, илгариги колхоз ва совхозларнинг дала-ларига олиб чиқади. Уёғи даштлар, тоғ олди адирликлар бошланади. Улар ортида олисларда Тиёншоннинг буюк

қорли тизмалари кузга чалинади, у ерларда хилват тўқайзорлар ва ваҳимали дараларда дунё тургандан бўён йўлбарс ва қоплонларнинг туғишганлари — ваҳший ил-вирслар яшайди, буни кўрингким, эндига келиб, улар халқаро овчиликнинг назар-эътиборига тушиб, маф-тункор ов турига айланибди.

Арсен Саманчин осмон билан ўпишган ўша юксак тоғлар сари, туғилган юрт қайдасан деб, «Нива»да йўл қоралаб борарди. Кейинги йилларда у ёқларга турли тирикчилик баҳонаи сабаблари билан яқин қариндош-уруғларининг дам тўй-ҳашамлари, дам янги ҳовли-жойга кўчишлари, дам мотам-таъзия маросимлари муносабати билан уқтин-уқтин бориб келарди. У ўзи билан туғишган опасиникига қўнмоқчи. Поччаси темирчилик қилади, лекин темирчилик билан ҳозир рўзгорни кўтариб бўлмайди; опаси, жиянинг Ўскан катта йигит бўлиб қолди, уйлаб кўядиган пайти келди, шунинг учун қўшим-ча уй солишимиз керак, деб анчадан бери оғиз солиб юради. Агар ҳамма ишлар жойида бўлиб, ов яхши ўтса, Худо хоҳласа, опасига янги уй солиш учун пул беради. Туғишганликнинг удуми шундай.

Бу сафар Арсен Саманчин кичик юртга, нима десак экан, алоҳида бир вазифа билан боряпти, авваллари ҳеч бундай ҳодиса бўлмаган эди. Бу ерларда ҳаммага беш қўлдай яхши таниш ҳурматли тадбиркор амакисининг таклифига бажонидил рози бўлиб ёрдамга келаётганини Арсеннинг юртдошлари ҳам кўп маъқуллашган эди: амакиси бўлса, Худо хайрини берсин, лекин осмондан доллар ёғиламан деб турган бўлса, қайси аҳмоқ ундан ўз улушини олишни хоҳламайди? Шундай тентак борми? Бундай мумайгина даромад араб овчиларидан, тўғрироғи, ўзимизнинг тоғ илвирсларидан ёғилмоқчи — қаранг, куз кўриб, қулоқ эшитмаган иш — энди ваҳший ҳайвонлар бозор савдо-сотиғига кирибди: бизнинг қор қоплон-ларимиз — барслар бўлмаса, меҳмонлар тоғ-тоғ пул сарф-лармиди?

Бунақа катта пуллар ўртага ташланса, ким кўнглига нима туккани билан кимнинг неча пуллик иши бор?

Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етади, бегонанинг томорқаси — тушмасин-да бизга сояси. Шунинг учун ҳам, Арсен Саманчиннинг таржимонлик қилишга рози бўлганлигининг асл сабаблари билан ҳеч кимсанинг иши-хуши йўқ эди.

Йўлнинг, айниқса, кескин бурилишларида лик-лик мол-ашё ортилган, Хитойники дейилган, улкан, ҳайбатли юк машиналари ёнига қараб шундай ёмон қийшаярдик, Арсен ҳар гал улардан омон-эсон ўтиб олса, Худога шукур айтиб, енгил нафас оларди; Арсен рудда ўтириб, тезликни кузатиб, қаршидан келаётган машиналардан кўзини узмаган ҳолда, мана шу йўл қийинчилиги ичида ҳам калласидан бир савол сира аримасди: буёғига қандай яшайди? Нима қилсин энди? Кошкийди фақат шунинг ўзи бўлса? Уни яна қайта-қайта бос-тириб келган қайсар, хира, тўхтовсиз қийнайдиган фикр уртагандан ўртар, ҳар гал у ўзини йўқотиб қўядигандай бўларди. Арсен Саманчин рудда ўтириб ҳам ҳеч тинчланолмас, уни «охирги жавоб васвасаси» (у ўзида доим алангаланиб турган, ўти сира пасаймаган қасос олиш иштиёқини шундай деб атарди) ич-ичидан кемириб борарди. У ўзини ҳеч енгиб ололмаётгани, бу аҳволига мувофиқ тушадиган бошқа бир руҳий ҳиссиётни топишга маданияти етишмай, ожизлик қилаётгани, бу қадар ибтидоий ва жўн даражага тушганидан обдан ҳайратланарди. «Бир пайтлар меҳрибон, раҳмшафқатли одам деб танилган эдинг, — деб эсларди у, — ҳолбуки бунчалар бўш, латта экансан. Ичингни жўндан-жўн ҳиссиётлар ўпиряпти, бозор мафкураси ҳам менга ёт, мени суриб чиқариб ташлаяпти... Социалистик бевошлиқдан қутулиб, бозор деганига йўлиқдик. Бозор билан тил топишмасанг, сени ўлдиради. Лекин мабодо сени ўлдирса, сен ҳам ўлдир. Бозор деганимизнинг «охирги қатъий жавоби» мана шу. У сўзда ўз-ўзига таъна-дашномлар ёғдирар, ўпка-гиналар қилар, ўзи устидан масхаралаб кулар, бироқ юрагининг тубида ҳеч қандай тавба-тазарру қилмасди. «Охирги жавоб»га тўла ҳақим бор, деб ҳисобларди.

У шундай «Нива»сида тоғ оралиқлари ичкарисига кириб бораркан, афтидан, бор бўлса, Худо унутиб қўйган ё ўзлари билиб туриб Худони унутган ўзига ўхшаган шаҳарлик одамларнинг издиҳомлари тобора узоқлашгандан узоқлашар, юрагини абгор қилган хавотирлар ва дилгирликлар, қайғу ва ҳасратларини ўзи билан элтарди. Эҳ, қуриб кетсин уч карра бу шаҳар Ойданани ундан айирган, уни оммавий маданият комига олиб кириб кетган!

Аммо шаҳар Арсен Саманчиннинг ўзини асло қўйиб юбормас, йўл-йўлакай қўлидаги телефонга тинимсиз қўнғироқлар бўлиб турар, уларга гоҳ рулни қўлдан чиқармай жавоб беришга тўғри келар, гоҳида фалокатдан сақланиш учун йўл чеккасида тўхтаб гаплашарди. Қўнғироқлар аксаран ваъдалашилган мақолалар ҳамда суҳбатларни кутаётган турли таҳририятларга тегишли эди. Уларни ёзиб бериш муддатини орқароққа сулар, баъзи хаддан ташқари қайсар муҳаррирлар ва телебошловчиларга эса мен таътилга чиққанман, бунга ўзимнинг тўла ҳаққим бор, ҳозир уч ҳафтага сафар қилиб юрибман, шу тобда шаҳардан ташқарида йўлда кетяпман, шунинг учун навбатдаги курсатувни кейинроққа кўчиришингизни сўрайман, деб жавоб қиларди. Умуман навбатини кутиб турган бу муаммоларни ўзаро келишиб кечиктиришга эришди. Аммо иккита ёниб-куйиб турган масала бор экан, уларни кейинга қолдиришининг иложи бўлмади.

Қўнғироқ қилувчилар телефон орқали бўлса ҳам баҳсга тушунтириш бериш, муҳокамага қўшилишни талаб қилишди. Зотан, унинг долзарб ижтимоий масалалар бўйича чиқишларига қатор танқидий мулоҳазалар билдирилган, шу боис матбуот ва телешарҳларда дарҳол унинг жавобини бериш заруратга айланган эди. Бундай аҳвол биринчи марта бўлаётгани йук, турли масалалар бўйича ўз нуқтаи назарини исботлаб, баҳсга киришган пайтлари кўп бўларди, аммо таҳририятда ўтириб мубоҳаса қилиш—бир бошқа, узоқдан туриб, телефонда фикрларни ойдинлаштириш—у тамоман

бошқача. Бироқ бундан қочиб қутулиб бўлмади. У йўл четида тўхташга, масалани ечишга мажбур бўлди. Телефонда ўзига яқин одамлардан бири «Янги йўл» газетасининг бош муҳаррири Қумош Байсалов унинг жавобини кутмоқда эди.

Улар матбуот ишларида анчадан буён ҳамкорлик қилиб келишарди.

— Менга қара, Қумош, — деди тажанглиги тутиб Арсен Саманчин, — яна қанақа шошилиш иш чиқиб қолди? Сенга айтувдим-ку, мен ҳозир йўлдаман. Қайтиб борай, бафуржа гаплашамиз...

— Хабарим бор, Арсен. Лекин мен билиб қуйсанг дегандим. Медиа-форумда чиқиш қилганинг эсингда борми, шу ҳақда...

— Албатта, эсимда.

— ... билсанг агар, бир қанча ўзимизнинг маҳаллий дин арбоблари — уларнинг ичида мусулмонлар, насронийлар ва ҳаттоки эркин баптистлар ҳам бор — очиқ хат ёзишибди. Мен сенга айтган эдим — қулоқни қаттиқ бурама деб.

— Хўп, ўша илоҳиётшуносларни нима бунча қаттиқ хаяжонга солибди? Уларни огиз-бурун ўпишишга нима мажбур қилди? Бошқа пайтлар бир-бирларининг бетига қарашмайди...

— Сен ҳамманинг кўз унгида Худонинг борлигига шубҳа билдирдинг, ҳамма эшитди буни. Хатда айтилишича, Парвардигорни ўзингнинг «Калом»ингга боғлиқ қилиб қўйибсан.

— Ие, бу қандоқ бўлди? Маъноси борми? Менинг «Калом»имга боғлиқ бўлса, унинг Парвардигорлиги қаерда қолди? Бу тузламанинг заррача тузи йўқ.

— Анойиликни қўй, Арсен. Кўзинг юмуқ эмас. Улар энди сенинг тавба қилишингни, ўз нуқтаи назарингни оддий янглишиш деб эмас, балки ҳақиқатни атайлаб бузиш деб тан олишингни талаб қилишяпти.

— Тўхта-тўхта, қайси нуқтаи назар?

— Алматида ўтган медиафорумдаги чиқишинг эсингдадир?

— Ҳозир уйлаб курай... У қачон булган эди ўзи, ҳув май ойида.

— Тугри, йигирма бешидан йигирма еттисигача.

— Хуп, уёғи нима?

— Яхшиси ўзинг эшит, уларнинг даъволарини ўқиб бераман.

— Бупти, ўқи.

— Телефонинг ўтириб қолмайдими?

— Ҳечқиси йўқ. Яна зарядга қўяман.

— Унда ўқийман: «Шундай қилиб, биз, жаҳон динлари минтақавий марказларининг намояндалари, биргаликдаги муҳокамалар натижасида бир фикрга келиб, айтамикки, таниқли журналист Арсен Саманчин «Евразия» медиафоруми конференциясида тарихнинг кўчманчилик — номад даврига оид гўёки фалсафий, аслида ибтидоий асари матнига суяниб, ундан иқтибос келтириб, шаккоклик қилганини қоралаймиз, бунга қарши ўз норозилигимизни билдирамиз, ушбу шаккоклик моҳиятан даҳрийликдан кўра ҳам хатарлироқдир». Ҳей, эшитяпсанми сен?

— Эшитяпман, эшитяпман.

— Уёғи сендан кучирма келтирилади. Айтмоқчи, эсингдами, конференциядаги барча чиқишлар ТВ орқали кўрсатиб борилган эди? Пича шошмай тур, ҳозир сен ўшанда айтган сўзларни ўқиб бераман. Улар буни ўз хатларида келтиришган. «Эҳтимол шу билан бирга менда ҳозирги ОАВ ларнинг чинакам умумжаҳон миқёсидаги аҳамиятига ўзига хос ёндошув, ўзига хос англам тугилар. Шунинг учун мен даврнинг шаклланиб келаётган ахборот маконларининг кундалик долзарб аҳамияти ҳамда масъулиятини эслатиб ўтиш билангина чекланиб қолмай, сўзнинг ўз-ўзича универсал қимматини ҳақиқий маънода англаб етиш учун бу ерда кўҳна мажозларга мурожаат этишликни лозим кўраман ва бундай тушунишни узоқ ўтмиш замонларнинг кўчманчи донишмандларидан мерос оламан. Хусусан, номад даврига оид қозоқ-қирғиз шеърятининг салмоқдор бир ҳикматини мисол келтириб ўтаман, инчунин, у жаҳондаги ҳукмрон динларнинг

ақидалари вужудга келмасдан анча олдинроқ айтилгандир. Унинг таржимаси шундай: «Сўз самоларда Худони боқади. Сўз Коинотнинг сутини соғади ва у сут бирлан авлод авлодлар оша, замон замонлар оша бизни боқади. Шу сабабдан ҳам, Сўздан ташқари на Худо, на Коинот мавжуд, ва оламда Сўз кучидан ортиқ куч йўқ ва дунёда Сўз алангаси ҳарорати ва қудратига тенг аланга ҳам йўқ». Ушбу қиммати умумий ҳикмат уша замонларнинг кўчманчи билгичлари, уша замонларнинг дунёга от устидан туриб қараган бахши-оқинлари томонидан айтиб келинган».

— Ҳуш, муллаларимиз ва попларга бу ерда нима ёқмабди?

— Уларнинг бир оғиздан айтаётган гапига қараганда, қандай қилиб бутун омма куз ўнгида, ТВда Худони бундай очикдан очик сурбетларча инкор қилиб чиқиш мумкин?! Тушундингми буни?

— Ҳа. Тўғриси айтсам, улар бунчаликка борар, деб ўйламаган эдим. Ҳар ҳолда кенгроқ фикрлашар дегандим, лекин моҳият эътибори билан мен ўз фикримда тураман.

— Ҳуб, унда айт, биз нима қилайлик?

— Нимани лозим кўрсангиз, қилаверинг.

— Маъқул, Арсен, сен йўлда бўлишингга қарамай қўнгироқ қилаётганимнинг сабаби шуки, биз диндорларимизни қўллаб-қувватлаймиз ва дарҳол уларнинг хатларини биринчи саҳифада чиқарамиз. Сен ҳам уни тўғри тушун, сен билан қайта қуриш пайтидан бери қўлни қўлга бериб ишлаб келяпмиз, бироқ биз агар ҳозир шу ишни қилмасак, газетамиз молиявий кўмакдан маҳрум бўлади. Бизга буни шама ҳам қилишди, очик ҳам айтишди. Гилдирагимизни ким тешиб қўйишини эса ўзинг яхши биласан.

— Билганда қандоқ. У ёлғиз сизни «тешмайди», кўп утмай бутун маданиятни «тешадиган» бўлади. Бутун даромад унинг қўлига утади, ҳамма ундан яшашга ижозат сўрайди.

— Демак, сен биздан хафа бўлмайсанми?

— Йўқ, заррача ҳам. Босавер. Мен ўз нуқтаи назаримни ҳимоя қилиб чиқаман. Ҳақиқат ўзига жой топади.

— Хўп о' кей! Арсен, мен ошиб-тошиб ётганим йўқ, тушун, шунинг учун... Эсингдами, сенинг олдинги мақоланг ҳам «тешарлар»га ёқмаганди.

— Қайси мақола?

— Россияда чиққан эди-ку.

— Э-ҳа, ҳа.

— Сарлавҳаси ҳам жуда ўткир эди — «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш!» Ана мақола! Тош давридан бизнинг кунларимизгача...

— Ҳа, чиққан эди шундай мақола, — деб қўя қолди Арсен Саманчин гапни чўзмай, ўзи эса ўша мақола ўз вазифасини бажаргани, маълум тоифаларда норозилик уйготгани ҳақида ўйлади. Мана, дин арбобларини ишга солишди, уларнинг авжлари келиб, бош кўтаришди. Буларнинг барининг орқасида яна ўша Эртош Курчал деганимиз турибди. Арсен бунга шак-шубҳа қилмасди. — Бўпти, Қумош, — деб қўшиб қўйди у қўл телефонини чакаги остига босиб, — ўйлаб кўраман тагин. Энди йўлга тушишим керак. Куришгунча, Қумош!

— О' кей! Арсен, сенга ақл ўргатолмайман, лекин атрофингда кўзгалаётган гаплардан сергак бўл. Хатни чиқарамиз. Бошқа иложи йўқ. Диндорлар бизни тинч қўйишмайди.

— Нимаси уларнинг диндор? Ҳаммаси мунофиқ!

— Айтдим, қўйдим. Ўзинг тоғда тугилиб ўсгансан, қаерда кўтарилиш, қаерда қиялик, қаерда жарлик эканини биласан. Оқ йўл...

— Раҳмат. Хўп, хайр, — деб жавоб берди Арсен Саманчин ошнасининг бу тилаги нимани англатишини ўйлаб, йўлда эҳтиёт бўл демоқчими ё бошқа муҳимроқ ҳаётий гапми?

Кейин таҳририятлардан яна икки марта қўнғироқ бўлди, аммо улар бош қотиргудек эмасди...

Машинасига мой қўйдириб олгач, Арсен тоғлик айланма йўлларга кирди. Йўлда дам кўтарилиб, дам қиялаб

пастга тушишларнинг ўзига яраша завқи бор, икки ёнингда гўзал манзаралар очилади, аммо рулда ўтирганда, ниҳоятда ҳушёр бўлиш керак, машина ҳам қийналади. Бутун диққатини машинани ҳайдашга жам қилиб, Арсен Саманчин шу билан бирга ўзининг медиафорумдаги чиқиши матбуотда бир ёқлама, гаразли талқин қилинаётгани ҳақида ранжиган кўйи ўйларди: у турли анжуманларда кўп бора мунозарали чиқишлар қилган, лекин мана бундай атай уюштирилган таъқиб-таъйиққа биринчи учраши. Ва бу намоёишкорона кўрсатиб қўйиш мақсадида адо этилмоқда. Арсен Саманчин ҳеч ким билмайдиган, кўнглига тутиб қўйган ўша қўрқинчли ниятини амалга оширишни кечиктириб, иш билан йўлда кетяпти, анов ошиб-тошиб ётган давлати атрофидаги бор нарсаларни эзиб-босиб ётган, бошқаларнинг бошига тушган фожиалардан чайқовчиларча фойдаланадиган кимса эса, уни таъқиб қилишни қўймайди, чалиб йиқитишни кўзлайди. Ундоқ бўлса, у ҳам бўш келмайди, араб меҳмонларнинг ови тугагандан сўнг, пайсалга солиб ўтирмайди...

Огир ўйлардан қутулиш осон эмасди. Йўлга тушганига тўрт соатлар бўлиб қолди, борган сари кўз ўнгидан болаликдан таниш, қадрдон манзаралар ястанарди, илгари вилоятда энг йирик колхоз хўжалиги ва катта овул бўлган, ўзи туғилиб ўсган Туюк-Жарга бир соатлик йўл қолганди. Арсеннинг бошида эса ҳамон ўша азобли ўйлар айланарди. Қизиқ, у макон ичра қанча узоқлашиб бормасин, ўзини ҳар томондан тутиб олган, иродаси мустаҳкам, эс-ҳуши жойида бўлган кап-катта одамга ярашмайдиган, бамисоли йиғлоқи болаларча бир истак уни тўхтовсиз тарзда таъқиб этарди: у хозирок, мана шу ернинг ўзида бир зум ҳам кечиктирмай Ойдана билан кўришиб, гаплашишни хоҳларди. Қанийди бу мумкин бўлса! Туғилган овулига бирга кириб борсалар нақадар соз эди, рулда ўтирганча унга ҳаммасини ҳикоя қилиб берса, қаерга, нимага кетаётганлигини айтса, оҳ, қандай яхши!.. Йўлга чиқишдан олдин унга кўнгиروق қилиб тушишга уринди, гарчи бунинг мутлақо

иложи йўқлигини билса-да унинг «Алло!» деган сасини эшитгиси келди, афсус-надоматлар бўлсинки, йўлга чиқяпман деб, бир оғиз илиқ сўз айтолмади — бунга унинг эндиги ўзгачароқ тақдири изн бермади, зеро бу тақдир энди тамомила энг аъло томошалар яратувчи ўша шоуменга тобе бўлиб қолганди... Мана шу пароканда тўзгиган хаёллар ичида унга фақат Ойданани шу ерда, ёнгинасида деб тасаввур этмоқ ва хаёлан суҳбат қурмоқ иштиёқигина муяссар бўла биларди.

Ўшанда у Арсенга елкаси тегиб ўтиргандай туюларди. У шоён диққат билан утирар ва бениҳоя чиройли эди, унинг чиройли бўлиши ҳам табиий, ахир ҳар қандай аёл учун чиройли бўлиш — тирикликнинг бирдан-бир шарти, одам болалари ҳаётининг йўриги шундай бўлиб келган. Ортиқча камтарликка ҳожат борми, Ойага, ҳа ҳақиқатан табиат гўзал ҳусну малоҳат ато этган, бўй-басти, қадди-қомати, гулдай чехраси, қоп-қора киприклар аро чақнаб турувчи тархи чиройли кўзлари, калта кестирилган, елкасига тукилиб турадиган, дам орқага таралган, дам тароватли икки бетини ёйдай ўраган сочлари! Овози-чи! Унга шундай тиниқ, ўткир, гўзал овозни ато этмиш Оллоҳга чексиз ҳамду санолар бўлсин! Шундай эмасми, Ойа? Оҳ, кечир мени, буни эслатиб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ. Биламан, биламан, айбдорман, ҳақирман, маъзурман. Ахир сен корча-лонлар қўлига тушдинг. Мен девонани эса зору саргардон этдинг. Лекин буни кейин айтаман...

— Тухта! Қажоққа? — титраб талпинди Арс. Лекин нозанин ёнидан ғойиб бўлган эди...

Овулда қанчадан қанча қавму қариндошлар кутиш-япти. Опаси, темирчи поччаси, қариндош тоғавачча, холавачча, аммавачча, амакиваччалар, жиянчалар, уларнинг бошида унинг келишини пойлаб соатлар, дақиқаларни санаётган оқсоқол Бектур оғанинг ўзи; вақт тигиз, араб қўноқлар беш кундан сўнг етиб келишади, кунлари, соати аниқ — ўн еттинчи июл соат ўн еттида шахсий тайёра Авлиёотага қўнади. Барча масалалар аэропорт хизматчилари билан бирга Интернет

орқали келишилган, бир тўда қоғозлар тахланган фақат учиб кетиш вақти очиқ турибди. Бу вақт ичида самолёт экипажи билан бирга аэропортда — Бектур оға лафзи билан айтганда «аиропортда» — бўлади (айтмоқчи, араблар учун шахсий самолёт деган нарса худди сен шахсий «Нива»нгни мингандай бир гап), қисқаси, барчаси бизнес-лойиҳа бўйича ҳозирлаб қўйилган. Арсен эса, мана боряпти ўз «Нива»сига миниб, ростакамигами, ёлғондакамигами, Худо билади... Бирдан нозанин яна ёнида пайдо бўлди...

— Қаерга кетяпсан, йўл бўлсин, Арс? — сўради у.

— Оҳ, узр, Ойа, — деди кутилмаганда айланиб кетган машинанинг рулини тез буриб тўғриларкан Арс. — Сенга қўнғироқ қилиб, ҳеч ололмадим. Сен бугун Хайделберг богида кийиб чиққан кўйлагингни кийибсан-да, эсингдами? У сенга жуда ярашади.

— Уни сақлаб қўйганман. Сен учун ясандим-да, Арс.

Шунда Арснинг овози ўзгарди:

— У ёққа боряпмиз — бу ёққа боряпмиз, лекин, кел, жиддий гаплашайлик. Нимадир қилиш керак, Ойа.

— Ҳоҳлайсанми, майли, гаплашайлик.

— Сенга ёмонлик согинмайман, билиб қуй: охири чатоқ бўлиши мумкин. Сенинг ҳаётингга бунинг алоқаси йўқ, бироқ...

— Нима ўзи, нима? Сенинг ҳаётингга дахли борми?

— Фақат мен эмас.

— Нима бўляпти, Арс?

— Қараб турсам, сен ақлли, кучли, чиройли аёлсан. Илоҳий мусиқа жўрлигида куйлашинг учун сенга илоҳий овоз ато этилган. Лекин сен Худонинг хоҳишини оқлайсанми? Энди сенинг Худонинг бошқа, у бизнес-Худо, унинг оти Эртош Курчал, Курчал-Мирчал — лаънат бўлсин унга! Оддий семираётган бой бўлса ҳам майлийдир, ўз ҳолига Эртош Курчал бўлиб юраверсин эди. Аммо у шоумен — томошабон тўнидаги шайтон. У ўз қўлига кирмаган ҳамма нарсани ёмон кўради. Дарров пайқадим буни, кимлигини билиб олдим...

— Кўзингга қара, Арс!

— Хавотир олма, Ойа, ҳаммаси яхши бўлади.

— Ишқилиб яхши бўлсин. Бир пайтлар мақтанардинг — рулда менга тенги йўқ деб.

— Балки шундайдир. Аммо гапим чала қолди, сен қулоқ сол. У ваҳший мақоламнинг ҳидини олган: «Бойлик ва ҳокимиятга телбаларча интилиш» мақола-сининг номиданоқ кимни назарда тутганимни сезган, мақола Московдаги газетада босилган эди.

— Мен ҳали ўқиганим йўқ, Арс. Лекин, айтишларича, унда ҳеч кимнинг номи тилга олинмаган экан.

— Ҳеч кимсани тилга олиш ниятим ҳам йўқ эди. Зарурат бўлмади. Унда гап замонага умуман хос бўлган бир масала — бойлик ва ҳокимиятга интилиш кучайганлиги устида боради. Дарвоқе, фарқи йўқ — ҳокимиятни тўғридан-тўғри эгаллайдими ёки уни пулга сотиб оладими, — униси ҳам, буниси ҳам ярайверади. Нафас олиш учун ҳаво керак бўлгандай, ҳокимиятга ҳам бойлик, пул керак, демоқчи эдим. Бойлик, пул эса ҳокимиятни талаб қилади, нафас — ҳавосиз бўлмагандай. Ҳаёт шундай қурилган. Бойлик ва ҳокимият бири-бирисиз яшолмайди. Бойлик воситасида ҳокимият-парастликка ва аксинча, ҳокимиятпарастлик орқали бойликка ружу қўйишнинг хавфли томони шундаки, бунда мақсадга қандай бўлмасин, ҳар қандай йўл билан бўлмасин эришилади. Бунда ҳар кимнинг пешонасига битилгани бўлади: кимдир роҳат-фароғат топади, бошқаси қарғишлар остида гўрга киради. Анов нусханг қургур дарров сезган мақолада унинг асл башараси очиб ташланганини...

— Вой, Арси тушмагур, сенга қолса нуқул лекция ўқисанг. Яхшиси, йўлдан кўзингни узма, рулни ҳам маҳкамроқ ушла!

— Ташвиш қилма. Менимча, сен ўзинг тезда ишонч ҳосил қиларсан: бойлик ва ҳокимият бу — қушалоқ туғилган чақалоқ, улар она қурсогидаёқ чатишиб кетган.

— Нима, социализм яхши демоқчимисан? Унинг нималигини бошимиздан кечирдик шекилли?

— Гап бунда эмас.

— Нимада?

— Гап шундаки, сен билан биз бозор илохларига келтирилган қурбонлик бўлдик. Сен бунга нима дейсан?

— Ўзинг биласан-ку! Мени мажбур қилма, Арсен...

— Нега жим бўлиб қолдинг? Хафа бўляпсанми?

— Менга қара, тухтат машинани! Бўлмаса ўзимни йулга ташлайман. Бас! Менга осон деб ўйлайсанми? Ҳаммасини ўзинг мендан кўра яхшироқ тушуниб турибсан. Масала кўндаланг қўйилган: ё мен юдуз узангисида поп-шоу-бизнеснинг кенг майдонларига от қўяман, ё романтизмнинг йиги-сигисини қилиб, куним тиланчиликка қолади! Юрагимни парчалама, биласан-ку, кекса ота-онам ҳатто нафақа олишмайди, қизчам бўлса уларнинг қўлида қолган. Уни бегоналар қўлига беришни истамайман, менинг эса вақтим йўқ, иш бошдан ошиб-тошиб ётибди. Биламан, мени ўйлайсан, қайгурасан, биламан, ҳалиям Мангу қайлиқнинг дардида юрибсан. Лекин сен ёлғиз ўзинг ҳаёлпарастлик қилиб юрсанг, мен нима қилишим керак? Йўқ, йўқ, сен билан биз, йўқ...

— Йўғинг нимаси? Нима деяпсан?

— Биз бошқа кўришмаймиз.

— Нега?

— Қулоқ сол, мен сенга шармсиз бир хотин бўлиб кўринишим мумкин, лекин энди айтмай иложим йўқ. Сўз бошқа, иш бошқа. Сен дунё яхши қурилмаган деб, бир ўзинг дард чекиб юрасан, сенга ўхшаб дод-вой қилиб юрувчилар кўп. Анавининг эса, бизнес-ҳарами бор, унда мен кабилар оз эмас. Пул кўрсатса, ҳамма унинг олдида жон-жон деб чопиб боради, яна қачон чақираркан деб, кутади. Тўғри, сен эстрада ва лимузинлар ҳукмдорини ёқтирмайсан, у билан чиқишолмайсан, хўп, нима бўлибди? Биров танимас одам эди, энди довруғи дунёга кетди! Бизнес уни кўкка кўтарди. Куч-қудрат унинг қўлида. Бор гап шу!

— Ҳа, рост, Ойдана, гап бор-йўғи шу! Сен ҳақсан. Бошқа гап сигмайди. Ҳаммаси рост. Лекин менинг

таслим бўлганимни у кўрмайди. Сен ҳам тезда кўриб қоларсан, шуни деб кетяпман олисга. Сенга нима бўлди? Ўкинма, куйма. Айбдор сен эмас, сени ўзиники қилиб олган бозор иқтисоди! Унинг Худоси — пул. У эгалламаган жой йўқ. Куйинма. Шошма, сен қаёққа? Шошма ахир? Қанисан? Қайдасан?

Аммо аёл гойиб бўлди. Ойдана Самарова ўзи билан ҳозиргина ёнма-ён ўтиргандай ва гўё ростдан ҳам, машинадан сакраб тушиб кетадигандай ва куз очиб юмгунча йўқоладигандай, Арсен ҳеч нарсани тушунмай, ўтирилиб аланглаб қаради. Ниҳоят ҳушини йигиштириб, манглайига бир урди, лабини қийшайтириб кулиб, бошини чайқаб-чайқаб йўлида давом этди, одатдагидай узини хаёлпарастликда айблади, хаёлоти дунёсида рўй берган ҳодисага ишониб-ишонмади. Аммо онгида рўй берган бу рўё талашуви, ўртада бўлиб ўтган баҳснинг бош айбдори адоқсиз, мастона муҳаббат ва соғинчнинг ўкинчли алами эди. Унинг хаёлида юз берган ақл бовар қилмас ҳодисалар қанчалар бемаъни ва кулгили бўлиб туюлмасин, дунёдаги бирон бир тирик жон унинг юрагидаги тугунни билмас, у ўйлаб қўйган ишдан мутлақо беҳабар эди. Ҳеч ким... Билганларидан кейин эса... Лекин муҳими бу эмас, машойихлар айтмоқчи, бу бошқа масала... Нариги дунёда ҳатто ғанимлар ҳам қўл бериб кўришармишлар ва бир-бирларини қучоқлаб бағирларига босармишлар, машойихлар шундай демишлар...

Бу орада Арсен Саманчин тоғлардаги тугилган овулига яқинлашар, Туюқ-Жарга тикка кўтарилган йўлдан борар, шифер ёпилган таниш томлар, овулнинг томорқалари, четанларига термилиб кузи қувонар, ҳаяжонланар, ҳозиргина хаёлида тўзгиган рўёлар уйинларини унутган, ахир бу ерларга келмаганига ҳам ярим йил бўлди, мана энди ночор, қашшоқ бўлса ҳам, ўз қадрдон овулига тўрт мучаси соғ-саломат кириб келяпти, бундан сал олдин қўшни овулда, йўл айрилишида машинасига ёқилги тўлдириб олди — зеро, бу ерларда тўла бак билан юриш ҳам жуда муҳим эди.

Албатта, уни бу ерда кутишаётган эди. У машинасида ҳовлига кириб борганда, опаси Кадича ва жезнаси Ўрмон уй ичидан югуриб чиқиб, уни қучоқлаб узоқ вақт багирларидан чиқаришмади (темирчидан қизиган темирнинг ҳиди келарди), опаси бир пас кўзёши қилди, ит савдо-сотигидан норози эканлигини ҳам эсидан чиқариб, Ардакнинг ҳол-аҳволи, бола-чақасининг омон-эсонлигини сўради. Ҳамма шод, хурсанд эди. Қариндошлари у араб миллиардерларига тилмоч бўлиб келганлигини билишарди. Беш дақиқалардан сўнг Бектур оганинг ҳам қораси кўринди, афтидан, кутавериш унинг кўзи тўрт бўлганди, буни ҳам тушуниш мумкин, зотан Арсен Саманчинсиз у ўзини қўл-оёғини йуқотгандай сезарди. Бектур оға отда ўтирар, елкасида ёпинчик, оёғида этик, бошида учлик оқ тумоқ, отлик йўл юришга шай эди.

— Арсен, сени кутаётган эдим, ўз вақтида етиб келганинг ҳў бўлди, — деди у овозини бўғзидан чиқариб. — Иш кетяпти, ҳамма тайёр. Узоқ кутган муътабар меҳмонларимиз факс юборишган экан, кўриб берсанг, деб келтирдим. Эртага ўқиб, таржима қиларсан. Бугун бемалол оёқ-қўлингни чигилини ёз, дамингни ол. Иш деганинг қайнаб ётибди...

Яна бирпас гаплашиб ўтиришди, чой ичишди, опаси ҳаммасини бадастир қилиб қўйган экан, орада уни кўргани қўни-қўшнилари чиқишди. Куча-қўйдан болалар чопқиллашиб киришар, «Нива»ни айланиб томоша қилишарди. Айниқса, бир синфда бирга ўқишган болалик дўсти Тоштанафгон билан кўришиб қолгани унинг учун кутилмаган суюнчи бўлди. Унинг ҳақиқий исми Тоштанбек бўлиб, Афғон урушида уч йиллик абгорликдан сўнг уни овулда Тоштанафгон деб чақиришар, уйда эса ундан ҳам қисқароқ қилиб Тошафгон дейишарди, урушдан у бир неча жойидан енгил ярадор бўлиб, кўксига нишон тақиб омон-эсон қайтганди. Унинг номини таржима қиладиган бўлсак, «Тошдек қаттиқ афғон» деган маъно чиқади. Тоштан — «вужуди тошдай қаттиқ» дегани. Тош ёдгорлик, дейишади: Тошдан ясалган

ёдгорлик маъносида. Тоғлик қирғизларда куп тарқалган исмларнинг маънолари ҳам шунга ўхшаш: Темирбек, Темирхон, Темирқул... Темирдай мустаҳкам, енгилмас бўлсин деб орзу қилишган, албатта. Еру само рамзиётларига асосланиб, ота-онаси томонидан яхши ният қилиб берилган бу исм унинг ўзига гоят ярашган эди (у ҳақиқатан ҳам, тошдай маҳкам, азамат йигит эди, ўсмирлик чоғларида овулнинг полвонлари билан кураш тушиб, бел олишиб юрарди), мана энди овулдошлар унинг ҳурматини жойига қўйиб, Афғонистоннинг ваҳший тоғларида ўтган жангларда не-не синовларни бошидан кечириб, роса тобланган жангчи йигитни Тоштанафгон деб чақиришарди. Арсен Саманчин билан икковлон болаликдан оғайни, мактабдош, сабоқдош, уруғдош эдилар. Кейин йўллар айрилди. Арсен ёшлик йилларини Москов, Ленинградда ўқиб, талабаликда ўтказди, шаҳарлик бўлиб кетди. Тоштанни ҳарбий хизматга чақириб, пиёда қисм билан бирга Афғонистонга жўнатишганди, у вилоят қишлоқ хўжалик техникумининг агрономия бўлимини битираётган эди. Худога шукурки, ватанига омон-эсон қайтиб, ўз колхозида қолиб ишлади, орада қайта қуриш даврининг ўзгаришлари бўлиб кетди. Қишлоқ жойларда ерларни хусусийлаштириш бошланди. Тоштанафгон барча юртдошлари каби майда қишлоқ хўжалик юмушлари билан шуғулланиб, тўғриси айтганда, кун ўтказиб, базўр тирикчилик тебратиб юрди, ўша пайтлар ҳаммаёқда аҳвол шундай эди, олис қишлоқ-овуларни-ку, асти қўяверасиз. Опаси овулдошлар уни қандай соғиниб кутишаётганини сўйлаб берганда, Арсен Саманчин мана шуларнинг барини бирма-бир эслади.

— Барча яқин қариндош-уруғлар сени кутишяпти. Тоштанафгон уч марта келиб кетди. Сени сўради.

Арсен ҳамма билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишга базўр улгурарди. Қўшнилар ва Бектур оғани ҳисобга олмаганда, барча овулдошлари унга одатдагидай бой ака деб эмас, замонавийроқ қилиб «шеф» деб мурожаат этишарди. Куп ўтмай Тоштанафгон ҳам қадам ранжида

қилди. Қучоқ ёзиб кўришдилар. Жуда хурсанд эдилар. Қуришмаганларига икки йил булганини эслашди.

— Шаҳарликларнинг ҳар бирининг қўлида телефон, хоҳлаганича гаплашади, — деб мулоҳаза билдирди Тошафгон. — Бизнинг эса телефонларимиз йўқ, қачон бўлиши ҳам номаълум. Яхшиямки, овулга электр келган, шўро замонидан хотира. Қўл телефони эса фақат хужайинда-ю унинг икки ёрдамчиси Бурибий билан Жонарбекда бор, сен уларни танийсан, бирга-бирга мактабга катнардик.

— Ҳа, биламан уларни, — деб жилмайди Арсен ва бир чеккаси эски ошнасига далда бергандай бўлди: — Қўл телефони ҳақида оғиз очдинг, араб хонзодалари билан овни ўтказиб олайлик, сен ҳам, албатта, қуруқ қолмасанг керак. Шефимиз Бектур ога шаҳарга тушганда сени барсларни белгиланган жойга ҳайдаб борувчиларнинг етакчиси, деб айтди. Қояма қоя юриш, жарликлардан ўтиш, бор овоз билан қичқириб шовқинсурон солиш ҳазил иш эмас. Бектур ога сени жуда қадрлайди, Афғонда тажриба орттиргансан. Улушинг ҳам шунга яраша, ёмон бўлмаса керак. Қўл телефонга ҳам, бошқа нарсаларга ҳам етади. Барслар тузоққа тушса бас.

Тоштанафгон елкасини бетайин қисди:

— Кўрайлик-чи, нима бўларкин, яна ҳали гаплашамиз. Арсен, гапимдан кулмагину, лекин қор барслари тоғларимизда кам қолган, жуда ноёб, болалигимизда бизга қанча эртақлар айтишган бу қоплонлар ҳақида, қўл телефонлари эса шаҳарларда қоп-қоп картишкадай сероб. Ҳар кимнинг дарди бошқа.

— Гапинг асли тўғри-ку-я, — унинг фикрини маъқулади Арсен Саманчин, — аммо поезд ўз изи билан бораверади. Ҳали ўзинг кўрасан, бу энди эртакка ўхшамайди, барсларни араб овчиларининг олдига ўзинг ҳайдаб келасан. Ҳозир бу жуда катта бизнес.

— Ҳа, албатта, бизнес зўр. Гап йўқ.

— Оқсоқол Бектур ога ҳайвонларни беш киши ҳайдайди, деб айтди. Сен уларнинг бригадири экансан.

Ҳамма узининг отида бўлади, отга алоҳида ҳақ тўланади.

— Рост, биз беш кишимиз, — тасдиқлади Тоштан-афгон. — Отларимиз ҳам чидамли. Фақат инсон қадами етмаган тоғ-тошлар, қор-қоялардан ҳайдаб борилади, узангисига алоҳида тўланса буларди, бизнес бўлгандан кейин бизнес-да. Майли, эртага куришамиз.

— Хуп, эртага кел.

Аммо Тоштанафгон ҳовлидан чиқаверишда нимадир айтиш эсидан чиққандай уйланиб, тухтади. Кейин орқасига қайтди.

— Арсен, шошма, бир гап қолиб кетибди.

— Хуп-хуп. Айтавер, кулогим сенда.

— Четга чиқайлик. Биласанми, сен бизнинг ўз ода-мимизсан, биз ҳаммамиз шу ерданмиз, туюқдилармиз. Арабларга нима — тоғларимизда ов қилиб, кейин жўнаб кетишади, биз нима қилишимиз керак — шуни уйлай-лик. Биз бешовора ҳайдовчилар сен билан бирга утириб дилдан бир гаплашмоқчи эдик. Яна қачон бундай куришадиган пайт келади? Айтмоқчи, оқсоқол сенга от ҳозирлаб қўйишимизни буюрди, сен ҳам араб қуноқлар билан бирга от чопасан-ку. Отни сенга зурини танладик, кўрасан ўзинг, эгар-жабдуғи ҳам ўзига ярашган — ҳаммаси тахт. Оқсоқолнинг гапини ерда қолдирмаймиз! Ана шу отингни ҳам сенга кўрсатамиз, ўзинг миниб синовдан ўтказасан, орада чой-пой ҳам ичамиз...

— Жуда соз, Тошафгон, мен ҳам сизларни согин-ганман. Қачон дейсан? Вақт жуда тигиз экан. Оқсоқол-га ҳам айтиб қўйишимиз керак.

— Ана кўрдингми? Эртага вақтинг қандоқ? Араблар ўн еттинчида келишади, бугун ўн иккинчи, кун охирлаб қолди. Эртага кўришганимиз маъқул, бўлмаса, улгурмаймиз. Тоққа чиқиб кетамиз. Бош қашигани вақт бўлмайди. Эҳ, бор-йўғи иккита араб келади-ю, биз бутун овул овора бўлиб юрибмиз... Бўпти, кутамиз, сени чупон йигитлар кўзлари тўрт бўлиб кутишяпти.

— Яхши, мен оқсоқолга ҳам айтиб қўяман.

— Айтиб қўявер. Лекин фақат шундай бир синфда ўқиган ошнам билан кўришаман, деб айт. Аммо дастурхон ёзмаймиз, бу кейин, йигитлар шундай дейишди, еб-ичишни кейинга қолдиришди, ҳозир муҳимроқ ишлар кўп.

— Ташвишланма, Тошафгон, мен ҳам ичкиликка ишқивоз эмасман (яқинда «Евразия» ресторанида бир стакан тўлдириб арақ ичганини айтиб мактанмоқчи бўлди-ю, яна бунинг орқасида ким турганини эслаб, ғазабдан тилини тишлади). Биз ҳаммамиз тенгдошлармиз, бир мактабда ўқиганмиз, ўтириб гаплашсак, арзийди.

— Рост айтасан Арсен, йигитларимизнинг бирови — собиқ ўқитувчи, сен уни биласан, бирга ўқигандик — оти Саксон. Эсингдами, уни Саксагай — пахмоқ соч деб чақирардик. У билим юртини битириб, жисмоний тарбия муаллими бўлиб юрган эди.

— Э, албатта, эсимда.

— Ана ўша Саксон Саксагай йилқи боқиб юрибди, ўқитувчиликнинг пулига кун кўриб бўлмайди.

Арсен нима дейишини билмади, индамай қўя қолди. Тошафгоннинг тили ешилди:

— Саксон жуда яхши инсон, аммо ҳаёт уни анча пийпалади. Дайди чайқовчи бўлиб икки йил сарсон бўлди. Ичида дарди кўп. Кел, бир пас ўтирайлик манави уриндикда. Икки оғиз Саксон ҳақида гапириб берай, шошилмай эшит.

— Майли, ўтирайлик. Айтавер.

— Саксон бир ҳангомани айтиб юради. Ишонмасанг, қасам ичишдан ҳам тоймайди.

— Нима ҳангома экан?

Тошафгон бир оз жим қолиб, жавоб берди:

— Бу чайқовчиларнинг бормаган жойи, кирмаган тешиги йўқ. Саксон ҳам кўп балоларни эшитган шекилли, ўзидан қўшиб-чатиб гапириб юради. Араб мамлакатларидан жуда норози бўлиб гапиради, бу амирликлар қора мойнинг орқасидан жуда бойиб кетишган, жаннатда яшагандай ҳаёт кечиришади, дейди. Текин қора мойнинг устида ўтириб, дунёда

унинг нарх-навоси тобора кўтарилиб бораётганидан қутуриб кетишяпти, ернинг қонини сўриб, меҳнат-машаққат қилмай битиб ётишибди, дейди.

— Э, буни ҳамма билади, ҳозир бутун дунёда шу гап, — деб қўйди Арсен Саманчин. — Нефтдолларлар ҳаммадан устун чиқяпти.

— Ўзи ҳам шундай-ку-я. Ўша араб бойлари бош-қаларнинг тушига ҳам кирмайдиган ҳар хил ишларни қилишяпти-да. Биласанми, улар энг қимматбаҳо автомашиналарнинг пойгасини қилишаркан. Яна қаерда дегин? Саҳройи Кабир қумликларида.

— Саҳройи Кабир дейсанми?! — ажабланди Арсен. — Эҳ-ҳа! Бунақасини эшитмаган эканман! Тоғларда, қумларда, қийин шароитларда пойга уюштиришади, бунинг уз ишқивозлари бор деб, эшитардим, бу улардан ҳам ошиб тушган шекилли.

— Кошки шунинг ўзигина бўлса! Арсен, кўрган одамларнинг гаплари бўйича Саксагай бизга айтиб берди, ТВ да ҳам курсатишди — ишонасанми-йўқми, жинни бўлиб қолаёздик! Кўзимиз косасидан чиқиб кетди. Бу пойгачилар жипга шунчаки минмайди-кан. Яна қандай жиплар дегин, бунақаси ҳали бизда йўқ, ҳатто оқсоқолимизнинг жипи ҳам Амирликданми, Қувайтданми, олиб келинган бўлса ҳам, лекин бунақа эмас. Ана шу пойгачилар десанг, ўзларининг супер-жипларига ўтириб олиб бош-кетига қарамай барханма-бархан ошади, — бизда уларни «чуққи» дейишади, — дам тикка пастликка учиб тушишади, дам яна қум чуққисига учиб чиқишади — худди анов тахта устида денгиз тўлқинларида югургандай. Нима деб аталарди ўша тўлқин устидаги тахта ўйин?

— Серфинг шекилли. Хўп, кейин-чи?

— Шу десанг, финишга энг охирида етиб келадиган жип улар назарида омадсиз саналиб, уни жазолашар экан. Улар омадсиз жипнинг устидан бензин қуйиб хахо-хахо қилишиб, эрмакка ёқиб юборишар экан. Ўзлари сакраб рақсга тушиб, шампан ичиб тоза хурсандчилик қилишаркан, ютқизган пойгачи ҳам

уларнинг хурсандчилигига қушилишаркан. Бу шунчалар аҳмоқона қилиқ эканлигини каллаларига ҳам келтирмас эканлар. Ҳеч нарса бўлмагандай эртасигаёқ янги жип сотиб олишади, бу уларга ҳеч нарса эмас, ўйин-кулги қилишгани қолади. Шу билан гўё биз илгариги саҳрода оч-юпун туя миниб кезган, Худога туясини омон-эсон сақлашни ёлворган, жазирамада ўлиб кетмасликни сураб илтижо этган бадавийлар эмасмиз, деб ўзларини ўзлари ишонтирмоқчи бўладилар. Ҳамма гап, Арсен, уларнинг қора мой қудуқларидан тўхтамай отилиб турган миллионлар ва миллиардларда. Нимага дунёда бундай бўл-япти? Ҳеч ким бунга жавоб бергиси келмайди. Бировлар эрмак учун жипларни ёқади, бошқалар, мана мисол учун биз болаларимиз мактабга қатнаши учун оёқ кийими олиб беролмаймиз.

— Тушунаман, — деди овози ичига чўкиб кетган Арсен Саманчин.

Тошафгоннинг охирги сўзи унинг юрагини тирнаб ўтди, у ўзини нохуш сизди. У бундай гап бўлишини кутмаганди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирсак керак, деб ўйлаганди. Қизишиб кетган Тошафгоннинг ховури-ни босиш ниятида, деди:

— Ўзингни бос, ошна, қизишма. Мен тушунаман, лекин бундай қилиш шарт эмас... Бир кун келиб исрофгарлар жазосини тортади, ҳаётнинг сабоғи куп.

— Менга нима! Мен ўзимни босиб олганман. Сен Саксагайни буларни қандай гапирганини курганинга эди, сочлари тикка-тикка бўлиб кетади. Ер юзидаги бундай адолатсизликни ҳеч ақлига сиздиролмайди. Амаллаб юпатамиз, ўзига келтирамиз, яширадиган ери йўқ, юзта қуйиб ҳам берамиз.

— Ҳа, албатта бусиз бўлмас. Лекин кел, ортиқча ваҳима ҳам қилмайлик, — Арсен унинг елкасига қоқиб қўйди. — Менимча, бу мамлакатлардаги одамлар қанча бой-бадавлат бўлмасин, ҳаммасининг ақли-ҳуши ўзига етарли. Анов босар-тусарини билмай қолганлар эса тасодифан бир ерга йиғилиб қолиб, шўхлик қилишаётгандир-да. Тўқликка шўхлик дейишади-ку. Худонинг

ҳисоб-китоби бор. Лекин ўзинг ўйлаб кўр: уларнинг давлатидан бизга ҳам тегадигани бордир: барс ови юришса, ҳеч ким қуруқ қолмайди.

— Ҳа, оқсоқолимиз ишнинг кўзини билади, ҳамма-нинг бошини бизнес-артелга қовуштирди, ёмон бўлмас ахир. Кўрамиз. Овчининг омади шамолдай бир келиб кетади.

Арсен Саманчин унинг фикрини ҳазил-ҳузул билан қувватлади:

— Биз ҳаммадан бурун қор қоплонларимизга раҳмат айтиб, таъзим бажо келтиришимиз керак. Тогда илвирс бўлмаса, бизга бу ов қайда. Бектур оганинг битимлари қайда!

— Гапинг тўғри, — хийла жиддий жавоб берди Тошафгон. — Бундан чиқди, биз барсларни пуллаяпмиз-да... Илож қанча? Барслар билан битим тузиб бўлмайди-ку.

— Тоза олдинг-да, сен ҳам! — кулиб юборди Арсен Саманчин. — Барслар билан битим тузиш деган гапни сира эшитмагандим. Қойил! Раҳмат сенга. Энди дами-мизни олайлик. О' кей?

— О' кей! Озроқ вақтингни олдим. Кун ботяпти. Дамингни ол, фақат қаттиқ илтимосим, эртага албатта кўришамиз. Эсингда тут. Сенга минадиган отингни келтирамиз.

— Маъқул, Тошафгон. Шаҳарда бундай пайтда тақдимот уюштирамиз дейишади.

— Ана-ана, худди ўзи: тақдимот... Оқсоқолга шундай деймиз: тақдимот ўтказамиз. — Кейин кетишга чоғланаркан, сўради: — Отда юриш учун этигинг борми? Бўлмаса, лойигини топамиз.

— Ташвиш қилма. Қаерга боришимни билиб, эски этигимни ола келганман. Кийилмасдан ётганди.

* * *

Арсен кундузги иш-юмушлар билан чарчаб, кечқурун қариндошлари уйнинг тўрига тушаган тушакка чўзиламан деб турганди, оқсоқол Бектур ога қўл теле-

фонидан кўнгиروق қилиб қолди. У ҳозир мен тоғ олдидаги Дасторкон деган жойдаман, араб қўноқлар биринчи куни шу ерда тунайдилар, деди. Бундай муътабар зотлар учун дала манзилида жой тайёрлашнинг ўзи бўлмайди. Эртага тушдан сўнг учрашиб, кўндалик ишларни бажарамиз, деб келишиб олдилар. Авлиёотада уч кўндан кейин сайёр овчиларни қандай кутиб олишни маслаҳатлашиш керак эди. Қўноқлар етиб келгач, Арсен уззу кун улар билан бирга бўлар эди. Бу ҳам одми иш эмас. Ов-ку, ўз йўли билан, лекин хорижлик бу зотлар нимага қизиқади, феъл-атвори қандай, қанақа одам улар — буларни қандай билса бўлади?

Дарвоқе, Арсен Саманчин ўзига юкланган вазифани виждонан адо этишни кўнглига тугиб қўйган бўлиб, кўнгиروقдан сўнг фикри янада мустаҳкамланиб, орада Тошафгон билан бўлиб ўтган суҳбатни ҳам хаёлидан ўтказганча кўзи уйқуга илинди. Нега Тошафгон бунчалик жиғибийрон бўляпти? Ғалати-я, жуда...

Ўша ёз чоғи, ўша соатда тоғлар ичкарисиди, қорли чўққилар ва кўндаланг узайган тизмалар оралаб, дараларга қуюқ зимистон тун тушди ва ҳудди қиш каби совуқ турди. Ўшал маконларда истиқомат этувчи барча жонзотлар шу кеча то тонг отгунча жим бўлиб қолишди.

Нафас ростламоқ вақти. Бу ерлар табиатида ҳамма нарса мувозанат топиб, нафас ростлашга чақирарди: осмонда йирик, ёрқин юлдузлар порлаб, чўққиларга ястандилар, булутлар ҳам бир-бирларига бош уриб, маташиб тўдаланишдан тўхтаб, юксак тизмалар бўйлаб чўзилишди, ёмғирдан дарак йўқ, тоғ дарёларининг суронли шовқини босилгандай бўлди. Узангилаш довонининг ёнбағрида эса изгирин ел эсар, гариб Жаабарс вужудини салқи ташлаб қоятошлар орасида изгир, тунги ётоқ учун хилват жой ахтарарди. Шўрлик охирикбат довон ошиб кетолмади, ёз фасли ҳам иккинчи палласига кўчди, у эса ҳамон бу ерларга шабохун уриб келар, боши оққанча дайдиб юрар, яна йўқ бўлиб кетар, яна пайдо бўларди. Мана шу сафар ҳам бунда тунамоқчи эди. Бу кеча тўқайзорларда қушлар чуғури

тинмас, жүровоз бўлиб сайрашар, бу Жаабарсга ёқмасди. Тунги бойқуш — тункукук уларга гўлдираб-гўлдираб ўх тортар, қушлар эса парвойига келтирмасдилар... Лекин олислардан элас-элас эшитилаётган одам саслари махлуқни булардан ортиқроқ хавотирга соларди, Қаердан бу овозлар? Бу тоғларда саргардон кезувчи Мангу қайлиқ шу теварак-атрофларда пайдо бўлганлигини Жаабарс агар билсайди, ҳа, бу худди ўша Мангу қайлиқ. «Қайдасан? Қайдасан? Жавоб бер! Бу менман — Мангу қайлиқман, мен сени чорлайман, сен томон чопаман, қайдасан, қайдасан?» Бу сафар йиғлар эди Мангу қайлиқ, инграрди, нола қиларди: «Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади? Вой, вой, энди нима бўлади? Нима бўлади?» Нимадан у бундай қўрқиб кетди? Кўнгли сездими бирон нимани?

Жаабарс Мангу қайлиқ ҳасрат-надоматига тоқат қилолмади, ўрнидан қўзғалди-ю бош оққан ёққа кетди... Унга нима? Ёлғиз Худо билгай не...

VII

Буни қарангким, тўғридан-тўғри бўлмаса ҳам, бошқача бир йўл билан бу Худодан ўзгаларга ҳам маълум экан. Мангу қайлиқнинг маконларидан олис-олисларда туриб, бу ерларда неларнидир амалга оширмоқчи бўлаётган кимсалар бор эди, улар Туёқ-Жар тоғларида қор қоплонларини овламоқчи эдилар.

Ўша куни эрталаб Арсен Саманчин барвақт оёққа турди. Юз йил илгариги тарақлаган тунука бет-қўл ювадиганга қўлини тутиб ювинди, соқолини қирди. У ўзини ғоят мамнун ва бардам сезиб тоза сочиққа артиниб, ташқарига чиқиб илк офтоб нурларидан баҳра олишни ўйлаб тураркан, қўлидаги телефони чириллаб қолди. У деразадан ташқарига қаради. Ҳаво соф, гузал эди, ҳайбатли, буюк тоғ тизмалари худди улуғ рассом қўли билан чизилгандай кўкларга ҳайратомиз қад қўтарганини кўриб бир пас лол бўлиб турди. У оқсоқол Бектур оға чақираётгандир, деб ўйлади, балки зудлик

билан қилинадиган бирон иш бордир, аммо телефондан соф инглиз тилида сўзлаётган овоз эшитилди. Арсен хайрон бўлиб қолди: юксак тоғлар орасида бундай бўлишини тасаввур қилиш қийин.

Овоз тетик, жаранглаб чиқар ва гаплашишга ундарди:

— Салом! Хайрли тонг! Сизда ахир ҳозир тонг отгандир? Узр, сиз мистер Арсен Саманчин эмасмисиз?

— Ҳа, ҳа, менман! Ким бу?

— Сизнинг ҳамкасбингиз бўламан. Мен жаноб Ҳасаннинг халқаро алоқалар хизмати бўйича матбуот котибиман, менинг исмим Роберт, соддароғи — Боб Лукас. Танишиб олайлик. Сиз инглизчани чамаси жуда яхши билар экансиз. Маҳаллий кишилар билан муомалаларимизга ёрдам берсангиз, сизнинг ўлкангизга учуш учун ҳозирлик кўряпмиз. Сўзларимни эшитяпсизми?

— Яхши эшитяпман. Албатта, ёрдам бераман. Сиз ҳозир қаердан қўнғироқ қияпсиз, муҳтарам Боб?

— Қаердан бўларди, қадрли Арсен! Амирликлардан қўнғироқ қияпман. Хабарингиз бор — муҳтарам зотлар бир гуруҳ ҳамроҳлар билан — врачлардан тортиб ошпазларгача бирга боришади. Шунга тайёргарлик кўряпмиз.

— Жуда соз. Биз ҳам тайёргарлик қияпмиз. Аммо бизнинг тоғ томонларга телефон қилганингиз, биз учун кутилмаган иш бўлди. Бу ердан ҳам қўнғироқ қилаверасизми? Бунинг йўли қандай, кечиринг, Боб?

— Бу унчалик қийин иш эмас, қадрли Арсен! Ер йўлдоши орқали алоқа. Биз само орбитасидаги уз сунъий алоқа йўлдошимиз орқали ҳар қандай жойдан дунёнинг исталган ерига қўнғироқ қилишимиз мумкин. Хоҳлаган жойдан хоҳлаган жойга. Мана, ҳозир сиз билан гаплашяпмиз, узоқ Осиё тоғларидан бизга жавоб қайтаряпсиз. Тоғлардаги қоплонларингиз йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилишини, ов пайтида кўришувимизга ёрдам беришини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Хўп, бу ҳазил. Кечиринг.

— Ҳечқиси йўқ, муҳтарам Боб, кулишиб туриш зарар қилмайди. Лекин илвирсларга дуч келганда, олдиндан нима бўлишини билиш қийин.

— О, албатта! Овда энг муҳими — кўпроқ ўлжа бўлсин. Қоплонлар, худди йулбарслар каби — доналаб саналади. Сони қанча кўп бўлса, даромади ҳам шунга яраша катта. Араб овчилари учун эса бу спорт билан баробар. Сиз ҳам, биз ҳам ов яхши бўлишидан манфаатдормиз. Кўпроқ барс бўлсин, териси бўлсин! Биз хурсанд бўлсак, «Мерган» ов фирмаси ҳам хурсанд. Унинг обриси дарров кутарилади.

— Албатта, Боб.

Буни қаранг-а, деб уйланиб қолди Арсен, ахборот технологиялари энди ёввойи ҳайвонлар ҳаётигача етиб борибди, уларнинг яшаш маконларини осмон фалакдан туриб аниқлашади. Тоглардаги ваҳший махлуқлар йўлдошли алоқа уларга ҳам хизмат қилаётганини билсалар эди, фақат афсус, бу яхшиликка эмас-да.

Узоқдан ҳам одамохунлиги сезилиб турган матбуот котиби Роберт Лукас анча-мунча шинаванда чиқиб қолди. Аммо гап ўртада иш устида ҳам борди. Овчиларнинг ўз асбоб-анжомлари, қурол-аслаҳалари билан боғлиқ вазифаларни гаплашиб олишди. Қўноқлар ўз юқори мартабасига яраша «Боинг — 737» тайёрасида учиб келишади, экипаж ҳам шунга муносиб бўлади.

Ўртада бўлиб ўтган суҳбат асносидаги баъзи бир маълумотларни Арсен Саманчин оқсоқол Бектур огага ётказиш учун дафтарига ёзиб олди. Оқсоқол Дасторкон манзилидан қайтиб келиши ҳамон шу куни учрашадиган эдилар. Оқсоқол келишим билан хабар қиламан деган.

Унгача Тошафгон бошлиқ ҳайдовчи йигитлар билан куришади, ўзига аталган отни кўради, сўнг бир оз ўлфатлашиб утиришади. Арсен бу учрашувни ўзи учун муҳим деб ҳисобларди. Бир ҳисобда ҳаммалари тенгдон бўлсалар, бошқа бир ёқдан, учовлон Арсен, Тошафгон ва пахмоқ Саксагай бир синфда бирга ўқишган, бошқалари улардан икки-уч ёш кичикроқ эдилар. Аммо энг муҳими — ҳаммалари ака-укадай бўлиб кетган, ахир

бир пайтлар бир мактабнинг партасида ўқиган эдилар. Айтганча, яқинда шу ердан ўтиб кетаётиб, мактабнинг шифер томи чириб, қийшайиб қолганлигини кўрди, ичидан негадир зил кетди, ҳар қалай нима бўлмасин, қадрдон мактаб доим кўзингга бошқача — иссиқ кўринади. Лекин бу энди бошқа бир гаплар...

Тошафгон ва Саксон пахмоқ уни олиб кетишга келганларида, Арсен эрталаб мана шуларни хаёлидан ўтказарди, лекин маълум бўлдики, биродарлар мактабдошлик туйғулари жўш урибгина эмас, бошқа бир мақсадларни ҳам кўзлаб келишган, албатта, Арсен бундан мутлақо беҳабар эди. Йўл-йўлакай Тошафгон ҳазил оҳангида деди:

— Арсен, ошна, ҳозир биз ҳамма тенгқурларинг сўққабошмиз.

Арсен чин дилдан ажабланди:

— Ййе, у нима деганинг? Нега энди сўққабош буларкансизлар?

— Тухтама, юравер. Ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Ҳозир айтиб бераман.

Саксагай пахмоқ эса бу гапнинг маъносини биландигандай иршайиб қўйди ва бошини чайқади:

— Ҳозир сўққабошлигимизни бутун овул билади, бўлмаса сени мактабга эмас, уйга меҳмонга чақирган бўлардик.

— Қўйинглар шу ҳазилни!

— Сенга ҳазил қиламизми, Арсен? Сен катта одамсан ичимиздан чиққан, — давом этди Тошафгон. — Мактабда ҳозир ҳеч ким йўқ, ҳамма таътилда, қоровулдан бутун бизга халақит қилмаслигини сўрадик, арақ пули бердик. У уйига кетди. Шундан фойдаланиб, биз мактабда учрашишга қарор бердик. Отларимиз ҳовлида турибди. Сўққабош юришимизнинг сабаби шуки, оила, бола-чақаларимиз ҳаммаси тоғда, ёзги манзилимизга кўчирганмиз. Оқсой дарёсининг ёқаларини эсласанг керак, ҳозир ёз ойларини ўша ерда ўтказамиз. Аввалги вақтларда бутун овул ёзда ўша ёкка кўчиб борарди, мол-ҳолини яйловларда боқарди. Биз ўша вақтларни

қўмсаб ёзни тоғда ўтказмоқчи бўлиб, оила, чодир-чаманларни ўша ерга ўрнатдик.

— Яхши-ку бу жуда, — деб унинг сўзини тасдиқлади Саксагай пахмоқ, — Эркинлик! Қаёққа хоҳласам, шу ёққа бораман. Колхоздан қутулганмиз.

— Афсус, афсус, майли, буни кейин гаплашармиз, — деди Тошафгон. — Бизни бу ерга Бектур оға чақириб олди, ов қиламиз деб. Ваҳшийларни қуриққа ҳайдаб борамиз, итларимиз бор. Ўзинг ҳам биласанки, Арсен, барсларни қуриққа ҳайдаб келиб, кейин пистирмадан отмаса, бўлмайди, бусиз уларни қувиб етолмайсан, дараларга кириб кетишади, одамга ташланишлари ҳам мумкин, нега бу ерларга бошингни тикасан деб. Ҳайдовчи бўлсак, биз ҳам қуруқ қолмасмиз ахир, омадимизни берсин. Шунинг учун хизматга шай бўлиб келдик.

— Шундан сўққабош бўлиб юрган экансизлар-да! — деб қудди Арсен Саманчин гап нимадалигини пайқаб.

— Кейин яна бошимизни бўйинтуруққа тикамиз, — деб тўнгиллади Саксагай пахмоқ, — тоққа мол боққани чиқиб кетамиз, лекин биримиз икки бўлмайди барибир. Чунки ҳеч ким молни сўрамай қўйди. Яна бор буд-шудингдан айриласан, бўлмаса-ку...

Арсен оғзини очиб ўлгурмай, Тошафгон гапни илиб кетди:

— Бўпти, Саксон, буни кейинроқ гаплашамиз. Гапни бир жойга қўямиз. Ҳозир бошқа нарсаларни ўйла... — деб сўзини ичига ютиб, жим бўлди. Саксон пахмоқ ҳам индамай қолди.

Шунда Арсен уларга бугун эрталаб Амирликлардан жаноб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас кўнгироқ қилганлигини, нималарни сўйлашганларини ҳикоя қилиб бера бошлади. У ўртоқларини бу гап шу қадар қизиқтириб қўяди, деб кутмаган эди. Мактабга отишга ўн қадамча қолган, улар эса тапа-тақ тўхтаб, ундан йўлдошли алоқани ипидан-игнасиғача суриштира бошлашди. Бунақа гаплар ҳали уларнинг қулоғига чалинмаган экан.

— Қойил-е! — деб юборди Тошафгон. Бундан чиқди улар йўлдош орқали хоҳлаган жойга, хоҳлаган пайтда қўнғироқ қила оларкан-да? Бизнинг тоғларимизда юриб, дараларда, горларда туриб, қор кўчкилари тагида қолиб ҳам ҳеч ким ҳеч нарса эшитмайдиган жойлардан улар Амирликларга, Европага, Америкага телефон қилишлари мумкин экан-да? Мана буни техника деса бўлади!

Араб қўноқларнинг самолёти улар тоғларда ов қилиб бўлгунча аэропортда кутиб туриши ҳам худди бир алоқаси бордай уларни негадир жуда қизиқтириб қўйганди. Эҳтимол ҳаваслари келгандир.

— Буни қара-я! — дерди гарданигача қора сочлари жингала бўлиб ўсиб, ҳақиқатан пахмоққа айланган Саксонбой. — Буни қара-я! Битта «Боинг» бутун учувчилари билан ҳўжайинларнинг овдан қайтишини кутиб турса-я. Мен чайқовга қатнаб юрганимда, бир зумга ҳам кечикиш мумкин эмасди, самолёт рейс бўйича учиб кетар ва осмондан кеч қолганларнинг афт-башарасига тупурарди. Буларнинг ўзларига қулайлик яратганини қаранг. Хоҳлаган вақтимда учиб кетаман. Мана, пул-давлатнинг кучи!

Тошафгон аниқлаб сўради:

— Самолётнинг аэропортда кутиб туриши меҳмонлар истаган вақтда учиб кетаверишини билдирадими? Менинг фақат отим бор: ана, ҳовлида турибди, хоҳласам — тўшовлаб қўяман, хоҳласам — қўйиб юбораман, ё бўлмаса, миниб ҳайё-ҳайт деб чоптираман.

— Бундан чиқди, — деб тушунтирди Арсен Саманчин, — уларда тартиб шундай. Қачон керак бўлганда, ўшанда самолётга чиқадилар. Самолёт тайёр. Экипаж жойида.

Улар шундай гаплашганча ўзлари бир маҳаллар ўқиган мактабга етишди, мана, ўртадан қоплон ови чиқиб, тақдир уларни яна шу ерда учраштирди. Узоқ мамлакатдан келаётган меҳмонлар ҳам бу ерда рўй бераётган ҳодисалар доирасига беихтиёр тортилган эдилар. Улар шундай бўлишини тушларида ҳам кўрмаган эдилар...

Арсен Саманчин ўзи ўқиган мактабда узоқ йиллардан буён бўлмаганди. Мактаб овулнинг чеккароғида жойлашган бўлиб, у бир неча бора унинг ёнидан ўтган, кўз учида назар ҳам ташлаган, лекин ўз ўтмишига қайтгандай бўлиб, бу ерга ҳеч қадам ранжида қилмаганди.

Кўксига иссиқ туйғулар жўш урди. — Мана, ўша мактаб, ўша мактаб, ҳамон ушандай, вақт ўтиб андак чўккан, атрофдаги барча томлар каби шиферлари эскирган, ранги ўчган, эшиклари қийшайган, дераза ромлари қуруқшаб, бўёқлари кўчган, аммо ҳамон ўша ўша мактаб. Бир вақтлар қийқиришиб, қувалашиб чопишган ҳовли, ана коридор, ана синфлар... Тошафгон мактабда учрашамиз, директор ҳозир бу ерда бўлмаса ҳам, ўзи рухсат берган, деб таклиф этганда, Арсен ўзини бир оз ўнғайсиз сезган, ҳар қалай, меҳмонни уйга чақирадилар, бир пиёла чойни уйда ичадилар, деган ҳаёлга борган эди, лекин кейин Тошафгон уни ишонтирди, бола-чақаларимиз тоғда, мактаб эса бум-буш, деди. Арсен Саманчин рози бўлди, ҳатто бу иш унга ёқди ҳам. Кун очиқ, мусаффо эди, ўша ястаниб ётган тоғ манзаралари, оппоқ қор босган чўққиларнинг тизмалари, у ерларда манови ишларнинг ҳаммасига сабабчи бўлган илвирслар яшашади.

Мактаб атрофида жуда кўп қушлар учиб юришар, ҳеч ким уларга ҳалал бермас, эркин учиб-қўниб сайрашарди...

Тошафгон йигитларининг ёшроқлари уч киши бўлиб, Арсен Саманчинни очиқ юз билан кутиб олишди. Улар ичида тартиб-интизом яхши йўлга қўйилганлиги кўриниб турарди. Тошафгон худди қўшинга қўмондонлик қилгандай буйруқ берарди — у ёққа бор, бу ёққа кел, шу ерда тур, олиб кел, олиб кет, очиб қўй, ёп, улар буларни барини бажонидил бажаришарди. Арсенга бу ҳам маъқул кўринди, одатда овул йигит-яланглари мана шундай тўпланишиб, бошларини хумга тикқандай ичишади, булар эса ҳаммаси батамом хушёр, тетик. Буларнинг бари дўстона, маҳрамона ишончли кайфият уйғотар, инчунин Арсен Саманчин ўзига аталган отни

миниb, мактаб теварагини айланиб чиқди. Кўк от жуда бақувват ва эгари маҳкам ўрнатилганди. Тошафгоннинг ўзи отни иззат-икром билан келтирди:

— Азиз биродаримиз Арсен, мана шу сенинг йўрга отинг, кеча айтганингдай уни сенга тақдимот этамиз. Этик кийиб олганинг яхши бўлибди. Мана, жиловни ол, ўтир, унда араблар билан бирга юрасан, биз эса керак бўлганча илвирсларни ҳайдаб келамиз.

Ҳаммалари кулишди.

— Раҳмат, — деб миннатдорлик билдирди Арсен овулдошларига. — Мен ҳам араб қуноқлар хурсанд бўлиб кетишлари учун ҳаракат қиламан. Шунда бизга ҳам яхши бўлади.

— Энди юр, синфимизни бориб кўрайлик. Қандай вақтлар эди-я, ўқитувчиларимизни айтмайсанми! Ҳозир-чи? Муаллимлар қочиб кетишди. Биз эса барсларни нишонга олиш пайидамиз, Худодан шуни сўраймиз... Бошқалар самолётларда ов қилгани боради, биз эса жонимизни жабборга бериб хизматга югурамиз.

Ҳаммалари бош силкиб маъқуллашди. Арсен атрофга аланглади — ҳовли жим-жит, мактаб бўм-бўш, эгарланган отлар боғлаб қўйилган, осмонда қушлар учади, одамларнинг юрагида эса, чамаси, хотиржамлик йўқ эди, ажабланадиган жойи йўқ, кеча Тошафгон йўл-йўлакай оғиз очган гапларни бошқа куп кишилар янада аччиқроқ қилиб, янада ҳам норозироқ бўлиб гапириб юришади, бундай олиб қарасангиз, улар ҳақ, аҳвол ростдан ҳам, ўзи шундай... Қаерга қарама, муаммо...

Коридордан очиқ қолган синфларга кўз ташлаб ўтишаркан, Арсен анчадан бери таъмир-тузатиш ишлари қилинмаганига эътибор берди, мактаб ичи хароб ҳолга келган, бирдан-бир қилинган иш — парталар янгиланган, эски очилиб-ёпиладиган тахта парталар ўрнида, энди суянчиқли стулчалар ва столчалар қўйилганди. Синф доскалари ҳам янгиланганди, кўринишдан шундай эди...

Тошафгон соатига қаради.

— Хуп, огайнилар, соат ун бир бўлибди. Вақт кетяпти. Арсен, ўзимиз ўқиган синфда ўтириб, бир гаплашиб олайлик.

— Шу шартми? Яхшиси, опамнинг уйига борайлик, бемалол ўтириб ўша ерда гаплашамиз, жой ҳаммага етади.

— Йўқ-йўқ, Арсен, ҳозир мана бу ерга — ўзимиз ўқиган синфга кирайлик, менинг сенга айтадиган гапим бор.

— Унда майли, сен нима десанг, шу. Мен меҳмонингизман.

— Кир ичкарига. Рубару ўтириб гаплашганимиз маъқул.

Улар очиқ дераза олдида ўтиришди. Узоқдан тоғлар қуринарди. Бир зум жим қолишди. Арсен Саманчин овулдошлари галатидан галати қилиб, ўзини нега ҳувиллаган эски мактабга чақириб келишганини билолмай ҳайрон эди. Шунда Тошафгон ҳаммага диққат билан жиддий кўз югуртириб, чуқур хўрсинган ҳолда бир йўталиб қуйиб, чамаси, олдин тайёрлаб қўйган сўзини бошлади:

— Арсен, сенга бир гапни айтмоқчимиз. Эшит.

— Эшитяпман, огайни. Мунча жиддий бўлмасанг. Ахир, овулдошмиз-ку. Бирон гап бўлдимиз? Яқин қариндошинг ўлдими? Менимча, ҳамма ишлар жойида, яхши. Ҳаммамиз шу мактабда ўқиганмиз-а...

— Йўқ, Арсен! Гап қаерда ўқиганимиз, қайси овулда яшаганимизда эмас... Гап бутунлай бошқа нарса ҳақида. Сен бизнинг огайнимизсан, меҳмонсан, аммо бутун бизнинг қулимиздасан, биз сенга нега бу ерга олиб келганимизни айтамыз. Бу ёғи нима бўлишини сенга маълум қилиб қўямиз.

— Тухта, тухта. «Бизнинг қулимиздасан» деганинг нима? Йўриқ от келтирибсиз, раҳмат. Мен шаҳарга кетаман, от шу ерда қолади. Мен ўз машинамда жўнайман...

— Кетасанми, қоласанми, Худо билади.

— Қандай? Очиқчасига гапир...

— Шунга йиғилиб ўтирибмиз. Гап бўғизга тиралган пичоқдай уткир бўлади.

— Ҳу! Буни қаранг-а! Сизларга нима бўлган ўзи, нима, мени тентак қилмоқчимисиз, ё Тошафгон, сен жинни бўлиб қолдингми?

— Қизишма, кечир, гапим бошқачароқ чиққан бўлса... — Юзи қизариб-буртиб Тошафгон ўрнидан қўзғалди, унинг йигитлари ҳам қимирашиб, шивирлашиб қолишди. Шу пайт мактаб ҳовлисини қўриқлайдиган кучук вовуллаб қолди, одатда мудраб ётадиган ит тинмай акиллашга тушди.

— Дарров бориб қараб кел! — буюрди Тошафгон четда ўтирган йигитга. — Ҳеч кимни қўйма, бу атрофда бир зот бўлмасин. Кучукни ҳайдаб юбор. Эшитдингми? Яқин атрофга ҳеч ким йўламасин.

Анг-танг бўлиб қолган Арсен Саманчин ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, Тошафгон олдинроқ қўлини унинг елкасига ташлади-да, нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Арсен бир силкиниб унинг қўлини елкасидан олиб ташламоқчи бўлди-да, кетишга чоғланди. Лекин худди мана шу онда ит тинимсиз акиллаб, очиқ деразадан синфга иккита қалдирғоч отилиб учиб кирди-да, хавотирга тула чуғурлаб, важир-вужур қилиб, чарх уриб айлана бошлади, бир неча кун илгари Арсеннинг уйида рўй берган ҳодиса бу ерда ҳам айнан ўшандай такрорланди — гўё қалдирғочлар ниманидир айтмоқчи, огоҳлантирмоқчи бўлишарди. Арсен ҳангу манг бўлиб қолди. Шунда чақмоқдек бир фикр хаёлидан ўтди — наҳот бу тақдирнинг бир нишони бўлса, наҳотки яна худди ўша қалдирғочлар пайдо бўлиб, унга элчилик қилмоқчи, бирон хавф-хатардан хабар бермоқчи? Унинг юрагига ғулғула тушди.

Қушларнинг тинмай вижирлаши, чарх тортиб айланиши бафуржа гаплашиб олишга имкон бермасди. Нафсламрга аввал қалдирғочларни ҳайдашди, аммо улар яна ўшандай қайтиб келишди. Яна ҳайдаб, деразани ёпишди, лекин қалдирғочлар ҳаммани лолу ҳайрон қилиб, вижирлашни авжга чиқариб, узларини дераза ойнасига патирлаб уришаверди, бунинг устига ит қанча ҳайдашмасин, қаттиқ вовуллаб ҳовлига тўхтовсиз

қайтиб кираверди. Шунда тоқати тоқ бўлган Саксон пахмоқ чидолмай деди:

— Юринглар, нариги томонга ўтайлик, у ердаги хона кичикроқ бўлса ҳам, тинчроқ. Бўлмаса, бу тентак қалдирғочлар тинч қўймайди. Улар шу томонга ин қурган, шунинг учун безовта бўлиб қолишди. Кетдик.

Нариги хонага ўтишди. Аммо Арсен Саманчин энди бошқа одамга айланганди. Унинг асаблари таранг, аммо осуда, ўзини йигиштириб олганди. У ҳайдовчилар ва Тошафгоннинг ўзига қаршилиқ кўрсатмоқчи эмасди. Ростини айтганда, ўй-хаёли бошқа ёқда эди. Юрагини бир сезги тилкалаб ўтди, худди унинг ҳаётида алланима рўй берадигандай, тақдирини ўзгартириб юборадиган фавқулодда, балки ўта хатарли бир кори ҳол бўладигандай эди. Лекин нима? Ҳеч ким бундай сезгининг магзини чақа олармикин бу дунёда?

Бошқа синфхонасига ўтиб, қалдирғочларнинг вазир-вужуридан кутулганларидан сўнг Тошафгон чамаси Арсен билан яккама-якка гаплашиш қарорига келганди. У ўз йигитларига шундай деб амр қилди:

— Менга қаранглар, бундай қиламиз: биз Арсен билан гапимизни шу ерда давом эттирамиз, сиз ҳаммангиз келишилган жойга бориб турасиз, ҳеч ким бу ерга бош суқмасин, ҳеч кимни йулатманглар. Қултой, сен отларни навбат билан суғориб кел. Катта тош ёнида ариқ бор, биласан.

Унинг буйруқлари дарҳол адо этиларди, худди ҳарбийлардай. Афгон тажрибаси узини курсатиб турарди.

— Ана, энди, Арсен, гапимизни ҳеч кимса эшитмайди, шунинг учун биз сени бу ерга олиб келганмиз. Сенга нима учун бундай ишга қарор берганимизни айтиб бераман. — У, Арсен бирон нима деб сўрашини кутиб жимиди, лекин Арсен индамай бошини қимирлатиб қўя қолди. Шундан кейин Тошафгон гапини давом эттирди: — Глобализация нималигини, ҳар бири-миз тирик қолиш учун унинг мусиқасига қандай ўйнашимиз кераклигини сенга тушунтириб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ.

— Жуда катта кетяпсан, — деди Арсен Саманчин. — Глобализация — бутун дунё миқёсидаги жараён. Яхшиси, ишдан гапир.

— Мен қандай тушунганимни айтяпман, узинг ҳам биласанки, дунёда битиб кетган бойлар бор, яширадиган жойи йуқ, уларни олигархлар деб аташади. Худди осмондан тушганга ухшайди улар. Майли, омадларини берсин. Лекин Худо бизнес Худосига айланиб кетганини қандай тушуниш керак? Ҳолбуки, теваарак-атрофдаги миллионлаб одамлар уларда бор нарсаларнинг урвоғига ҳам эга эмас? Бу билан қандай келишиб бўлади? Қонинг қайнаб кетади.

— Бундан қутулиш йули — рақобат дейишади, — жавоб қилди Арсен.

— Рақобат ҳам ҳар хил. Агар аллаким қудратли, давлати ошиб-тошиб ётган бўлса-ю, биз қўлимизни қовуштириб утираверамизми? Нима учун бизга келаётган анави араб овчилари хоҳласалар бизни таг-тугимиз билан ҳаммамизни сотиб олишга қурбилари етади-ю, биз уларга жонимизни жабборга бериб, қор қоплонларини ҳайдаб келишимиз керак?

— Сен бошқа ёққа қараб кетдинг, Тоштанбек, рақобат — ишлаб чиқаришдан бошланади. Бунда технологиялар ва ишчи кучлар ҳам жуда муҳим. Улар тараққиётни таъминлай оладиларми, орқада қолмаслик учун...

Аммо Тошафгон унинг гапини кесди:

— Бошқа ёққа деганинг нимаси? Мен тўғри кетяпман, сен ҳам биз билан борасан. Тамом! Агар яшашни истасанг, бугундан бошлаб биз билан бирга бўласан. Биз асло ортга қайтмаймиз. Арабларни гаровга оламиз. Нега бакрайиб қолдинг? Шунчаки гап деб ўйлаяпсанми? Ҳечам ундаймас! Улар ўзларининг ширин жонлари учун қанча десак, шунча...

— Тўхта-тўхта, эсинг жойидами?! Нима деб алжияпсан асти...

— Нима, ақлли битта сенми? Ақллар ҳам ҳар турли бўлади. Биз ҳаммасини ўйлаб аниқ ҳисоблаб чиққанмиз. Сен, Арсен, қулогингга қуйиб ол: қанча ўлчаб

берилган бўлса, бир умр сен биз билан бирга қоласан, бошқа сенинг ҳеч қандай иложинг йўқ. Худди ТВ дагидай биз билан гаровга олинганлар ўртасида воситачи бўласан. Бизнинг ҳаракатларимизни бошқариб борасан.

— Нима? Нима? Йўқ, бутунлай ақлингни еб қўйибсан. Нега менга бу луттибозликни тиқиштиряпсан? Шунинг учун мени бу ерга судраб келдингми?

— Қўрқма, бу ерда бизни ҳеч кимса эшитмайди. Яна бир карра айтаман: сен орада воситачи бўласан. Кейин сен билан бир умр фахрланиб юрамиз.

— Ол-а! Сени адабингни бериш керак экан. Нега менга алмойи-алжойи бир нарсани бурнимга тиқиштиряпсан? Афғонистонда тилинг чиққанга ўхшайди, менга бундай валдирвасар гаиларингни қилма. Вақт борида оғзингни юм, бу аҳмоқликни унут. Каллангга бу фикр қаёқдан келиб қолди? Халқаро жанжал чиқармоқчимисиз? Шаҳарларимизда эркинлик ва демократияни ҳимоя қилиб намоёишларга чиқишаётгани сизга камми? Бошқаларнинг ҳоли нима кечишини ўйламайсизми? «Мерган» фирмасини жарга итариб юбормоқчимисиз? Гаровга олиш бизнинг турмуш одатимизга ёт нарса. Ўйлаш керак мундоқ.

— Ҳа, ўйлаш керак. Халқаро жанжал чиқмасин, «Мерган» фирмаси жарга қуламасин. Жаҳон миллиардерларининг ҳиқилдоғига пичоқ тиралмасин. Бундан чиқди бизни йўқчиликка гирифтор қилиш мумкин экан-да? Болаларимиз саводсиз бўлиб қолса майли? Бизни даволанишдан маҳрум этишса майли? Ҳаётда шундай бўляпти ўзи: бойларнинг бойлиги уммонга сифмайди, йўқсилларнинг йўқчилигини уммон кутармайди. Одатларимизга келганда, сен янглишяпсан, Арсен. Халқ ривоятларида гаровда ушлаб турилганларга баримта олингани айтилади, эсингдан чиқдими? Йилқи, қўй-эчки подаларини ҳайдаб олиб келиб, орани очиқ қилишган, бойлик ўртада бўлишилган.

— Бунга яна узоқ давом эттириш мумкин, Тошафгон. Кеча сенинг фикрларинг менга жуяли бўлиб куринган эди, лекин мен сен ўйлаган ишга шерик бўлмайман.

— Қандай уйласанг, бу сенинг ишинг, Арсен. Мен бунга ажабланмайман. Лекин гаровга олганимиздан сўнг, улар билан сен иш олиб борасан, уларга менинг айтганларимни етказиб турасан, чунки ҳеч қайсимиз инглиз тилини билмаймиз. Бу бизнинг айбимиз эмас. Биз атрофда қурол-яроғимизни шайлаб турамыз, қолганини сен бажарасан, Арсен. Биз бахтимизга келган бу ишқивоз овчиларни горга ҳайдаб кирамыз, сен эса уларга баримта ҳар бир киши бошига ўн миллион доллар, умумий ҳисобда эса йигирма миллион доллар эканлигини хабар қиласан. Биз беш кишимиз, сен билан олтита, ҳар биримизга тегадигани уч миллион уч юз минг доллар. Бу бизга уч карра яшашга ҳам етади. Сенга яна билмадим. Балки уйланиб оларсан ва барча эркаклар қатори ўз жуфайинг билан яшарсан? Худо сенга ҳам уғил-қизлар ато этсин.

— Бас, бу чўпчакларни қуй. Тошафгон, ўзингни бос, тани-жонингга уйлаб қур яхшилаб. Сен худди менинг розилигимни олгандай гапиряпсан, мени сенинг буйруқларингни бажаришга тайёр, деб ўйлаяпсан. Ҳеч қачон ҳеч қандай пулга мен бундай ишни қилмайман. Мен террорчи эмасман.

— Биз ҳам террорчи эмасмиз. Йигирма миллион қўлимизга тегиши билан — улар учун бу икки тийинга баробар — арабларни қўйиб юборамиз. Сен ҳам қутуласан. Лекин кейин қаерга ҳам борасан? Бироқ буни кейин...

— Ҳозир ҳам ихтиёрим ўзимда. Мен сенинг тудангга кирмайман. Олтинчи бўлмайман. Бас, гап тутади. Бекор валдирашнинг ҳожати йўқ...

— Йўқ, сен янглишяпсан. Энди ихтиёр ўзингда эмас. Шу дамдан эътиборан сен бизнинг олтинчимизсан.

— Мен хоҳдамасам-чи?

— Агар хоҳламасанг, бу ердан чиқмайсан. Сенинг гўринг шу ернинг ўзида, ҳовлида, умумий ҳоли жойнинг орқасида бўлади. Лум, белкураклар шай. Беш дақиқада кумиб ташлаймиз. Қуролларимиз ҳам тайёр. Афғонда бекорга мени майиб-мажруҳ қилишган эмас,

мен ҳам кўпларни абгор қилганман. Овози чиқмайдиган тўппончамиз ҳам бор. Барча шерикларим турли қуролларни ишлата билишади, гранатамётдан ҳам отишади. Ортиқча камтарлик қилиб ўтирмай, айтиб қўя қолай — мен ўзим бу ишларда хуб пишганман, қўлимдан ҳаммаси келади. Умуман бу ердан қандоқ келган бўлсанг, шундоқ кетмайсан. Бу биз сени ёмон кўрганимиз учун эмас, ўзинг тушуниб турибсан, бошқа иложимиз йўқ. Сен бизга бир арқон билан боғлангансан. Биз террорчилардан эмасмиз, дунё сармоясининг ўзимизга тегишли қисмини оламиз, холос, бошқаси билан ишимиз йўқ.

— Бас, жонга тегди. Мен кетаман.

— Ўтир! Ўз синфдошимга қўл кўтаришга мени мажбур қилма.

— Ҳа, мен ҳам ҳозир шуни ўйлаб турган эдим. Бу ерда дарсда ўтирганларимизда, танаффус пайтларида қувлашмачоқ ўйнаганларимизда, куп замонлар ўтиб шундай бўлишини хаёлимизга келтирганмидик? — Арсен Саманчин ўрнидан туриб деразага борди-да, унинг тавақаларини очиб юборди.

— Нима, ҳаво етмаяптими? — суради Тошафгон.

— Ҳа, бўғилиб кетяпман, — жавоб берди Арсен. Аммо ойнани тоза ҳаво кирсин деб очгани йўқ, балки қалдирғочлар яна учиб киришар, деган илинжда очди, гуё улар келиб уни қутқарадигандай. Бироқ вақт ўтиб борар, лекин уларнинг қораси кўринмасди. Демак, толенинг йўли бошқача тушибдир...

Тошафгон эса ўз гаддорлигида янада авжга минган, бу унинг тобора қаттиқроқ бўлиб бораётган нигоҳидан ҳам кўриниб турар, гапни тик қаншарга урарди:

— Қулоқ сол, биз сен ўйлаганча миясини еган аҳмоқлар эмасмиз. Сенинг рози бўлмаслигингни, улсанг ҳам бундай иш қилмаслигингни билардик. Ахир сен бунни жинойт деб биласан.

— Ўзи ҳам шу! — чўрт кесди Арсен Саманчин. — Шундай деб ўйлашнинг ўзиёқ жинойт!

— Бўлса бўлаверсин. Нима деб уйласанг, ўзинг биласан. Лекин биз барибир бу ишни қиламиз. Сен барибир биз билан бирга бўласан—ё бир сафда ва ё бўйнингга бўйинтуруқ солинган ҳолда—бу ёғи сенинг ўзингга ҳавола!

Арсен Саманчин столга бир урди, одатда мактаб болалари тилида юрадиган «Иштонинг бошингга чиқсин!» — деган матални айтиб қичқирмоқчи бўлди, лекин узини тийди.

— Агар мен рози бўлмасам-чи?

— Столни урма. Ҳар қанча ақлли бўлма, бизни йўлдан қайтара олмайсан. Ҳозир бу ерга Худо келганда ҳам, биз чекинмаймиз. Гапни айланторма! Улушимиз осмондан тушиб турганда, уни қўлдан чиқариш бориб турган тентаклик. Йигирма миллион йўлда тушиб ётмайди!

— Туғри, ерда ётмайди. Лекин сени болалигингга яхши кўриб Тоштанбек деб чақирарди. Бироқ қандай қилиб бу сенинг улушинг бўлсин? Бу туғридан-туғри талончилик ва босқинчиликнинг ўзгинаси-ку! Қаёққа қингайиб кетаётганингни уйла!

— Вой, саводхон биродарим-а! Қаёққа бўларди ахир? ХХI асрнинг барча каллахумлари кетаётган ёққа-да! Уюрнинг олдида биринчи бўлиб сен борасан! У жойнинг оти алламбало—глобализация. У ерда ҳар кимга бутун дунё бойлигидан ўз улуши тегади.

— Эсингни ебсан. Глобализацияга бу ерда бало борми? У тамоман бошқа нарсa. Тушунтириб ўтиришга вақт йўқ. Аммо сенинг «глобализациянг» ваҳший бир нима!

— Ташвиш қилмай қўя қол. Бизнинг ўз билганимиз бор.

— Нима экан у? Истаган банк эгасини ёқасидан ушлаб силкитишми—нега менинг бошмогим илматешик деб?

— Оҳ сен, воҳ сен! Банк эгаларини ҳимоянгга оляпсанми?

— Э, менга қолса, иккингишни битта кемага ўтқизиб, глобализациянинг қутурган долғаларига қўйиб юборардим, шунда унинг нималигини билардингиз.

— Қуй-е, нима деяпсан! Банк эгаси ҳеч қачон мен билан бир қайиққа ўтирмайди. Унга зарур кептими? Ўзининг икки минг йўловчи сигадаган катта кемаси бор. Бойларнинг ўз глобализацияси бор — барча бойликларни таг-тути билан ўзлаштириш; бизнинг глобализациямиз бошқача — бойликларни бўлиб тақсимлаб олиш ва ўз улушимизга эга бўлиш, қаердан бўлмасин. Тоғда арабларни тутиб олиб, улардан ўз баримта-мизни тортиб олиш — бу бизнинг ҳақимиз.

— Менга қара, Тоштанбек афгон, сен аҳмоқ бола эмассан, мен биламан, лекин бундай гапларни гапиришга қандай тилинг борди? Ҳақ дейсан. Қандай ҳақ? Талончилик ҳақими? Тушунмайман.

— Тушунмаганинг маъқул! — шартта деди Тошафгон ҳамон деразага қараб турган Арсен Саманчиннинг орқасидан. Арсен эса елкаси оша тунгиллади:

— Бу изоҳларинг менга ортиқча. Бошқа эшитишни истамайман.

— Истайсанми-истамайсанми, бироқ шошмай, уйлаб кўр. Бусиз сира иложинг йўқ. Сен қопқонга тушдинг. Лекин бир ўзинг эмас, ҳаммамиз қопқондамиз. Энди орқага йўл йўқ. Бизни талончи дединг-а? Ўтмишни эсла: агар қўшниларимиз яйловларнинг, дарёдан сув ичганликнинг ҳақини туламасалар, бизнинг аждодларимиз баримта талаб қилганлар, одамларни гаровга ушлаб турганлар ва шунинг эвазига уюр-уюр отлар, қорамол, қуй-эчки подаларини олганлар. Ҳозир миқёслар бошқача. Бизни талончи, босқинчи дейсанми, уғриқароқчи дейсанми, ўзинг биласан, бунга парво қилиб ўтирмаймиз. Биз сен билан бир-биримизни ҳурмат қилишимиз ё қилмаслигимиз, бир-биримизга тоқат қилишимиз ёки қилмаслигимиз мумкин — биз бунга ҳам парво қилмаймиз. Сендан фақат бир нарса талаб қилинади — ўзининг дов-давлатини қаерга қўйишни билмаётган миллионер овчилар бу ерга қадам қўйишлари ҳамон сен менинг буйруғимдан бир қадам ҳам четга чиқмайсан. Мени оқсоқол Бектурнинг югурдаги бўлиб юради деб ўйлама. Биз энди ўз овимизга чиқамиз.

Тўқайлардан, жарлардан илвирсларни қуриққа ҳайдаб чиқамиз. То хонзода овчилар нишонга олгунларича хашпаш демай, уларнинг ўзини қўлга туширамиз, горга қамаб, товон тўлашни талаб қиламиз, эчкига жон қайғи... дегандай. Эшитдингми, Арсен? Мен бекор айтаётганим йўқ, яхши билиб қўй гап нимадалигини. Бу тушга ҳам кирмайдиган омад. Худонинг ўзи ҳақ олишни буюр-япти... Шуни тушуниб, бизнинг теримизга кир. Таржимонлик ишингни ҳам шунга яраша олиб бор, меҳмонларнинг ишончларини қозониб ол. Шунда уларга ёрдам қилиб, бизга ҳам хизматингни ўтайсан. Биз уларни горга қамаб олганимиздан сўнг бутун умидимиз сендан. Эшитяпсанми, Арсен, менинг гапларим қулогингга кираптими?

Арсен жавоб бермас, дераза олдида бошини солинтириб туради.

— Сен хаёл сурмай, гапни эшит. Бешовимизнинг омадимиз бор экан, сен ўз овулимизнинг йигитисан. Сен — бизни, биз — сени яхши тушунамиз. Меҳмонларнинг сунъий йўлдош алоқалари борлиги ҳам бизнинг омадимиз. Улар гор ичидан Африка яқинидаги уйларига телефон қилганларида, уларнинг барча гап-сузларидан сен орқали хабардор бўлиб турамиз ва ҳаракатларимизни келишиб оламиз. Сенсиз биз ҳеч вақо қилолмаймиз... Ниҳоят етиб бордими сенга? Нега индамайсан, Арсен?

— Бошқа гапим йўқ, — деб жавоб берди Арсен. Шундан сўнг икковлари ҳам жим бўлиб қолишди.

«Дунё жойидами?» Турли ҳаёт ҳодисалари муносабати билан овулдошлари оғзидан болалигидан бери эшитиб келадиган бу жумла беихтиёр эсига тушди. Ҳа, у хориқулодда ҳолатда келиб қолган ушбу мактабдан тортиб, ташқи оламнинг бари ташқаридан қараганда ўз жойида эди. Ҳа, атроф-тумонот асрларча қандай бўлса, шундай қолган бўлиши мумкин эди. Лекин айти вақтнинг ўзида ички дунё, қалбнинг ички олами бутунлай вайрон бўлиши мумкин. Бунга у ўз тажрибасида ишонч ҳосил қилди. Шунинг учун дам-

бадам кимдир баногоҳ сўраб қолади: «Дунё жойида-ми?»

Ва — мана шундай оғир вазиятда — миясига галати фикрлар ёпирилиб келар, уйланиб қоларди: ҳозир Мангу қайлиқ қаерда экан, «дунё жойида эмаслигини» у билармикин? Ойдана Самарова билармикин буни, хавотирланиб, ташвишга тушармикин? Ҳай, Худо билади-ёв, унинг бунга вақти йўқ. Энди «Дунё жойида эмаслиги»дан беҳабар тоғ махлуклари яқин кунларда ўз бошларига тушадиган кулфатни сезишармикин? Қуёш сахий ёғдуларини сочиб турган кун инсон қадами етмаган тўқайлар ва уюрма қорлар орасида, ўз қадим-қадим маконларида барслар ўлжа қасдида сарсари кезарлар, мода қоплонлар ҳам қоплончаларини ўйнатиб офтобрўяда ялпайиб роҳатда ётарлар хаёлларига ҳам келтирмай токи, энди «дунё жойида эмас»...

Улар тепасида эса овоз чиқармай, қанотларини тик ёзиб тоғ лочинлари жуфт булиб учарлар. Тоғлар ва чўққилар узра нималарни кўрарлар, нималарни кутарлар, нелардан хабар берарлар улар?

Энди «дунё жойида эмас» дейишар улар, биз кўрмаган-билмаган кулфат ёгилар ва уни одамлар бошлаб келар...

Яна бир фикр юрагини ўртарди: мана ундан икки қадам нарида кўз унгида собиқ синфдоши Тоштанбек — Тошафгон турибди. «Дунё жойида эмас»лигига айнан у сабабчи ва шунинг учун ундан нафратланиш, шафқатсиз тарзда юз ўгириш ўринли бўларди ҳозир, лекин Арсен Саманчин бундан кўпроқ унга ачинар, ўзини мутлақо ҳақ деб билиб, оғир жинойткорона ишга бел боғлаганига қаттиқ афсусланарди. У бошқа иш билан машғул бўлиши керак эди, лекин афтидан энди кеч, чамаси поезд аллақачон кетиб бўлганди. Йигирма миллион долларнинг жозибаси минглаган шаманлар тўдасининг жазавага тушиб афсун ўқишидан кучлироқ эди.

Тоштанафгон унинг фикрларини уқигандек, ўртадаги жимликни бузди:

— Менга қара, Арсен, сочинг оқариб кетгунича ўйлайверасан. Лекин қанча ўйлама, сенинг аҳволинг ўзгариб қолмайди. Сен бўсагадан уттинг, энди жонингни сақла.

— Бировнинг яшаш-яшамаслигини нега сен ҳал қилмоқчи бўласан? Ким сенга шундай ҳуқуқ берди?

— Ҳамма гап шундаки, энди олдимизда иккита йўл бор: ё сен биз билан бирга бўласан ва биз ҳаммамиз, жумладан, сен ҳам, ўз ҳиссамизни оламиз — ё сен бизни соқит қилиб, ишнинг пачавасини чиқарасан. Унда очигини айтиб қўя қолайин: сендан уч оламиз, жонингдан айриласан. Биз жонинг омонда бўлишини жуда-жуда хоҳлаймиз. Лекин буни ўзинг ҳал қил.

— Мунча «ҳисса-ҳисса» деб наҳ урасан! Бу ҳеч қанақа ҳисса эмас. Бу талончилик ва бориб турган жиноят.

— Бўлди, етар! Урушда ҳаракат қилиб қолган ютади. Мен Афгонда бўлдим ва баъзи нарсаларни ўргандим. Бизнинг режамизни яхшилаб эшитиб ол. Муътабар овчи қўноқларнинг учиб келиши, уларни кутиб олиш, ҳурмат-эътиборларини жойига қўйишнинг биз, бешовлонга дахли йўқ. Биз таппи ташиб келганларга ўхшаймиз: оловни ёқиб берамизу, бошқаси билан ишимиз йўқ. Бироқ биз отлиқ одамлармиз, от минганда, ўзимизга хон, ўзимизга бекмиз. Арсен, сен қўноқлар билан кеча-кундуз бирга бўласан. Ишингни ҳалол ўтайвер, бизни ўйлама, биз ўзимизни эслатадиган пайт келганда, ҳамманинг ҳуши бошидан учadi. Ҳеч иложи йўқ. Бошқача қилиб бўлмайди. Лекин ҳужумга ўтиш буйруғи берилганда, буйруқни эса мен бераман, сен хизматга ҳозир у нозир тур, биз бир сафдамиз. Муътабар қўноқлар етиб келишгач, амакинг Бектур оганикида дам олишади, эртасига Коломтоғ деган манзилга боришади, бу баланд тоғлар ичкарисидagi жой. Йўлнинг ярмини Бектур оганинг жипи билан бошқа машиналарда утишadi. Ундан у ёғига отларда юришади. Ҳаммаси бошдан оёқ ўйланган, ҳаммаси тайёр, отлар эгарланган, минишга тайёр қилиб туришади. Арсен, яхшилаб тушуниб ол, буларнинг барини вазиятни биз билан бирга бир

хил тушунишинг учун гапириб утяпман. Сен тилмочлик қилмасанг, қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, лекин бизсиз ишлар ҳам юришмайди. Қўноқларни қачон, қаерда, қандай қўлга оламиз? Қандай усул билан уларга тоvon тўлатамиз? Сен буни билгинг келади, тўғри-ми? Нега индамайсан?

— Билмайман. Кейин айтаман.

— Хўп, аввало сенга қўлимизда бор нарсаларни айтай. Отиш учун энг аъло қурооларга эгамиз. Бу равшан. Барсни қуруқ қўл билан овлаб бўлмайди. Баланд тоғлардаги қор қоплони ҳар қандай йўлбарсу арслонлардан кўра кўрқинчлироқ. Ўзинг қара, истаган цирқда йўлбарслар, арслонлар, бўрилар ва бошқа ваҳший ҳайвонларни сурнай чалиб ўйнатишади, сакратишади, лекин ургатилган тоғ қоплонларини биронта ҳам цирқда кўрмайсан. Лекин қоплон териси жуда қиммат туради, шунинг учун унинг савдо-сотиғини йўлга қуйишмоқчи, коғозларда уни «баланд тоғлардаги аъло навли» деб қайд этишган. Илвирсларнинг борлигига раҳмат! Нега мик этмайсан? Майли, гапирмасанг, гапирма, мени кўп валдираяпти деб ўйлаётгандирсан. Балки шундайдир. Лекин ишни шундай билиш керакки, кейин ҳеч ерда қоқилмайлик. Баъзан чумолига қоқилиб кетасан, фил эса қочиб қолади. Кулгинг келмаяптими, Арсен?

— Ҳозирча, йўқ.

— Энди қаерда ва қачон уларни қўлга туширишимиз ҳақида гапирсам. Бу ерда яна бир нарса бор, эътиборга олиб қўй: тоғдаги овга Қувайтдан баланд овоз чиқарувчи бир қанча аппаратлар жўнатишган, узоқ масофадан туриб гаплашиш учун, бу ерда телефон эмас, шу иш беради, у тоғдан бу тоққа қараб гаплашиб турамиз. Телевизорларда кўрсатишади: намоишлар пайтида шундай қичқиришади. Мана шу овозни кучайтирувчи асбобларни яна нимадир дейишади. Эсингда йўқми?

— Рупорми?

— Йўқ, яна аллақандай бошқача.

— Мегафон.

— Ана, тўғри. Сенинг ўз рупор-мегафонинг бўлади.

Бизда йигитларнинг ҳар бирида бор, отда чопиб бора туриб бор овоз билан бақиришамиз. Ов пайтида ҳамма гап-сўзлар ва буйруқларни дарҳол инглиз тилига ва инглиз тилидан бизга таржима қилиб борасан. Илвирслар қочгани жой тополмай қолишади. Гаранг бўлишади. Мен шуни айтмоқчиманки, бари сенга боғлиқ. Анов бир сўз бор-ку, нимаиди, шуни айтасан: ундай қил, бундай қил, агар қилмасапг, бўғиб ўлдираман, ифлос... Тоштан-афгон пешонасини тириштирди. Арсен Саманчин у ултиматум ҳақида сўраётганини биларди, лекин айтгиси келмасди. Аммо барибир айтишга тўғри келди:

— Ултиматумни айтяпсанми?

— Ҳа, албатта-да. Тилимнинг учиде турган эди, ҳеч эслолмадим. Ҳозир ҳазил-мазахнинг вақти эмас, лекин бу ерда бизнинг ёш оқинимиз шундай қўшиқ куйлайди: «Менинг отим Ултиматум, елдай учиб бораман, дуч келганлар йўлимда қуллуқ қилсинлар менга». Аҳмоқона гап, лекин «менинг отим Ултиматум» дегани менга ёқади. Лекин бу шунчаки бир гап. Асосийси — мана шу, ултиматум. Гаровга олинувчилар анг-танг бўлиб қолишади. Уларни горга ҳайдаб келамиз, қуроладини тортиб оламиз, ечинтирамиз — қани, яланг оёқ тоғ-тошларда қадам босиб кўрсин-чи... Яна такрор айтаман, Арсен, сен тушуниб олишингни истайман: ё биз йигирма миллионни ундирамиз, ё мен горга кўмилган пиёдаларга қарши минани портлатиб юбораман. У аллақачон ўрнатиб қўйилган.

— Сен ҳали горга мина кўмиб қўйдингми?! — ҳайратланиб сўради Арсен Саманчин.

— Ҳа, мен бу иш билан Афғонда шугулланганман. Менинг ултиматумим мана шу! Йигирма миллионни жўнатсанг — қутуласан, булмаса — портлаб далва-далва бўлиб кетасан! Сен нега бундай қараяпсан? Ўзинг биласанки, мен ақли-хуши жойида одамман, лекин бизнинг тоғларда бундай имконият бир мартагина бўлиши мумкин, бошқа ҳеч қачон қайтарилмайди. Илвирслар довоннинг у томонига қочиб кетишади. Майли, гапнинг пўст калласига келайлик. Нега мен ҳаммаси фақат сенга

боглиқ деяпман? Чунки барча буйруқ ва кўрсатмаларни сен мегафон орқали инглиз тилида, бизнинг тилимизда ва албатта, ҳамма каттадан-кичик тушунадиган рус тилида етказиб туришинг керак. Очиги овни фақат икки киши — икки кўноқ қилади, сен доим улар ёнида бўласан, бизнинг отлиқ бешовлон теварак-атрофни ураб туради, бошқа хизматчилар — орқа томонда жойлашади. Сенинг амакинг Худодан омад сўраб ёлворади. Майли, дуо қилаверсин. Биз эса бу орада сен билан биргаликда Арсен, менинг буйругим билан кўноқларни горга ҳайдаб кирамиз, қуролсизлантириб, энг муҳим гапни ўртага қўямиз: асирларни озод қилиш эвазига оладиган баримтамиз йигирма тўрт соат ичида нақд пул ҳисобида қўлимизга тегиши зарур. Ултиматумни бажариш учун бир кеча-кундуз вақт берилади. Шарт шу: вақт бундан ортиқ чўзилмайди. Ё пул нақд келади, ё бош нақд кетади. Арсен, мана, жим турибсан, булар бари тушунаман, сенга ёқмайди, лекин билгинг келиб турган бўлса керак, сенга яна тушунтириб утай. — Тошафгон ҳақиқатан ҳам кўп нарсаларни фаросат билан фаҳмлаб оларди. — Сен буларни амалда қандай қилинади, деб ўйлаяпсан. Гап бундай. Уларнинг Яқин Шарқдаги банкларида қишин-ёзин, кеча-ю кундуз миллиардлаб нақд пуллари сақланади. Улар учун йигирма миллион доллар — чирт этиб тупургандай гап. Пулларни беш дақиқада беш миллиондан қилиб, олтишга саксон беш қутичаларга жойлаб беришади. Ҳар бир қутининг оғирлиги йигирма кило бўлади, ҳаммаси бўлиб, саксон кило. Қандай олиб келинади? Тайёрада тўққиз соат училади. Улар амр қилсалар, ҳаммаси уша заҳоти муҳайё. Тоғлардаги гордан бу маълумот уларга қандай етказилади? Ўзинг биласанки, уларнинг ёнларида йўлдош орқали алоқа қиладиган телефонлари бор, доим ёнларида юради ва истаган ерга кўнгироқ қилишади, ҳатто космосга ҳам. Уларнинг кўнгироқларини ўзинг текшириб тур, доим ёнларида бўл, бир зум ҳам нари кетма. Сен ҳеч оғиз очмаяпсан, Арсен, бу жанжалли, жинойткорона ишга бош қушгинг келмаяпти шекилли? Лекин куриб турибсанки, мен ҳаммасини ўйлаб, ҳисоблаб чиққанман.

Нима деб ўйласанг ўйла, лекин менинг буйруқларимни сўзсиз бажаришингга тўғри келади. Бунинг эвазига охирида ўз улушингни оласан. Агар бундан жиркансанг, бизга беришинг мумкин, биз йўқ демаймиз. Бу сенинг ихтиёрингда. Нега миқ этмай турибсан? Хўп, мақсадга етишимизга сенда ҳеч қандай шак-шубҳа қолмаслиги учун яна бир нарсани айтай: қўноқларни тутиб горга ҳайдаб киришимиз ҳам миридан сиригача ҳисоблаб қўйилган. Улар дастлаб Коломтоғ ёнида дара ичида шундоқ горнинг яқинида жойлашишади, атрофда ҳамма нарса кўриниб туради. Бешовлон йигитлар бу орада битта қор қоплонини яқинроққа ҳайдаб келишади, ўйлайманки, бу қулимиздан келади, биттасини анчадан бери кўз остига олиб қўйганмиз, уни ўзимизча «каладор-думдор» деб юритиб юрибмиз. Жуда катта қоплон, калласи худди тўлган ойдек, думи мисоли узун ходадек... Ёз бўйи Узангилаш довони этагида тентираб юрибди, жонивор, худди бир нимани кутаётгандек. Биринчи навбатда уни ҳайдаб келамиз, ўнқовини қилсак, жиндак ярадор қилиб қўямиз, чопиб биздан узоқлашиб кетмасин. Кейин Яқин Шарқдаги энг йирик пулдорни горга ҳайдаб киришга ўтамиз, бу горда одатда чўпонлар подаларини тоғ яйловларига олиб ўтганда гоҳо тунаб қолишади. Майли, бойваччалар шу ерда утириб бир оз нафас ростлашсин. Худди мана шунда Арсен, хоҳлайсанми йўқми, энг қийин ишни уддалашинг керак. Қўноқларга бизнинг ултиматумимизни сен еткizasан. Биз эса қулимизда автомат билан горни қўриқлаб турамиз. Йигитларни яхшилаб ўқитганман, ўргатганман, сен эсанг хонзодаларга ҳар бири ўн миллиондан товон тўлашини, буни йигирма тўрт соат ичида адо этиш кераклигини айтасан, фақат шу шарт билан тирик қоласизлар дейсан. Кейин гордан дарҳол чиқиб, аввал инглиз тилида, кейин ўзимизнинг тилда бор кучинг билан мегафонга қичқирасан, араб қўноқлар гаровга олинди, уларга товон тўлаш шартлари баён этилди дейсан, товоннинг қанчалигини айтмайсан, фақат фавқулодда ҳолат эълон қилинганини билдирасан. На қўноқлар, на бизнинг одамлар ўрнидан қилт этмайди, горга яқин

келишга уринганлар шафқатсиз суратда отиб ташланади. Агар йигирма тўрт соат ичида шартимиз бажарилмаса...

Арсен Саманчинга собиқ синфдошининг қалтис ниятларини эшитиб утириш ниҳоятда огир эди. Аммо гишт қолипдан кучган, ҳеч нарсани тўхтатиб қолишнинг иложи йўқ эди. У ичида Тошафгонни қаттиқ айбларди, шу билан бирга, қизик, шундай гаровга олишдек ўта мушкулписанд ишни миридан-сиригача жуда пухта ўйлаб ташкил қилинганлигига лол қоларди бир жиҳатдан. У собиқ ошнасининг гайратли ҳаракатлари, жаҳду жадал ифодаланган кузларининг ёнишига қараб туриб, бундай куч-қувват ва аҳду азму қарор эзгу томонга йўналтирилмаганидан афсусланарди. Шу билан бирга Арсеннинг хаёлидан бошқа, қўрқинчли ва ажойиб-гаройиб фикрлар ҳам ғувиллаб ўтарди. У қуриб кеткур Эртош Курчал ҳам шу горга тушишини, гаровга ушланганлар қаторида ўтиришини, бу ҳам етмагандай, уни Арсен горга орқасига тепиб-тепиб киритишни жуда-жуда истарди. Бундай ўйлаш уят, аянчли ва бачканалик эди, лекин нима қилсин, ўйлади-да. Ўша димоғдор башаранг қўрғур томоша бизнесмени қўрқиб додласин эди, ушанда Мангу қайлиқ ва Ойдана Самарованинг йўлини тўсиш қандай бўлишини биларди, ундан ҳатто бир тийин товон ҳам олиниб ўтирилмасди — пешонасидан ўқ ейишини кутиб ўтирсин эди номард... Яна йул-йулакай хаёлидан ўша ғалати фикр лип этиб ўтди, демакки, қалдирғочлар бекорга бунчалик жон куйдириб важирлашмаган — огоҳлантирмоқчи бўлишган экан-да. Мана, ҳаммаси тўғри чиқди... Ҳам кулгили, ҳам қайғули... Энди қайдасиз, қалдирғочлар?..

Кун пешинга яқинлаб қолган, аммо Тоштанафгон ҳамон тўхтамай сўзлар, чамаси, сўзлари билан ўзини ўзи яна бир карра ишонтирмоқчи, ишончини мустаҳкамламоқчи бўлар, энди у гаровга олишнинг натижалари қандай бўлишини сўйларди.

— Сен Арсен, бизни фақат ўлжа олишга муккасидан кетган одамлар деб ўйлаётгандирсан, кейин нима бўлади, тўрт қути долларни кўтариб қайга боради, нима қилади, булар билан ишлари йўқ дерсан ҳойнаҳой. Ахир гаровга

олинганлар қуйиб юборилгач, тайёр турган махсус қисмлар ҳаммаси бизга қараб ташланади, тушунарли нарса. Арсен, бундан ташвишланма, буни ҳам уйлаб қўйганмиз. Бизнинг етти соат холис вақтимиз бўлади. Холис вақт нималиги ва у бизга нима беришини билишни истайсанми?

— Қани тушунтир-чи. Гарчи бу гаплар мен учун буйракда тўпланиб қолган тошдай. Мен сен билан бутунлай бошқа нарсалар ҳақида гаплашсам деган эдим. Сен бўлсанг ўзинг қазиган ҳандаққа тушиб олиб, ҳеч нарсани кузинг кўрмасдан ҳар ёққа тариллатиб ётибсан.

— Сенингча биз ҳандақда ётган бўлсак, унда сен ҳам биз билан бирга уша ҳандақда ётибсан. Биргаликда ўзимизни мудофаа қиламиз. Холис вақт тўғрисида эса сенга шуларни айтай. Биз ўз мақсадимизга эришгач, араб қўноқлар учун туланажак товонни Коломтоғ дарасига, горга яқин бир жойга олиб келишгач, биз ҳаммаси жойида булганига комил ишонч ҳосил қилгач, ана ўшанда сен мегафонинг билан тоғ тепасига чиқасан-да, инглиз ва бизнинг тилимизда овозинг борича биз ўртада холис вақт эълон қилганимизни айтасан, холис вақт етти соат эканлигини билдирасан. Гаровга олинган қўноқлар соғ-саломат горда қолишади, уларга сув ва овқат берилади, биз эса ўз йўлимизга кетамиз. Сен яна шуни маълум қиласанки, худди мана шу дақиқадан бошлаб етти соат ичида горга кириш ва чиқиш ман этилади, у соат ўрнатилган чечен миналари билан миналаштирилади, улар фақат етти соат ўтгачгина зарарсизланади. Бу гапни сен уч маротаба такрорлайсан. Бу бизнинг охириги сўзимиз бўлади.

Охиригача чидаб кутишсин. Бу орада биз брезент халталарга (уларни тайёрлаб қўйганмиз) қутиларни иккитадан қилиб солиб, иккита отга юклаймизу гойиб бўламиз. Отлар тайёр. Бектур оғанинг отлари зўр. Булар араб қўноқлардан тортиб олинган отлар. Биз Ўзангилаш довони томонга қараб юк ортилган отларни етаклаб кўз очиб юмгунча кетиб бўламиз. Йўлларни яхши биламиз. Хатарли ҳеч нарса йўқ. Довон олдида

бизни ёзги яйловдан келган оилаларимиз жам бўлиб кутиб туришади. Келишиб қуйганмиз. Хавотир олма, биродар.

Арсен Саманчин миқ этмади. Ушбу машъум купорувчилик режаси қанчалик пухта ўйланганини чуқурроқ тушунгани сайин ўзининг нимага маҳкум этилганига ишончи ортарди. Тоштанафгон тудасидан, уларнинг фитнасидан мен бунга қатнашмайман деб, осонлик билан қутулиб кетиб бўлмасди, зотан уни ўз режаларига шерик этиб, шунинг ўзи биланоқ унинг қўлоёғини боғлаб ташлашган. Энди жаҳаннам қаърига бирга киришгина қолганди.

— Э, сен бунча қўрқаверма, — юпатгандай бўлди Тоштанафгон. — Бу ишга таваккал қилса арзийди. Унга сени очик-ойдин, алдам-қалдамсиз, тўгрисини айтиб тортяпман. Тогларда қор кўчганда, шундай бўлади. Ҳамма нарса кўчки билан пастга қулайди, фақат бир нечта қушларгина учишга улгуриб қутулиб қолади. Балки биз ўша қушлардирмиз?

Арсен Саманчин елка қисди:

— Менга бунинг қизиги йўқ. Ўзинг биласан. Мен бошқача ўйлайман.

Шу пайт қутилмаганда унинг қўл телефони жиринглаб қолди. Ҳар икковлари чўчиб тушдилар. Арсеннинг инглизчалаб жавоб бера бошлагани Тоштанафгонни янада сергаклантирди, у худди бир нимани тушунадигандай яқинроққа сурилди-да, Арсеннинг башарасига диққат билан тикилди. Арсеннинг юзи эса бу пайт жонланиб, яна асил ҳолига қайтди. Суҳбат беш дақиқача давом этди. У суҳбатдан фақат «Ҳа, Боб! Яхши, Боб!» — деган сўзларнигина англаган Тоштанафгонга араб Ҳасаннинг матбуот котиби Роберт Лукас кунгироқ қилгани, 15 июлда уч кишилик тайёрлов гуруҳи учиб келиши, улар баланд қорли тогларда кийиладиган альпинистларнинг янги чиққан анжомлари ҳамда бошқа ов аслаҳа-яроқларини келтиришларини тушунтирди. Бунинг «Мерган» фирмаси идорасига факс орқали ҳам маълум қилинади. Яна шу уч киши билан бирга ов ҳақида

бўлсин! Бизнинг ишимизни барбод этишга уринма. Ёмон бўлади, ҳеч нарсага қараб утирмаймиз. Ё товон тўлатамиз, ё қўноқлар ов пайтида ёки горда ўлдирилади. Шундан хулоса чиқаравер. Сен амакингга миқ этиб огиз очадиган бўлсанг, баттарига ёмон бўлади, ҳеч ким қолмайди, ҳаммасини отиб ташлаймиз. Агар қочиб кетаман десанг, йўлдаёқ қувиб етамиз, бўлмаса, шаҳарда ҳам сени топиб оламиз... Сендан қаттиқ илтимос, бу гапларни тушун, дўқ-пўписа қилиб ўтиришга мажбур бўляпман. Бошқа иложи йўқ. Тамом! Гап битди! Ҳозир андак шошма, бу ерга йигитлар киришади. — У деразадан ташқарига қичқирди:

— Ҳой, Қултой, қани, чақир болаларни! Бу ерга киришлар.

— Нима кераги бор? — ҳайрон бўлди Арсен.

— Ҳозир биласан.

Мактаб билан ҳовлини қўриқлаб турган йигитлар тўртовлон бўлиб ичкарига киришди. Улар синфда бир қатор бўлиб тизилишгач, Тоштанафгон Арсенни кўрсатиб, қумондонлик қилди:

— Гап бундоқ: гаплашиб олдик, ҳаммаси ҳал бўлди. Энди ҳар бирингиз келиб, унга ўз сузингизни айтинг. Арсенга аввал пахмок соч рупара бўлди:

— Фақат шундай бўлсин! — деб у узини четга олди, кейин бошқалар келишди.

— Фақат шундай бўлсин!

— Фақат шундай бўлсин!

— Фақат шундай бўлсин!

Охирида Тоштанафгон сўради:

— Хўш, Арсен? Тушунарлими?

— Худди шундай. Ҳарбийчасига шундай: буйруқ Худодан баланд.

— Афғонистонда бошқачароқ айтишарди. Буйруқсиз кун кўрма, қиз олдиға югурма. Энди олтига бўлдик. Гайрат қилишлар. Арсеннинг ўз ишлари бор. Саксон мен билан боғланиб туради. Қултой, Жилқиш, Жондос — учовинг бир кеча разведкага борасиз, эртага тушга етиб келишлар. Қаранглар илвирсларни қаердан топиш

осонроқ. Анов калладор-думдор қоплонни довон бетида кўрсанглар, қитигига тегманглар. Лекин уни Коломтор дарасига қандай, қайси томондан яқинроқ ҳайдаб келиш йўлини қидиринглар. Қуролларингиз қўлингизда бўлсин, отларни эҳтиёт қилинглар. Ов бошланганда, ҳар биримиз дурбин билан қаерда туришимизни аниқ белгилаб олайлик. Қани, отланинглар. Калитни қоровулга бериш эсингиздан чиқмасин, бирон ерда ичиб ётгандир, топинглар.

Улар шу бўйи мактаб ҳовлисидан тарқалишдилар. Арсеннинг отини ҳам ола кетишди. Арсеннинг ўзи «Мерган» фирмасининг идораси жойлашган собиқ колхоз клубига йўл олди. У ерда уни Бектур оға кутмоқда эди. Арсен Саманчин ҳали юз одим ҳам отиб улгурмай Тоштанафгон орқасидан отда етиб келди-да, эгардан тушиб, от жиловидан тутганча, ёнма-ён борди. Яна ўша сўзларни такрорлади. Яна пўписа қилди: ишқал чиқарсанг, ҳамманг пешонангдан ўқ ейсан. Пул етиб келган тақдирда, қилча зиён кўрмайсан.

VIII

Ўша пешин чоги улар икковлон шундай тоғолди Туёқ-Жар овулининг қиялаб кетган бош кўчасидан боришарди, бўйи баста қуйиб кўйгандек бир-бирига тенг-баробар икки собиқ синфдош ўрталарида бўлиб ўтган оғир суҳбатдан кейин ҳамон ҳеч қандай муросага келмаганча, бир ҳуфя кўзланмиш ишнинг натижасига ўзларини ўзлари ҳукмбанд этганча овчилик идораси томон боришар, буларнинг бири ёлланишни истамаган Арсен Саманчин, иккинчиси уни ёллашга муваффақ бўлдим, деб хаёл қилган Тоштанафгон эди.

Рўпараларидан биров от йўрттириб чиқмаганда, улар ҳали ҳам ўша гурбат гапни давом эттирган бўлишарди. Отлиқ кишини Бектур оға Тоштанафгонни топиб келиш учун жўнатган экан, чамаси бир иши чиқиб қолган. Отлиқнинг оти Ўрозқул экан, у отидан пастга тушди, Арсен Саманчиндай катта одам, бунинг устига

Бектурган оганинг жияни кўчада яёв бораётган бир пайтда узига от устида ўтиришни эп кўрмади шекилли. Энди улар учовлон бўлиб, икки жиловидан етакланган от ўртасида Арсен боришарди. Бу худди тақдирнинг хукмига ўхшарди. У кейинчалик бунга ишонч ҳосил қилди. Икки от орасида Туёқ-Жар овули кўчасидан пиёда ўтиш ўша соат унинг чекига тушмиш эди.

Улар у ёқ-бу ёқдан гаплашганча яёв ё эшак миниб ўтиб бораётган овулдошлари билан салом-алик қилишиб бамайлихотир қадам ташлашар, кўп овулликлар ҳовлиларидан бўй кўрсатиб қарашар, уни чақиришар, ҳолаҳвол сўрашарди. Улар учун Арсен Саманчин ҳар қалай таниқли одам эди, кўплар унинг Туёқ-Жарлик экани билан фахрланишарди. Бир ҳовлининг дарвозаси ёнида утирган кампир сўрашиш учун ўрнидан қўзғалди. Йигитлар ҳам тўхташди. Худди шу пайт бамисоли буюриб қуйилгандек қулида мўъжаз фотоаппарат тутган чаққон бир аёл қаердандир пайдо бўлди. У жуда келишган, истараси ҳам иссиқ — қорамағизроқ, чарақлаб кулган кўзларида нур порлаган бир аёл бўлиб, сочининг турмаклангани, жинси шим кийгани, устига ёқаси очик спортча енгил калта куйлак илганига қараганда, чамаси, бу ерга бошқа ёқдан келганди.

— Салом. Вуй, мунча чиройли юриб келяпсизлар! Арсен оғамиз ўртада, сизлар от етаклаб икки ёнда! Уч азамат! Майлими, сизларни суратга олсам, зур сурат чиқади! Мана, кўрасиз! Йўқ, тўхтаб турманглар, юриб келаверинглар, мен улгуриб оламан! Бу рақамли фотоаппарат!

— Рақамли? — ҳайрон қолди Арсен Саманчин. — Уқмуш! Қойил!

— Мен шаҳарларда савдода юраман. Отим Элес, кўшни Туман овулиданман, бу ерда опам туради, касал бўлиб қолибди. Ана, ана! Яқин турунлар, жиловни калта тутинглар. Ана шундай! Қойил! Мен ҳам «Мерган»га боряпман.

Аёл қўлларини хуррам силкитиб, чаққон ҳаракатлар билан уларни суратга оларкан, Арсен Саманчин

бирдан кутилмаганда енгил тортди, гўёки аёл узоқдан туриб шундай қўлини узатиб, унинг яраланган дилини даволайдигандай, Тоштанафгон билан ўрталарида бўлиб ўтган гапдан сўнг юрагини озурда эзиб ётган оғир кечинмалар юкидан халос қиладигандай эди. Шунда бир зум ичида мияси ярқ этиб очилгандай бўлди, одам ўзига ишонч билан яшаши учун «дунё ўз ўрнида туриши» қанчалар зарур эканлигини сизди. Шунинг учун у аёл тинмай, тўхтамай яна ва яна суратга олишини истарди, шунинг учун аёлнинг исмини ҳам дарҳол эслаб қолди. Элес — эслашмикин, хотирлашмикин, ёдгормикин, у шунга яқин маънони туйди. Исмнинг ўзйёқ ёрқин ва лундалиги билан одамга енгиллик бағишларди.

Элес бу орада улардан бир пас шошмай туришларини сўради-да, мўъжаз фотоаппаратнинг кичкина экранда тайёр суратларни кўрсата бошлади. «Қаранглар, жуда ажойиб — уч баҳодир!» Ҳамма мамнун бўлди. Тоштанафгон: «Бу замоннинг техникасини қаранг-а!» — деб қўйди. Арсен Саманчин аёлнинг отини айтиб, унга мурожаат қилди:

— Раҳмат, Элес! Келинглار, ҳаммамиз бирга тушамиз. Аммо ким суратга олади?

— Вой, мунча яхши! Сиз билан суратга тушиш орзуим, — самимият билан хурсанд бўлиб деди аёл ва йўлдан ўтиб бораётган йигитчани кўриб қолиб, ундан натинос қилди:

— Ҳой, Болабош, кел, бизни суратга олиб қуй. Манави тугмачани босасан.

Йигитча жон деб рози бўлди. Ҳаммалари бир қатор бўлиб тизилишди. Арсен билан Элес ўртага турди, анов иккови отнинг жоловини ушлаганча четда жойлашишди. Арсен қиз билан ёнма-ён тураркан, унинг юмшоқ, ипақдай майин баданини ҳис қилди, Элесга янада яқинроқ ёпишди, қиз ўзини олиб қочмади, бир сония у ҳам мойил бўлиб турди. Йигитча тугмани босиб, ширқиллаган овоз чиққач, Арсен шошиб-пишиб деди:

— Раҳмат, Болабош. Лекин кел, яна бир марта ол. — Шунда яна улар бир-бирларига оҳанрабодай ёпишдилар...

Кейин улар қандай тушишганини томоша қилишди. Элес ниҳоятда хурсанд эди:

— Вой, мунча яхши экан. Арсен оға, ҳўб тушибсиз. Худди орзу қилгандай.

Кичкина экранчадаги тасвирларни кўздан кечиранкан, Арсен сўради:

— Элес, бу суратларни олса бўладими? Қачон?

— Албатта, Арсен оға, тезда уларни чиқараман. Сиз ҳали шу ердасиз-ку?

— Ҳозирча шу ердан. Мерганчилик бизнеси билан шуғулланыпмиз.

— Мен ҳам бугун-эрта шу ерда бўламан. «Мерган» ўзлари ва қўноқлар учун суратга туширишимни сўради. Хужайин яна бир нарсани илтимос қилган. Қўноқлар катта овдан қайтишгач, улар учун овудда қўшиқ байрами ўтказишим керак. Қизлар ўлан-баёт айтишади. Туман овулидан Баяли оқин келади. Мен ҳам қумиз жўрлигида бир ашула айтмоқчиман.

— Ростданми? Демак, концерт бўлар экан-да? Имкон бўлса, биз ҳам кураимиз.

Улар бирга кетишди. Арсен йўл-йўлакай сўради:

— Элес, нима, сиз сураткашлик қиласизми?

— Вой, йўқ, ундаймас. Илгари кутубхонада ишлардим. Пединститутда бир пайтлар ўқиганман. Ўз автобусимиз бор эди, унда вилоятга китоб таширдик, автобусни библиобус дердик. Кейин ҳаммаси тугади. Библиобусни ўзлаштириб юборишди. Ойлик мояна ўзингизга маълум. Ойига ўн беш долларга яшашнинг сира иложи йўқ, шунинг учун бошқа ишларга уринишга тўғри келди.

— Тушунарли, — гулдади Арсен, шунда Тоштан-афгон унга жуда маънодор қилиб қаради, кўряпсанми аҳвол қандайлигини демоқчи бўлди чамаси. Одамлар ойига ўн беш доллар олади, мана бу ёқда эса йигирма миллион нақд турибди, сен эса бурнингни жийирасан!

Ўрозқул кетди. Тоштанафгон эса Бектур оганинг хизматига тезроқ борай деб, отига минишни ўйламасди. Арсен Саманчин ҳайрон бўлди. Майли, ўзи билади, шошмаса, шошмас, ўйлади Арсен. Яқингинада ораларида бўлиб ўтган гапларни эслагиси келмас, буни нима деб аташга сўз тополмасди. Агар қудуққа икки киши тушиб кетса-ю, бири пастга, иккинчиси тепага тортса, улар қандай қилиб қутулиб чиқишади?

Наҳот, Элес фаросат билан ниманидир сезиб қолди? Бирдан қайдан пайдо бўлди? Ташлаб кетилган, ёлғизликда қолган, ўз ихтиёридан ташқари мушкул вазиятга тушган бечора бир йигитнинг азоб-уқубатларини ўзи билмаган ҳолда енгиллатишни истадимикин? Тақдирнинг хира таъқибидан қандай қочиб қутулсин? У юрагини ўртаган кечинмалардан халос бўлиш учун «Бу ердан тезроқ узоқроқ кет, ўйлама», деб ноумид тарзда ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди — назарида ёнида тасодифан пайдо бўлган, ҳеч нарсадан хабари йўқ Элес уни қутқаргани, бу тубсиз чоҳдан олиб чиққани келгандай бир ишонч унда тобора мустаҳкамлана борарди... Йўлда Элес турли шаҳарларга қатнаб улгуржи савдосотик билан шуғулланишини бажонидил ҳикоя қилиб берди. Поездга тушиб Авлиёотадан Саратовгача, кейин самолёт билан Московга боради, у ерда бозори чаққон турли товарларни арзонроқ нархда сотиб олиб келтириб, қимматроққа пуллайди, ўн-ўн беш фоиз фойда қолади — шунга кун кўради. Ҳозирча соғлиги буни кўтаради. Элес ҳикоя қилаётган ҳамма гаплар негадир уни тинчлантирар, кўнглига ором бағишларди. Нега бундай, нега бирдан у шундай бўлиб қолди, буни Арсен Саманчин ўзига тушунтириб беролмасди. Кутилмаган тарзда ҳозиргина дуч келган бу жозибадор дилдор аёл нега уни ўзига оҳанрабодай тортади? Арсен қизни ҳали билмас, аммо Элесдан худди муҳаббат ва ҳимоят муждалари таралаётгандай эди, ўзи ўзлигича қолиши беҳад зарур бўлган, кўрқув ва ожизликдан ўзини ўзи йўқотиб қўймаслиги керак бир пайтда унга ато этилган ҳимоят эди бу. У ҳозир икковлон «Нива»га ўтириб,

қайдасан шаҳар деб, жунаб кетишларини хоҳларди, қарабсизки, тунни яримлатиб етиб боришарди. Унда эса ловуллаган чироқлар, янгроқ мусиқа...

Бироқ ҳозирча овул кучасидан ўтишаркан, ҳамма уларни очик чеҳра билан қаршилар — ит-кучуклар чошиб чиқар, ошхона муриларида тугун урлар, одамлар дарвозалардан чиқиб қарар ва сўрашардилар... Улар собиқ колхоз идорасига етиб келгунларича Арсеннинг аёлга айтган бирдан-бир гапи шу бўлдики, мени «сенлаб» гапир, деб илтимос қилди: ёшимизнинг фарқи ҳам унча катта эмас, шунинг учун бир-биримизни «сенласак» қулай бўлади, деди... Идора остонасига етганларида эса ундан бу ерда ҳали кўп вақт буласанми, деб суради.

— Мен сени қанча керак бўлса, шунча вақт кутаман, Арсен, — деб жавоб берди Элес.

— Яхшиямки, сен борсан... — деди у.

Идорада ҳам, кўчада ҳам, ҳовли ичкарасида ҳам одамлар кўп эди. Бутун овул хорижий овчилар келишини кутарди. Ғала-ғовур авжида. Болалар идора атрофида чувиллаб уйнашарди. Тангривийлик динининг тарафдори ўзига яқин одамларни Узангилаш тоғларига қарата дуо ўқиб, ибодат қилишга чақираётгани ҳақида бир-бирларига хикоя қилишарди. Токи тоғ шамоллари овчиларга мадад берсин, тоғ илвирсларини қоронғу инларидан ҳайдаб ташқарига чиқарсин. Овулнинг муллasi тангри тарафдорига дашном беришдан ўзини тиёлмади: Парвардигорга, Оллоҳга мурожаат қилиш керак экан, шамолларга эмас. Лекин буларнинг бари бир боғдан, бир тоғдан айтилган гаплар. «Мерган» фирмасида эса хўжайин Бектур оға бошчилигида овга тайёргарлик кўриш билан бирга муътабар меҳмонлар ва уларнинг аъёнларини жойлаштириш ҳамда хизмат кўрсатиш бўйича кенгаш ўтарди. Барча эркаклару хотин-қизлар барабар қатнашадиган, лекин эндиликда шуринг қурғур социализм билан бирга утмишга даф бўлган колхоз мажлисларидан кейин биринчи маротаба шундай тадбир утяпти, деб мамнуният билан сўйлашарди қари-қартанглар. Бу йиғилиш улуғ тоғ қоп-

лонларининг «курсатмаси» билан ўтяти, деб ҳазил-мutoйиба қилишарди.

Кимдир иш билан банд, кимдир томоша қилиб ўраланиб юрар — балки мени бирон юмушга чақириб қолишар деган илинж ҳам йўқ эмасди. Бундай муҳит Арсен Саманчинга ёқарди. Кўп овулдошларни талай вақтлардан бери кўрмаган, улар билан мана энди учрашмоқда эди. Фақат бир нарса уни ўнғайсизликка солар ва ич-ичидан эзарди: у ҳам бўлса овулдошларнинг Тоштанавфгонга муносабати; овулдошлар уни очик чехра билан қарши олишар, ҳурматини жойига қўйишар, эътибор билан қарашарди. У ҳам ўзини шунга яраша тутарди; бундай қараганда, тез орада барча овул аҳлини ҳангу манг қилиб қўйишга қодир ҳеч бир хуфя кори бад унда йўққа ўхшарди. Овул аёллари Тоштанавфгон тўғрисида тўқиган ўланни куйлаб беришганда, Арсен жуда ғалати аҳволга тушди:

Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон,
Тортиқ қил менга карвон.
Карвон билан бораман
Сенга ўғил туғаман.
Тийинингни олмайман,
Қорним туйса бўлгани.
Ҳой, ҳой карвон, ҳой карвон,
Ҳой, ҳой Афгон, ҳой Афгон...

Ишқилиб, деб ўйланиб қолди Арсен Саманчин овулнинг беозор ҳазил-ҳузуллари сиз учун фожиали қўшиқларга айланиб кетмасайди-да... Ҳозирча тинч-хотиржам, лекин тагида бу ерларда куз кўриб қулоқ эшитмаган хавф-хатар биқиниб ётган муҳитда Элеснинг «мўъжиза» (буни у ўзи учун шундай сўз билан ифода қилди) каби пайдо бўлиши, қанчалар сийқа кўринмасин, унга бир қарашдаёқ ошиқ беқарор бўлиб қолиши Арсен Саманчин томонидан тақдирнинг ўзгача бир аломати каби қабул этилган. Бунинг яна узоқ чузилган ёлғизлик юракни батамом куйдириб, ҳаёт

асари қолмаган саҳрога айлантирган бир пайтда руй бергани бошқача аҳамият касб этган эди. Ҳақиқатан ҳам, уша кун бўлиб ўтган воқеаларда халоскорона тус олган ушбу учрашувни Арсен Саманчин ўзича шундай баҳолади. Унинг овулдошлари учун бу воқеада кўзга ташланадиган, одатдан ташқари бир нарса йўқ эди, албатта. Шунинг учун улар бунга кўз учида бўлсин эътибор беришмади, у заррача диққатларини ўзига тортмади. Элес ҳар доим бу ерга опасини кўргани келиб турар, қушни Туман овуллик қиз ўзлариникидай қадрдон бўлиб кетганди (дарвоқе, Туман овул Пастки овул дегани бўлиб, Сибирдаги Туман ўлкасининг номи шундан келиб чиқмаганмикин, деб у ўйланиб ҳам қолди).

Амакиси серсоқол Бектур оға билан овга боғлиқ ишларни кўздан кечириб чиқишаркан, Арсеннинг хаёлига дам-бадам бошқача фикрлар келар, жиддий бир тарзда ҳозир шартта ўрнимдан туриб чиқиб кетсаммикин, Элесни чақирсаммикин, қулидан ушлаб, опамнинг эшигигача тез юриб борсаммикин, «Нива»га ўтириб, тоғлару воҳалар оша шаҳарга жадал ҳайдасаммикин, деб товсилланарди, шаҳар ўзимизники, бизга ўрганиш бўлиб кетган дунё, чамаси, қизга ҳам бу дунё сира бегона эмасди. У ўзи ҳайрон қолганча яна бир нарсани сизди, Ойдана ҳам, унинг қабих хўжайини Курчал ҳам негадир бир зум ичида унутилди, хотирадан ўчди, қизиги қолмади... Афтидан, санамлар ҳам сўнади, ганимлар ҳам шарпага дўнади...

Ҳақиқатан, қанийди Элес билан бирга шаҳарга ҳайё-ҳайт жўнаб кетсалар, худди уммонлар ўртасидаги кичкина қайиқчадай мусиқалар, ранг-баранг шуълалар мавжларида чайқалсалар, ана сизга бахт! Тўхта! Э унда амакисига берган ваъдаси нима бўлади, қариндошлик бурчи қайда қолади, бу ерларга ахир шунинг учун келмадими? Йўқ-йўқ, кетиш йўқ. Бу ёқда ҳали Тоштанавфгон ва гаровга олинувчи хорижликлар, уларга ҳозирланган ғор ҳам бор. Бу хатарнинг боши, эрта

бириси кун у нимага айланади? Шундай аҳволда нима қилиш керак? Ҳеч кимсанинг иши йўқ... Агарда билишсайди...

* * *

Бироқ ёлғизлик ва кўрқинчдан абгор булиб, азоблар исканжасида ўртанувчи махлуқ ҳам йўқ эмасди. У ҳам бўлса Узангилаш довони ёнбагрида саргардон кезган Жаабарс эди. Кейинги кунларда бу ерларда аллақандай отлиқ одамлар изғий бошланди, улар кўзларига дурбин тутиб нималарнидир қидиришар, қўлларидаги бургуларини сурон солиб чалишар, тоғларни ларзага келтиришарди. Мана, яна учтаси келиб, отда изгишяпти. Яна нималарнидир аланг-жаланг кўришади, қийқириб шовқин солишади... Жаабарс эса бирон панага яшириниш ўрнига, қочмай тураверади, улкан калласини баланд кўтариб разм солади, думини то мўйнигача хода қилиб силкитади. Жаабарс отлиқлар ўзини кўз остига олишгани, уни ўз ўрталарида «каладор-думдор» деб аташганини не билсин... Ана-ана у, яна ўша жойларда изғиб юрибди...

Шунда Жаабарс буғиқ инграб, ириллади: «Нега, нега келдингиз? Сизга нима бор бу ерда? Халал берманг, тезда тоғлар қулайди, сиз ҳам тагида қоласиз...»

* * *

Кечга яқин Арсен Саманчиннинг тоқати тоқ бўлди. Элес билан ёлғиз учрашиб, куришгиси келди. Хужайиннинг гапларидан маълум бўлдики, кечки пайт унинг вақти бўш экан, доимий таржимонлик иши эртага бошланаркан. Эрталаб барвақт Авлиёота аэропортига етиб бориб, тайёрлов гуруҳи билан кинооператорларни кутиб олишлари керак эди. Ундан кейинги кун эса мўътабар овчилар келишади. Буларни ипидан игнасигача гаплашиб, Арсен барини ёндафтарига ёзиб олди. У чиқиб кетаётганда орқасидан Тоштанафгон етиб келди.

— Менга қара, Арсен, ҳозир кетаётган бўлсанг, эсингда тут — эртага отингни олиб келишади, доим опангникида туради. Ҳар вақт эгар тагида...

— Майли, олиб келишсин. Мен отни миниб кўрдим.

— Қурулни қачон олиб келишсин? Милтигинг бўлади. Туппонча деган эдинг. У ҳам бўлади. Автомат ҳам берамиз. Яна анов репродуктор...

— Яхшиси, бугун эмас, эртага келтиришсин. Кеч-қурун соат олтиларга, биз хўжайин билан Авлиёотадан қайтиб келамиз. Қурулларни менинг ўз кўлимга топширишсин.

— Албатта, ўз кўлингга тегади. Хўжайиннинг буйруғи шундай, тилхат берасан. Сен нима деб ўйловдинг? Айтмоқчи, Арсен, яна бир энг муҳим гап. Юр, сал четга утайлик.

Улар идоранинг нариги кимсасиз томонига ўтиб, у ёқдан-буёққа бориб кела бошладилар.

— Шу десанг, энг муҳими, — деб бошлади Тоштанарфгон, — ҳозир ҳаммамиз ўз йўлимизга кетамиз, кейин чамаси тоғларда кўришамиз, Молоташда. У ерга сен кўноқлар билан бирга борасан, унгача биз у ерда жойлашиб буламиз. Гоҳ пиёда, гоҳ отда жой қидирамиз. Мен Афғонистондан қолган қизил ҳошияли шапкамни бошимга кийишим билан ҳаммасини сенга қандай айтган бўлсам, шундай қилиб бажар. Эсингда бўлсин: бошга кийилган шапка бу — буйруқ.

Арсен Саманчиннинг қулоғи шангилаб кетди, миясига қон урди.

— Кўзингга қара, бола! Нималар қилмоқчисан ўзи? Вақт борида этагингни ёп.

— Нима деяпсан? Дунё паразитларининг йигирма миллионига ичинг ачияптимиз? Чўпонларимизни ўйламайсанми?

— Бойликни булиш бундай қилинмайди.

— Э-ҳа, инқилоблар дегин, ислохотлар дегин, яна ўша-ўша, умарганлар умараверади. Биз кутиб утирарканмиз-да!

— Сен қилаётган иш — босқинчилик! Тушунсанг-чи ахир!

— Бўлса бордир! Биз ўз улушимизни оламир.

— Ҳозир тортишиб ўтирмайлик. Сен кўзлаган нарса — ҳаммамизни гурга тикади. Уларнинг ўз қуриқчилари бор. Қон тукилади.

— Бунинг ташвишини қилма. Агар айтганларимизни инглиз тилига ағдариб турсанг, сени жин ҳам урмайди.

— Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Айтсам айтмасам, қулоқ сол! Нима, сени яккама-якка олишувга чақиришим керакми?

— Олишув десанг, олишув! Сен бизни глобализмдан келадиган улушимиздан маҳрум қилмоқчимсан?

— Э яна ўшамми? Глобализмни тинч қўй, ҳар қанча ҳақ бўлсанг ҳам!

— Майли, ундай бўлса, Арсен, сен ўз фикрингни қил, мен ўз фикримни. Ҳали вақт бор. Роса уч кун. Шапкам тайёр. Ҳозирча хайр. — Кейин кета туриб Тоштанафгон утирилиб энсасини қашиганча қўшиб қўйди:

— Ҳозир сенга қандайлигини мен биламан. Агар шу тобда бир-биримиз билан етти маҳалла эшитадиган қилиб сўкишганимизда балки анча енгил тортардик. Лекин мени ҳам ўйлаб кўр, осонми менга. Сувга чукиб кетгинг келади, аммо яшаш керак. Яшасанг, тўкин-сочин яша. Иблислар бизнинг устимиздан тоза кулишди, етар энди! Болаларни мактабига бориш учун кийим-боши йўқ, қашшоқмиз, шаҳардаги иркит сангилардан фарқимиз қолмади. Йиртиқ чопон чўпонлармиз. Сизлар газеталарда ўша аблахларнинг орқасини ялайсиз, мана энди улар яхши билиб қўйишсин: биз энди бу бойвачча гўрсўхталарни ҳиқилдогидан оламир!

— Сен, нима, бошимга шапка кийсам, тамом, ҳаммасини тутиб бирёқли қиламан деб ўйлайсанми? Бундан ишқал ортса ортадики, асло камаймайди... Дунёга тўғри кўз билан қарамаяпсан.

— Э, қуриб кетмайдими ўша кўзи-пўзи, ишқали-пишқали... Бошимда шапка бўлади!

— Киймай бурун уйлаб кур.

— Ўзинг уйлаб кўр. Хўп, ҳозирча.

Ташвишлари янада ортган, тажанг ҳолда, бир-бирларини сира тушунмай ва мурасага келмай, тарқалишди. Бироқ ҳар икковлари ҳам ўзаро маҳкум эканликларини, Тиёншон тоғлари бағрида руй беражак воқеанинг оқибати нима бўлишини ич-ичларидан сезиб, ҳис қилишарди. У ерларда — даралар, ўнгирилларда, қоронғу горларда яшовчи қор қоплонлари ҳам ўзларига дахли бўлмаган ҳолда гаровга олиш воқеасига шерик бўлиб қолишлари мумкин эди. Лекин қор қоплонлари фикрлай ва муҳокама юрита олганларида ҳам, бу нарсаларни қаердан билишарди ахир?..

Дарвоқе, худди уша онда Арсен Саманчин ҳам ҳеч нарсани уйлагиси келмасди. Ҳар қалай, у ёлғиз ўзи қолиб, бир зум енгил хаёл оғушида гарқ бўлиб, ич-ичидан енгил тортиб хўрсинди, жуда чуқур хатарли гирдоб қаъридан бир зумга бошини кўтариб, қутулиб чиққандай, янги эҳтирослар оламига шунгиди. Аммо наҳот муҳаббат мана шундай ҳеч кутилмаганда, олдиндан мутлақо тайёргарлик кўрмай, куз очиб юмгунча бостириб кириб келиши мумкинми?

Ёки бу босқинчиликка шерик булишдек ёввойи хавф-хатар остида қолган унинг бечора кўнглига тақдирнинг инояти, инъоми эдими бу?

Элес эса унинг юрагидан нима кечаётганини худди билгандай кутиб турар, ўзи дарчадан бош суқиб чақирди:

— Мен бу ердаман, Арсен!

Маълум бўлдики, у худди шуни кутиб турган экан. Улар огизларидан бир огиз сўз чиқар-чиқмас, кўнгилдан бир-бирларини тушунишиб, қиз ҳозир опасининг уйига ўтадиган, Арсен эса «Нива»га ўтириб, ҳовлига қараб ҳайдайдиган, сўнг икковлари бошлари оққанча узоқ-узоқларга сайр қилгани кетадиган бўлдилар. Энг қувончлиси шундаки, қиз унинг хоҳишларига ҳамоғуш эди. Арсен ҳовлига етиб келганда, Элес тайёр, уни кутиб турарди. У елкасида мўъжазгина сумкачаси, қўлида

гитара ва энгил пар адёл кутариб, юзи табассумдан ял-
ял яшнаб чиқиб келди.

Улар ёнма-ён утириб жунаб кетдилар, бир-бирларига
тўймай қарашар, ўзларини бахтли сезишарди. Вафодор
«Нива» уларни қутли гилдиракларида бахтли йўллардан
олиб утарди. Ўша-уша борлиқ олам ўшалигича, яна айна
чоғда бошқача, одми назар билан англаб етиб бўл-
майдиган даражада эди. Улар эса қараб тўймас, хавас
қилиб тўймасдилар. Мана шу бирдан ўзгариб қолган
оламда ҳамма нарсалар ўзгача шуъладорлик касб этар,
суратдаги гузал манзара ҳар томондан ёритиб қўйил-
ганга ўхшарди.

Улар ёпирилиб келган бахтдан мастона бўлиб,
атроф оламга катта одамлардек эмас, худди болалардек
боқишарди; қизнинг ёши йигирма бешдан ошган, йигит
эса ўттизни поёнлаган, кўп яхшилик ва ёмонликларни
кўрган, бошларидан тўйлар, жанжаллар ва ажра-
лишларни ўтказган, эндиликка келиб ўтмишларидан
халос бўлиб, янги ҳаёт учун қайта туғилган эдилар.
Улар шу тобда ўзларини чулғаб олган муҳаббат эҳ-
тиросларидан ўзга нарсани кўрмасдилар. Бу сароб ўз-
ўзини алдаш эмасди, балки толе томонидан бир марта
бериладиган, жон ва жоманинг тажаллиси эди. Яқин
ва узоқ кўринган барча нарсалар, тоғ тизмалари ва
воҳалар, қуёш ва дарё, гилдирак тагига комрон тўшал-
ган тупроқ биргаликда бошлари оққан ёққа кетиб
бораётганликлари учун ҳам уларга улуг ва фаровон
бўлиб кўринарди. Элес ёнида меҳр таратиб ўтир-
ганлиги боис Арсен Саманчин мабодо муҳаббат икки
жон ўртасида ўзаро мавжуд бўлса, инсон тақдирлари-
ни кўрговчи ҳаётнинг олий ҳақиқати худди мана шунда
деб ўйларди.

Романтизм трагедиясиз одми ва ёлгон-яшиқ бир
наrsa деб ҳисобланади. Ундай эмас асло, романтизм-
нинг идрок йўли бошқача, қуёши бошқача, осмони
бошқача. Лекин бу бошқача оламни фақат муҳаббат
ато этилган зотгина билади. Бежиз айтилмаганки,
муҳаббат бу — юракнинг нурафшон бўлиши.

Арсеннинг елкасидан огир юк тушгандай бўлди, бу қандай рўй берганига ўзи ҳайрон қоларди. Ойдана туфайли анов иблис Эртош Курчални бунчалар ёмон кўриш, бунчалар азоб чекиш, бунчалар ўз этини ўзи ейиш... энди галати кўринарди. Боз устига Тошафгоннинг гаддор ва ёвуз мақсадига маҳкум ва тобе бўлиб утириш... Ва бирдан ҳаётида илгари бўлиб ўтган барча нарсаларни дабдурустдан унутиш, Элесга кўнгил бериш, унинг бир зумда ҳаётининг ажралмас қисмига айланиши. Афтидан, қиз ҳақиқатан уни халос этиш, тубсиз жар ёқасидан қутқариш учун ато этилмиш эди.

Арсенни чуллаган шоирона ҳисларга эш бўлиб, бахту қувончларга тўлиб-тошган ва буни яшириб утирмаган Элес тўлиқиб деди:

— Арсен, қара, бу тоғлар менинг муҳаббатимни кутган эди, шунинг учун ҳам мен тез-тез бу ерга келардим. Шундай бўлишига ақлим етмаса-да, мен ҳам интизор кутардим... Бизнинг бу тоғларда ривоят қилиб юришади, бунда Мангу қайлиқ саргардон кезади деб.

— Ундай дема, Элес, ҳозир йиғлаб юбораман!

— Вой, рулни маҳкам ушла! — кулди қиз. — Бирга кетаётганимиз қандай яхши!

Агар севишганлар бахтли бўлсалар, уларнинг ҳаётида аввал нима ўтган бўлмасин, бу мутлақо муҳим эмас. Ҳаммаси бекор қилинади ва ёпилган ишлар архивига жўнатилади, бинобарин, ҳаёт янгидан бошланади, ҳисоб янгидан очилади. Арсен шундай деб ўйларди. Фақат кўз тегмаса бас!

Бироқ у қанчалар бундай хаёлпарастликка берилмасин, кўнглидан дам-бадам бошқа фикр ҳам ўтардики, бахтнинг изидан доим фожианинг сира мудроқ билмас нигоҳи боқади. Демак, гулув-галаёнсиз бахт ҳеч қачон бўлмас экан-да. Мана, ҳозир ҳам дам-бадам бир хавотир юрагига ваҳима солади: араб қўноқларнинг аҳволи нима кечади? Уларни Тоштанафгон ҳақиқатан гаровга олса-чи? Яна бир карра уни бу йўлдан қайтаришга уриниб кўраман, кўнмаса-чи, унда нима бўлади? Автомат ўқталиб, қўноқларни ҳимоясига

оладими? (Бектур ога боя унга ҳам автомат беришини ваъда қилди). Босқинчиларни отиб ташлаб, кейин ўзи ҳам уққа учсинми? Ҳамма замонларда миллионлаган қашшоқлар ҳамиша бойларни кўролмайдилар, улардан нафратланадилар. Манави ғалати фикрни қаранг, шундай була туриб, ўзлари миллиардер бўлишни хоҳлайдилар. Дарвоқе, нима деб ўйласанг, ўйлайверасан, аммо нима қилиш керак, қандай йўл тутса, тўғри бўлади? Биз битта арқонга боғланиб бўлдик. Тош-танафгоннинг йигитлари ҳар нарсага тайёр, босқинчиликдан қайтишмайди. Катта пулнинг исини туйишди. Махлуққа айланишди. Аммо йиртқичлар ўлжани табиатнинг ўзидан олишади. Улар эса жиноят кўчасидан катта пул излашади. Тоштаннинг гапини қара, оғзингни очиб ўтирма, пайсалга солмай, бос! Минг афсус, собиқ синфдошим Афгон урушини кўриб тубанлашиб кетибди, глобализациядан диққат, кимни бўлмасин, жонини олишга тайёр. Туф-эй, аҳмоқ! Унут буларнинг барини, тупур ҳаммасига!.. Кутилмаганда, бошқа бир ҳаёт муждаси ёғиляпти, янги бир борлиқ уч бeryпти.

Улар аввало овул чеккасида жойлашган бензо-колонкага ўтишди, бу яқин орада Элеснинг бошқа опаси яшар, савдо-сотик ишлари билан Элес бу ерга тез-тез қатнаб турарди. «Нива»га ёқилги олишгач, улар йўлга тушишди. Йўлга чиқишда Арсен Саманчин машинани шундай бурдики, гўё тоғлар орасидан шаҳарнинг катта йулига чиқиб оладигандай кўринди. Машинани бир зум тухтатиб, ўйга ботиб ўтирди.

— Нима бўлди, Арсен? — қизиқиб суради Элес. — Биз ўша томонга борамизми?

Арсен индамади, бошини чайқади, жилмайди-да, қизнинг кузига тик қараб, ҳазилми-чинлигини билиб бўлмайдиган тарзда деди:

— Элес, агар қарши бўлмасанг, сени шаҳарга олиб кетмоқчи эдим!

— Ростданми?

— Ҳа, сени олиб қочмоқчиман, эски замонлардай. Нима дейсан?

— Нимага?

— Сен билан бирга бўлишни истайман.

— Олиб қочар журналист! Демак мени гитарам билан бирга олиб қочишдими аллақачон? — шўх кулди Элес. — Қойил! Орзуйим! Майли, йўл бошла! Машинанинг ўзи қаёққа боришни билмайди!

— Бўпти, келишдик-а? Лекин ҳозирча тоғларда бўлайлик. — Арсен Саманчин шу сўзларни айтиб, машина рулини дарё бўйидаги тўқай томонга кескин бурди.

У ёғи худди кино кадрларидай тез шитоб билан ўтди. Улар сокин маконга тез етдилар. Гитарани олишни ҳам эсдан чиқармай дарров жойлашдилар. Қуёш бу орада аср сари оғди, тоғлар аро илк напармон салқин тушди. Ёз фасли ўз етилган палласига кирган. Тоғ дарёси мангу силлиқ харсанглар узра отилиб шошади. Улар буталарнинг қуруқ шохларини йигиб, мўъжазгина гулхан ёқишди. Элес гоятда қаққон қиз экан. Ҳамма нарсани тез ва яхши уддаларди. Дарё соҳилидаги буталарнинг салқин соясига юмшоқ адёлни тўшадилар ва бир зумда уст-бошларини ечиб, улоқтириб, бир-бирларининг қучоқларига гарқ бўлдилар, қучоқлашиб, уларга меҳрибон кўк осмон сари қанот қоқиб учдилар, осмон уларга ҳавасланди. Улар ер бағрида эмас, бошни айлантириб юборадиган тубсиз самога кўтарилдилар, кейин яна бирваракай заминга қайтдилар, бу ерда табиат қучоғидаги ҳар нарса, ҳар бир қиёқ ва ҳар бир япроқ уларга монанду мос ҳаракатда эди: бошлари узра буталар дам юкори кўтарилар, дам бош эгиб пасаяр, теварақдаги гул-чечаклар сарсари эсанг шаббодада гоҳ ерга бўй чўзиб ётар, силкинар, титрар, гоҳ осуда тортиб, қаноат топиб майин ястанардилар... Табиат улар муҳаббатига беланчак бўлди. Айниқса, тоғлардан тиккасига шиддат билан тушиб келаётган асов дарё улар ишқига ҳамоҳанг, жўр бўларди. Дарё кўпирар, тошар, укирар, оҳ урар, инграр, кейин бирдан бир зум тин олар, кейин яна ишқий жунбушга миниб, қирғоқлар билан асов чўлпиллашарди. Қуёш эса ҳамон сарбаланд кўк юзида сузиб тоғ чўққиларини, ўрқачларни ўз порлоқ нурлари билан яллиглантирарди. Қушлар учиб кета туриб

лол муаллақ туриб қолишар, атрофда югуришиб юрган юмронқозиклар, бир дам тухтаб, бошчаларини айлантиришар, қулоқчаларини динг қилиб, қора нуқтадай кўзлари билан ялт-юлт қарашарди. Севишганлар эса жаннатда уларга ато этилмиш сониялардан беҳад лаззатланишар, уқтин-ўқтин қучоқларини бўшатиб, қўл ушлашиб дарёга тушишар, унинг шаддод оқимида роҳатланишар, сув сепиб ўйнашар ва уларнинг вужудлари шунчалар гузал эди, чехралари шунчалар шўх-шодон чарақларди! Кейин яна бир-бирларига асло тўймай буталар соясидаги жаннатий тушакларига юмалашар, куёш ҳам ўз йўлидан бир зум қолмай, тоғ уркакларига беозор ёнбошларди.

Мангу қайлиқ эса уларнинг бахт-иқболини юракдан туйиб, тогма-тоғ оша уларни қаршилаб учар, Элес гитарасини чалиб қушиқ бошлаганда, баланд чуққи узратин олиб, қушиққа қулоқ берди-да, йиглаб юборди, ичидан шивирлаган нидо чикди: «Мен ҳам шуни орзу қилган эдим... Қайда, қайдасан, сайёдим? Қачон, қачон топгайман сени?»

Улар ҳориб-толиб, қучоқлашиб утириб, жуда куп нарсалар ҳақида сўйлашиб олишди, лекин ўтмиш ҳаётлари тўғрисида чурқ этиб огиз очишмади. Энди вақт улар учун айни мана шу соатдан, айни мана шу кундан бошланарди. Арсен лутф қилди:

— Биласанми, — деди у, — мен манави дара энди Элес дараси деб аталишини истардим! Сен бунга нима дейсан? Мен жуғрофия идорасига шундай таклиф киритаман.

— Майли, бир уриниб кўр, Арсен. Кўрамиз кимнинг таклифи ўтаркин. Мен ҳам бу дарани Арсен дара деб аташни таклиф этмоқчиман! Бугун икковимиз худди ёш болалардек бўлиб қолдик. Кел, энди мен сени Арсенбек деб чақирай, сен эса мени Элесгул деб айт, болалигимда мени шундай деб чақирарди.

Улар куп нарсаларни гаплашиб олишди, бундай нозик ҳолатда қанчалар уринсиз бўлиб туюлмасин, ҳатто сиёсатга ҳам тухталишди. Бироқ ҳар ерда сиёсат

бор ва ҳеч ким уни четлаб утолмайди, ўз-ўзидан гап айланиб деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларига талаб сусайиб кетгани, бунинг оқибатида қишлоқларда қашшоқлик ва ишсизлик кучайгани, ишсизликдан угирлик, ичкиликбозлик каби ярамас одатлар авж олаётгани, ҳатто гиёҳвандлик урчиб бораётганидан куйиндилар. Одамлар ноиложликдан «Мерган» овчилик фирмасининг бизнесига илинж билан умид кўзини тикканлар, бу ерда ҳозирча иш бор, ҳақ тўлашади. Кўпларга бу қўл келяпти. Овулдагилар хориждан бой овчилар келишаётганидан хурсанд. Бу яхши эмас, десангиз, овулдагилар хафа бўлишади, деди Элес. Ўзинг урчукдай тўрт томонга югуриб чайқовчилик қиласан, озми-кўпми даромад топасан, нима, биз озроқ пул ишлаб олсак ёмонми? Арсен, амакинг катта одам, қанчалаб одамларга яхшилик қияпти. Лекин эртага нима бўлади?

— Ўзим ҳам чақирганларини эшитиб оёғимни қўлга олиб бу ерга етиб келдим, аммо жоним оғрийди, Арсен, — деб давом эттирди гапини Элес. — Ол, гитарани ушлаб тур, сенга бир умр қушиқ айтгим келади, — деди у яна Туёқ-Жарга қайтиш учун ўринларидан қўзгалганларида. — Биз экология ҳақида гапиришни яхши кўрамиз, ўзимиз эса...

— Гапларинг тўғри, Элес, буларни тушунаман, ўзим ҳам қийналиб юраман, — деб қизга қўшилди Арсен. — Бу ҳақда тўхтамай валдираймиз. Гапни дoston қиламиз. Сал пулнинг иси чиқса, эсимизни йўқотиб қўямиз, экология бир чеккада қолиб кетади. Сен бундан бекорга ўзингни яниб ўтирма, бунга сен айбдор эмассан. Ов қилмайсан-ку, фақат уйин-кулгини ташкил этиб берасан, холос. Мен эса овчилар ичида бўламан, Бектур огага сўз берганман, унинг устидан чиқишим керак.

— Тушунаман сени, Арсен, жоним. Мени қучоқла, мунча яхши! — Улар яна бир-бирларини бўсаларга кўмиб юборишди. — Лекин сен бу ишдан бош тортганинга, бу ерга, тоғларга келмаганинга ҳам, барибир... Қора қозон сенсиз ҳам вақиллаб қайнайверарди.

— Шошма-шошма! «Мерган»ни бир четга қўя турчи, лекин менинг кўнглим сезган эди, пайқаган, билган эдим сени учратаман деб! Аслида фақат сени деб келган эканман бу ерга, Элес.

— Оҳ, шу гапни айтишингни қанчалар кутгандим! Мен ҳам сени деб бу ерга келиб қолдим, Арсен! Туғри чиқди.

— Яхшиликсиз ёмонлик йўқ, деган гап рост экан. Уёғини айтсанг, бунинг учун тоғ қоплонларимизга раҳмат айтишимиз керак. Бу ерга бизни улар чақириб келди, — деб кулиб юборди Арсен.

— Ростдан ҳам барсларга ташаккур! — Улар яна қучоқлашиб, бир-бирларини ўпичларга кўмдилар.

— Қулоқ сол, Арсен, ахир сен барссан, мен эса барсойимман!

— Ростданми? Асли ўзи ҳам шундоқ.

Шунда кутилмаган бир фикр миясига ўқдай урилди ва у бир сония даҳшатдан қотиб қолди: «Агар биз ҳам барс бўлсак, унда ҳолимиз эртан нима кечади?»

Элеснинг ҳазилнамо гапи жуда муҳим бир мавзунга қўзғади. Кейинги кунлар ичида анча ташвишга қолган, гарчи бу ҳақда ҳеч кимга огиз очмаган бўлса-да, тоғ овулида овчилик тирикчиликнинг асосий манбаига айланаётганлиги уни хавотирга соларди. Аҳоли учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришнинг аҳамияти йўқолган, уларнинг бутун эътиборлари ёввойи ҳайвонларни овлашга қаратилмоқда эди. Агар шундай аҳвол давом этаверса, овчилик бизнеси бир неча йил ичида тоғлардаги барча жониворларни, охирги қарқарагача қириб ташлайди. Ҳаммасини ва биринчи галда қор қоплонларини қириб ташлагач, кейин нимани овлайдилар? Янги бозор иқтисоди шароитларида маҳаллий товарлар ишлаб чиқаришни йўлга қўймай туриб, қаншоқликдан қутулиб бўлармиди?

— Шуларни ўйласам, жуда қийналиб кетаман, Арсен, лекин бировга айтишга юрагим бетламайди. Биласанми, ҳатто араб овчиларининг келишига плакатлар кўтариб чиқсаммикин деган ҳаёлда эдим: «Қоплонларимиздан

қўлингни торт! Барсларни тинч қўйинг! Ёввойи ҳайвонларимизга тегманг, уларни сақланг!» Лекин буни хаёлга келтириб ҳам бўлмади — ўз одамларимиз тошбурон қилиб юборишади, бизнесни барбод қилишга сира йул қуйишмайди! Хорижий бойларга ов уюштиришдан бўлак ишлари қолмади! Йўқ, улар тушунишмайди ва аяб ҳам утиришмайди. Туттрими, Арсен?

— Ҳа, ҳозир шундай, гапингга қушиламан. Лекин яна бир сафар бундай ишга бош қўшса бўлади. Бу бизнес-овнинг палласини тутрилаш ҳам керак-ку, а? Ҳатто Афғонистонда ҳам гиёҳ далаларини қисқартириш учун бошқа экинларни купайтириш ҳаракатига тушиб қолишди. Ҳозир бу ҳақда куп ёзишяпти.

— Арсен, сен менга бахт эшигини очдинг. Дилларимиз бир-бирига пайванд бўлди. Шундай бир пайтда ўринсиз мавзуда гап очганим учун мени кечир. Лекин, биласанми, мен ўзимнинг тижорат ишларим билан турли ерларда бўламан, ҳамма қандайдир тарзда бозор иқтисодига мослашаётганини кўраман, лекин бизнинг тоғларда бўлаётгандек ваҳшиёна бир тарзда эмас. Хўп, бугун хорижий бойлар ёрдамида ҳосил кўтардик дейлик, кейин эртага нима бўлади? Фақат овга берилиб кетиб, меҳнат қилмай қўйсак — тез орада шип-шийдам бўлган, ўлган табиат ичида икки қўлимизни бурнимизга тикиб қолаверамиз. Кечир мени... Тилимга тош богласам бўлмайдим. Мен сени яхши кўраман. Сен бунга ишонасанми?

— Ишонаман! Кечирим сўраб утирма, бунга важ йўқ, Элес. Гаплашса арзийдиган мавзу, мен ҳам куп нарсаларни қўшимча қилишим мумкин эди, аммо кейинроқ гаплашармиз яна... Кетдик, қоронғу тушяпти. Ҳали гаплашадиган гапларимиз жуда кўп. Бир-биримизга яқин бўлиб қолдик, назаримда ҳаётимнинг янги мусиқаси чалинаётгандай.

— Арсен, мен орқага утира қолай, машина ҳайдашингга халақит бермай, гитарада янгича ва эскича куйлардан аста чалиб бераман. Майлими?

— Бўлмасам-чи! Бу ёлғиз мен учун концерт бўла қолсин. Жон қулогим билан эшитаман. Сени еткизгани учун тақдирга шукрона айтаман.

— Нима учун?

— Сабаб сен, Элес!..

Оҳ, бу ер сахна эмаслигини қиз билгандайди. Арсен Саманчинга сир бой бермай, ўзини тутиб ўтириш қанчалар қийин бўлаётганини англагандайди, илвирс ҳайдовчиларнинг нияtlари бузилгани, глобализмнинг ашаддий душмани, жоҳил, нодон Тоштанафгон ўзининг ҳарбий шапкасини кийишга тайёрланиб тургани, бу машъум гаровга олишнинг бошланиши экани, бунинг оқибати нима бўлиши, нима билан тугаши... Ўзининг қандай ишқал қопқонга тушгани... буларни ахир қиз болага айтиб бўлармиди оқизмай-томизмай... Бу қопқондан қугулишнинг иложи бормикин? Лаънат бўлсин шу ов бизнесига! Ҳаммани — одамларни ҳам, ҳайвонларни ҳам банди қилиб боғлади, ўлим ёқасига келтирди-қўйди. Аммо ишқ тилини бурро қилган чоғда ҳам, бу нарсаларни у қизга асло очолмасди, бунга журъат қилолмасди...

Кун охишлаб борарди. Табиат ошиқ-маъшуқларга мойил деган гап туғри бўлса, улар буни ўзлари ҳис қилиб кўрдилар. Ортга қайтишаркан, муҳаббат эвазига бутун теварак-атрофнинг масаррати уларга ҳамроҳлик қилди.

Тоглар оқшом палласини осуда улугворлик билан қаршилар, улар билинар-билинемас оқшом шуълаларига чулганар, қояларнинг ўткир ва шахд қирралари, чўққилар майин рангларга ғарқ буларди. Мусаффо кўк бағрида чўққиларнинг тизмалари ўзра мафтункор эркаланиб, оппоқ-оппоқ булутлар кўпирар, юмалоқ-ланарди.

Ўша кун на ел эсар, на ёмғир ёғар, на жазирама лоҳас қиларди. Бахтларига ажойиб-гаройиб, такрорланмас, ноёб кун бўлди.

Пастликка тушиб, «Нива» шошилмай оҳиста юриб борди, шошиладиган пайт эмасди — бир-бирларига мафтун севишганлар сайр яна давом этишини исташар-

ди, бу зериккандан вақтни шунчаки ўтказиш эмас, кўклардан иноят бўлган висол дамлари эди улар учун, бу онларни ҳар икковлари зору интизор кутган, ҳаётларининг энг қимматли дамлари каби қарши олган, шунинг учун нима ўтган бўлса, бари бирдан унутилган, зеро ҳозирги кун янги ҳаёт дарагини келтирганди. Яхшиликка бўлсин ишқилиб. Олдинда, баайни эртадан бошлаб уларни нима кутарди? Бу ҳақда улар ҳали ўйлаб кўришмаган эди — ишқий ҳаяжонлар ичра, олдиндаги айрилиш олдидан улар ҳеч нарсани ўйлашни истамас, тўлгин бир бахт борлиқ дунёларини қамраб олган эди.

Элес орқа ўриндиқда ўтириб, гитарани оҳиста чертар, Арсен таниш оромбахш оҳанглари жон қулогига жойлаб, «Нива»ни куп бора утилган йўллардан ҳайдаб борар, йўл энди унга бошқача нотаниш бўлиб туюлар. Зеро бу йўлдан у тамомила янгичаланган одам сифатида, суюкли маъшуқаси билан бирга ўтар, бинобарин, шунинг учун у бошқа нарсаларга чалғишни, жиддий нарсалар устида бош қотиришни кўнглига ситдирмасди.

Ўқтин-ўқтин улар бир-бирларига шўх ҳазил-мутойиба қилиб, димоғларини чоғлашар, бир-бирларини ҳали огизларидан сўзлари чиқмай туриб, тушунишарди.

— Машинани бирдан шаҳар томонга буриб юборсам, кейин нима бўлади? Сен нима дейсан? — сўради Арсен тез орқасига ўтирилиб.

Элес унга яқин сурилди-да, эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Қачон десанг, мен тайёрман!

Ушбу фароғатли дамларда Арсен Саманчин бир нарсага жуда ҳайрон қолди: уни тинимсиз таъқиб қилган ўч олиш ҳақидаги ёвуз ҳаёллар аста-аста чекинди, у кулфатдан узоқроқ туришни, уни бутунлай унутишни истаб қолди.

«Даф бўлсин ўша ярамас Курчал! Юлдуз бўлиб кетган бўлсаям усиз, Ойданасиз яшаш қўлимдан келади, ҳа, қўлимдан келади. Қанчалар арзимас бир одамга, тентакка айланиб ўтирибман-а. Бас! Тутади! Ҳаётнинг

бошқа қувончлари ҳам куп!» — деб уйланарди у. Яна бир нарса хаёлидан ўтди: «Мангу қайлиқ эса ҳеч қачон унутилмайди. Нафсиламрга, мен энди янги куч билан ишга киришсам бўлади...»

Арсен Саманчин Элесга уйланиш ҳақида жиддий ва асосли фикр юритарди. Уларнинг феъл-атворлари ҳам, ҳаётга бўлган қарашлари ҳам бир-бирларига монанд эди, бу шундоқ ҳам кўзга ташланиб турарди. Элес анча-мунча ўқиган, эъзоз-икромли, юлдузи иссиқ, рағбати ичига сигмас, шунинг учун ўзини тижоратга урганди; Бориға шукур қилиб, чой ичиб, савдосини қилиб мамнун ўтиришни хаёлига ҳам келтирмасди. Дарвоқе, Элесга уйланса, қариндошларнинг таъна-ю дашномларидан ҳам қутуларди. Айниқса, «Черчилл амаки» Бектур оға, Ардак ва бошқа яқин оға-ини, туғишганларининг бошлари осмонга етарди. Албатта, ҳали янада муҳим бошқа масала ҳам бор — Элеснинг ўзи бундай тақдир узгаришига қанчалар тайёр ва қанчалар розилик билдираркин? Ахир унинг ўз муаммолари бўлиши мумкин-ку. Эр киши сифатида, албатта, биринчи бўлиб ўзи оғиз очади. Қизнинг рози-ризолигини олиши керак...

Албатта, бояғидай ҳазил йўсинида эмас, жиддий қилиб, мана ҳозирнинг ўзида, то «Мерган» фирмаси ишлари билан бу ерда юрар эканлар, оғиз солиш мумкин, деб фикр қиларди у Элеснинг ёқимли хонишларига қулоқ тутганча. Бироқ бахт учун доимо тўлов тўлашни талаб қиладиган ҳаёт унинг ниятлари йўлида тўсиқлар қўйишдан тўхтамасди. Арсен Саманчин Тоштанафгон ва унинг йигитлари томонидан тайёрланаётган ёвузлик ҳақида ўйламасликка ўзини қанча мажбур қилмасин, лекин барибир бу нарсадан сира қочиб қутулиб бўлмасди; у ҳамон Тоштаннинг эси кириб қолар, олдида миллион-миллион доллар пуллар жилва қилиб, им қоқиб турган эса-да, кўз кўриб қулоқ эшитмаган бундай фитнага йўл қўймас, бадниятидан қайтар деб ўзини ишонтиришга уринарди. Ахир жонажон қишлоғига қанчалар оғир кулфат, машмаша-

лар келтириши, мамлакат обрў-эътиборига халқаро миқёсда кетмас доғ туширишини ниҳоят тушуниб етар, бир марта келадиган имкониятдан фойдаланиб қолиш фикридан воз кечар, инсофга келар, деган ожиз бир илинж кўксининг бир бурчини асло тарк этмасди.

Сийқароқ бир гап бўлиб эшитилади-ю, лекин ҳар сафар чигал шахсий тугунларни ечишга тўғри келганда, шунга ишонч ҳосил қиласанки, ҳар ҳолда биз яшайдиган дунё жуда галати қилиб ясалган. Яратилишдан зиддиятлар-ла йўргакланмиш ҳолда, ҳамон улар ичида чалкашиб ётади.

Тоштан ўзини глобализмнинг душмани қилиб кўрсатади. Аммо бу душманлик — террорнинг бир тури. Қаранг, унинг ўзига қандай баҳона топганини.

Марксчилар уни қўллашган буларди. Бежиз эмасдир бир сафар унинг тоғларнинг ўз Че Геварраси бўлиши керак деган сўзлари. Лекин Че Геварра қаёқда-ю, у қаёқда! Доллар сел тошқини ўз йўлида ҳар қандай гоёлар ва қарашларни оқизиб, суриб кетишга тайёр турганда, қани уни йўлидан қайтариб, ишонтириб кўринг-чи.

Адашиб-улоқиб кетишди бу манглайи шўрлар. Қашшоқлик ботқоғига ботиб ётишни ким ҳам хоҳлайди дейсиз боз устига!

Булди, бас! Тупур буларнинг барига ва туёғингни шиқиллатиб қол! Қаёққа борсин? Сен жонингни қутқариб кетарсан-а, бошқаларнинг ҳоли нима кечади? Унинг калласига сира ақл бовар қилмас фикрлар келарди. У Элесни кулдириш учун, машина тормозини босди, юзига ясама жиддий тус бериб, сўради:

— Мабодо қандайдир сабаблар билан мен тоғларда яшагани қолсам, горларда ғариб бўлиб юрсам, сен бунга нима дердинг?

Элес бу сўздан ўзини йўқотиб қўймади, унинг орқасидан елкаларини қучоқлаб бағрига маҳкам босиб, жавоб берди:

— Агар бирга булсак, мен тайёрман!

— Бу жуда жиддий, Элес. Менинг ёнимга ўт. Ўн чақиримча йўл қолди, гаплашиб кетамиз.

У «Нива»ни тўхтатди, Элес дик этиб машинадан тушиб, олдинги ўриндиққа утирди, шу заҳоти унинг кўнгли яна таскин топди.

— Нима, сен ростдан ҳам горда яшашни истайсанми?

— Ким билсин! Яхшиси, сен айт-чи, қандай қилиб дарров у ерда мен билан бирга яшашга журъат этдинг? Ибтидоий ҳаётдан қўрқмайсанми?

— Ахир, Арсен, сен сезмаяпсанми, сенга жуда-жуда ёқишни истайман?

— Мен эса, сенга.

— Ундай бўлса, нима қилибди, тоғларда яшайверамиз, бир-биримизни севамиз... Лекин барибир сен менга ўзинг айт-чи, горда кун кечирадиган бўлсак, сен нима иш билан шуғуланасан?

— Ўз устимда ишлайман. Сенга маърузалар уқийман. Тангривийлик деган таълимот бор. Унинг тарафдорлари кўк осмонга талпинадилар.

— Буни бу ернинг муллалари билиб қолишса, келиб горнинг оғзига тош қалаб кетишади. Унда нима бўлади? Лекин горда бир ўзинг бўлмайсан, мен ёнингда қоламан.

— Унда хавотирга ўрин йўқ. Муллаларнинг бошқа ишлари кўп, ўзларига етиб ортади. Бир дарвеш билан нима ишлари бор? Дунёнинг ташвишини қилишсин.

— Менинг дарду ҳаёлим фақат сен. Бутун олам деганда фақат сени тушунаман!

— Дарду ҳаёлим деганда нимани назарда тутасан?

— Мен фарзандлик бўлишимизни жуда хоҳлайман. Болангни етаклаб юрсам дейман. Болаликдан сенинг гордаги маърузаларингни эшитиб катта бўлсин.

— Мен тайёр. Шундай бўлишини кўкдан тилайман. Элес, сен мени маъзур тут, агар уринсиз сўраётган бўлсам, айт-чи, бола қўрганмисан?

Элес тилини тишлаб қолмади, дарҳол қисқа жавоб берди:

— Йўқ, эҳтиёт бўлганман.

— Энди эҳтиёт бўлиб утирма.

— Ундай бўлмайди. Аксинча, мен ҳам кук осмондан сурайман, бизга чиройли бир ўғил ато этсин.

— Қиз бўлса ҳам менга бир дунё севинч!

— Менга ҳам! Қизчалар болаликдан ақлли-хушли бўлишади.

— Турган гап! Ана, ҳамма гапларни келишиб олдик, ният ҳақида қогоз имзолашгина қолди, — дея ҳазиллашди Арсен.

— Олийжаноб ниятлар! — деб таъкидлади Элес.

— Унда протокол тайёрлаймиз.

Олисдан овулнинг қораси кўринди. Қоронғу туша бошлаган, ҳаммаёқда чироқлар ёнган эди. Шунда бирдан телефон жиринглади.

— Вой, мени чақиришяпти! — дафъатан силкинди Элес ва орқа ўриндиққа энгашиб, у ерда ётган курт-касининг чўнтагидан кичкина телефонини олди.

— Лаббай? Сенмисан, Зайнаб? Ҳа, мен тоғда юрган эдим, у ёқда телефон уланмайди, ҳозир Туюқ-Жарга етиб келяпмиз. Ҳа, эшитяпман. Хўп-хўп, мен ўзимнинг факсимга жавоб кутаётган эдим, нима бўлди? Ўн туқ-қизинчигами? Шунча тез? Яхши, ўйлаб кураман, кунгироқ қиламан. Хўп-хўп, албатта, икки соатлардан кейин. Ҳозирча, Зайнаб.

Элес қул телефонини яна чўнтагига солиб қўйди. Авлиёота яқинидаги Чулган шаҳарчасидан бирга тижоратга борадиган дугонаси кўнгироқ қилибди. Улар тўрт шерик экан, Элес уларга бошчи экан, худди пионер-вожатийдай, деди Элес. Саратовда майда улгуржи савдо маркази бор, шу ёққа бориб келишлари керак. Турлитуман товарлар харид қилишга шартнома тузишган, уларни олиб келиб бу ердаги дуконларга, бозорларга тарқатишади.

— Нима, кетасанми? — суради Арсен хавотирланиб. — Истасанг, сени ўзим олиб бориб қўяман?

— Йўғ-ей, овора бўлма. Авлиёотадан поездда борамиз. Фақат мен бизни Саратовга бир ҳафтадан кейин чақиришади, деб уйлаган эдим, энди эртага боришга тўғри келяпти.

Улар жим бўлиб қолишди. Арсен машинани тўхтатди. Эртақ каби қисқа жаннатий умр сонияларига бирдан кутилмаганда кундалик жўн ҳаётнинг ташвиши бостириб кириб келди. Бундай қараганда, ажабланарли жойи ҳам йўқ, ҳар кимнинг ўзига яраша иш-ташвиши. Аммо улар ўзларини баногоҳ кўкдан қаттиқ ерга қулаб тушгандай сездилар. Ҳар ҳолда, бу беш сониягина давом этди. Элес ишчан оҳангда деди:

— Арсен, мен шерикларимга телефон қиламан. Бу сафар Саратовга менсиз бориб келишсин.

Аммо Арсен унга ортиқча муаммо туғдиришни хоҳламади.

— Мен билмаслигим мумкин, Элес. Лекин менимча ўртадаги шартлашувни бузишнинг ҳожати йўқ.

— Арсен, — деди Элес унинг елкасига қўлини қўйиб, — иккимиз учун ҳар нарсага боришга тайёрман.

Улар ҳозир бир-бирларини худди денгиз узра икки чагалайдек, сасланишлардан, қанотларининг енгил, билинар-билинемас ҳаракатларидан тушуниб етишарди. Шундай бўлса ҳам, Арсен Элесни унинг опасининг уйи олдида тушириб қолдиришдан аввал мен бундан буёнги ҳаётимни сенсиз тасаввур қилолмайман, деб айтиш, тўғрироғи, шунга ишора қилиб қўйишни зарур деб топди. Лекин у моторни учириши биланоқ яна телефон жиринглади. Бу сафар Арсеннинг телефони чақирмоқда эди. Хўжайин экан. Қаердасан, деб сўради. Туяқ-Жарга ҳоким Жонишбоев келди, деди. Расмийт юзасидан мўътабар чет эллик меҳмонларни ҳоким ҳам кутиб олиши, қутлаши керак экан. Пайсалламай, тез идорага етиб кел, деб талаб қилди хўжайин. Ҳоким билан эрта-лаб Авлиёота аэропортига бориш йўл-йўриғини келишиб олиш керак бўларкан.

Кундалик юмушлар мана шу тарзда уларнинг мафтункор дунёларига яна бир карра эшик қоқиб кирди. Шошилишга туғри келди. Доим телефон орқали боғланиб туришга келишишди. Арсен синамоққа шу ернинг ўзида Элеснинг телефон рақамини терди, шу заҳоти телефон овоз берди.

— Ҳурматли Элес Ботировна, — таъкид оҳангида иззат-ҳурмат билан чақирди Арсен, — ташвишга қўйганим учун узр. Бу каминангиз Арсен Саманчин. У сизга қўнгироқ қилмай туролмайди, сизсиз яшолмайди. Лаббай, Элес Ботировна?

Элес Ботировна оҳиста кулиб қўйди.

— Ҳа, ҳурматли, Арсен Саманчин, мен ўзим сизга телефон қилиб тураман. Қўнгироқ қилмагунча тинчимайман. Раҳмат сизга, Муҳаббат Муҳаббатович!

Улар телефонларини ўчиришиб, худди мангуга айрилаётгандек бир-бирларининг кўзларига боқдилар.

— Мен кутаман! — деди хайрлаша туриб Арсен Саманчин.

— Мен ҳам кутаман! — жавоб берди Элес.

Арсен пастга тушиб, чопиб айланиб ўтди-да, Элесга эшикни очиб улгурди, ҳовли ёқасида ним қоронғуда улар яна юзма-юз туриб қолишди. Шу дамда Арсен энди Элессиз сира ҳам яшай олмаслигини англади.

— Мен ҳеч кетгим келмаяпти, — деди Элес. — Қизларни кўндиришга ҳаракат қиламан.

— Майли, ўзингга қара, Элес. Иложини қилсанг, яхши. Бўлмаса, уч-тўрт кун ҳеч гапмас, ўтади-кетди. Сенсиз бу ердан кетмайман.

— Балки Саратовдан тўғри Бишкекка келсаммикин?

— Вокзалда кутиб оламан. Фақат қўнгироқ қил. Агар ов тез тутаса, бош устига, мабодо чўзилса — яна бир тадориғи бўлар.

— Ҳа, тушунаман.

Улар бир-бирларини суюб, маҳкам қучоқлашиб хайрлашишди.

Арсен Саманчиннинг «Нива»си кўздан йўқолмагунча Элес қўлини силкиб турди. Арсен эса Элеснинг қомати кичрайиб то кўринмай қолгунча ён ойнадан кўзини узмади.

Арсен анча нарилаб кетгачгина, бирдан ҳаммаси лоп этиб эсига тушди ва бирдан жарга қулагандай бўлди: ҳеч нарсага қарамасдан муътабар меҳмонлар гаровга олинса, унда аҳвол нима кечади? Буни ахир

ҳеч кимга оғиз очиб айтиб бўлмайди-ку, ҳатто Элесга ҳам... Айтсанг, кўчки ҳамма ёқни вайрон қилиб ташлайди, «Мерган» фирмасидан ном-нишон ҳам қолмайди. Айтмасанг — ундан ҳам баттар... Нима қилса бўлади?

Арсен Саманчин овчилик идорасига келиб, хўжайиннинг кабинетига кириб бораётганда, қабулхонада ёрдамчилар орасида Тоштанасфгон ҳам турганлигини кўрди. У биринчи бўлиб саломлашди:

— Салом, Арсен, етиб келдингми? Юр, хужайин кутиб қолди. — У ҳеч нарса бўлмагандай Арсенни қўлтиқлаб олди. Эшик олдида сўради:

— Ҳокимнинг исми шарифини биласанми?

— Йўқ. Яхши таниш эмасмиз.

— Кўрчубек Олтаевич. Жонишбоев Кўрчубек Олтаевич. Эслаб қолдингми? Яна бир гапни билиб қуй: ҳоким ўз идораси номидан меҳмонларга совга тайёрлатган: иккита бургут.

— Тушунарли. Сен бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Нима қилардим? Мен оддий ҳайдовчи эмасман, муҳим ишлар чиқиб қолганда хўжайин доим мени чақиради.

— Маъқул.

— Элес билан яхши ўйнаб келдингми?

— Сенинг нима ишинг бор?

— Қўйсанг-чи! У яхши қиз, жуда сен боп.

Шу тариқа кабинетга кириб боришди. Одатта кўра Арсен Саманчин дастлаб ҳоким билан бориб кўришди. У басавлат, тўладан келган, ёши қирқлардан ошиб қолган, костюм кийиб, бўйинбоғ таққан киши экан. Қандайдир анжуманларда бир-икки бор кўришганликларини эслади. Кейин амакиси Бектур оға билан саломлашди. Гапни ҳоким бошлади:

— Сени бу ерда кутиб турган эдик, Арсен. Баъзи бир нарсаларни каллалашиб олишимиз керак.

— Бош устига, Кўрчубек Олтаевич. Менинг асосий ишим — таржима қилиб беришдан иборат. Сўзма-сўз тилмочлик қиламан.

— Биламан-биламан. Таржимонсиз бу ерда иш битмайди. Бироқ биз учун фақат тилмоч эмассан, Арсен. Амакинг Бектурган ога шундай хурмат-этиборли одам. «Черчилл ака!» Фахрлансанг арзийди! Бойакамиз илгари колхоз ишларини ҳам боплаган, энди бутун овчилик унинг қўлида. Архарлару барслар измидан чиқмайди. Сен эса матбуотнинг етакчиларидансан! Матбуот хони десак ҳам бўлади.

Бу ҳазилга ҳамма кулди. Кейин обдан жиддий гап кетди. Купроқ ҳоким фикр билдирди.

Дастлаб у бургутларни меҳмонларга тортиқ қилиш маросимини қандай ташкил этиш устида маслаҳатлашди (араб бойлари тоғ бургутлари ва лочинларини ҳаддан зиёд яхши кўришади, Узангилаш овчи қушларини ўз юртларига жон-жон деб олиб кетишади). Қушлар тантанали суратда туҳфа этилади: бошига калпоқ кийдирилган бургут меҳмоннинг чарм қўлқоп кийган қўлига қўлма-қўл тутқазилади, қуш ўткир чангали билан қуноқнинг қўлини яралаб қўймаслиги керак. Масала бургутларни қай йўсинда тақдим этишга бориб тақалди: Тақдимни улар Туюқ-Жарга келганларида ўтказган маъқулми ёки овдан кейин юртга қайтаётган чоғларида берган яхшироқми?

Тоштанафгон шоша-пиша ўз фикрини билдирди: меҳмонларни улар учун энг муҳим ишдан, яъни овдан чалғитмайлик, туҳфани эса ҳаммаси тугагандан сўнг жўнаб кетишлари олдидан расм-русмларини қилиб топширса ўринли бўлади. Уни Бектур ога ва бошқалар ҳам қўллашди. Ҳоким Жонишбоев ҳам бу фикрга қўшилди. Бундан дадилланган Тоштанафгоннинг тили ечилди — яъники, туҳфа топшириш маросимини эски одатимиз бўйича утказайлик. Маросимда шаманлар қатнашсин. Овчиларнинг расм-одатларини бажо келтиришсин.

— Бизнинг шундай шаманларимиз бор. Овчилик расм-русмларини боплаб ўрнига қўйишади, қўшиқларини айтиб аласлашади. Уларда нималар дейилганини меҳмонлар билгиси келса, ана унда сен, Арсен инглиз-

часига боплаб ўгириб турасан. Балки олдиндан шаманларнинг айтимларини эшитиб кўрарсан, уларнинг алмойи-алжойи сўзларини ағдариш осон эмас.

— Майли, ўйлаб кўраман, — деб гаши келиб жавоб қилди Арсен Саманчин Тоштанафгонга нима бўлганлигини англолмай. «Наҳот фикридан қайтган бўлса? Қандай зўр бўларди-я! Аммо лақиллатаётган бўлса-чи?»

Тоштанафгон эса унинг саросимага тушганини кўриб, баттар чалғитишга зўр берди — Шамолбош лақабли алламбало шаман ҳақида нақл қилишга тушди.

— Бизнинг Туюқ-Жар томонларда, бир шаман бор, Кўрчубек Олтаевич. Бунақаси бошқа ҳеч ерда топилмайди. Бектурган оға, сиз биласиз-ку, Шамолбошни. — Оға кулиб бош қимирлатди. — Арсен, сен ҳам эшитган чиқарсан? Овулда каттадан кичик ҳаммага отнинг қашқасидай маълум. Агар бир очилиб кетса, унга тараф йўқ! Ана унинг аласлашини кўринг! Дикир-дикир рақс тушади, осмонга сапчийди, сакрайди, гур-гур қичқиради:

Курмайсизми сиз ахир
Тогларнинг қулашини?
Курмайсизми сиз ахир
Дарахтлар ағнашини?
Курмайсизми сиз ахир
Дарё оқар тескари?
Булар менинг измимда
Пода қилиб ҳаммангни
Оғилимга хайдайман!
Йиқилинг оёғимга
Йиқилмасанг, инжима!
Шамолбошман — зўр кучим!
Шамолбошман — зўр кучим!

Ҳамма кулиб юборди. Район ҳокими Жонишбоев хушчақчақлик билан деди:

— Сенингча ўша Шамолбошни меҳмонларга курсатсак бўладими?

Аммо Бектурган оға оёғини тираб туриб олди:

— Ҳеч кераги йўқ! Яқин ҳам йўлатма! Шамолбош ҳар хил қилиқлар қилади, қўрқитади, алжирашларини ўтириш керак. Нима дейсан, Арсен, бунақа қаланги-қасанги ишларга ҳожат борми?

— Ағдариш — қийин эмас. Аммо бургут совға қилиш — тантанали маросим, чалкашиб ўтирмайлик.

Бургут — жиддий, сипо қуш, тўти-мўти бўлса, бошқа эди...

Барча хахолаб кулди. Кейин гап асосий ишга ўтди. Ташқарига қоронғу тушди. Бектур оға сигарасини «Черчиллчасига» тутатиб, район ҳокимига энди негадир «Жаабарс режаси» деб аталган ишни баён қилиб берди. Ҳамма ўзининг иш дафтарига шундай деб ёзди: «Жаабарс режаси». Унда шулар батафсил қайд этилди: аэропортда меҳмонларни кутиб олиш; уларни Туюқ-Жарга кузатиб келиш; жойлаштириш; қўриқчиларга ҳозир йигилишиб ўтирган кабинетни бериш; эрталабки нонушта ва тоғларга чиқишга ҳозирлик. Тоғларда қуналга манзили тайёрлаб қўйилган — меҳмонларга алоҳида чодирлар ўрнатилган, барча қулайликлар кузда тутилган ва муҳайё қилинган. Дараға етгунча автомашиналар ҳозирланган, Катардан юк тайёрасининг бортида Америкада ясалган «Хаммер» машинаси ҳам келади ва меҳмонларга хизмат қилади. Кейин автомашиналар ўтолмайдиган тоғ ичкарасига ҳамма отлиқ боради, отлар бари йўлга шай, тақа урилган. Энг охири пиёда юрилади, қоялар, жарлардан яёв ўтилади, лекин энди бу овчиларнинг ўзларига боғлиқ. Район ҳокими билан учрашувда «Жаабарс режаси» бўйича тўланадиган ҳақлар ҳақидаги маълумот ҳамманинг димогини чоғ қилди. Унда барча харажатлар, жумладан, ёқилги, отлар ва эгар-жабдуқларнинг ижарага олиниши, ҳатто гулханга қаланадиган ўтин-чўп ҳам назарда тутилган, бу ҳақиқий маънодаги бизнес-режа эди. У туюқ-жарликларга қаттиқ таъсир қилди. Улар ҳам энди бозор асли нималигини англадилар. Ҳар бир қадамнинг пул.

Одамларнинг кайфияти кўтарилди. Район ҳокими қизиқиб, Бектур огадан суради:

— Беке оқсоқол, режа яхши уйланиб тузилибди, лекин «Жаабарс» деган номни қаердан олдингиз?

Сигарасини бурқситиб, Бектур оға жилмайди:

— Жаабарс тўғрисида бизда шундай қўшиқ юради, бу ерда уни ҳамма билади. Арсен, сен бир мақолангга буни ёзган эдинг шекилли?

— Шундай, Беке, халқ ижоди ҳақида ёзган эдим.

— Азиз Курчубек Олтаевич, ўша қўшиқнинг бари сўзлари эсимда қолган, рухсат берсангиз, айтаман:

Учиб борар Жаабарс тоғдан-тоққа,
Ўлжа олиб судрайди ағдан-баққа.
Босиб ўлжа хурсанд бўлиб ириллар
Зур куч ёғар, узун думи дириллар.
Алай қудрат сизда бўлсин, йигитлар,
Орамиздан чиқсин шундай мардлар, бас.
Қоплонларки, оти бўлғай Жаабарс...

Район ҳокими чапак чалди:

— Ана, қаранг маънони! Жуда қизиқ! Бундан чиқди, оқсоқол Беке, ҳақиқий Жаабарс ўзингиз экансиз, яшанг!

Бектур оға елка сиқди.

— Унчалик эмасдир. Бизнесга келганда, балки юртимизда бир нарсалар қилаётгандирмиз. Аммо ҳақиқий Жаабарс ботирлар булар — ёшларимиз. Манави бизнинг Тоштанафгонни олинг, агар қор илвирсларини топиб, ҳайдаб келса, асил ботир Жаабарс шу! Ботир йигит!

— Раҳмат, раҳмат! — деб ғулдирарди ўзидан мамнун Тоштанафгон.

— Яна битта Жаабарс ботиримиз, бу яна Арсенбой, тил билгич йигитларимиздан, менинг жияним!

— Менинг нимам Жаабарс! Мен бир неча кунга ёлланган таржимонман, холос. Таржимонлар ботир бўлмайдилар, — лутф қилишга уринди Арсен Саманчин.

Кулишди. Хайрихоҳлик ва дўстона самимият илвирс ови арафасида одамларнинг кайфияти анча кўтарилганидан дарак берарди. Саҳнага асосий иштирок-

чиларнинг чиқишигина кутиларди. Уларга омад кулиб қарайдими, йуқми, бу кейин маълум бўлади, ахир тақдир нимани раво кўради — ўзи билади, ҳар қалай бу фақат овчиларгагина эмас, ов қилинувчиларга ҳам тула тааллуқли. Ҳозирча барча ишлар жойида эди.

Район ҳокими Жонишбоев қайтаётиб хурсанд эди. У мўътабар меҳмонларни кутиб олиш учун тўғри аэропортга борадиган бўлди. У ерда маҳаллий ҳокимият номидан уларни қутлайди, бургутларни қандай ва қачон топширишни йул-йўлакай ҳал қилади, ахир овнинг неча кун давом этиши ҳали маълум эмас, унинг фикри шундай.

— Бунга араб қуноқлар қандай миннатдорчилик билдиришади, буни қандай қарши олишади бу — уларнинг уз иши, меҳмон ўз оти билан меҳмон-да, — деб одоб билан тушунтирди Бектур ога.

Барчалари ҳокимни кузатиб чиқишди.

— Раҳмат, — деди у хайрлаша туриб. — Чой ичдик, суҳбатлашдик, соат тўққиз бўлиб қолди. Мен бораё энди, — деб у соатига қаради. — Вақт тез ўтиб кетди. Қизиқ суҳбат бўлди. Жуда фойдали маслаҳатларингизни эшитдим. «Жаббарс режаси» ёмон эмас, узоқни кўзлайди. Хўп, хайр, Бектур оқсоқол, аэропортда куришгунча. Омадларингизни берсин!

Кучоқлашиб, қўл олишиб, хайрлашибди. Юртдошларининг очиқ чехралари Арсен Саманчинни ўзига ром қилди. Бунда бизнеснинг ҳам ўз ўрни бор, деб ўйларди у. Ахир бошқасини бир чеккага қўйиб турганда ҳам, нефт магнатлари бўлмиш ўта бадавлат кишиларнинг саховатига умид боғлашар, шунинг учун ҳокимдан тортиб барчалари бу ишга қайси бир тарзда ўзларини дахлдор қилиб кўрсатишга савқи табиий билан уринишарди.

Лекин бу одатий ҳаётнинг тушунарли бир йўриғида. Бироқ Тоштанафгоннинг ўзини тутиши кишини ажаблантирарди. У ўзини шунчалар манфаатдор, фаол ва қадрдон қилиб кўрсатардики, қандай ёвуз фитнани (бу ҳам маълум маънода бозорга дахлдор) амалга ошириш ниятида юргани ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам

келмасди. Наҳотки, унинг виждони уйгонган бўлса? «Илоҳим, яхшилик томонга ўзгарган бўлсин-да», — умидворлик билан ўйланди Арсен Саманчин. Бироқ юрагини хавотир тарк этмас, яхши ўзгариш рўй берганини тасдиқловчи бирон ишорани кутар, тўғридан-тўғри савол беришни истар, аммо ҳозирча бунинг иложини қилолмасди. Бунинг устига Элесдан ташвишланар, унга қўнғироқ қилишни мўлжаллар, лекин бундан бурун барибир Тоштанафгон билан гаплашиб олишни зарур деб биларди. Тоштанафгон эса ҳоким ҳамда Бектур оға билан хайр-хўшлашиб, оти бойлоқда турган отхона ёққа юрди. У отни қозикдан бўшатиб, энди эгарга ўтираман деб турганда, Арсен Саманчин онига келди.

— Қулоқ сол, — тўхтатди у собиқ синфдошини, — анови ҳарбий шапкангни кийиш масаласи нима бўлди? Уни киясанми?

— Хавотир олма. Ҳаммаси жойида бўлади.

— Жойида бўлади деганинг нима ўзи?

— Айтдим-ку, хавотир олма! Бас! Шошилиб турибман.

Тоштанафгон собиқ синфдошини шундай ажаблантириб жўнаб кетди. Буни қандай тушунса бўлади? Ҳозиргина у тавбасига таянгандай, кўк осмонга тиз чўккандай бўлиб, шунчалар сертавозе ва мулоийм кўринган эди; қаранг, энди унинг гапиргиси ҳам келмайди. Бир чеккаси, уни тушуниш мумкин, миридан сиригача хўб ишлаб чиқилган режасидан қайтиш осон эмас, бу ундан жуда катта матонатни талаб қилади, шу боис андак тажанглиги тутиши табиий. Худо хайрини берсин! Эси кириб қолса ажабмас. Овда, яхшиси, ўзини Жаабарс ботирдай кўрсатсин.

Арсен Саманчиннинг ўзига ҳам осон тутиб бўлмасди, атрофида бўлаётган воқеалар билан муроса қиламан деб, ўзини гоятда ноқулай сезарди. Ахир бундай овчилик тадбиркорлиги табиатга қанчалар огир зиён етказиши ҳақида ҳеч кимса миқ этиб огиз очмади. Садкаи-сар дегандай эди ҳамма. Шундай ноёб ва ишлари юришиб

турган бизнес соҳибининг жияни ва яқин қариндоши бўлгани учун Арсеннинг ўзи ҳам тили бойланган, миқ этмай камтарона утирди. Бозор иқтисоди ўзининг кенг ёйилган турларига одамларнинг ўзинигина эмас, уларнинг юракларини ҳам илантириб олади. Боягина Бектурган оға бир воқеани ҳикоя қилиб берди. Кундуз кун қандай иш-юмушлар борлиги билан қизиқиб келган овулдошлар орасида шу ерлик бир қизикчи ҳам бўлиб, у жуда ғалати фикрни айтган. Унингча илвирс оғи майда арзимаган бир иш экан. Бошқа бир зўрроқ нарсани уйлаб кўрайлик. Нега тоғлардаги қорларни сотиш мумкин эмас? Нима деб вадираяпсан, эсингни едингми? — деб дашном берган Бектурган оға. Анави афанди эса гапини исботлашга тушиб кетган: ҳозирги дунёда ҳамма нарса сотилади ва сотиб олинади. Тоғларимиздаги қорлар бу — дарёлардаги сувлар. Бутун Марказий Осиё бизнинг тоғларимиздаги мангу қорларга боғлиқ. Ахир кукупар тоғлар бизники, қорлар, музликлар ҳам — бизники. Водийларни сугориш, бутун ҳосил етиштириш, аҳолини сув ичиши — осмондан тушмаган ахир! Бари биздан! Шундай экан, бераётган сувимиз учун ҳақ, пул талаб қилайлик. Нега қорамой, газ ва бошқа турли-туман энергия манбалари жуда қиммат баҳоларда сотиладию ва ҳеч кимга шафқат-марҳамат қилинмайди-ю, биз эса ўзимизнинг бебаҳо сувларимизни теп-текинга берамиз, ҳолбуки, сувсиз водийларда ҳаёт тугайди, лекин ҳеч ким бизга раҳмат айтаётгани йўқ? Анов пастдагилар бизни одам урнида кўришмайди. Шундай бўлгач, илвирсларнинг кетидан нима қилиб қувиб юрамиз? «Мерган» фирмаси овчилик билангина шуғулланмай, сувимизни ҳам сотиб пулласин, ҳаммамизга фойда бўлади. Ўша қизикчи, афанди киши мана шундай ғалатиروқ гапларни ёниб-қуйиб айтибди. Бир ёқаси, бу ҳам бозор иқтисодининг шарпаси. Ҳей, бола, ўпкангни бос, деб уни тинчителишибди, ахир сув Худонинг неъматидир, барчага баробар етказган насибаси...

Бу воқеа латифага ўхшайди-ю, аммо замирида замонавий воқеликнинг бозор ўлчовлари ётади...

Шуларни хаёлидан ўтказаркан, Арсен Саманчин руага утирди, лекин моторни ёқмай, Элеснинг телефон рақамини тера бошлади. Унинг телефони банд эди, чамаси, ҳамон дугоналари билан тижорат ишларини гаплашарди. Арсен унинг овозини эшитгиси келди. «Жаабарс режаси» ҳақида уйларкан, уша куни узи гаплашган кишилар ичида ёлғиз Элесгина барсларни ваҳшийларча овлашга қарши чиққанини эслади. Тугри, гап мўмай пул ишлаш устида бораётганлиги учун овулдошлари уни сира ёқламасликларини Элеснинг ўзи яхши англади. Шундай бўлса-да, ҳар қалай, бундай ишларга бефарқ қарамайдиган биргина инсон бор-лигидан Арсен енгил тортгандай бўларди. Арсен қиз-нинг овозини эшитишни, ўзининг саси ҳам унга етиб боришини истарди. Қўнғироқ қилар, жавоб ололмасди.

Опасининг уйига қайтадиган вақт бўлган, уни кутишарди. Эртага эртаминан Бектурган оқсоқол билан бирга аэропортга бориш, меҳмонларни кутиб олиш, кейин тоғларга қараб йўлга тушиш, автомобилларда, отларда юриш, сўнг пойи пиёда даралар-ўрлардан ўтиш, қояларга чиқиш, барсларнинг маконларига етиб бориш ва ниҳоят, қўлда милтиқ кутариб, ваҳший ҳайвонлар изидан тушиш, яъники, ов — овнинг ўзини бошлаб юбориш — юмушлар шундай бир-бири устига қалашган эди. Бектурган оқсоқол буларни жуда яхши тушунар, шунинг учун ҳам, Арсен ишга бош қўшаётганидан хурсанд эди. «Ҳар бир тар-жимон ҳам тоғларда ўрмалаб юришга қодир эмас, сен эса бунинг пой-ҳавосини олгансан. Уруғимиздаги йигит-ларнинг бари чапдаст, чайир бўлишган, Худо қўлласин...» Унинг гапида жон бор. Арсен араб қўноқларга тенгдош эди. Улар-ку, албатта, чиниққан алпинистлар, майли, ҳечқиси йўқ, омон бўлсак, қўрамиз...

Шаҳд-шиддат билан бошланган бу воқеалар Элес-нинг кечинмалари ва ташвишларида давом этарди. Тижоратчи дугоналарини менсиз бораверинглар, деб қўндиролмади. Саратовга сафарни ҳам қолдириб бўл-мади. Элеснинг фигони чиқар, телефонни ёнидан қўймас, уни тинмай тоққа қўяр, керак пайтида овози

учиб, суйганим билан гаплашолмай қоламан, деб хавотир оларди, ахир эртан қайдасан Саратов, деб йўлга чиқадилар.

Қанча кезди у дунёни! Қанчадан қанча огир-огир юкларни қўлида, елкасида у ёқдан-бу ёққа кутариб борди! Йўлларда ўлиб кетмаслик учун не-не қийинчиликларни бошдан кечирди. Поездлар, ўтишга рухсат этилган жойларда бож ундирувчилар, ментлар қўлга киритган жиндак даромадини нақ қўлидан юлиб олишарди! Шунга қарамай, ҳеч шу кейинги сафарга оёғи тортмади. Калласига ҳеч ақл бовар қилмайдиган фикрлар келарди — тоғларга, барслар маконига чиқсам дерди, овчилар орасидан ёримни топсам, унга рўй-рост туриб айтсам, сени шунча кутдим, сен билан дунёнинг бир чеккасига боришга ҳам тайёрман, мени олиб кет! Бироқ куз ўнгидаги воқелик уни дугоналари олдидаги бурчини ўташга мажбурийат юкларди. Улар ҳаммалари доим тўрт киши бўлиб юришга одатланишган — Зайнаб ва қўшни овуллардан яна икки аёл бирга қатнашарди ўзга юртларга. Фақат шундай бир-бирларини қўллаб-қувватлабгина талончилар зулмидан омонлик топишар, ёлғиз юрган куп тижоратчилар эса дом-дараксиз йўқолардилар. Бунинг устига назорат жойларидан ўтиш учун расмий рухсатнома фақат Элесда бўлиб, дугоналари унинг ёрдамчилари ўрнида саналарди. Шу боис бормасликнинг сира иложи йўқ эди.

Ўша кеча Элес мунглиниб йиғлади ва Худодан уз бахтини куп курмасликни ёлвориб сўради...

Узоқ интизор кутилган кўнгироқ бўлганда, улар яна ўз ширин туйғулари оламига шўнғишганда, Арсен ўз ишларини сўйлаганда ва Элес ҳам ҳозир нималар билан машғуллигини ҳикоя қилиб берганда, ва ниҳоят, бир-бирлари билан тез орада кўришишга ваъдалашганда, кўнгиллари андак таскин топгандай бўлди...

* * *

Ўша кеча тоғларда тулин ой ёғду сочарди. Ғариб Жаабарс мусаффо тиниқ осмонда минглаган милтилаган юлдузлар қўршаган худди мана шу улкан тулин

ойга қараб нидо солиб, укирарди. Ойга ўз дарду ғамидан шикоят қилар, аммо осмон маликаси жавоб бермасди. У қайларгадир бошқа барслар ёнига, тўдаси яқинига кетса бўларди, лекин, не таажжубки, у Узангилаш довони ёқасида худди сеҳрлаб қуйилгандай бошқа ёқларга бош олиб кетолмасди. Атроф-теваракларда мана икки кундан бери яна ўша уч нафар отлиқ одамлар изғиб юргани хомуш Жаабарснинг гашига тегмасди. Таассуф-таассуф, ҳолбуки улар айни уни, «каладор-думдор» қор қоплонини дурбинларидан таъқиб этиб, тинимсиз кузатиб юришарди...

IX

Бектурган оғанинг «Жаабарс режаси» ишларни уз пайтида удалашни батафсил ишлаб чиққан эди. Ташкилотчиларга тан бериш керак, режа ҳақиқатда ҳар томонлама ўйланган, ҳисобланган, шунинг учун ҳам ўртада ҳеч қандай узилиш ва англашилмовчилик йўқ эди. Туяқ-Жар овулида яшовчиларнинг ҳаммаси овни тайёрлаш ва ўтказиш ишларига жалб этилганди. Шу кунларда овулликларнинг барчаси қор қоплонлари овининг муваффақиятли ўтиши ҳамда эртаклардагидай мўмай даромадларнинг ёғилишини интиқона кутарди. Овул ҳаяжонлар ичида яшарди. Ҳаммалари муътабар ва муҳтарам зотларга овда омад ёр бўлишини тилашарди. Фақат барсларнинг ўзигина бошларига яқин орада нима савдо тушинини билишмасди.

«Мерган» фирмасининг эса барча ишлари аъло даражада эди, кеча-ю кундуз меҳмонлар билан мулоқотлар Арсен Саманчин воситачилигида олиб бориларди. Арсенсиз шундай самарали алоқа, томонлар ўртасида узаро тушунишга эришиб бўлмаслигига Бектур оға ишонч ҳосил қилди ва ҳар икки сўзнинг бирида жиянига миннатдорчилик билдириб турди. «Сенга яна бир карра айтиб қўяйки, азиз жияним Арсенбой, сен хорижликлар билан суёлашганда, улар худди ёмғирдан кейинги гуллардай яшнаб кетишади. Мен буни сўзларингни тушунмасам ҳам, уларнинг кўзларидан биламан».

Ҳақиқатда ҳам бу шундай эди. Илк табрикларданоқ ва яна аэропортдан чикиб йўлда кетаётганларида ҳар турли ҳаётӣй ва бошқа жиддий мавзуларда суҳбатлашиб боришаркан, араб қўноқлар ва уларнинг ёрдамчилари оққўнгиллик билан бажонидил жавоб беришарди. Ўз навбатида Арсен Саманчин ҳам кеча-ю кундуз дам арабча, дам англизча, дам қирғизча таржима қилишга тўғри келаётгани, бу анча оғир юк эканлигига қарамасдан, қилаётган ишидан ўзига яраша мароқланарди. Аввало, тайёрлов гуруҳининг ва изма-из муътабар зотларнинг келишлари, уларни кутиб олиш унинг хизматлари туфайли яхши ташкилий ва маданий савияда, ортиқча даҳмазаларсиз ўтди.

Ҳар иккала меҳмон муомалали, замонавий фикрловчи, ўзаро тенгқур, спорт билан шуғулланувчи, юзбетларидан ақл-идрок нишонлари барқ урган ёш йигитлар экан, уларнинг бири Кембриж, иккинчиси — Оксфорд университетини тугатишган экан. Ҳасан қуюқ қора мўйлаб қўйган, Мисир эса соқолини ярақлатиб қирдирган эди. Қўринишича, ваҳший ҳайвонлар ови улар учун жасорат кўрсатишга баҳонагина эмас, балки спортнинг фавқулодда мушкул бир тури эди.

Бошламасига мана шу маълумотлару кузатишларнинг ўзи етарли эди. Арсен ўз навбатида меҳмонларга мамлакат, бу тоғлар юрти, юксак тоғларнинг иқлими, аҳоли ва унинг одатлари, расм-русумлари ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Туюқ-Жарга узун карвон бўлиб келишди. Олдинда ўз жишида Бектурган оқсоқол, ундан кейин «Хаммер»да меҳмонлар ва улар билан бирга таржимон ҳамда ҳамроҳ маслаҳатчи сифатида Арсен Саманчин ва ниҳоят, қўриқчилар, хизматчилар ҳамда телерепортажчилар боришди.

Бутун Туюқ-Жар меҳмонларни қарши олгани кўчага оқиб чикди. «Хаммер»нинг қўринишидан ақллари шошиб қолган бола-бақра кўча ёқалаб югуришар, улар билан бирга тўда-тўда итлар думларини ликиллашиб

чопқиллашарди. Бундай машинани улар илгари ҳеч кўрмаган, шундай муъжиза овуллари кўчасидан ўтаётганига ишонгилари келмасди. Бола-бақрагина эмас, баъзи катталар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди: улар миллионерларни курамиз деб уйлашган, келаётганлар эса спорт кийими кийган оддий йигитлар эди.

Кун асрга оғди. Меҳмонлар етиб келиши билан алоҳида ҳозирланган уйларга жойлаштирилди. Бир оз ҳордиқ чиқаришгач, кечки зиёфат қилишди, меҳмонларга арақ ҳам пешкаш этилди, аммо улар ичмасликларини айтиб, бу роҳат-фароғатни овдан кейинга қолдиришни сўраб лутф қилдилар, Шарқда бебаҳо деб қадрланадиган қор қоплонларининг терилари қўлимизга ўлжа бўлиб кирса, кайфият ундан кейин ярашади дейишди.

Ўрни келиб қолгани боис Арсен Саманчин араб овчиларига Мангу қайлиқ афсонасини ҳикоя қилиб берди. Ҳикоя қиларкан, беихтиёр тўликиб кетди, меҳмонларни ҳам тўлиқтирди, одамзод қавми орасида азал-азалдан йўқолмай келаётган ҳасад ва нафрат боис бахтсизликка учраган куёв ва унинг қаллигининг бошига тушган кўргуликка меҳмонлар мутаассир бўлиб ачинишди. Куёв йигитнинг моҳир овчи бўлганидан таъсирланишди, қайлигининг ота-онасига қор қоплонлари терисини ноёб тортиқ қилиб келтиргани учун унга тасанно ўқишди, милтиқ бўлмаган замонларда ваҳший ҳайвонларни овлаш осон бўлмаганлигини айтишди. Қор қоплонлари терисини тортиқ этиш одати ҳозир ҳам сақланганми, деб сўрашди. Қор қоплонларининг териси йўлбарслар ва оддий қоплонлар мўйнасига қараганда ноёброқ саналадими, деб ўсмоқчилашди. Арсен Саманчинга уларнинг мулозамат ва одоб-икром билан суҳбат тутишлари ёқди. Меҳмонлар Арсен Саманчиндан самимият-ла араб мамлакатларида булган бўлмаганига қизиқишди, унинг Мисрдан бошқа ерларда бўлмаганини эшитиб, ўз мамлакатларига таклиф этишиб, унга ўз ташрифномаларини тақдим қилишди, сизни иззат-икром билан кутиб оламиз, диёримизни кўрсатамиз, бадавийларнинг қишлоқларига олиб борамиз, дўст-лигимизни мустаҳкамлаймиз, деб дилдорлик курсатиш-

ди. Арсен чин дилдан миннатдорчилик билдирди. Замон журналисти сифатида у меҳмонларнинг дунёнинг қайноқ мавзулари борасидаги фикр-мулоҳазалари-ю, қарашларини эшиттиси келиб турса-да, хўжайин суҳбатларда ижтимоий, сиёсий қабилдаги гапларни уларнинг қулоғига чертиб юрма, деб қўйгани учун бу масалаларга тухталмади, меҳмонларнинг кўпроқ овчиликка ухшаш нарсаларга қизиқишларини эътиборда тутди. Албатта, бу даражадаги муътабар зотларнинг дунёни тушуниш, билишда ўз нуқтаи назарлари бўлиши, табиий. Бироқ ижтимоий ва сиёсий қарашларга боглиқ бўлмаган умумжаҳон муаммолари ҳам мавжуд. Мисол учун, табиатни асраш, қўрғаш. Баъзан табиат билан боглиқ ҳодисалар маълум бир макон доирасида чегаралангандек бўлиб кўринади, ҳолбуки аслида ҳар қандай экологик силжиш охир-оқибатда бутун Ер юзининг табиатига ўз таъсирини утказади. Арсен хорижий меҳмонлар билан шундай кўп нарсалар устида гаплашишни жуда хоҳлар, аммо Бектурган оға писанда қилиб айтгандай, «биз учун муҳими бизнес ва меҳмондўстлик — аввало яхши муомала ва одоб-икром». Ҳар ҳолда одоб ва мулозамат доирасидан четга чиқмаган маъкул. Меҳмоннинг димоғи чоғ бўлсин, узини бемалол сезсин, баҳри дили очилиб юрсин.

Арсен ҳам шуни истайди. Аммо бадният Тоштанафгон деган заҳарли зирапча юрагига санчилганча тинмай узини эслатар ва азоб берарди. Бир Худо инсоф бергандай, ёмон ниятидан қайтиб тинчигандай бўлиб кўринганди... Ўзини эҳтимол атай шундай кўрсаттандир, бироқ...

Уйқуга ётишдан аввал меҳмонлар ташқарига айлангани чиқишди. Уларни тоғларнинг тунги манзаралари махлиё қилиб қўйди — ой тулган, юлдузлар милт-милт жимирлар, осмон тиниқ мовий-қоронғу — баҳайбат, тумтайган, улуғвор чўзилиб кетган ўрқачли чўққилар.

Ҳасан уларни қўли билан кўрсатиб, сўради:

— Жаноб Арсен, хов анави тоғларда овчи куёв йигит ов қилган бўлса керак, а?

— Ҳа, ўша ёқларда яшаб, ов қилиб юрган, — жавоб берди Арсен Саманчин.

Мисир ҳам уз навбатида суради:

— Мангу қайлигингиз ҳам уша ёқларда йиглаб қидириб юрганми?

— Ҳа, у ҳанузгача ўз куёвини излаб, чақириб, чорлашдан тўхтамайди.

— Шурлик! — маюс хўрсинди Ҳасан. Мисир эса қизиқ бир гапни айтди:

— Балки у дунёга қандай бўлса шундай керақдир? Агар тоғ чуққисидан туриб телекамерага ўрқачлар устидан югуриб бораётган ўша кизни суратга олинса, бу дунё кўз унгида рамзий бир маъно касб этиши мумкин.

— Чиройли фикр! — деб маъқуллади Ҳасан. — Мангу қайлиқни вафо ва муҳаббатнинг улмас тимсоли каби кўрсатиш керак. У ҳар бир инсонга яқин бўлиб қолади. Ахир ишқ фожиаси доим ёнимизда. Сиз бунга нима дейсиз, жаноб Арсен?

— Мен анчадан бери «Мангу қайлиқ» операсини орзу қиламан. Агарда иложи бўлсайди... Сизнинг фикрларингиз мени янада илҳомлантириб юборди. Фикримиз бир жойдан чиққанидан жуда хурсандман.

Кутилмаганда «Мангу қайлиқ» гоёси мана шундай яна қалқиб юзага чиқди. Буни овдан сўнг бамайлихотир ва батафсил гаплашадиган бўлдилар.

Кейин хайрлашдилар.

— Хайрли тун!

— Эрталаб кўришгунча.

Арсен опасининг уйига қайтиб ҳовлида яна бир оз айланди. Меҳмонларнинг мулоҳазалари Арсен Сманчинга қаттиқ таъсир қилди. Бундай бўлишини ҳеч кутмаганди. Европача таълим ўзини кўрсатди. Шу билан бирга ҳайрон ўйланди: улар қандай қилиб олийшон ҳодисалар билан овчилик эҳтиросларини бирга онгларига сиғдиришаркин?

Бироқ ухлаш пайти етган эди.

* * *

Ўша тун, ўша соат барча жониворлар тоғу тошларда осуда кеча қуйнида уйқуга гарқ бўлганди. Фақат Жаабарсгина Узангилаш довонида ўзини қўярга жой тополмас, ойга термулиб ўкирар, панжаларини тишлар, ўзи англамаган ҳолда кунгли огир бир нарсаларни сезган, хавл олгандай бўларди... Яна олислардан ўша-ўша сас келарди. Уйқуси ўчган, Мангу қайлиқнинг кўзига уйқу келмасди...

* * *

Аллаким эса ўша кеча ўзининг ер маликасини соғинарди. Элеснинг ҳоли не кечди? Дугоналари билан Саратов поездига етиб бордимикин? Етолмаган бўлса, унда яна бир кун кутади. Ҳозир поездлар қатнови товсилган. Ҳамма самолётда учсам дейди. Элес тонгда қўнгироқ қилди, шундан бошқа гаплашолмадилар. Бир зум ҳам бўш вақт бўлмади. Яна дарада, дарё буйида бирга ўтказган дамларини эслади, висол онлари нақадар соз эди, ўша бахтли, фароғатли онлар бот-бот такрорланиши, қайтиб келишини кўмсарди юраги...

Тун ўтди. Тонгда ҳаво айниб, осмон тумтайиб олди. Тоғ тизмалари узра аллақайлардан пайдо бўлиб, булутлар югура бошлади. Шамол айланиб, дам у томон, дам бу томондан эсарди. Ҳолбуки, охирги кунлар ҳаво шунчалар фараҳбахш, ёзги сокинлик ҳукм сурардики, бир қарашда доим шундай қоладигандек эди. Дарвоқе, ҳозир ҳам у қадарли хавотирланадиган жойи йўқ эди. Енгил чопаётган булутлар бир зумда пайдо бўлиб, яна кўз очиб юмгунча ғойиб бўлишлари ҳеч гап эмасди. Ҳаводаги бу узгаришни ёмғирдан дарак беради деб бўлмас, чақин, момақалди роқни-ку кутмаса ҳам бўларди.

Эрта тонгдан иш қайнади. Фақат улгуриш керак. «Мерган» фирмасининг қогозларида қайд этилгандек, «муҳим овчилик» тадбирига дахлдор одамларни олиб чиқиш чораси кўриларди.

Меҳмонлар зирҳли «Хаммер»га утиришларидан олдин ногаҳон ҳеч нарса унутилмаганини яна бир қарра текшириб чиқди: мерганлар милтиқлари, автомат қуроллар, дурбинлар, баланд овоз таратувчи мегафонлар, юксак баландликда ҳаво етмай қолса тутиладиган асбоблар, ҳаммаси жойида, бадастир эди...

Отда юриладиган манзилгача қийналмай етиб бордилар, соатига қирқ-эллик чақирим тезликда ўттиз чақиримлар чамаси йўл босишди. Борсалар, отлар тайёр турарди. Барча отлар пухта тақаланган, пишиқ эгар урилганди.

Юкларни отларга ортишди. Бектурган оғанинг узи ишларни кўздан кечириб юрди.

Араблар анча пухта чавандозлардан экан. Тоғларда отлиқ юриш — текис ипподромларда жилов қўйиш эмас. Тоғда отда бораётган чавандоз доим эгарда мувозанатни сақлайди, тик қияликларда дам ўнгдан, дам сулдан тупроқ шувиллаб, тошу шағал шарақлаб тукиларкан, отнинг одимларини сергак бошқаради.

Орқама-орқа бўлиб боришарди. Шу ерлик чўпон олдинда йўл бошлаб қадамларди, унинг ортида Бектур оға, кейин — меҳмонлар ва улар билан изма-из Арсен Саманчин. Ҳозирча бемалол гаплашиб кетдилар, лекин ҳар бир одамда ораларида масофа узоқлашганда алоқани йўқотмай гаплашиш учун мегафонлар ҳам бор эди. Қуриқчилар билан хизматчилар бир оз орқароқда келишарди.

Тоғлар тобора тик юксала борар, хайбатли қоялар ўткир қирралари билан ваҳимали осилиб турар, ёнбағирларнинг нишаб қияликлари майда шағал тошлар билан қопланган, от туёғи тегиши ҳамон шалдираб тукилар, юриш қийинлашар, аммо отлар ҳали юқорилаб боришарди.

Энди юксак тоғларнинг жониворлари у ёқ-бу ёқда кўзга ташлана бошлади, теваарак-атрофдан бир неча маротаба така ва архарларнинг ҳуркак тўдалари югуришиб ўтдилар. Ваҳший ҳайвонларнинг азалий қурбонлари бўлмиш шу қўш туёқли жониворлар ўз эҳтиёжлари билан қайларгадир йўл олишарди. Уларни дурбиндан

томоша қилишаркан, чаққон, учқур, нафис ҳаракатларига қойил қолишарди. Ҳасан отини тин олиш учун тўхтатди ва андак харсиллаганча сўз қотди:

— Дўстларим, сизга қандай билмадиму, лекин менга шундай туюляптики, агарда мана шу гўзал оҳулар бир ерга йигилишиб, ҳаммалари бошқа ўлкаларга кетиб қолишса, илвирслар оч қолиб, бир-бирларини гажиб ташлашарди, шундай эмасми?

— Бунга ақллари етмайди! — деди кулиб Мисир. — Бўлмаса, қочиб кетишарди.

— Балки, аксинча, табиатнинг ўзи шундай оқил яратилган бўлса-чи? — деб гап қўшди Арсен Саманчин.

Меҳмон овчилар табассум қилишди.

— Рост! Табиатнинг донишмандлигига қойил қолиш керак!

— Барсларнинг омади — бизнинг ҳам омадимиз! Шундай эмасми?

Уларнинг шундай бир-бирларига ҳазил-мutoйиба тариқасида мурожаат қилиб сўзлашиб боришлари урталарида беихтиёр самимий муносабатлар ўрнатилишига хизмат қилар, бу эса айни муддао эди. Арсен Саманчин меҳмонлар ўзларини иложи борица эркин сезишларини истар, улар бу ёқларга фақат ов деб келишмаган-ку ахир. Бундай ҳолларда одамларнинг ўзаро муносабатлари жуда муҳим урин тутади.

— Ҳурматли меҳмонлар, — деб мурожаат этди Арсен овчиларга, — овчилик фирмамизнинг бошлиғи Бектурган ога сизларга унинг сўзларини етказишимни сўраяпти. Ҳованов қоя орқасида дам оламиз. У ерда чодирлар қурилган. Кейин ўша ерда отларни қолдириб уёғига пиёда кетамиз.

— Биз тайёرمىз.

— Шикор ўз номи билан шикор-да...

Кун тиккага келган. Балли Бектурган оқсоқолгаки, бир оз чарчоқни ёзишга шароит туғдирди, чодирларда утириб қимиз ичилди. Тоглар баландлиги ўзини кўрсатарди — нафас олиш қийинлашиб борарди. Сафар халталарни саранжомлаб, қурол-яроқларни елкаларига осиб, мегафонлар ва бошқа асбоб-анжомларни қўлга олишди.

Меҳмонлар огир йўлни босиб ўтиб, чодирларга дам олгани жойлашишгач, Арсен қулай вақтдан фойдаланиб, ёлғиз қолди. Бектур оқсоқол иккита ёрдамчиси қўлтиқлаганча отидан тушди, у соқолини тутамлаб хансирар, шу ҳолда меҳмонларни ва уларнинг ҳамроҳларини огоҳлантирди, бир оз кутишга тўғри келади, овни дарҳол бошлаб юборишнинг иложи йўқ, чунки ҳали ваҳший ҳайвонларни ҳайдаб келувчилардан дарак бўлмади. Меҳмонлар бу хабарни ҳотиржам эшитишди.

Алпинистлар ва геологларнинг айтишларича, мана шундай тоғ баландликларида юракда бир ўзгариш рўй беради, у янгидан қувватга киргандай бўлади, кайфият бошқача тус олади, атроф дунё бошқача таъсир қилади. Тоғларда одам яхшироқ, тиниқроқ фикрлайди. Кўп ибодатхоналар, калисоларнинг баланд тоғларда жойлашгани бежиз эмас, турли динларга мансуб бу саждагоҳларда турли-туман рақсу самога тушиб, талқину вирди забон қилиб Худога яқинлашиш орзусида бўладилар. Айтишларича, водийлар, паст текисликларга қараганда, тоғларда одам кенг, эркин, эҳтиросли фикр юритаркан. Юксак тоғлар фавқулодда нурафшон. Бошинг баногоҳ худди осмоннинг ўзига тегиб турганга ўхшайди, узатсанг қулоч ёзиб, қўлинг нақ булутларни қучади, манави азамат қоялар еру заминга қудратли илдиэлари билан туташиб, теран кириб кетган, манави шаффоф тоза музликлар, манави мангу оппоқ қорлар шундоққина қўл остингда, беҳад тиниқ зумрад сув жилғалар ҳосил қилиб, офтоб нурларида ярақлайди, мовий-мовий товланади, ҳаво ҳам тўқ мовий-зангори, уни шимириб тўймайсан, куксинга қандай кириб, қандай чиқаётганини аниқ сезиб турасан, бамисоли ҳозиргина чўнг штангани азот кўтаргандай.

Балки табиатнинг ўзи шундай қурилганми, балки юксак тоғлар қўйнида инсон руҳиятида ўзгача бир ҳол юз берадими, бунда уй-хаёллар ҳам, туйғулару ҳиссиётлар ҳам, бари қорли юксак чўққиларга ҳамда тоғларнинг забткор, учқур шамолларига монанд. Уша

сонияда Арсен Саманчин худди мана шундай ҳолатни бошидан кечирарди. Бошқа барча ташвишлардан холи қолиб, ўз дарди дунёсига ўзи шўнгиб кетиб, худди бошқа бир оламларда юргандай сезарди ўзини. Ўша дақиқаларда унинг хаёли бу ерда чодирда эмас, аллақайларда, олис чўлларда кезарди. Недурки, у шу тобда қулоқни батанг қилувчи узундан узоқ паровоз чинкириги, йўловчи поезднинг бир маромдаги босинқи гулдураган товушларини эшитар, вагонлар билан ёнмаён елиб-югурар, шитоб ўтаётган ойналарга аланлар ва «Элес! Ҳой, ҳой, Элес, бу мен, менман, мен сени севаман! Сен менинг гўзалимсан! Сен Саратовга борасан, мен эса тоғлардаман, аммо доим сен билан биргаман. Сенсиз менга ҳаёт йўқ!» — деб тинмай қичқирарди. Талабалик йилларида шу йўллардан ҳамиша Саратовга ўтар, ундан Московга қатнарни, у Волга буйидаги Саратовни яхши кўрарди! Қозоқлар Саритов дейдилар. Ҳозир Элес ўша ёққа кетяпти, у хаёлан қиздан илакишиб кетиб сени йўлдан қолдирганим учун мени кечир деб, узрхоҳлик қиларди. Аммо у энди ҳақиқатан шу қизсиз яшолмагай. Шу боис телба бир алфозда муҳаббатининг қисқа достонини дам-бадам хаёлида жонлантирар, тасаввуридаги воқеаларга шу қадар чуқур шўнгиб кетардики, рўёлар, хулёлар худди шундоқ кўз унгида рўй бераётгандек туюларди.

Арсеннинг яқин атрофида ҳеч зот унинг қалбида нималар бўлаётганини билмас, хаёлига келтирмасди. Фақат Элесгина уни тинглар ва эшитарди, у тамбурда вагоннинг ланг очиқ эшигидан осилиб турар, бир қўли билан дастакни маҳкам ушлаб олган, иккинчи қўлини кенг ёзиб Арсен томонга узатарди.

— Арсен! Арсен! Сени эшитяпман, кўряпман сени, севаман сени! Етиб ол, сакра, мен сени тутиб оламан!

Хаёлларнинг эркин эпкинларида не рўёлар урчимайди! У кутаётган поездга етиб олиш учун ўзини отди. Нима дейсиз ахир, ана, етиб ҳам олди. Нега десангиз, севишганлар икков буни жон-дилдан хохлашарди, зеро муҳаббат эҳтироси самовий қудратга эга, унга мангулик

ва ўлмаслик тобе, зотан, у уруғ-қаёшни давом эттириш учун буюк чорловдир.

Унинг қўлини толе тутиб, югурди ва вагонга етиб олди, Элес унинг қўлидан тутди ва у зинага бир сакраб чиқди. Улар ҳамма нарсани унутиб қучоқлашдилар...

— Юр, юр, гаплашайлик, — деди Арсен Саманчин харс-харс нафас олиб. — Сенга айтар сўзларим шунчалар кўпки...

— Вой, шошилмасанг-чи... Нафасингни ростла, дамингни ола қўй...

— Вақт зиқ, Овга чиқишимиз керак. Манави менинг қўлём...

— Қўлём? Нима деяпсан, Арсен? Вой, шу қўлёмани деб поезд орқасидан чопдингми ҳали?

— Сенга айтадиган гапим бор. Юр.

Улар купеда рўпарама-рўпара ўтиришди. Арсен Саманчин Элеса шуларни сўзлаб берди:

— Бу қўлём, Элес, менинг Саратовда ёзган ҳикоям. Йўлда ўқирсан. Иккинчи жаҳон уруши даврида бўлиб ўтган воқеалардан. У замонларда сен билан биз ҳали дунёга келмаган эдик. Ота-оналаримиз ялангоёқ ҳакалак отиб юрган ўсмир болалар эди. Шунча йиллар ўтди. Янги аср кирди. Бу воқеани ўша ўтган йилларнинг согинчи деса ҳам бўлади. У бизга ҳеч қачон унутмаслик керак бўлган нарсаларни эслатиб туради. Барча урушлар бу — ўзаро қиргинлар, одамларнинг бир-бирларини ўлдиришларидан бошқа нарса эмас. Мангу сукунат дунёсига йўл оларкан, ҳар бир ўлдирилмиш тирик жонким бўлмасин, генералми, ё оддий аскар — пушаймон бўлиши турган гап. Мен ўша ачинарли йиллар ҳақида «Ўлдир — ўлдирма» деган ҳасратли бир ҳикоя ёзганман. Ҳозирги кунларда одам ўлдириш сигаретни чекиб улоқтиришдай осон бўлиб қолди. Ўнгдан ҳам отадилар, сўлдан ҳам, мен ўзим ҳам шу балога гирифтор бўлай дедим. Бу ҳикоя қуруқ бир уйин эмас, жиноий воқеалар ҳам чизимча қилиб чизилмаган. Ўзимни шу ҳикояни қўлимда кўтариб уммон қаъридан

юзага сузиб чиққандай сезаман, кейин миллион-миллион ўлганлар ва ўлдирганлар кўмилган қабристонга бориб, уни уларга ва ўзимга ўқиб бергандайман. Элес, сени ўзимнинг туқайзорларимга бошлаб кираётганим учун мени кечир, лекин сен мутахассис кутубхоначисан, ниманинг қандайлигини сен жуда ҳам яхши тушунасан, менинг пароканда фикр-хаёлларимни яхши англайсан, мен бунга ғоятда қадрлайман. Бошингни қимирлатиб гапимни тасдиқлаётганинг учун ҳам раҳмат, Элес. Ўтган қишда мен тўғри Бойқўнгирга, космодромга бордим поездга ўтириб, менга самодан туриб «узоқ муддатли хизмат»даги космонавт Солижон қўнғироқ қилди. У билан дўстлашиб қолганмиз. Мен ўшанда бир инсон ҳақида рисола ёзмакчи бўлиб юрардим. У ҳар бир одамнинг самода яшаши учун қулай муҳит яратишни кўзлайди. Бу ҳозирча хомхаёл, албатта. Лекин бир кунмас-бир кун одамзод албатта бунга эришади. Мен яна хаёлпарастлик қилаётибман. Кечир. Шу десанг, ўтган қиш мени соғинч яна йўлга бошлади, темир йўлда юрмаганимга ҳам талай вақтлар бўлган эди, йўлда талабалик йилларимни эслаб кетдим. Бойқўнгирдан Саратов орқали Московга жўнадим. Ойна олдидан кетгим келмасди. Лип-лип ўтаётган манзараларни тўйиб томоша қилардим. Мен шундай юришни, тинмай томоша қилишни яхши кўраман. Нима қилай, шундай қўнгли бўш одамман. Шунда ўтмиш денгизга айланиб, унинг аёвсиз долгалари юрагим қирғоқларига келиб урилаверди. Шу пайтгача булар мени тарқ этмай ичимда яшаб юрган ва ўз вақт-соатини кутган экан, мана энди юрагимга ёпирилиб кириб келди. Бу темир йўлларда, уша-уша поездларда нималар бўлган эди-ю, энди нималар бўляпти, улар ўша-ўша жойлардан ўтади, Қозоғистон чулларида юриб, Саратовга етади, ундан Московга боради, — Хўш, нима бўляпти ўзи асти? — деб фигоним бошимга чиқарди. Йўл ўша, борар, келар поездлар ҳам ўша, ҳаракат йўналиши ҳам ўзгармаган: Ғарб — Шарқ. Аммо бу ерларда одамларга нима булди, инсон тақдирлари қандай ўзгаришлар, эврилишларни

бошдан кечирмоқда? Худди самодан олинган филмни кургандай, яқин йилларнинг воқеалари куз унгимдан бирма-бир ўтди: Орол денгизини хароб қилишди, юрак дод дейди, аммо бу орада Бойқўнғирни қайта яхшилаб қуришди... Орада қанча-қанчалаб воқеалар қалашиб ётибди! Ўшанда мен ёзишга аҳд қилдим. Бу воқеани бундан узоқ йиллар бурун эшитгандим. Уни менга уруш ногирони Сергей Николаевич йўлда ҳикоя қилиб берганди, у жарима қисмида хизмат қилган бир одам эди. Ҳикояда у ёшгина йигитча Сергей. Мен унда талаба эдим, мендан ёши улуг ҳамроҳимга жуда иззат-ҳурмат билан қараганман, худди ўз бобомдек курганман. Мен яна гапни чузиб юбордим, вақт эса тигиз. Сергей Николаевич бизнинг вагонга Саратовда ўтирди, бу ердан Московгача икки кун йўл юрилади. Ҳикояси ҳам жуда узоққа чўзилди. Москвада уни касалхонагача кузатиб қўйдим. Лекин «Ўлдир – ўлдирма»ни орадан ўн йил ўтгандан кейингина ёзиш ниятига тушдим. Сергей Николаевич, яъни Сергей бу пайтга келиб омонатини топширган эди, суриштириб билдим. Чин юракдан ачиндим. Қоғозга туширганимдан кейин, тўғрироғи, Сергей Николаевич менга айтиб берганларини бир бошдан ёзиб, баён қилиб чиққач, бу нарсани жанг майдонларида қолган қабристонларда ўқиш кераклигини тушундим. Биласанми, Элес, сенинг ҳам бу воқеага қандайдир маънода дахлинг бор. Ҳайрон бўляпсанми? Гап шундаки, сен ҳам, мен ҳам ва манави тарих ҳам, бари Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган битта йўлда, Саратовдан Москвага ўтган йўлда бўлиб ўтади. Сергей шу йўлдан урушга кетди, мен доим Россиянинг буюк шаҳарлари Москва ва Ленинградга ўқишга қатнаганман, сен эса тижорат ишларинг билан шу йўлда, шу поездда юрасан, ва бизни, ҳаммамизни бир нарса боғлаб туради... Ох, тухтат, тухтат, мени, Элес.

Вақт қолмади! Лекин сенга тушунтирмоқчи эдим, шунинг учун орқангдан қувиб етишга уриндим. Кейинроқ айтсам ҳам бўлаверарди, чамаси, бошқа сафар бафуржа ҳикоя қила қолсам, балки айти муддао бўлар-

ди, лекин афсус, кутолмайман — бу сен билан учрашиб қолганимиз билан боғлиқ, Элес. Бошдаёқ айтиб қўяй: сен мени қутқардинг, Элес. Менга нима бўлаётганидан беҳабар ҳолда сен менинг жонимни омон сақладинг. Шу йилнинг кукламида мен «Ўлдир — ўлдирма» ҳикоясини босиб чиқармоқчи эдим. Мен урушнинг азалий табиати, инсоннинг азалий феъл-атвори тугрисида ўз сўзим, билганларимни баён қилиб ўтмоқчи эдим. Ҳар қандай уруш одам боласининг иши ва ҳар қандай уруш шу оддий азал ҳақиқатни англаган ҳар бир одам учун адоқсиз фожаия... Мен ҳикоямда худди мана шу нарсани айтмоқчи бўлдим, лекин кейин ҳаётимда бир воқеа рўй бердики, менинг ўзим ҳам худди мана шу кунларда шафқатсиз ва ёвуз бир қотилликка қўл урмоқчи бўлдим. Бу сон-саноксиз одамқушликлар ичида навбатдагисигина бўлиб қолмай, шундай ҳикояни ёзган муаллиф томонидан йўл қўйилмиш ақл бовар қилмас куфроналик эди, ўз ёзганларида бир нарсаларни айтиб, амалда бутунлай бошқа ишларни қилувчилар — булар бориб турган мунофиқлар... Шунинг учун виждон азобига дучор бўлмай деб, «Ўлдир — ўлдирма»нинг қулёзмасини бир чеккага яшириб қўймиш эдим. Энди юзим шамгин. Қотиллик қилсам, мен ўз аъмолимни рад этган, инкор айлаган бўлардим. Тасанно! Толе раҳм қилди — Элес, сен мени одамқушлик ниятидан қайтардинг, бизнинг муҳаббатимиз мен учун башорат бўлди. Мен яна эркинман, ўз-ўзимнинг олдимда юзим ёруғ, мана шу ёруғликни менга сен келтирдинг. Кеча ўч олишни адолатли ҳисоблаган ва унга мубтало бўлгандим. Бугун бундай разолатга ҳеч қачон қўл урмаслигимни яхши биламан.

Улгурганимча шуларнинг борини сенга сўзлаб бермоқчи эдим. Яна бир гап: мендаги катта ўзгариш сен билан учрашганимиздан кейин бошланди. Анча ўйланиб қолдим: гоҳида бизга маънавий мулоқот, юракда йиғилиб қолган нарсаларни маҳрамона баён қилиш нечоғлиқ етишмайди, мен «Ўлдир — ўлдирма»да шундай дил изҳорига интилганман. Навқирон йигитча Сергийнинг қалб изҳорини кундалик югур-югурлардан фориг

бўлиб, осудалик ва сукунат бағрида ўқиш керак, ҳаётлик палласида билиш ҳар доим ҳам муяссар булавер-майдиган нарсаларни ўлганлар руҳи билсин, эшитсин, ишонч ҳосил қилсин. Ундан ҳам ортиқ, ҳар бир одамнинг ўз муқаддас дуоси бўлсин. Мен айтар дуолар — шу ҳикоя ичида. Агар у сенга дилсўз бўлиб туюлса, кел, бирга муножаат қилайлик, сезгимиз сезгилар билан унсият топгай. Муҳаббатнинг бундан ортиқ нимаси бор... Мен чўнтак дафтаримга ёзиб қўйдим — биринчи мутолаалар Москов остонасидаги машҳур Волокалам қабристони ҳамда Брест қалъасида, сўнг бошқа шу каби кўп ерларда, жумладан, Европа зиёратгоҳларида ўтсин... Мен шуни жуда-жуда хоҳлардим.

Элес, мени кечир, кўп гапириб юбордим, лекин сурур лаҳзаларигина қисқадир, севги эса азалу абад чорлови қошида икковлон етиши мумкин бўлган ноёб кашфу асрордир. Мен ҳозир тоғлар қўйнидаман, лекин шундоқ бўлиши билан бирга бир купеда юзма-юз утиргандек сен билан дилдан сўзлашаётирман. Булар ҳаёл уйинлари, албатта. Мана, бизнинг турар манзилимизга отлиқ чавандоз дўпир-дўпир йўртиб келаётир, ҳойнаҳой, Тоштанафгоннинг йигитларидан бўлса керак... Нима ҳам қилдик, ишга киришамиз. Кўришгунча, Элес, кўришгунча, яхши қол...

От минган чавандоз ҳайдовчилардан бири Пахмоқ экан. У тўзгиган пахмоқ сочларини силкита-силкита меҳмонлар билан омонлашди, сўнг оқсоқол Бектур огага қараб деди: Уни Тоштанафгон жўнатибди, қор қоплонларининг изидан тушилганлигини маълум қилибди, икки жуфт қоплонни дурбин билан кўрса бўлади, яна бир йирик «каладор-думдор» қоплон назардан қочирмай кузатиб келинмоқда, уни керакли жойгача қувиб келтириш мумкин. Тоштанафгон яна бир нарсани қаттиқ илтимос қилибди: таржимон Арсен аввалига унинг олдига бориши зарур экан, ўзини тўқайга уриб яширинган улкан барсни керакли нуқтадан туриб қандай отишни тушунтириб берар экан. Буни сўз билан тушунтириш қийинмиш, ўзи келиб жойни кўрсин,

кейин овчи меҳмонларга мўлжал олишни курсатсин. Бектур оқсоқол бунга рози бўлди.

— Менга қара, Арсен, сен ҳозир меҳмонларга ов бошланмасдан аввал ҳайдовчилар билан учрашаман деб, тушунтириб қўй. Ҳайвон тўқол ва маккор, ҳужум қилиб, кейин туқайга кириб кетиши мумкин. Майли, қаерда қандай пойлоқда туришни сенга кўрсатишсин.

Овчилар бажонидил кутишга рози бўлишди.

Пахмоқ йул бошлади, Арсен Саманчин отга миниб унинг ортидан тушди. Ҳар томондан қалин буталар уралган улкан қоятошлар орасидан ўтиб бориш жуда мушкул эди, қийналиб-қийналиб қоялар орасидаги очиқ жойга чиқишди. Юксакда аллақандай қушлар тўдаси чарх урарди. Қулоқни шанғиллатадиган сукунат. Пахмоқ қўлига мегафонни олиб, қичқирди:

— Тоштанафгон, биз келдик! Эшитяпсанми? Биз шу ерга етиб келдик!

Мегафондан жавоб келди:

— Мен ҳам шу ердан! Ҳозир бораман!

Арсен нафас ростлаш учун одан тушмоқчи эди, аммо Пахмоқ тухтатди:

— Ўтириб тур, тушма. Ана Тош келяпти.

Ён тарафдаги қуюқ бутазор орасидан от минган, бўйнига мегафон, елкасига автомат осган Тоштанафгон чиқиб келди — о даҳшат! — у бошига қизил ҳошияли ҳарбий шапкасини бостириб кийган эди! Арсен донг қотди. Тоштанафгон эса шапкасини бир оз кўтариб кўйиб сўз қотди:

— Кўзингни олайтирма! Ҳаммамиз шай! Бешовлон ҳозир, автоматлар тахт! Ё қўлга йигирма миллионни нақд беришади, ё ҳамма асфаласофилинга кетади! Ҳеч ким омон қолмайди! Ҳеч зотни аяб ўтирмаймиз. Нега индамайсан?

— Нима дей? — зўрга овози чиқди Арсен Саманчиннинг. — Сен ваъда қилган эдинг-ку, ташвишланма, ҳаммаси жойида бўлади деб.

— Жойида бўлгани шу. Ишга ўтайлик. Анави ёққа қара. Ўша Молотош ғори шу. Сенга айтган эдим. У

ерга миналар кумилган. Бойваччаларни шу ерга ҳайдаб келамиз. Уларга менинг ҳар бир сўзимни инглизчалаб айтиб турасан. Глобаллашув барчага баробар. Бойликлар фақат бизга тегишли деб хомтама бўлишмасин. Биз ўз ҳаққимиз — улушимизни оламиз. Кўрдингми, манави ердан горга кирилади, отдан туш, ичига кир. Ўтирадиган жой кўп, гаровга олинганлар ропша-роса бир кеча-кундуз шу ерда бўлишади. Тулов бўлмаса — раҳм-шафқат қилинмайди. Нега индамайсан? Тилингни ютиб юбордингми? Мен сени огоҳлантирганман. Сен, нима мени ҳолвадай эриб кетишимни кутувдингми? Ол-а! Хуп, нега индамайсан? Сендан сўраяпман менинг буйруғимни дарров бажарасанми, йўқми?!

Арсен Саманчин пастга тушмоқчи бўлиб туриб, яна оёғини узангига тиради. Тоштанафгон унга удағайлади:

— Тур жойингда! Гапимни яхшилаб эшит — сен аввал уларни бу ерга олиб келасан, биз уларнинг қуролларини тортиб оламиз, горга ҳайдаб кирамиз. Гап қаттиқ эркакча бўлади. Автоматларни қаншарларига тираб қўямиз. Менинг буйруғим билан уларга йўлдош телефонларидан Дубайгами, Амирликларгами, қаерга бўлса ҳам, банкларига қўнғироқ қилдирасан. Зудлик билан бизга самолётда пул туловини ўтказишади. Ултиматумнинг ҳар сўзи мияларида мухрлансин! Улар нима десалар, дарҳол менга ағдарасан. Билдингми? Акс ҳолда, биз сени банди қиламиз. Уларни ҳам, сени ҳам йўқотамиз!

— Кўп шошилма, — деди ниҳоят тили калимага келиб Арсен Саманчин қутурган кимсани инсофга чақириш бефойдалигини англаб. — Сенинг қароринг шундай бўлса, билиб қўй: агар бир томчи қон тукилса, ўзингдан кўр, мени кейин ҳеч нарса тўхтатолмайди!

— Дўқ қилма бизга! Мен ҳам қон тўкилишини истаман. Йигирма миллион келади, кейин булар кетади. Тирик! Бу менинг сўзим! Бўлди, бажар! Йигирма дақиқа вақт бераман! Тамом-вассалом! Уларни ҳайдовчилар олдига борамиз деб бу ерга бошлаб кел. Сал чакки қадам

қўйсанг, тикка отамиз! Ҳеч нарса йўқотмаймиз! Эсингда тут: сен билан бирга ўша иккала меҳмон келади барс отгани. Уларга барс шу ерга ҳайдаб келинган деб айт, яна бир қанчасини кўз остига олиб қўйганмиз, улар — кейинроқ овланади. Қолган барча одамлар ўша ернинг ўзида кутишсин. Билдингми? Тез бор энди!

— Ҳозир, — ноаниқ ғўнгиллади Арсен Саманчин Тоштанафгоннинг шапкасига кўз қирини ташлаб, ғўё у собиқ синфдошининг бошида бўлмаса, ҳаммаси бошқача бўладигандай, огир хўрсинди, индамай отга минди-да, ҳозиргина ўзи келган томонга йўл олди.

Атроф улик сукунатга чўкди. Қадди дол бўлган, эгарга мукка чуккан Арсен Саманчин горга қўноқ овчиларни бошлаб келиш учун орқасига боқмай кетиб борарди. Уларни асоратга топширади, ўзи ҳам асоратга тушади. Пастга оқиб кетаётган жилгаларнинг шалдираши эшитиларди. Қандайдир қушлар боши тепасидан шувиллаб учиб ўтишди. Чодирлар ясалган манзилга қараб от эҳтиётлик билан тош уюмларини босиб борарди. У ерга етишга оз қолганда, Арсен қоя ортидаги бутазорда жировни шаҳд тортиб отни тўхтатди, узангига оёқ тираб қаддини кўтариб атрофга назар солди. Ўнг елкасидаги мегафонни қўлига олди, эгар қўймучига «калаш» автоматини қўйди, афтидан нимадир қилмоқчи бўлиб ҳозирланди. Бир неча сониядан сўнг тоғлар узра мегафондан кучайиб чиққан Арсен Саманчиннинг шиддаткор саси янгради. У инглиз, рус ва қирғиз тилларида қаҳр ва ҳиддат тўла овози билан қичқирарди:

— Эшитинглар, эшитинглар! Буйруқ! Хориждан келган овчилар! — Мегафон унинг овозини бир неча бор кучайтириб тоғлар узра янградиб ёярди. — Сизга минг лаънат! Қоплонлардан қўлингни торт! Дарҳол бу ердан кетинглар! Ҳайвонларни қиришга йўл қўймаймиз! Ҳей, ҳей! Дубайга жўна, Қувайтга кет! Муқаддас тоғларни оёқости қилма! Туёқларингни шиқиллат! Тез даф бўлинглар! Акс ҳолда ўлдириласиз! Ҳаммангизни отиб ташлайман! — У уз сўзларини автоматдан осмонга қасир-

қусур ўқ узиб тасдиқлади. Тоғлар гулдиради. Қай бир чуққидан тош ёғилди. Шу заҳоти ҳар томондан тарилаб ўқлар отила бошлади. Тартибсиз тасир-тусурлар шовқинидан Арсеннинг оти қаттиқ ҳурқди. От кучли юлқинди ва шу заҳоти ўқ тегиб ерга қулади. Арсен Саманчин от лоши тагидан оёқларини қайириб базур узини қутқарди. Отишма зўрайди. Ҳаммалари — тош-танафгонлар ҳам, меҳмонларнинг қўриқчилари ҳам, Бектур оқсоқолнинг одамлари ҳам худди эсларини еб қўйгандай қурооллардан ўқ бўшатардилар. Мана шу аросат туполонда меҳмонлар дарҳол отларга миниб, тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин Арсен энди бундан беҳабар эди.

Ўқ еб ўлган от ёнида гужанак бўлиб ётаркан, Арсен бир йула бир қанча жойидан яраланганини сизди. Елкалари, кукраги, қовурғалари чидаб бўлмас даражада оғрирди. У жони борица қияликка қулаб кетмаслик учун узини базур четга тортди, шунда унинг рўпарасида қора қонга беланган баҳайбат барс сакраганини илғади. Бу Жаабарс эди. У ер бағирлаб судралди, қаттиқ ирилади, узини шатирлаб нарига олди. Арсеннинг боши узра офтоб чайқаларди, тоғлар зириллаб қимирлар, шамол томоқни бўғиб нафас олдирмасди. У мегафон билан автоматни улоқтирди-да, ярадор ҳайвон гойиб бўлган томонга судралди. У атрофда нима бўлаётганини кўрмас ва эшитмасди; қутуриб кетган Тоштанафгон тинмай бақирар, шалоқ сукинарди: «Аблаҳ! Сотқин! Тил тортмай ўлгур! Кўролмадинг бизни!» Бектурган оқсоқол эса узини таппа ерга ташлаб, соқолини юлиб бўкирарди: «Уят! Шармандалик! Аждодларнинг қарғишига учрагур, мохов!» Тирақайлаб қочиб бораётган араб овчилари нима деб қичқир шарди бу бир Худога аён.

Аста-секин қасир-қусур отишма пасайиб, сунг тинди, куп ўтмай бақир-чақирлар ҳам эшитилмай қолди.

Ҳайвонлар ва одамларнинг бошларига бир зум ичида нималар солганини Арсен Саманчиннинг ўзи билсайди... Аммо энди унинг бу билан иши йўқ. Олган жароҳатлари оғир эди, у буни сезиб турарди. Айниқса,

кўкраги эзилиб оғрир, бутун энгил-боши жиққа қонга ботганди. У ўзоққа бормаслигини ҳис қилар, ўзини панароққа олмоқчи бўлиб уринарди. Энкайиб, галдираб қадам ташлар, оёқда туролмай йиқилар, ўрнидан туришга зўр бериб уринар, бўғилиб хирқирарди. Яхши ҳам эсида қолган экан Молоташ горининг қайси ёқдалиги, Арсен Саманчин ниҳоят шу горни топиб борди ва тиззасида эмаклаганча ўзини гор ичига олди.

Ана шунда у ҳайбати ҳеч қайга сигмаган улкан тоғ қоплонининг сўниб бораётган кузларини кўрди. Бу Жаабарснинг ўзи эди. Йиртқич қимир этмади. Олдинга чўзилган панжаларига қўйган бошини лоақал кўтармади. Огир харс-харс нафас олиб, бошини ердан узмай ётаверди.

— Сен ҳам шу ердамисан? — деди нима учундир Арсен, худди илгаридан бир-бирларини танигандай.

Жаабарсдан тинмай қон оқарди.

Инсон ҳам худди шу қўйга тушди.

Тақдир тақозоси билан инсон ва йиртқич ҳаётларининг охирги дамида осмон остидаги шу мағорада топишиб қолдилар, ёнма-ён ётиб ўлим шарбатини тотдилар... Худди ҳайрат ичра лол қолгандай ҳайбатдор тоғлар узра гулдурак жар солди, унинг самовий нидоси олис-олисларга таралди: нима қилиб қўйдинглар? Ва шундай лолу ҳайрон бўлиб, булутлар бағрида чақинлар чақиларди...

Меҳмон овчилар отлардан тушиб, машиналарда овулга етиб келишди, ҳеч ким билан хайрлашмай «Хаммер»га ўтириб қўриқчилар қуршовида Авлиёота аэропортига етиб боришди, бу ерда уларни учишга шай тайёра кутарди, ҳаммаси ойдин бўлди.

Шу тариқа «Мерган» фирмасининг халқаро овчилик тадбири бир зум ичида барбод бўлди. Бизнес-лойиҳани ерга киргизиб юборган одам оқсоқол Бектур оғанинг қариндоши эканига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди.

Туяқ-жарликлар говур-говур қилиб ҳовлиларидан чиқиб тўп бўлиб, шовқин-сурон кўтаришди.

— Шарманда бўлди! Юзимиз шувут!..

— Арсенни оёғини осмондан қилиб осиш керак! Ўтда қуйиб ўлсин!

— Барбод қилди ишни! Жиндай пул ишлашга қўймади!

— Унга одамлар эмас, йиртқич ҳайвонлар қадрли! Илоё барслар ғажиб ўлдирсин!

Машмаша ўз-ўзидан авж олди. — Қутурган оломон Арсен Саманчиннинг опасининг уйига қараб ёпирилиб борди, ҳовлида қўлига нима тушса, оёғи нимага етса, барини ағдар-тунтар қилишга тушди, ойналарни, Арсеннинг машинасининг деразалари, чироқларини чил-чил синдирди, ювиб дорга ёйиб қўйилган қўйлак-курткаларини далва қилиб йиртиб ташлади... Укасининг ноутбукини бағрига босиб асрашга уринган опаси ўласи қилиб калтакланди, ишини ташлаб чопиб келган, хотинини оломондан ҳимоя қилган темирчи почча дўдай ёғилган мушту тепки тагида қолди...

Бирдан шаррос қуйиб юборган жала, қасирға, момақалди роқ ола-дўлоб тўс-тўполонга чек қўйди, эсини йўқотган оломон ҳушига келиб, уй-уйига қочди.

Гулдурак атроф-тумонатни ларзага соларди, чақинлар осмон қўйнини ялт-юлт тиларди, ёмгир қучайиб тоғ даралари ва ғорларни шатирлаб ювиб ўтарди.

Элес, худди биров кўнглига солгандек кечга яқин Туёқ-Жардаги опасиникига вокзалдан телефон қилди. У опасига ўзининг чўнтак телефонини қолдирган, сенинг қўл остингда турсин, мен дугоналаримнинг телефонида кўнгироқ қиламан, деб тайинлаб қўйганди. Илгарилари ҳеч қачон бундай қилмаган, бу сафар негадир алоқа боғлаб туришни кўнглига туккан эди. Поезд жўнашига ярим соат вақт қолганда, улардан ҳол-аҳвол сўраб кўнгироқ қилди, тоққа кетганлардан хабар борми-йўқлигини суриштирди. У ҳали саволини бериб улгурмай, опаси ваҳима солиб қичқирди:

— Бутун овул бузилган ари уясидай гувиллаб ётибди. Ҳаммасини ўша Арсен қилди. Тоғларда бақириб, меҳ-

монларни отаман деб ҳайдабди. Барсларга кўз олай-
тирма! Ҳамманг юртингга жўна! — деб қўрқитибди.
Меҳмонларга ўт очибди. Бошқалар ҳам унга ўқ оти-
шибди. Бектур оға бўлса бошини тошларга уриб ёрибди.
Ҳозир бутун овул Арсеннинг опасиникига бориб
жанжал-тўполон кутаряпти. Арсеннинг ўзи йўқ эмиш.
Уни отишганми ё ўзини отганми, ишқилиб шунақа.
Эшитяпсанми, Элес? Нега индамайсан? Сенга нима
бўлди? Жавоб берсанг-чи, ҳой?

Шундай деб, опаси оҳ-фарёд қилишга тушди:

— Вой, улай, энди нима бўлади? У Арсени жон-дилдан
яхши кўриб қолган эди. Вой, нима қиламан энди?

— Э, тилингни тийсанг-чи! — жеркиб берди уни
эри. — Бақирганинг билан нима фойда? Элес келса, уни
Молоташга олиб бораман. Сен ҳам бирга борасан.
Аҳволни ўзи кўрсин. Кейин тушуниб олади. Сен
бундай куйинаверма.

— Вой, вой, нима қиламан энди? Қизгинага нима
бўлади? Молоташга борсак, болаларни нима қиламиз?

— Ҳечқиси йўқ. Улғайиб қолишди. Ўсмир болалар,
икки кун ўзларини ўзлари эплаб ўтиришади. Мол-ҳолга
қарашади. Қўшнилари ҳам кўз-қулоқ бўлиб туришар...

Элес шартта юк халтасини елкасига ортиб, ҳар бир
сўзини дона-дона қилиб айтгач, шериклари ҳанг-манг
бўлиб қолишди.

— Сизлар кетаверинглар. Саратовга мана, менинг
хужжатларимни олинглар. Мен тез овулга қайтишим
керак.

— Биров ўлибдими?

— Балким.

— Қайтиб келганда, кўришамизми?

— Балким.

— Биз нима дейлик? Сен ўз молингни олиб кетгани
келасанми?

— Балким.

— Сенга нима бўлди? Бошқа гапинг йўқми?

— Тинч қўйинг! Гапимни айтдим! Менсиз бора-
веринглар. Тамом!

Элес шу сўзларни айтиб, орқа-олдига қарамай, дуч келганларни итариб-туртиб, югуриб кетди. Йўловчилар ундан ўзларини четга олишарди. Улар билиш-сайди...

* * *

Ким билсин... Ким хаёлига келтирсин, ўша онларда унинг қайгуси масканлару маконлар оша қиргоқларидан тўлиб-тошиб чақин-чақмоқлар-ла туш ёзиб тийиқсиз жалага айланиб, Узангилаш тоғларига уввос солароқ ёғарди, бу тоғлар орасида унинг севган ёри ғойиб бўлиш эди, энди унинг изларини қидириб Мангу қайлиқ мисоли, балки Мангу қайлиқнинг ўзи билан бирга зору саргардон югурарди... «Менга мадад бер, жоним опам, уни қайда кўрган бўлсанг, айт, яширма...»

Ўша куни тоғ ичкариларида то говгум тушгунча қалдиروق тинмади, унинг садоси олис-олисларни ларзага солиб, силкитиб турди, водийлар ва дараларни сирли кукмовий шуъалари билан ёритди. Челаклаб ёмғир қуяркан, хуфтон қоронғулиги тобора қуюқлашди. Ҳеч қачон ўша ёзда ёмғир бунчалар узоқ эзилиб ёлмаганди. Молоташ ғори ёмғир эпкинидан янада қоронғуроқ ва янада совуқроқ куринарди.

Лекин тақдир тақозоси билан бу ерга бирга кириб қолганлар учун бунинг ҳеч қандай аҳамияти қолмадиш эди. Бу сўнгги манзилда улар икки шўрлик жон учрашган — сўнгги нафасини олаётган одам ва охирги нафаси чиқаётган йиртқич ёнма-ён ётардилар. Мулжаллаб отилган ўқлар тегдими ё дайди ўқларга учдиларми, кимлар кимларни отдилар — қайси мард аниқларди дейсиз бунинг? Ва бундан қатъи назар, икковлон худди мана шу қоронғу ҳувиллаган овлоқда ширин жонларини таслим ётардилар. Ҳижратнинг шу охирги дамларида энди буларнинг ҳеч бирининг заррача қизиғи қолмадиш эди.

Жаабарс бўғилиб нафас ололмас, яраларидан тинмай силқиб қон оқарди. У ҳамон тамоман куч-қувватини йўқотган ҳолда, улкан бошини беҳол чўзилган панжа-

ларига қўйиб ётар, тилларда дoston унинг узун шукуҳли думи худди ташландиқ, кераксиз нарсaдай ерга чўзилганди...

Арсен Саманчин ўлаётган йиртқичнинг биқинига ёнбошини босиб чўзилган, унга шундай енгилроқ туюларди. «Мана, охири сен билан куришдик ҳам...»

Арсеннинг ёнбошида оққан қон ҳалқоб бўлиб қолди, қон горнинг тош саҳнига ёйиларди. Ўзи ақл-ҳушини ҳали йўқотмаган, ҳаётнинг шу охири неъматидан — фикр қилишни иложи борида узоқроқ тутиб туриш, бой бермаслик пайида бўларди. У бўлиб утган воқеаларда ўзининг нечоғлиқ айбдор эканлиги устида уйларди. Ва ҳаммадан бурун Элес билан видoлашишни истарди. Икковлари қанчалар бахт ва муҳаббатга муяссар бўлишди, мана энди баридан айрилишмоқда.

— Алвидо, Элес. Рўёбга чиқмай қолган орзуларимиз учун мени кечир... Қасам ичаманки... Алвидо, алвидо... Улгурoлмадим... Кузимга ёш қўйилиб келяпти... Мен айбдорман...

Ҳақоратланган араб қуноқларга ҳаёлан мурожаат этаркан, уни виждони қийноқлари жуш уриб уртарди:

— Мен ожиз банда айбдор... Мендан қанча хафа бўлсангиз, арзийди. Сўксангиз ҳам майли. Лекин бошқа илож йўқ эди, ёлғиз шу йўл билан сизни хавф-хатардан омон сақлашим мумкин эди. Агар қулингиздан келса, узримни қабул қилинг...

Отасининг укаси, кадрдон амакисига мурожаат қиларкан, у уят ва умидсизлиқдан алангаи оташ бўлиб ёниб ўртанарди:

— Бектур огажон, байке, мендан ёзғирманг куп, гарчи ҳақингиз бор! Мендан қаттиқ хафасиз! Уругимизга иснод келтирдим! Ишингиз барбод бўлди. Бошқа йўл қолмаганини сизга қандай тушунтирай ахир?! Бу шармандалики қандай қилиб юваман? Бунга менинг имконим борми? Мени кечиринг. Аммо ёвуз ният билан бу ишга қўл урмадим, бу аҳмоқлик ва кўролмаслик ҳам эмас... Умрингиз узоқ бўлсин, амакижон. У дунёда учрашмоқ муяссар бўлса, отамга барини тушунтиргайман...

У қариндошларини, опаси Қадичани, унинг эри темирчи поччасини ёдга олди:

— Бошингизга не кулфатлар солдим. Мени кечиринглар... Дуо қилиб, Худодан мағфират қилишини сўрангизлар...

Хаёлида Ардак ва унинг болалари жонланди:

— Мен ўлаяпман, Ардак. Мени ўйлаб кўп ғам чекма, бошқа дардларинг ҳам узингга етиб ортади. Болаларингни авайлаб устир. Мен тирноқ қолдирмай ўтиб кетаётirman. Худо қисди шекилли...

Арсен Ойдана қошида ҳам узр-маъзур айтди:

— Ойдана, кечир, сенинг учар юлдуз бўлишга учганингни мен кечиролмадим. Аммо бу сенинг ишинг. Мен опера сахнасида сенинг Мангу қайлиқ бўлиб чиқишингни хоҳлаган эдим. Энди тақдир сени менинг хираликларимдан халос қилди. Анов Эртош Курчалга ҳеч нарса дема, мен ўзим кейин унга айтаман. Эртош, охирги кунларгача сенинг олдингда юзим қора бўлиб қолди, сени шунчалар ёмон кўрар, ижирганар эдимки, ҳатто ўлдиришни кўнглимга тутиб юрдим, бунинг уз сабаблари бор эди, албатта. Лекин фикримдан қайтдим, тавба қилдим. Мен ҳақимда ёмон ўйга борма, кечир мени, биродар...

Аммо Арсен собиқ синфдоши Тоштанафгонни ўйлаганда, жуда қийналди, қаттиқ ўксинди: Нима десин? Юзига қора чапласинми? Лаънат ўқисинми?

— Майли, сен мени қурбон қилдинг. Аммо сен қандай огир жиноятни қўзлаганингни ҳеч ким билмайди. Эҳтимол, мен қаттиқ турмай хато қилгандирман, сени йўлингдан қайтаролмаганим бу менинг айбим. Мен қурбон бўлиб кетяпман, сен эса қутулдинг. Аммо ажр-оқибат Худонинг измида!

Сиз ҳам мени кечиринг, овулдошларим. Арзимаган бўлса-да сизни пул ишлаб олишингизга йўл бермадим. Худонинг иродаси шундай бўлди... Оёқости қилманглар менинг номимни, номусимни, нега мен бу ишни қилдим, бир Худога аён. Ҳеч ким энди буни билмайди... Алвидо, овулдошлар!..

Улкан қор қоплонининг дами узилди. Изидан одам боласи ҳам бир ух тортди, жони ҳавога учди...

У сунгги нафасини оларкан, охирги дақиқаларда олис-олислардан келган Мангу қайлиқнинг мунгли сасини эшитди: «Қайдасан, қайдасан, сен менинг сайёдим?» Қулоғига чалинган бу овозга у пичирлади: «Алвидо, алвидо, биз энди ҳеч қачон кўришмаймиз...»

Ой туннинг далва-далва паға булутлари орасида шўнғирди, шамол юқиниб ўзини азамат қояларга урар ва оҳ тортиб юз тубан ағанарди, бошқа ҳеч бир сас-сабар эшитилмасди...

* * *

Эртасига тушга яқин Молоташ ғори атрофида куни кеча даҳшатли фожиа бўлиб утган ерда уч отлиқ пайдо бўлишди. Бир эр киши олдинда, икки аёл унинг изидан ортда келишди. Булар Элес, унинг опаси билан поччаси эдилар. Улар Элесни ўз кузи билан курсин, ишонч ҳосил қилсин, омонсиз тақдирга тан берсин деб, бирга олиб келишганди. Уларни муқаррар айрилиқ кутарди.

Поччаси Жўра бу ерларни беш қўлдай биларди. Илгари собиқ колхознинг қўйчилик фермасига мудирлик қилиб юрган кезлари юқори ўтлоқларга чиқиш олдидан бу ерларга келар, Молоташ ғорини ҳам билар, шунинг учун Элес билан унинг опасини дарров ғорни топиб бошлаб борди. Билинар-билинемас сўқмоқдан ўтишаркан, аввал ўқ еб ўлган бўз отни куришди, унинг лоши ёмғирда бир кундан ортиқ қолиб кетгани учун қорни шишиб кетган, тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб ётар, эгар-жабдуқлари далва-далва булган, эгарнинг ўзи бир томонга қийшайиб қолганди. Арсеннинг мегафони билан автомат қуроли ҳам шу ерга сочилганди. Жўра отдан сакраб тушиб, унисини ҳам, бунисини ҳам қўлига олди. Улоқтириб юборилган қурол, ўлган от Арсен тирик эканлиги даргумонлигини курсатарди.

Ғор ичига огир бир нарсани сезиб оҳиста киришди. Элес қалт-қалт титрар, опаси унинг қўлидан маҳкам

ушлаб олганди. Кузларига ташланган нарсa уларни лол қилиб қўйди: уюлган, қотаётган қон кўлмагида жонсиз одам жасади ва ўлик улкан йиртқич — қор қоплони ётишарди. Арсен Саманчиннинг боши Жаабарсинг потли кўксига солиниб қолмишди.

Элес тиз чукиб, Арсеннинг совиган қўлини силар ва ҳўнграб йигларди.

Аёллар узоқ йиги-сиги қилишди. Опаси Элеснинг бошига қора румол ташлади. Жўра гордан гоҳ ташқарига чиқар, гоҳ ичкарига кирарди. Аёлларнинг бир оз ўзларига келишини кутарди.

Элес пиқ-пиқ йиглаб ёнида утирган опасига дерди:

— Хумор, сен менга онам ўрнидасан, сендан яширадиган жойим йўқ. Арсенга «бизнинг барсларимиздан қўлингни торт!» — деган плакат кўтариб намойишга чиқаман деб айтган эдим. Овулимизда бундай қилиб бўлмаслигига ақлим етмасди. Арсен ўшанда ҳеч нарсa демади, лекин юрагига ўт тушган экан, мана оқибати... Нега ҳам ўша гапни айтдим мен аҳмоқ?

— Қўй, хафа булаверма, Элес, севишганларнинг ораларида нима гаплар бўлмайди. Такдир пешонамизга ёзган экан. Сен яхшиси, бечорани қандай кўмишни ўйла. Ахир қариндошлари уни кўмишни ҳатто эшитгилари ҳам келмаяпти. Алам ўтган. Шурликни йиртқичнинг ўлиги ёнида ташлаб кетиб бўлмайди-ку, ахир!

— Рост гапларинг. Лекин мен Арсенсиз қандай яшайман? Бир аср бирга яшармидик балки. Россияда хотинлар калисоси бор эмиш, тижоратда юрганда эшитган эдим. Қидириб топиб, ўша ерга кетаман, кеча-ю кундуз унинг учун дуо-ибодат қиламан. Худойим мени кечиритшини илтижо қилиб сурайман. Фақат бир нарсадан ўйланаман, мабодо Худойим менга раҳм-шафқат қилиб, бахтимга бир фарзанд ато этса, ки...

— Худо етказсин! Бунга ишончинг комилми?

— Негадир кутяпман. Тушимда кўрдим... Бўлмаса монастырда оёғим қолиб кетгай то абад.

Шу пайт тоғлар узра гуриллаган ва тобора кучайган овоз эшитилди. Улар гордан чиқиб, учовлон айланиб учаётган вертолётга тикилиб туришди. У юксак чўққилар оралаб дара тепасидан келарди. Бойлоқдаги отлар безовта бўла бошлашди. Жўра уларни тинчлантириш учун жиловларидан тутиб турди. Вертолёт айланиб-айланиб, кўздан йўқолди. Шовқин тингач, Жўра ўйланганча деди:

— Вертолёт бекорга келмайди бу ерга. Бу тоғларда учиш хатарли. Афтидан, бу ерда бўлган воқеа районга ҳам етиб боргандир.

Хотини унинг сўзини тасдиқлади:

— Бу уларнинг иши. Бизнинг ташвишимиз ўзимизга етарли. Биз Арсенни қандай кўмишни Элес билан ўйлаяпмиз, Жўра, сен нима дейсан?

— Нима дердим? Кўмиш керак, иложи борица тезроқ. Лекин ҳозирча қариндошлари билан қўшнилари кўмиш ҳақида оғиз очишмади. Бақир-чақир, сўкиш, қарғиш билан ҳамма овора. Бу билан иш битадими? Тоғлардан овулнинг катта қабристонига марҳумнинг жасадини олиб ўтиш жуда мушкул иш. Кўп жойлардан жасадни замбарга солиб олиб ўтишга туғри келади, буни бир қанча одам қилмаса, иложи йўқ.

Жўра қандай қилиб бўлса ҳам қавм-қариндошлари билан биргаликда буни ечиш керак, деган хулосага келди. Рост, Арсен Саманчиннинг бу қилган ишидан ҳаммалари ёмон норози, газаб отига миниб олишган, лекин одамлар утакетган ваҳший жиноятчиларни ҳам ерга қўйишади.

— Ўйлаб кўрамиз, — деди фикрини давом эттириб Жўра, — ҳозирча ичкарига кирайлик. Мен Арсеннинг руҳига дуойи фотиҳа ўқимоқчиман. Мулла бўлмасам ҳам, қўлимдан келганча-да-е...

Улар яна учовара гор ичига киришди. Марҳум қошида ўтириб, жим бўлиб қолишди. Жўра арабчалаб нималарнидир тиловат қилди, гарчи бу ерлик барча кимсалар каби диний калималарни зигирча тушунмаса

ҳам, кўнгиллар таскиноти учун малҳам босди. Одат ўз номи билан — одат ахир...

Мана шу ҳавасаки дуо-фотиҳа пайтида Элес уйланиб қолди: яхшиямки, опаси ва поччаси ҳамдард ва маҳрам бўлиб келишди, бўлмаса атрофда ҳеч зот йўқ, марҳум ҳеч кимнинг иши бўлмай, кимсасиз ётарди овлоқда. Унинг аччиқ аламлари, ўйлари ташқаридан келган отлар дупури ва одамларнинг товушлари билан бўлинди.

Гор ичига бешовора киши кириб келди. Булар Тош-танафгон ва унинг шериклари эди. Улар одатан ўтиришмади, балки фотиҳанинг тугашини кутиб тик оёқда қовоқларини осилтириб туришди. Фотиҳа охирлаши билан Тоштанафгон чўрт кесиб сўз бошлади:

— Молоташ гориға мина кўмилган. Сиз дарҳол бу ерни ташлаб чиқишингиз керак. Чунки у портлатилади. Тез бўлинглар!

Бироқ Жўра эътироз билдирди:

— Портлатишнинг нима кераги бор? Бу ерда ўқ тегиб ўлган Арсен Саманчин ётибди. Уни кўмиш зарур.

— Бу билан бизнинг ишимиз йўқ. Биз гори портлатишимиз керак. Мурда тош-тупроқ тагида қолиб кетади. Шу кўмилгани бўлади.

— Бу кўмиш эмас! — норози бўлиб қичқирди Хумор. — Мен хотин бошим билан сизларга айтиб қўяй: «Олдин одамни кўмишни, кейин портлатишни ўйланг. Ҳаммамиз ўламиз. Ҳамма одамлар, шу жумладан сизлар ҳам вақт-соати келганда, ерга қўйиласиз. Одамларнинг бурчи шундай».

— Ўқитма! Топшириқ бор. Молоташ гори портлатилади. Биз шунга келганмиз. Сизга ярим соат вақт берамиз.

Шунда юзини тўсган қора румолини бир оз четга суриб Элеснинг ўзи тилга кирди:

— Қўлингизни тортинг бу ишдан! Киши улими устидан кулманг! Бундай куфр учун жавоб берасиз. Мен йўл қўймайман! Сиз ўлган одамнинг жасадини портлатишга ҳеч қандай ҳақингиз йўқ. У қондаси бажо қилиниб, ерга қўйилади.

— Э, сен ўзинг ким буласан? — деб қаҳри келиб бақирди ўзини базур тутиб турган Тоштанафгон. У кеча бу ерда қандай аёвсиз мағлубиятга дучор бўлганини Элес не билсин? Мана энди у ўз синфдошининг жонсиз жасади устидан жаллодларча қаттол уч олиш ниятида куйиб уртанарди.

— Кимлигим билан нима ишинг бор? Ҳозир буни айтар пайт эмас! Ўлдирилган одам мана оёқ остида ётибди. Мен ҳам улишга тайёрман. Мени ўлдилинг. Кейин портлатасиз. Қани, бўлларинг! Мен тайёрман! Портлат! Портлат қани! Ҳозироқ портлат! Мен у билан мангу шу ерда қолишни истайман!

Бу ваҳшиёна вазият нима билан тугагини айтиш қийин, лекин ўртага Жура ақли расолик билан ара-лашди:

— Тоштанафгон, қулоқ сол, аёллар билан бундай гаплашиш яхши эмас. Улар яқин кишисини йўқотиб фигони чиқиб турибди. Ўликнинг тепасида жан-жалашиш тўғри келмайди. Юр, ташқарига чиқайлик, гаплашамиз, нима қилишни маслаҳатлашамиз. Горни портлатаман десанг, бунга бемалол улгурасан.

Улар ташқарига чиқиб, анчагача жанжалашиб туришди.

Аёллар ўлганларнинг жасади устида ёлғиз қолишгач, Хумор, синглисининг бошидаги рўмолни тўғрилаб қуяркан, оҳиста таскин бериб, деди:

— Йиглама, Элес. Ўлганларнинг руҳи ҳаммасини эшитади. Ўз гапингни айтдинг. Мархумнинг руҳи рози бўлди. Буёгини эркаклар ҳал қилишсин. Вой, шўрим, вой, шўрим...

Элес овози хириллаб, деди:

— Раҳмат, опажоним. Сен ҳақиқатан менга онам-дайсан. Нега Арсеннинг ҳаёти бундай ёмон ўзгариб кетди? Ахир у энг ақлли, энг адолатли, ҳақиқатпарвар одам эди. Мен ҳали қизалоқ пайтимдаёқ унинг газета-ларда ёзганларини ўқирдим, телевизорда гапирганларини эшитардим. Мен уни жонимдан ортиқ севардим! Севгимиз ўлмайдигандек бўлиб туюларди!

Шундай одам ҳалок бўлди! Ваҳший ҳайвон билан ёнма-ён ётибди мана шу горда. Ғаддор кишилар унинг хотирасини ҳам жасади билан бирга йўқотиб юборишмоқчи. Портлатаман дейди? Бу нима бўляпти ўзи? Бу уни хўрлаш, таҳқирлашнинг ўзгинаси эмасми?.. Мен учун у муқаддас, азиз инсон. Фақат бола туғилса — бас. Ўғилми, қизми, унинг номи қолади, болалари билан бирга яшайди.

Кўп ўтмай ташвишга ботган Жура кирди, Тоштанни кўндиришнинг иложи бўлмади, деди.

Эрталабгача вақт берибди, оқсоқол Бектурган оға билан маслаҳатлашармиш. Эрталаб келаман, ўшанда ҳаммасини ҳал қиламиз дебди...

Кечаси Элес гулхан олдида ўтириб, тинмай шуни ўйлади: Хотираси кунлари унинг мазорига болаларини етаклаб бориш насиб қилармикин?

Шунда олис тоғ оралиқларидан Мангу қайлиқнинг: «Қайдасан, қайдасан, жавоб бер, сайёдим!» деган чорловлари эшитилганди, у оҳиста пичирлаб жавоб қилди: «Эшитиб турибман, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен-да энди сенингдек бўлдим».

Эрталаб аҳвол хайрли томонга ўзгарди. Эҳтимол, тавба, пушаймонликнинг йўли олисдир, ўзидаги ёмонликни енгиш қийин, бунга вақт керак, гур, нодон, хом одамнинг яхшилик даъватига қулоқ тутиши осон кечмайди, ҳамма замонларда бу шундай бўлиб келган.

Тоштанафгоннинг йигитлари марҳумнинг жасадини солиш учун замбар ва оқликлар келтиришди. Жасадини даранинг этагига етказиш керак эди, у ерда машинада Бектур кутиб турарди. Молоташ горини портлатиш қолдирилганга ёки кейинга сурилганга ўхшарди. Бектур оқсоқол барснинг улигини ўша ёқда, тоғ ичида кўмиб ташлашни буюрди.

Чимилдиқ кўрмай бевага айланган Элес қора либос кийиб жасад ортидан йўлга тушди. Унинг ортидан опаси Хумор билан унинг эри Жура отларини оҳиста етакларди.

Тоштанафгоннинг ичида нима руй бераётганини ҳеч кимса билмасди. У ҳам мотам қарвонига қўшилиб борарди. Айтишларича, кўзи жиққа ёш эди. Кейин ўзига гоятда қадрдон бўлиб кетган ҳарбий шапкасини бошидан юлиб олиб, қулочкашлаб кўз илгамас жарга отибди.

Элес эса йул-йулакай такрорларди: «Эшитаётirman, эшитяпман сени, Мангу қайлиқ. Мен ҳали қайтаман. Сени излаб топаман, бирга-бирга кўзёшларимизни дарё қилармиз. Мени кут, тезда ёнингга етгайман...»

Ўша кунлар одамлар орасида миш-миш тарқалди. Аммо унга ишониш қийин эди. Тоштанафгоннинг икки йигити ўлган барснинг лошини гордин чиқариб, тоғда кўмиш учун Молоташга боришса, «калладор-думдор» Жаабарс у ердан гойиб бўлибди. Дом-дараксиз йуқолди Жаабарс. Буткул гойиб бўлди... Кейинчалик айтишларича, у тоғ-тошларда саргардон кезар эмиш. Ҳеч ким уни кўрмаган эмиш. Аммо қалин қорликларда унинг улкан панжа излари муҳрланиб ётармиш. Жаабарс буюк қор уюмларини ҳамон яхши куради, улар узра тинмай тентийди. Не қилсин, пешонаси шундай, шунга тугилган...

ЭПИЛОГ ЎРНИДА

Арсен Саманчин

(Нашрга тайёрловчи Элес Жаабарсова)

ЎЛДИР-ЎЛДИРМА...

Ҳикоя

Қон сачрамай фақат қуёш қолур,
От қочур чавандозин йуқотиб...

Аъли хотин фоли

Қаттиқ ўт очиб турган зенитларнинг ўқларидан қочиб, самолётини узоқроққа олиб кетаркан, учувчи хавфли ердан қанча олис чиққанини билиш учун пастга қаради. Пастда қорамтил тўқ яшил ўрмон хурпайиб ёйилиб ётар, у учувчи билан бирга ён-ламасига ўмбалоқ ошаётганга ўхшарди, худди тубсизлик сари омонсиз онтарилиб бораётгандек кўринарди. Кейинги дақиқа ичида қирувчи тайёра қанотларини ўнглаб тўгри учди, шунда ўрмон ҳам яна ўз муқим жойига қайтди, тутунлар чулғаган олис уфқлар билан туташиб кетди. Дунё яна одатий қиёфасига қайтди. Учувчи эндигина нафасини ростлаган эди, шу он тайёра рўбарусида мутлақо кутилмаганда аллақандай номаълум бир нарса пайдо бўлдики, учувчи ҳатто кўк бағрида нима билан тўқнашганини ҳам англаб улгурмади. — Тайёра ойнасига тирик алланиманинг нотайин лоши қаттиқ урилиб, чил-парчин бўлди. Тайёра зарбадан кескин чайқалиб кетди, ва қандайдир сониялар ичида учувчи мутлақо ҳеч нарсани курмай қолди...

Бу аллақандай қушларнинг шолмон уриб учаётган гўдаси бўлиб, кузлари баногоҳ кўрга айланмиш эди...

Учувчини совуқ тер босди. У қўлидан чиқариб юбормаслик, тайёра чархпалақдек айланиб кетмаслиги учун жонҳолатда штурвалга маҳкам ёпишди, кабина ойнасига суркалган қон юқларини кўриб — кўнгли ағдарилди, кўзини ижирганиб олиб қочди.

Қушлар куз келишини кутиб турмай бу ерларни ҳаммадан бурун тарк этмоқда эдилар. Улар хоҳ тўда-тўда бўлиб, хоҳ ёлғиз, кеча-кундуз демай учиб кетишар, ҳали очилмаган тухумларини уяларига қолдириб учинишар, ҳали темирқанот ҳам бўлмаган, типирчилаб ётган жиш болаларини ташлаб учиб кетишарди. Ҳаммадан кейин ботқоқ бойкушлари қайларгадир ғойиб бўлишди, тунлар уларнинг ҳуҳ-ҳуҳлаган товушлари буткул тинди...

Жамики жонзот тирқираб қочарди...

Неча-неча чақиримлаб чўзилиб кетган ўрмонликлар қуюқ аччиқ тутунларга чулғаниб ёнарди, азал ўрмонларнинг кули кўкка совурилар, улкан қарағайлар худди бўрон ургандек қасирлаб қўпориларди. Ер тўп-зам-баракларнинг дўлдай ёгилган ўқларидан тузондек учиб, огир ларзага тушар, осмондан ёгилган миналар, бомбалар ваҳшат солароқ портлар, танкларнинг қасиргалари қулоқларни батанг қилар, уларга қарши отилган снарядлар овози гўлдираб, чийилларди... Портлашлардан парча-парча бўлган дарё-ю сойлар соҳилларини йўқотиб, бутун атрофга тошиб ёйилар, жарлар, пастликлар сув билан тўларди. Бир танк сув тўла жарга қулаганча, даланинг ўртасида тупини осмонга қўнқайтириб ётарди...

Ҳар кун аҳвол шу эди ва буни ҳеч кимса тўхтатолмасди, зеро мана шу ерларда, ҳарбийча қилиб айтганда, икки қарама-қарши фронтнинг жанглари борарди. Юзма-юз. Ҳар иккала томондан қарши томоннинг мудофаасини синдириб ёриб ўтиб, аёвсиз ҳужумга кириш, душманнинг ўнгу сўл қанотларини, орқадаги кучларини мажақлаб ташлаш, қириш талаб қилинади. Ҳар икки томон биринчи бўлиб сафларни ёриб ташлаш, биринчи бўлиб қақшатқич зарба беришни кўзларди...

Лекин ҳозирча ҳеч қайсилари унинг уддасидан чиқишмаганди, кунма-кун, ўз жойларидан кўзгалмаган ҳолда бош-кеди кўринмаган заволга ботиб уруш олиб борардилар... Вақт эса ўз йўлидан қолмасди. Ҳарбий ҳаракатлар театри деб аталмиш мана шу онтарилган

майдонларда то куз киргунча ҳам, ажал замбараклари кеча-ю кундуз, ёмғир ёғадими, дўл ёғадими, бир зум тинмай ваҳшиёна ўт сочарди... Ўша йили қушлар ҳам уяларига қайтишмади, босилиб-янчилиб кетган ўт-ўланлар ўша йили гуллаб-чечаклаб улгурмади, уруғ бойламади.

Бир-бирларини мажақлаб ташлашни мақсад қилиб қўйган ҳар икки фронтнинг штаблари бу орада зудлик билан янгидан-янги долзарб режалар ишлаб чиқишар, кўрилган талафотлар, ўлганлар ва яраланганлар, уларнинг сони, миқдори ҳақида яширин маълумотномалар жўнатишар—у штаб ҳам, бу штаб ҳам бир овоздан зарбдор кучларни купайтириш зарурлигини уқтирар, ва ҳар бири ўз Олий Бош қўмондонларидан янги кучлар, янги техника ва қурол-аслаҳалар жўнатишни сўрайдилар. Бири шундай қилиб янги ҳаёт маконларини ишғол қиламан деса, иккинчиси—яна худди мана шу маконларни ҳимоя қиламан дерди. Лекин қандай бўлмасин, у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам, заҳира кучлар тинмай келиб турар, жангларда яна тутдай тўкилар ва яна, яна пайдарпай келаверар эдилар...

Уруш абжагини чиқарган ёз ҳам охирлаб борарди, урушаётган тарафларнинг ҳар бири учун тайёргарликнинг энг сўнгги муҳлати етиб келди, улар охириги чизикда тўхтадилар, бундан буёғи зарба, упириш, ёриб ўтиш бошланиши керак эди, ана унда ер юзида тутиб, тўхта-тиб бўлмас куч ҳаракатга киради—ҳужумкор алғов-далғов бошланади...

Мана шу ҳавлу ҳаракат ичида мавжуд борлиқ аро ёлғиз қуёшгина қон сачрамай қолгай; мана шу ҳавлу ҳаракат ичида қушлар ташлаб кетган ўлкаларга ўша пайтлар тақдир кўплаб одамларни ҳайдаб-қувиб келардики, яна ким билади-ю булар ёруғ дунёга худди мана шу машъум ҳаводисот учунгина келган булсалар эҳтимолдан узоқ эмас.

Уларнинг бири олд Осиё остонасида иссиқ Волга бўйларида, Саратовдан ҳарбий эшелонда борарди. Эшелонда ҳамма урушга кетаётганини билар, лекин

айнан қайси қисм, қайси фронт эканлигини олий қўмондонликдан бошқа ҳеч ким билмас, бир ёқаси аскарнинг иши осон — қаёққа қараб ҳайдасалар — хўп бўлади деб, шу ёққа югуради-да... Бироқ мишмишларга қараб, Московга олиб боришар экан, дейишар, у ёғи эса равшан — фронтга... Аслида ҳам шундай эди. Буни олдиндан билиш унчалар ҳам қийин эмас экан.

Саратовдан кеч оқшом йўлга тушишди, тун бўйи ҳаво дим бўлди, ёз офтоби қовжиратган Волгабўйи даштларидан сўнг темир йўлнинг дам у ёғи, дам бу ёғида, гоҳ олисларда, гоҳ шундоққина яқинда кўм-кўк дарахтзор, арчазор ўрмонлар бирин-сирин кузга ча-лина бошлади — худди кўхна рассомларнинг суратлари-дек, одам қараб, томоша қилиб тўймасди. Аскарлар ва қурол-аслаҳалар билан лиқ тўла вагонларнинг очик эшик-дарчаларидан этни жунжиктириб салқин кирди. Кўп ўтмай қалин, зич ўрмонлар орасидан йўл босди-лар.

— Қаранглар-а, кета-кетгунча ўрмон! Россияга кел-дик, онажон Россия! — дейишарди аскарлар бир-бир-ларига, худди ўзлари Россиядан эмас, бошқа чет ўлка-лардан келаётгандай.

Улар ичида ёшгина, беўхшов бир йигитча ҳам бўлиб, худди отасиникини кийиб олгандай, устида аскарча либослари халпилаб осилиб турарди. Сергей Воронцовни взводда дарвеш Сергей деб чақиришар, баъзилар ота Сергей деб ҳам ҳазиллашиб қўйишарди. Гапдан гап чиқиб бир куни йигитча Худони тилга олиб гапириб қолди, Худо санам эмас, борлиқ ҳодиса, деди, лекин ҳодисасининг ўзи нималиги ҳақида сўз юритганда, буни ҳеч ким тушунмади. Лекин шунинг ўзидан ҳазил-мазах қилувчиларга гап топила қолди, уни кулги қилиб черковчасига — Сергей, дарвеш деб чақиришга тушдилар. Улар ўзларининг бу ҳазил-ларидан завқланишарди. Воронцов эндигина ун туқ-қизга кирган, ақлли бола пақир устидан нега энди кулмасинлар ахир. Ана шу Сергей соатлаб вагон дарчаси олдида узун дастакка осилиб турар, таш-

қарини томоша қиларди. Бошқалар қарта ўйнашар, айримлар кеча кунги вокзалдаги кузатишлардан ортиб қолган шишаларни очиб эрмак қилишар, бекорчиликдан ағдан-бағдан дегандай тўхтовсиз валақлашар, поезднинг шовқин-сурони, вагон гилдиракларининг тарақа-туруқи остида аллакимлар ашула тортишар, буш вақтнинг танобини тортиш учун ўзларига қулоқ тутишар, Сергейнинг эса сира дарча олдидан нари кетгиси келмас, липиллаб ўтаётган анвойи манзаралардан кўзини узолмасди. Ташқари билан ҳеч ким унчалик кўп қизиқмасди, у эса болаларча томоша қилишини қўймасди. Мана шу ҳақиқий Россия томонларга Сергейнинг биринчи маротаба келиши эди, у мактабни битиргандан сўнг Москвага бориб ўқишни орзу қилиб юрган, аммо энди бунинг иложи қолмаган, поезд уни шитоб билан урушга элтарди. Буёғи шалон ҳаёти дегандай, тинимсиз дақир-дуқур, бекагларда тунука чойнак кўтариб қайнаган сувга югуришлар, аскарча таом-озуқ олиб тамадди қилишлар, Волга бўйидаги ҳарбий лагердаги уч ойлик машқлардан сўнг, мана тинимсиз узгариб турган сафар таассуротлари ичида кун ўтказишлар. Баъзан биринчи марта кўраётгани учун унга жуда ажойиб-ғаройиб туюлади, бошқалар аллақачон кўрган-билган, шунинг учун ҳам унчалик қизиғи қолмаган нарсалардан завқи тошиб, ёнида турган аллакимни туртиб-нетиб, енгидан тортиб, ановни қара! — деб қўяди. Бу темир йўл ёқасидаги уйлари бари ёғочдан ясалган аллақайси бир қишлоқ, дарахтзорлар ва қамишзорлар ўртасида ялтилаган ойнакўл, ҳўкизга мингашиб олган аллақандай девона-тентак — ўҳу! Ана сизга чавандоз, ана сизга тулпор, қара-қара! Даланинг қоқ ўртасидаги завод олдида осмон фалакка бўй чўзган, теппасида қора мой алангаси лопиллаб турган баланд қувур. Сергей ўзича буларни тушунтирар, осмондаги машғала ўзўзича ёниб туради, ортиқча газларни шундай чиқариб юборишади, дерди. Отам ишлайдиган қорамой заводида ҳам шундай машғала кеча-ю кундуз ёниб туради,

деб қўярди. Қишнинг зимистон кечаларида қор ёғиб турганда, бу жуда чиройли кўринади: қор парчалари уйнаб-ўйнаб учади, осмон фалакда эса машғала лоплоп порлайди. Янги йил кирганда, гоҳида онаси, опасингиллари билан машғалани томоша қилгани, қорга бота-бота қўлларини ушлашиб боришарди. Томоша қилиб қайтиб келганларида уй ичи ёп-ёруғ, иссиқ-қина бўлар, шеърлар, қўшиқлар айтишар, онаси дастурхонни турли пиширик, ширинликлар билан тўлдирар, доим вазмин ва сипо бухгалтер отаси ҳам ҳатто оила аъзолари билан бирга ўйин-кулгига қўшиларди. Вой, жиннивой дарвеш-е, кулишарди қулоқ солишиб турганлар шеър уқушқ, пишириқларни эслаб утирганини қаранг. Шуми ҳали уруш майдонига кирадиган!

Катта бир бекатга келиб, поезд кенг тармоқланган излар оралаб аста ўта бошлади, говгум маҳали эди, чекка излардан бирида мажақланиб кетган паровоз билан синган, парчаланган пачоқ вагонлар турарди. Сергей қаранглар, деб ҳамманинг эътиборини шу бомбаланган вагонларга қаратди. Ҳеч ким ғиқ этмади, лекин бомбалар дўлдай ёғилиб, поезднинг қандай ўт олиб ёнгани, фашист тайёралари учиб келиб қандай шўнгигани, шундан сўнг вагонларда нималар рўй бергани ҳамманинг хаёлидан ўтди. Қанча одам абгор бўлди, қанчаси ўзини ташқарига отди, неча-нечаси ёниб кетди, тирик аланга олди? Бу урушнинг улар кўзига ташланган дастлабки аломати эди. Худди мазористон каби жимгина кўришдилар ва говгум қоронғусида жимгина айрилишдилар. Улар тамакиларини тутатиб сукут сақлашарди.

Йўлда қизиқ воқеа ҳам рўй берди. Сергей кимнингдир енгидан тортиб, ташқарини кўрсатди:

— Ановни қара! Кўряпсанми, бу ердаги қудуқларни? Устига безакли, ўймакор том ҳам ясаб қўйишибди! Эҳ, чиройли!

Ҳаммалари йигитчани кулги қилиб хахолашди. Кимдир мазах қилгандай гап ташлади:

— ...Э, сен қудуққа қарама. Безакли уймакор эмиш! Сен анов қудуқдан сув олаётган сулувни кўр. Нақ пишган шафтоли! Орқасини қара! Сен қудуқ дейсан! Эҳ, сен, дарвеш! Сенинг ўрнингда бўлсам, ҳозир шалондан сакраб тушардим, лекин кейин қочоқ деб қидиришади-да!

Тоза кулги бўлди!

Ростини айтиш керакки, атрофдагилар унинг кимлигини қандайдир жуда тез билиб олишди — қараб турсанг, бориб турган шалпангкулоқ, дарвеш, мурти чиқмаган ғўра — гарчи яғринлари тула, бўй-бастдан Худо қисмаган, гап-сўзлари ҳам маънилик-ширалик, лекин, ҳақиқатан, қаёққа қарашни билмайди, тушунмайди, чиндан-да, Сергей ҳали ғалатироқ, тортинчокроқ ўсмир эди. Сергейнинг ўзи ҳам қовушмаган қилиқларини қандайдир тез ташлаган тенгқурларига ҳаваси келар, нима учун шундайлигини дили ғаш бўлиб ўйларди. Ҳаммасидан ҳам, тенгдошларининг хотинлар билан тез апоқ-чапоқ бўлиб кетишларини айтмайсизми! У-чи! Ошиқ-маъшуқликка ўхшашиб кетадиган бир воқеа уч бергандек бўлди-ю, яна қандайдир бемаъни бир тарзда тез тугади.

Мана яна кеча вокзалда поездга ўтираётганларида ғалати, ҳатто кулгили деса бўлади, бир воқеа рўй берди... Кейин йўл бўйи ҳеч калласидан кўтарилмади. Одамлар унинг кимлигини дарров билиб олишади — жўнгина бир дарвеш-да деб қўя қолишади. Ҳаммаси шундан...

Гап шундаки, уларнинг жўнаб кетишини кутилмаганда эрта тонгда эълон қилишди ва бирдан оёққа қалқишди. Жўнаш ҳаракатига нега бунча зудлик билан тушилди, айтиш қийин, бироқ буйруқ шундай бўлган эди. Уруш бораётган эди, асосий сабаб шу. Буйруқ ўз оти билан буйруқ. Яшин тезлигида отланилди. Кўз очиб юмгунча шаҳар четидаги манзилдан барча пиёдалар ротама-рота Саратовнинг чекка кўчаларидан темир йўл бекатига қараб йўлга тушилди... Сафлардаги кўпчилик аскарлар ҳарбий хизматга чақирилган саратовликлар эди. Уларнинг куплари кеча

яшаб турган уйлари, ётоқхоналарнинг деразалари, кечагина тер тўкиб ишлаган фабрика дарвозалари ёнидан утиб боришарди. Шундай экан, қандай қилиб жимгина ўтиб кетиш мумкин? Бутун воқеа ана шундан бошланди-да. Албатта, ҳеч ким сафдан чиқишни хаёлига ҳам келтирмасди, бунга қўмондонлар асло йўл қўйишмас ҳам эди, аммо шундайлар ҳам йўқ эмасдики, улар йўл-йўлакай ёз чоғи ланг очиб қўйилган деразаларга қараб қичқиришар, ўз яқинлари билан хайр-хўшлашардилар. Ёки уткинчи танишлари билан бақириб-чақириб саломлашардилар. Атроф-теварак ҳовлилардан болалар чувиллашиб, бир-бирларини етаклаб чиқишарди: «Аскарлар келяпти! Қизил аскарлар урушга кетяпти!» — деб қичқиришарди. Яна қанчадан-қанчалаб хотин-халаж — аёллар, опа-сингиллар, қўни-қўшнилар! Худди шуни кутиб тургандай ҳаммалари сафдаги аскарларга эргашди, яна ким нимага улгурган бўлса, шуни эғнига илганди — кимдир оёғига енгил шиппак кийган, кимдир умуман яланг оёқ дикирлаб чопар, кимдир бошини юваётган бўлса, шундайча ҳўл сочиқни бошига ташлаб, кимдир эса калта кўйлагининг этаклари кўтарилганча сарилишиб боришарди. Улар аскар этиклар гурсиллаган сафлар ён-верида чопишар, урушга жўнаётганлар билан хайрмаъзур қилишар, нималарнидир уқтиришар, тайинлашар, аскар болаларни ёлғиз Худонинг паноҳига топширишар, шу дамларда ҳамма бир-бирига қондош-жондош яқин бўлиб кетмишди. Бири олиб, бири қўйиб, бири-биридан баландроқ қичқиришга ҳаракат қилиб, Волга бўйларига, Саратовга, тугилган ерларга омон-эсон, ғалаба билан қайтишни тайинлашар, илтижо этишарди. Алжиган бир восвос кампир эса тинмай қичқирарди: «Сталинга шон-шарафлар! Сталинга шон-шарафлар!» Кейин темир йўлга яқинлашиб қолганда, хотин-халаж бирдан айрилиқ олдидан уввос тортиб юборди, кўз ёш қилмаган бир кимса қолмади, ўзларини эслашди, аччиқ қисматларини эслашди, урушга кетаётганлар билан хайрлашаркан, юраклари

тарс ёрилгудек бўлди, мангу айрилиқдан жонлари ўртанди. Шу ондан бошлаб уз ҳаётлари бошдан-охир уруш ваҳшатиға келтирилган қурбонлик эканлиги ва энди ҳеч қачон уруш бевасининг қисматида қочиб қутулолмаслиқни англаб етдилар...

— Қани, ҳой хотинлар, бас, қичқирманглар! Қоч, йўлни тўсма! Тарқалинглар ҳамманг!

Лекин қумондонларнинг ҳеч қандай сўзлари, дўқ-пўписалари уларға таъсир қилмасди. Сафдаги аскарлар, уларнинг ён-атрофида ҳаросон аёллар ва бола-бақра Саратовнинг қингир-қийшиқ кўчаларидан дам тепаға чиқиб, дам пастға тушиб, мана шундай юриб боришарди. Улар Волгадан тобора узоқлаб кетишарди...

Сергий айрилиқ дамлари шунчалар огир бўлишини биринчи бора бошидан ҳамманинг кўз ўнгида кечирмоқда эди. Гарчи сафдошлари каби ўзини дадил тутишға ҳаракат қилаётган ва кўзи кимға тушса, шунга жилмайишға, қўлларини кўтариб маҳрамона силкиб қўйишға — майли, булар ўтиб кетади, чидаймиз, дегандай уринаётган бўлса-да, аммо юраги қон ютиб, зир-зир титрарди. Бошқа нима иложимиз бор? Яна ич-ичидан ўз яқинлари билан хайрлашолмаганидан эзиларди. Ота-онаси жуда қартайиб қолишган, Сергей уларнинг кенжаси эди. Тўнгич опаси Қозоғистонда, Хитой билан чегаранинг аллақайларида, чегара чизигида яшарди. Иккинчи кичик опаси шу ерда, Саратовда турар, эри урушға кетган, ўлик-тиригидан дарак йўқ эди. Унинг гўдак боласи бўлиб ўзи ишға кетганда, кейинги вақтларда негадир тез қартайиб, куч-қувватдан қолган онасига қолдирарди, отаси Николай Иванович Воронцов эса бир умр Волгабўйи қорамой корхоналарида ҳисобчи бўлиб ишлаган, анчадан буён касалға чалиниб, шу кунларда касалхонада даволанарди. Опаси Вероника унга шаҳар чеккасидаги ҳарбий қисмға буларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай хатда ёзиб маълум қилган эди. Сергей бу ерда ўртоқлари билан кеча-ю кундуз ҳарбий юмушни ўрганарди. Ҳарбий қисмға аскарларнинг қавм-қариндошларини киритишмас, шунинг учун Вероника

бу хатларида бошларидан нималар кечаётгани, ишга бориш, уйдаги юмушларни адо этиш, касалхонага, отасининг олдига қатнаш, ҳаммаси бир бўлиб қийна-лаётганини бирма-бир ёзарди. Вероника тиниб-тинчимас қиз бўлиб, ҳамманинг ташвишини чекарди. Опаси жуда очик, самимий бўлгани учун Сергей уни севар, тўғри сўзлигига қойил қоларди. Бироқ опасининг охирги хатига Сергей жавоб ёзмади, кейинроқ жавоб қайтарадимийўқми, буни ҳам билмади, бу хат унга шунчалар ёмон таъсир қилди. Кўнглида галати, огир бир қуйқа қолдирди. Опаси Вероника Сергейнинг собиқ синфдоши Наташа ҳақида ёзганди. Лекин буларни у дарров қаердан била қолибди? Наташкани мактабда «коминтерка» деб чақиришарди. Бунинг воқеаси ҳам қизиқ бўлган эди. Наташка еттинчи синфда ўқиб юрганидаёқ коминтерн ҳақида шеър ёзиб, унда коминтерн бригадалари Испанияда бутун дунё ишчи-деҳқонларининг бахт-саодати учун жанг қилаётганликларини купиртириб мақтаган ва Московга жўнатиб юборган эди. Московдан унга ташаккурнома билдирилган жавоб хати келган, бу мактаб ҳаётида катта воқеага айланган, Наташка бу хатни ҳаммага кўрсатиб ўқитарди. Чаққонгина, шаддодгина Наташка-коминтерка кейин фаоллар сафига кирди, барча йигилиш, мажлисларда нутқ сўзларди, уни билмаган одам йўқ, у ҳам барчани танирди. Уруш бошланмасдан илгари баҳорда бир воқеа бўлиб ўтди. Сергей бир куни у билан мактаб кечасида рақсга тушди. Қизнинг ўзи уни рақсга судраб кетди. Сергей дераза олдида рақс тушаётганларни томоша қилиб турганди, қиз бирдан ўзи билан ўйнаётган шеригини қўйди-да, келиб дадил унинг қулидан ушлади: «Кетдик, Серёжа, ҳаммадан кўпроқ сен билан рақс тушгим келади!» У қизга худди ўқувчи пионердай бўйсунди, ҳолбуки қизнинг боши зўрга унинг елкасига етарди. Қиз бунчалар дадилликни қаердан олган экан, а, тавба? Сергей эса худди шуни кутиб тургандай, бирдан аъзойи бадани ўтдай қизиб кетди. Улар рақсга шўнгиб кетишди. Ўшандан бари бошланди.

Алангаи оташ бўлиб ёнди Сергей. Рақс тушаётган жуфайлар орасида боши айланарди. Улардан кўзга кўринмас олов ёғилаётгандай нафаси-ю вужудини жазиллатар, ўзини эҳтирос алангасига отиш шунчалар ёқарди унга. Шу билан бирга у одамлар куплигини хушламас, издиҳомдан қочиб кетгиси, қиз билан бирга кўкларда парвоз қилгиси келар, ҳеч ким кўрмаса-ю, у қизни бағрига маҳкам босиб, учса, учаверса, баланд-баланд, янада баландроқ учаверса. Қиз эса ипакдек юмшоқ ва чайир, илакишмоққа мойил ва моҳир эди. Сергей ҳайрон қолди: олдин уни қийнаб турган ўнгайсизлик бирдан бутунлай барҳам топди, ўзини қизга беҳад яқин сезди, яқинлик ўрталарида жуда тез кучайиб борди — юраги қинидан чиққудай гурсиллаб урар ва бу ўтни босишнинг сира иложи йўқ эди. Қиз уни ўзига оҳанрабодай тортар, қайноқ нафаси юзига урар, бироқ шунчалар яқин турган бўлишига боқмай, у қизнинг юзини, ҳа, қизнинг юзини деярли пайқамас ва ҳаяжоннинг азбаройи зўридан ўзига нима бўлаётганини англамасди. Шунда бирдан қиз унга қараб: «Биламан, Серёжа, сен мени яхши кўрасан, сен мени орзу қиласан!» — деб айтганда, ана шундагина у қизнинг шаддод кулган кўзлари, таъсирчан ловуллаган юзини кўрди.

Сергей қаттиқ ийманди, у бундай бўлишини кутмаган ва бунга тайёр ҳам эмасди, шунга қарамай, чарх уриб рақс тушаверди. Юрган, кўрган йигитлардай чапаниларча жавоб бергиси келди, бошқа болалар бундай гапларни жуда боплашади, илло-биллога келтиришмайди, Сергейнинг гапи эса доим жиддий чиқади, худди кесатаётганга ўхшайди. У қизга айтмоқчи эдики, сени яхши кўраманми, кўрмайманми, бунини ҳали билмайман, лекин бундоқ қарсам, сен менга ёқасан, ҳатто жуда ҳам ёқасан. Аммо қиз унинг ниятини пайқагандай, дарров ўзиб олдинга ўтди, ташаббусни қўлга олди, унинг ниятига ўзгача тус берди. «Жавоб берма, Серёжа, жавоб берма, ўзингни қийнама! Мен ҳазиллашдим, — деди қиз мусиқа оҳангига мос айланиб, бошини қимирлатаркан. — Лекин биласанми, мен ичингдан

нима кечаётганини биламан. Сенинг нима демоқчи бўлаётганингни айтиб берайми? — Наташка ўз сўзлари яхши эшитилсин деб, залнинг четида тўхтади. — Мен ким нима ўйлаётган бўлса, ҳаммасини биламан. Райкомда мени олдиндан кўрувчи комсомол тарғиботчи дейишади. Сени ҳам кўриб турибман. Сен мени яхши кўрасан ва тез орада буни ўзинг айтасан! Сен ичимизда бошқаларга ўхшамайсан. Каллаварам, оҳ каллаварам! То тилинг гапга келгунча... Мен ҳаммасини биламан. Сен ҳали қизлар билан ҳеч ўйнаб-кулмадинг! Тўғрими? Ҳа, турган гап! Бекитмай қўяқол! Мен кўзингдан билиб турибман! Лекин кўп ўтмай сенга ҳаммаси осилиб олади! Кўзингга қара, бола! Мен биринчиман! Сен мен билан бирга бўласан! — Улар яна рақс тушиб айландилар. Наташка тинмай чуғурларди. — Ҳамма жойда бирга юрамиз. Мен йигилишларда сўзлайман. Сен газетага ёзасан. Журналист бўласан. Биламан, сен яхши ёзасан. Биласанми, мен жанговар қизман, нутқим ҳам роса зур. Сен эса ақлли боласан. Менга худди шундай ақлли бола керак. Фаҳмлаяпсанми?»

Ҳазилми, чинми, ўрталарида ана шундай гап булиб ўтди, буни ўйлаб кўриш керакмиди ёки бутунлай унутиш, аммо уша кеча Сергей мижжа коқмай чиқди, худди электр токи ургандай то тонг отгунча карахт ётди. Шундан сўнг у қизга хат ёзмоқчи бўлди, лекин уни жўнатмай йиртиб ташлади. У жиддий бир мактуб ёзишни ўринсиз деб билди, шунчаки эрмак учун қизга сипориш қилиб битишни эса йигит узига эп кўрмади.

Лекин Сергей вақт ўтиб узини тутиб олди. Мактабни битиришгандан кейин у пединститутга ўқишга кирди, ўша ёзда уруш бошланиб қолди, улар икки бора йўл-йўлакай кўришдилар, аммо севги-муҳаббат ҳақида оғиз очмадилар. Сергей ҳар гал ўша гапга яна қайтармиз, деб кутар, лекин ўзи гап очмас, қиз ҳам чурқ этмасди. Албатта, бу воқеани унутиб юборсалар, яхшироқ бўларди, аммо ҳарбий хизматга чақириқ қоғози келгач, қандайдир ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Сергейнинг сабри чидамади ва у қиз

яшайдиган кўп қаватли уйга бориб, анчагача эзилиб, сиқилиб ўша атрофда айланиб юрди, ҳаяжонга тушиб дам шартта кетиб қолгиси, дам шунда кутиб тургиси келди. Ниҳоят кутгани хайф кетмай, қизнинг қораси кўринди. Лекин ҳаммаси алланечук жун ва одмигина рўй берди. Гулхан ўчаётганда шундай бўлади. Ўт яна гуриллаб аланга олиши учун қуриган шох-шабба лозим бўлади. Сергей қизга ҳарбий хизматга кетяпман, хайрлашгани келдим, деди. Қиз бу хабарни жуда хотиржам эшитди, ҳозир ҳаммани урушга ялписига чақиришяпти, мен ҳозир жуда шошилиб турибман, ишим бор, лекин сенга албатта хат ёзаман, деди. Тезроқ менга дала почтасининг адресини жўнат, деб суради. Сергей гўё худди мана шунинг учун келгандай, жуда суюниб кетди, хат ёзиб туришса, яхши, юзма-юз туриб гаплашгандан кўра хатда кўп нарсаларни айтиш мумкин. Баъзан бундоқ юрагинг бетламайдиган гапларни ҳам хатда ёзиб юборса бўлади. Бироқ у кетма-кет учта хат ёзиб, ваъда қилинган жавобларнинг лоақал биронтасини олмади, ҳолбуки у интизор бўлиб жавоб кутган, хаёлида қанчалаб ибораларни пишитган, жавоб мактублар тайёрлаб қўйганди. Аскарлик ҳаётининг ўзига яраша ташвишлари ичида умидлар сўниб бита-ёзганда опаси Вероникадан мактуб олди. Опаси бу гапларни қаердан билиб ола қолибди денг? Опасининг ёзишича, Наташа-коминтерка ўзидан анча-мунча ёши катта бир кишига турмушга чиқяпти экан; у кишининг бир йил аввал хотини қазо қилиб, ўзи ҳарбий хизматга чақирилишдан озод этилган экан. Бу гапни опаси аниқ биладиган одамлардан эшитибди. Хатда опаси яна шуларни қўшимча қилган эди: «Серёжа, суюкли укажоним, буни асло кўнглингга огир олиб ўтirma. Мен сени яхши биламан-ку, турли романларни мук тушиб ўқигансан, ҳамма нарсаларга китобдан туриб қарайсан, шунинг учун қайғуриб юрсанг керак. Укажон, сен асло бундай қилма. Биласанми, сен бошқача одамсан. Феълү атворингиз ҳам бир-бирингизга ўхшамайди. Ундан сира хафа булма. Турмушга чиқадиган бўлса, бу унинг иши.

У сенга тўғри келмайди. Гапимга ишон. Сен уйга соғомон қайтсанг бас. Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин. Сен бахтли йигит буласан, сен билан турмуш қилган қиз ҳам уз бахтини топади. Бунга имоним комил Сережа! Фақат сен ранжиб, изтироб чекиб юрма, суюкли укажоним! Тезроқ уйга қайт... Ишқилиб, уруш тезроқ тугасин, тезроқ...» Ана шунақа мактуб. Ахир, гапининг очигини айтганда, Наташка билан урталарида ачинадиган ҳеч гап ўтмаган эди. Бироқ опаси, ҳар қалай унга таскин-тасалли беришни лозим деб билибди. Эндиликда Наташка билан урталарида булиб ўтган булар-бўлмас воқеа худди унутилган тушдай, унинг ўтган ўн тўққиз йиллик умрининг ўткинчи сабоғидай ўтмишда қолди. Шу ўй-хаёллар билан у уруш жабҳасига йўлга тушди, у ўзини ўзи тушунолмасди, ҳиссиётлари чигал ва аламнок, шу билан бирга маъсум кунглини забт этмоқчи бўлган рўёдан батамом халос бўлганидан енгил тортмиш эди. У болалиги ўтган шаҳардан сафар юриши қилиб тўғри урушга йўл олган, уни кучаларда ҳаросон югурган хотин-халаж ва болалар қий-чуви кузатиб қоларди. У шулар орасида опажониси Вероника бўлмаганидан афсусланар, албатта уларнинг зудлик билан жўнаб кетаётганларидан мабодо хабар топса, қандай бўлмасин, укаси билан охирги марта кўришиш ва хайрлашиш учун етиб келиши тайин эди.

Аммо дейдиларки, дунё ҳеч қачон мўъжизасиз қолган эмас. Эҳтимол бу воқеа шунинг сирасига кирар. Тақдир опасининг хайрлашувга келмагани эвазига бошқа бир нарсани раво кўрди. У вагонларга ўтириб хотиржам бўлганларидан сўнг мана шу ҳақда ўйлади.

Улар вокзалга бораётган чоғда хотин-халаж оломони орасида бир лўли хотин пайдо бўлди. Гарчи ёз ойлари Саратовда лўлилар бисёр эса-да, лекин бу хотиннинг қайдан пайдо бўлгани бир Худога аён. Лўли хотин қорамағиз юзи, қулоғида осилган, чопганда уёқ-буёққа саланглаб чайқалган елкасида қийшайиб қолган, бир оз титилиб кетган рангдор, гулдор шойи рўмоли, этаги ерда судралган кенг чорси кўйлаги билан дарҳол

кўзга ташланарди. Лўли хотин ўз номига яраша лўли хотин-да! У куча издихомига қўшилиб сафнинг ёнида шошилишча қадам ташлар, нималардир деб қичқирар, қўлларини ёзиб силкитар, афтидан аскар сафларидан кимнидир қидирарди. Аскарлар ҳайрон бир-бирларига кўзларини қисиб қўйишар, биқинларига туртишар — қара-чи, лўли хотин сени қидирмаяптимикин? — дегандай бўлишарди. Бирови эса ҳатто овозини баланд қўйиб чақирди:

— Ҳой, лўли, ҳой қора жанжал, мен бу ердаман! Ҳой, эшитяпсанми? Мана, мен ўшаман, ўзимман! Мени фол очмоқчимисан? Лўли хотин унга майли бир кун сени ҳам фол очаман. Ҳозир бошқа бировни қидириб юрибман, деди. Кейин худди у айтгандай бўлди.

Кўп ўтмай лўли хотин чопачопа Оллоҳдан ўзига берилган фаросат билан, балки кўнглининг хоҳиши шундай бўлгандир, қидирган одамани топи. Сафардагилар ҳаммаси ҳайрон қолди, унинг излагани Сергей бўлиб чиқди. Нега айнан у? Нима учун лўли хотин саф ёнбошида югургиларкан, айнан Сергейга мурожаат қилди:

— Қулоқ сол, йигит! Гапимни эшит, садағанг кетай, қора кўз, қора қошим! Манов четга чиқ, қўлингни менга бер, сафарга кетяпсан, фол очиб қўяй, бахту камолингни айттай!

Сергей қаторда четдан учинчи бўлиб одим отарди. Лекин гап бунда ҳам эмасди, гап шунда эдики, у мана шу ғалати бир аҳволда нима қилишини билмасди. Шу кўнгалча ҳеч ким унга фол очган эмас, афсун ҳам ўқимаган, унинг оиласи турли фоллар, афсунгарликлардан йироқ эди — отаси ҳеч қачон қартага ишонмас, онаси ҳам аломат-паломат деб ўтирмас, мана энди шундай бемаънилик олдидан чиқиб турибди.

— Керакмас! Мен хоҳламайман! — баланд овоз билан қичқирди у лўли хотинга қараб елкаларини қисиб табас-сум қилганча. У рози бўлмагани учун ҳижолат чекди, балки кечирим сураш керакмиди, деб ўйлади. Лекин нима учун? Ўртада атрофдаги сафдошларига эрмак

топилди. Лули хотин билади-да кимга фол очишни, дарвеш боламиз унга ёқиб қолди, деб ҳар томондан гап отишарди. Хуп, нима бупти? Нима қилмасин, Сергей Худога ишонади, мана, шунинг нақ исботи!

Бироқ лули хотин сира буш келмасди:

— Йигитча, йуқ дема! Бу сенинг қисматинг!

Кимдир лули хотинга маълум қилди:

— Унинг оти Сергей.

— Сергейми? Вой, ўзим ўргилай, Сергей, қоқиндиқ, қора кўз, қора қошим! Сенга айтяпман-ку, бу сенинг қисматинг. Йуқ, дема, ўргилай. Қара, ҳали қандай навқиронсан. Сенга толейингни айтиб берай! Чин дилдан фолингни очай. Ҳаммасини борича айтай!

Лекин шу пайт қандайдир бефаҳмлар унга қараб бақиришди:

— Қани, жунаб қол бу ердан! Фолингни онангга оч! Қоч йўлдан!

— Кетаман, кетаман. Фақат қўлига бир қарай. Шундай бир кўриб қўяй. Кетаман!

— Қоч, эй, нарига. Йўқол бу ердан. Сенга айтяпман, ҳалақит берма!

Лули хотин ёш эмасди, ўрта ёшлардаги жувон эди. Юз-кўзларида шумлик-қувлик кўринмасди, аксинча, опаси Вероникага ўхшаб чехрасида меҳр, самимийлик шундоқ акс этиб турарди. Ҳар ҳолда Сергейга шундай бўлиб туюлди. Вероника ҳар доим кимгадир яхшилик қилгиси келади, шунинг учун ҳеч тинчини билмайди. Ҳа, лули хотин Вероникага жуда ўхшарди. Балки лули хотин: «Сенга опангдай айтаман! Сени ўз укамдай кўраман!» — дегани учун ҳам, Сергейга шундай туюлгандир.

Лули хотин оломон издиҳоми ичида кўринмай қолганда, Сергей бир сираси ачинди ва ичида узини койиди — хўп дея қолса, нима қиларди, нега у бунчалар тортинчоқ бўлмаса? Яхши эмас бу.

Бу орада улар темир йўл бекатига саф тортиб ротама-рота, взводма-взвод етиб келдилар, аскарлар ортидан ёпирилиб келаётган саратовликларнинг говур-гувури, қий-чуви авжга минди. Ўрта эшиклари кенг очиб

қуйилган товар вагонлар изда қатор-қатор бўлиб турарди. Шалон шунча узун эдики, боши-охири кўринмасди.

Жўнаш тасир-тусурлари бошланди. Қайси взвод қайси вагонга чиқишини белгилашар, шалон бўйлаб гурсиллаб, тапир-тупур югуришар, оёклар тагида хотин-халаж, бола-бақра чувиллаб ўралишар, қанча қилмасинлар уларни орқага қайтариб бўлмасди.

Жойлашиб олиш учун анча вақт кетди. Перрон иссиқ, одамлар тиқилиб ётарди. Вагонга чиқиш учун уз навбатини кутаётган Сергей лўли хотинни бутунлай эсдан чиқарди. Аммо у яна кутилмаганда одамлар тўдаси ичида пайдо бўлди. Топиб келганини қаранг, тоза абжир қайсар бало экан-е.

— Ҳей, Сергей, мен сенга келдим. Йўқ дема, йигит. Лўли хотиннинг гапини эшит. Худо йўлингни берсин. Мен фоллингни очай сени. Хўп де. Урушга кетяпсан. Қисматингни биласан.

Сергейнинг рози бўлишдан бошқа иложи қолмади.

— Майли. Сен айтганча бўла қолсин. — У юкхалтасини оёғи остига қўйди, автоматини бўйнига осди-да, қўлини лўлига чўзди.

Вагонларга чиқиш олдидан бутун сафдошлар қуршовида фол очиш бошланди. Лўли хотин унинг кафти чизиқларини диққат билан кўздан кечирди, лабларини қимирлатиб нималардир деб пичирлади, бошини сарак-сарак қилди.

— Вой ёмон уруш бўлади кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган. Оҳ, қисмат, қисмат! Қон сачрамаган фақат қуёш қолади, чавандозсиз қолган от қочиб кетади, — деб шивирларди лўли хотин ҳеч кимга қарамасдан, кейин Сергейнинг кўзига тик қараб, қўшиб қўйди: — Сен бир қизни бетайин севибсан. Шунинг қайғусини кўнглингга тутибсан, бекор қилибсан. Сен оппоқ қогоздай топ-тозасан.

Атрофдан аскар болаларнинг хиринглашлари эшитилди.

— Вой, қўй оғзидан чўп олмаган-е, илакишган эканлар-да, а?

— Илакишган, аниқ илакишган! — деди бошқа бирови унинг ёнини олган бўлиб кесатиб. — Сизларга эрмак, ҳазил-мазах бўлса! Дарвеш боламиз кургур севгининг азобини тортиб юрган экан-да, шўрлик. Қизи бўлса, думини бир ликиллатибди-ю шу билан гойиб бўлибди — энди думини тутқазмайди, ҳа! Бу дарвеш бўлса, қўй огзидан чўп олмаганча, қўлини бурнига тикиб қола-верибди, ҳа!

— Сен, қора қош, уларни қўй. Қулоқ солма. Менинг гапимни яхшилаб эшит, — аскарларга қўл силтади лўли хотин. — Энди бошқа қўлингни бер, гапимни яхши эшитиб тур.

Сергийнинг сўл кафтини разм солиб кўраркан, лўли хотин сергакланди, бир зум жим бўлиб қолди, кейин ишонч билан деди:

— Сен ўлмайсан! Юрагим айтиб турибди. Мана кўряпсанми, сен ўлмайсан! Сенинг юдузинг шунақа! Билган эдим! Шунинг учун орқангдан қидириб келдим!

Атрофда ҳамма қимирлаб қолди. Сергей хурсанд бўлишини ҳам, кулишини ҳам билмасдан огзини очиб турарди, қизиқчилик учун лўли хотинга таъзим бажо келтирмоқчи ҳам бўлди, у қўлини тортиб олмоқчи бўлиб турганда, бир аскар йигит орага суқилди. Кузмин деган. Ўзи мижговгина, ҳар нарсага бурнини тикаверадиған, бировнинг гапидан хато топаверадиған мингирлаган одам. Икки гапнинг бирида ақд ургатади.

— Шошма, шошма, лўли бўлсанг узингга. Бу нима қилганинг? — деб калласини чайқади Кузмин. — Сен бошқа ёққа қараб олиб қочяпсан. Ўлмас деганинг нима ўзи? Ўлмайдиган одам бўлиши мумкинми? Бунга эшитган борми? Ер юзидаги барча тириклар улар экан-у, фақат у ўлмас эканми? Биз уйнагани эмас, урушга кетяпмиз, билиб қўй. Ким ўлади, ким қолади — бунга ким айтиб беради? Урушда улим сира фол-молингга қараб ўтирмайди. Қаторасига уради. Нима қиласан бизни лақиллатиб?

— Бу лақиллатишмас. Бу тақдир. Мен биламан. Унинг юдузи ўлмас юдуз! Пешонасига шундай ёзилган, — ўз айтганидан қолмасди лўли хотин. Кейин бир

гапни қушиб қўйдики, куплар бунга қўшилди: — Тақдир улимдан устун. Тақдир изидан тақдир келади. Ўлим изидан ҳеч нарса келмас. Бу қора кўз йигитнинг юлдузи сунмайди, тақдири ўзи шунақа!.. Кузмин лули хотин очган фолнинг бемаънилигини исботлаш учун қўлларини митинг қилгандай силкитиб, яна узоқ минғирлади, гарчи у ҳақ бўлса-да, аммо аскарлар нима учундир фолбинга ишондилар. Ҳамма ўз вагонига чиқаркан, аскарлар лули хотин билан қўл бериб хайрлашдилар, лули эса то поезд жунаб кетгунча перронни тарк этмади. Поезд ўрнидан жилгач, бошқа хотин-халаж, бола-бақра билан бирга вагонлар ёнида чопиб борди ва Сергейга қўлларини силкиб қолди...

Ҳаво дим, иссиқ эди. Ўша кеча уйқу бўлмади. Тун қўйнида гилдираклар тақа-туқ қилар, паровоз узун-узун кичқирар, юрак соғинч ва ташвиш-хавотирдан ўртанарди. Тарих тўлкини жаҳон урушига олиб кетаётган Сергейнинг хаёлига турли фикрлар келарди. Баъзан лоп этиб лули хотин эсига тушарди. Унинг сўзини хотирларди: «Қон сачрамаган фақат қуёш қолгай... чавандозсиз қолган от қочгай...» Нимани англатаркин бу сўзлар? Тушуниб бўлмайди, сирли. Фақат қуёшга қон сачрамай қолиши учун нима қилиш керак? Чавандозсиз қолган от қайга қочади? Ўлмас юлдуз-чи? У қандай юлдуз? Қаерда у? Булар ҳаммаси чўпчакмасмикин? Юлдузнинг одамга нима алоқаси бор? Юлдузлар қаёқда-ю, одам қаёқда? Аммо тақдир бор-ку ахир. Тақдир билан тақдир боғлиқ. Тақдирнинг ўзи нима? Қандай қилиб тақдир тақдирни етаклаб келади?

Гилдираклар тарақлайди. Аскарлар ёнма-ён узала тушиб ётишар, хуррак отишарди. Ой очиқ эшикдан дам кўринар, дам йўқоларди, поезднинг югуришига қараб юлдузлар лип-лип ўтарди.

Лекин қизиқ, лули хотин Наташка-коминтеркани қаёқдан билди, унга хат ёзгани, бундан ҳеч нарса чиқмаганини-чи? Лули хотин нима деди-я? Бекорга қайгу чекиб, дейди. Демак, фойдасиз қайгу ҳам бўларкан-да? Буёғи нима бўлади? Жанг майдонида аҳвол

нима кечади? Қўрқинчликка қўрқинчли. Саратовга жангдан қайтган ярадорлар уруш ҳақида гапириб беришарди. Энди уз кузинг билан курасан унинг нима-лигини...

Кузга уйқу келмасди. Ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг устида турган бир куч бор, деб ўйларди у — уни тақдир дейишади. Уни тўхтатиб қолиш ёки тушунтириб беришга ҳеч кимнинг қўрби етмайди. Эҳтимол уруш — тақдирдир, ҳаёт-мамот, енгиш-енгилиш ҳам — тақдирдандир. Мана ахир ҳамма урушга кетяпти — бу тақдирнинг буйруғи. Шунинг учун ҳаммалари шалонда тахталарда ётишибди, поезд ҳам пишқириб, кучаниб уларни фашистлар билан жанг кетаётган маконларга тўхтамай олиб кетяпти. У ерда нима бўлади? Яна тақдир-да! Ўлдиришадими, ўлдиришмайдими? Ким кимни енгиши шунга боғлиқ. Ҳа, кимкимни ўлдиришига қарайди. Ҳамма уруш тезроқ тугадини хоҳлайди, очлик битсин дейди. Хотинлар ва болалар кучада бораётганларида шундай деб қичқиришди. Бунинг учун эса жанг қилиш, ўлдириш, енгиш керак. Шунақа экан-да. Уйда отаси билан онаси шу ҳақда тортишиб ўтиришади. Сергейга чақирув қогози келганда, улар нима-лар қилиш кераклигини гаплашишди, унинг нарсаларини йўлга ҳозирлашга тушишди, ўшанда онаси бирдан курсининг четига ўтириб, қўлини кўксига босганча ёлвориб деди: «Сережка, жон болам, фақат ҳеч кимсани ўлдирма, бировнинг қонини тўкма!»

Нима бўлди онасига? Йўл-йўлакай айтдими ё буни узоқ ўйлаганми? Онасининг худди узоқлардан, аллақайлардан қайтиб, ҳозиргина остона хатлаб ичкарига кириб йўл бўйи ўйлаб келгандай углининг юзига термилиб айтган бу сўзларини ҳеч қачон унутмайди, бир умрга ёдида сақлайди.

Шунда у онасини худди ҳаётида биринчи марта кўраётгандай бўлди, унинг илгари олтиндай порлаган, ҳозир тусини йўқотган кўзларига қаради, қанчалар ажин босибди унинг юзини, эскигина сатин халатдаги тивит шойи рўмол ташлаган елкалари қанчалар чуқиб-

ди, қанчалар қартайиб қолибди онаси. Шунда у ўзи учун ғалати бир нарсани кашф қилди — яланг оёқ чоғиб юрган уйинқароқ болалик чоғларини эслади, отасини Волга бўйидаги қорамой корхоналарининг дам унисидам бунисига ишга жўнатишарди, онаси унда қалин оқ-сарик сочларини уриб бошига чамбарак қилиб юрадиган ўктам, қадди-қомати келишган аёл эди, қачон қараманг, уй, мактаб, болаларнинг ташвиш-юмушлари ва булар ҳам етмагандай эрининг диабет касали билан овора бўларди, буни қарангки, мана шу йиллар давомида у ўғлини ҳарбийга жўната туриб айтадиган уша сўзларини ўйлар экан-да. Онасининг урушда ҳеч кимни ўлдирма, бировнинг қонини тўкма, деб ёлвориши ушанда уни қаттиқ ҳижолатга солиб қўйган, нима ҳам дейишини билмай гўлдираб қолганди:

— Нима деяпсиз, ойи? Нима кераги бор бу гапнинг? Бу ҳарбий хизмат-ку. — Кейин гапни чалгитиш учун жавондаги китоб-дафтарларни тартибга сола бошлади. — Ойи, кутубхонадан китоблар олган эдим. Мен уларни бир четга ажратиб қўяман. Вероника уларни топшириб қўйсин, илтимос.

Аммо ~~отаси орага~~ қўшилиб бояги гап яна давом этди. Ҳа, Николай Иванович туғри сўз одам бўлиб, фикрини кескин ва шартта айтарди, салга гурр этиб ёниб кетар, тажанглиги тутар, қизишиб баҳслашарди, шунинг учун ҳам, бошлиқлар билан чиқишмас, жигар оғригини орттирганди.

— Ўлдирма деганинг нима ўзи? — тутақиб орага қўшилди у, — ўлдирма эмиш, қон тўкма эмиш, ол-а! Ўғлинг қаерга боряпти ахир? Урушгами, йўқми? Оббо, онаси-ей, ғалати-ғалати гапларни айтасан-да доим. — Шуларни айтиб, у хонани айланиб тамакисини қидиришга тушди. У қизишиб кетганда, дарров чеккиси келарди. Тамакини эса яшириб қўйишарди. Кампир озиб кетяпсиз, чекманг шу савилни, деб койирди.

— Чекма, қуй шу ордонани, — дерди кампир ялиниб, — ўзингни мундоқ аясанг-чи.

— Майли, бу гапинг ҳам тўғри-ю, лекин ҳалиги сўзингдан кейин ҳеч чекмай бўладими? Сергей эртага урушга кетади. Урушда аскар нима иш қилади, биласанми?

— Шунинг учун ҳам айтяпман-да. Майли, Худонинг паноҳига. Ўдир, ўдир! — деган гап одамларнинг огзидан тушмайди. Душман бизни ўлдираман дейди. Биз душманни ўлдиришни истаймиз! Кейин дунёда ким яшайди? Ер юзида фақат одам ўлдирганлар қоладими? Нима, мени тушунмайди деб ўйлайсанми? Сен ўлдирмасанг, сени ўлдирадилар. Ўлдирдингми, барибир — қотилсан. Куёвимиз Анатолийнинг ҳоли нима кечяпти? Тирикми, ўликми, номаълум, уни ўлдиришдими ё у ўлдирдими, ҳеч ким билмайди. Вероникага айтишга қурқаман. Кунглимдаги гапни лоақал ўғлимга айтай ахир. — У ичидан отилиб келаётган хунгроқни босиб, сассиз йиглаб юборди. У ўзини ўртаган фикрга жавоб тополмас, лекин ундан қайтмас ҳам эди.

— Ана-ана, — деди отаси таъна қилиб, — сени бу гапларинг учун халқ душманига чиқаришади, Сибирга хайдашади. Дунё қонли урушга ботди, ҳаёт-мамот учун жанг кетяпти. Ё енгамиз, ё енгиламиз. Сен эса, ўлдирма, дейсан! Нима, мен ўз ўғлимга ачинмайманми? Ёки Анатолийга юрагим куймайдими? Лекин илож қанча? Аскар ўз ерини қўриқлайди, буйруққа бўйсунди. Аскар душманни жаҳаннамга жўнатса, яъни ўлдирса, буйруқни, бурчини бажарган бўлади, қаҳрамонлик мана шунда!

Онаси ўғлининг сафар халтасига ямоқ соларкан, энди индамас, отаси эса ёшлик, йигитлик пайтларини эслаб кетди. У ўн тўққизга кирганда, Биринчи жаҳон уруши борар, сувости кемасида хизмат бурчини ўтарди. Унинг фикрича, душманнинг тирик кучларини йўқ қилиш — урушдан мақсад шу эди. Мисол учун улар Болтиқ денгизида душманнинг қўшин тушган ҳарбий транспорт кемасини сув остида туриб чўктириб юборган эдилар. Аввал анчагача сув остида бу кемани таъқиб қилиб бордилар. Кейин уни торпеда снарядлари билан урдилар. Иккала снаряд ҳам душман кемасини

қоқ белидан қупориб ташлади. Кема ут-аланга ичида сувга чука бошлади. Улар сувости кемасида янада чуқурроқ тушишиб, бир соат кутишди. Кейин юқорига кўтарилиб, денгиз юзасида рўй бераётган воқеаларни кузатиб боришди. Баҳайбат кеманинг бурун қисми юқорига кўтарилиб қолган, ярми эса сувга батамом чўкканди, атроф юқорига сузиб чиқиб, қутулишга уринаётган одамларга тулиб кетганди.

Перископдан душман тушган вазиятни кузатиб бораётган қўмондонлар Кронштадтдаги олий штабга жанговар топшириқ муваффақиятли адо этилгани, буйруқ, вазифа бажарилгани тўғрисида маълумот жўнатиб турардилар. Душманни йуқ қилиш ҳақида буйруқ берилганди. Тамом-вассалом!

Аввал чўкаётган одамларни олисдан кузатишди. Душман кемаси батамом денгиз тубига чукиб кетгач, сувости кемаси хатардан фориг бўлиб, денгиз юзига сузиб чиқди. Барча аскарларга ташқи палубага чиқиш ҳақида буйруқ булди, ҳаммалари қўмондон қошида сафга тизилдилар. Қўмондон ташаккурнома эълон қилди. Душман аскарлари эса атрофда бирин-сирин чўкиб кетар, сув юзасида қолганлар кўп эмасди. Уларнинг айримлари сузиб сувости кемасига яқинлаб келишга уринар, лекин бунинг иложини қилолмас, айрим сузиб етганларини эса тепадан туриб қўлларини чўзиб тўппончадан отиб ташлардилар.

Ана сизга уруш. Урушда ўлдирган ютади. Ютган эса, доим ҳақ. Ҳамиша шундай бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлади.

Онаси на тортишди, на эътироз билдирди. Фақат тинмай бошини чайқарди. Кейин хайрлашгани қуниқушникилар чиқишди, холаси, қавм-қариндошлар келишди. Вероника ишдан келиб, онасига югуриб-елиб қараша бошлади. Кейин то ярим кечагача гурунглашиб ўтиришди.

Сергийнинг ота-онасига юраги ачишди. Онаси ўгли ҳеч бир тирик жонни ўлдиришини истамасди, отаси эса ўглининг ўлиб кетишини хоҳламас, шунинг учун

душманларни ўлдир, деб талаб қиларди. Йўлда кетаркан, илгари одми, жўн туюлган барча нарсалар ўз-ўзидан қадрли бўлиб қолди ва улардан айрилиш азоби юракни зирқиратарди. Ўтмиш ҳаёт ҳар дақиқа сайин узоқлашиб, орқада қолиб борарди. Саратов тепасидан ястаниб кўринадиган Волга кўз ўнгида гавдаланди. Ёзги ором-бахш маконлар, зумрад ороллар, яраклаган, мафтункор ёйилган дарё, кўз илғамас кенгликлар, ҳилпираган оқ елканлар. Лекин Сергей ҳаммасидан ҳам дарё устига қурилган катта темир йўл купригини яхши кўрарди. Кўприк шунчалар баланд эдики, пастда, соҳил бўйида ўтириб, ундан тўхтамай ўтиб турган поездларни томоша қилиш, гилдиракларнинг гулдуросига қулоқ тутиш учун бошни баланд кўтариб қараш керак эди. Кўприкнинг темир ҳавозалари гувиллаб, зириллар, у шундай дақиқаларда Волга купригидан ўтиб китобларда тасвирланган аллақандай фусункор ўлкаларга кетаётган одамларга ҳаваси келарди...

Яна болалигида Янги йил кирадиган кечалар юмшоқ пиймаларни кийиб, бутун оила бўлиб қалин қор кечиб машғали порлаб аланга сочган осмон баравар қувурни қуриш учун борганларини эслади. Гуриллаган олов, шувуллаб ёққан қор, аланга ёлқинларида учади, тузади, кўзга уради. Қор учқунлари аланга комида сассиз эриб кетади, лекин қор бир зум бўлсин тўхтамайди, ёғади, ёғаверади, ўтни севгандай унинг устига ўзини отаверади, ёпирилиб тукилаверади... Аланга ўчиш нималигини билмайди, қор ҳам тинишни истамайди, пою-поёнсиз қор...

Йиллар куп нарсаларни ўзи билан олиб кетди, ўзгарди куп нарсалар. Мана уруш остонада турибди, ё ўлиш, ё ўлдириш керак. Бошқа йўл йўқ, йўл фақат шу. Сергей онаси, отаси, опаси Вероникани эслаб қоронғуликда унсиз йиглади, аскарлар ухлаб ётишар, у кўз ёшларини тиёлмасди. Қўлни қўлга бериб қор босган далалардан ўтиб, ўша тун осмонида порлаган машғала сари боришни қанчалар истар эди у.

Гилдираклар тинмай тарақлар, вагонлар югурик чайқаларди. Чироқлари хира липиллаган қандайдир

кичик бекатлар утарди. Аскарлар ва қурол-аслаҳага лик тула шалон ўлиш ва ўлдиришга тўғри келадиган томонларга жадал илгариларди. Улиш сенинг иродангга боғлиқ эмас, ҳеч ким ўлишни истамайди, ва ҳеч зот айнан унинг ўзи ўлдирилишини билмайди. Ўлдириш — иродага боғлиқ, урушда эса — мажбурий, шарт қўйилган иш. Лекин ўзингга ўзинг қандай айтасан: ўлдирайми, ўлдирмайми?

Гилдираклар изларнинг ёриқларида тарақлайди: ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма...

Киприкларига илиниб қолган кўз ёшлар билан Сергей оҳиста мудроқ оғушига чўмаркан, уруш, жанглар, кимни қандай ўлдириш — отадими, қўли билан бугизлайдимиз — бутун ёз ичи Волга бўйида уни мана шунга ўргатишди, — ўзича тасаввур қилиш, кўз унгига келтиришга ҳаракат қиларди. Яна ўзини ҳам, кимдир ўлдириш учун шундай хатти-ҳаракатлар қилишини хаёлида жонлантиришга уринарди. Ўша немисни, фашистни — душманни кўрмоқчи буларди... Лекин буни тасаввурига сигдиrolмасди, ганимни кўз унгида гавдалантиролмасди. Отаси айтиб берган сувости кемаси остида ўлаётганларни ҳам тасаввур қилиш ниҳоятда қийин туюларди. Ҳа, тулқинлар одамларнинг юзларига шалолаб урилади, башараларни аниқ илгаш қийин. Ким нажот истаб яқинлашса, тиккасига отиб ташлайдилар... ва у қонсираган уммонда изсиз, товуш чиқармай гойиб бўлади.

«Ўлдир — ўлдирма», тарақларди гилдираклар. Сергей мактабда ўқиган немис тилидаги сўзларни эсламоқчи бўлди, лекин немис тилида улар қандай айтилишига ишончи комил эмасди: қандай бўлур немис тилида: ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма, ўлдир — ўлдирма...

Поезд зулмат қўйнида учарди...

P.S.

«Ўлдир — ўлдирма...» ҳикоясининг қўлёзмасини мен Арсен Саманчиннинг қоғозлари орасидан топдим.

Муаллиф уз асарининг босилиб чиққанини кўролмади, шундан таассуфдаман.

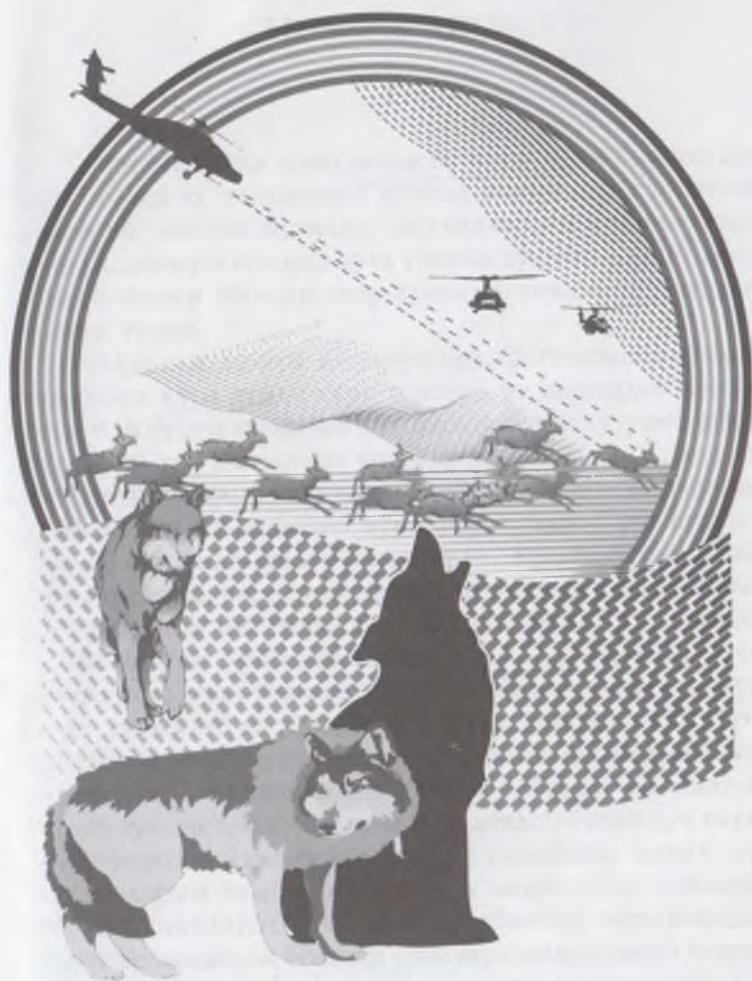
Аммо муаллиф хоҳ тирик, хоҳ ўлик — китобхон доим булади. Арсен Саманчиннинг қўйин дафтарида қайд этилгандек, мен «Ўлдир — ўлдирма...» ни уруш қурбонларининг мазорларида оғзаки ўқиб бераман.

Қулогимга «Мангу қайлик» чорлаган нидо эшитил-япти. У ҳақда менга Арсен Саманчин кўп бора ҳикоя қилганди! Унинг нидосига жур бўлгим келади...

Элес

Февраль 2006 Брюссел.

RUHMAT

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Қишнинг қисқа куни нораста нафасидай бирпасгина илиб турди-ю, тоғларнинг кунгай бетларида куп утмай ҳавонинг авзойи бузилди, музликлардан совуқ шамол изғиди, дара-унгирларга эрта тушган хуфтон қоронғилиги шитоб билан ёйилди, қор-қуюнли кечанинг изгирин совуғи турди.

Теваракка қалин қор тушган. Табиатнинг бевош хоҳишига кўра худди тўрт томонга ут кетгандай бундан икки кун бурун тўсиндан қаттиқ қорбурон қутуриб утган, Иссиқкўл тоғ тизмалари қор кўрпалари билан қопланиб ётарди. Тоғлар қора қуюн ичра гойиб бўлди, осмон кўздан йўқолди, атроф-жавониб кўринмай қолди. Сўнг сукунат чўқди, ҳавонинг ранг-руйи очилди. Ўшандан буён қиш бурони тиниб, ўнгу сўли жами қор забтида қолган тоғлар ётсираб, жим-жит аёзда хўмрайганича қотиб турардилар.

Фақат ўша кунботар чоғида Узун Чот дараси бўйлаб осмоннинг узоқ шамолгоҳида, салладор булутлар қўйнида тутаб ётган Ола Мўнгу муз довони сари ўтиб бораётган оғир вертолётнинг гулдираган овози дам сайин яқинлашиб, кучайгандан кучайиб борар ва ниҳоят, атроф-тумонат, товуш ҳамда ёруғликдан булак ҳеч нарса етиб боролмайдиган чўққилар, тизмалар, мангу кук музликларни тамом ўз ҳукмига олди. Тоғу тошларга урилиб, аввалгисидан яна бешбаттар зўрайгандан зўрайган қалдиروق бошлар узра шунчалар аёвсиз даҳшат солар эдики, гўё яна озгина шундай давом этса, яна ўша ер қимирлаганидай... қиёмат-қойим қўпадигандай эди.

Ўзи шунга яқинлашиб ҳам қолди — вертолёт учиб утаркан, йўл устидаги шамоллар ялаб кетган тик қоя бағридан гулдуроснинг зури туфайли тош уюмлари кўчиб ўрнидан қўзғалди-да, сўнг яна шу заҳоти худди қон қуюлгандай айланиб тўхтади. Худди шуни кутиб тургандай беқарор, муаллақ тошлар, бир неча огир харсанг баланд учурумдан йўл-йўлакай чанг-тўзон кутариб, шиддат ва сурон солиб кулади. Тоғ ёнбағрига етганда, улар худди замбаракнинг ўқидай қарсилаб тушиб, ёрилиб, қизил тол ва қорағат буталарини упириб тагида, қуюқ бутазорлар билан тўсилган унгирда, икки қиргоғи яхлаган жилга бўйидаги бўри ини оғзида тўхтадилар.

Ургочи бўри Акбара тепадан кулаган тошлар ва қор уюмларидан чўчиб ўзини орқага олди, қоронғи унгир сари тисарилди, елкасидаги ёллари тиккайиб, кўзлари гира-ширада ваҳшиёна ўт сочиб, қандай бало келмасин, унга қарши сапчишга ҳозирланиб турди. Лекин у бекорга хавотирланган эди. Очиқ дашт ёмон. Унда тепангда қувалаётган вертолётдан ҳеч қаерга қочиб қутулолмайсан, у тинмай, орқангдан қолмай, изма-из таъкиб қилиб келаверади, вертолёт парракларининг қасиргаси, автоматдан дўдай ёғилган ўқларнинг чийиллаши юрагингни азоб ва кўрқинч билан тўлдиради, ёруғ дунёда вертолётдан омонлик йўқ, қочиб қутуладиган, шўрлик бошингни пана қиладиган тешик-туйнук ҳам йўқ — шундай пайтда ер ҳам ёрилмайди, қувиб келаётганлардан жонингни қутқариб, ерга кириб кетаман десанг.

Тоғларда йуриг бошқа. Бу ерда доим қочиб қутулиш мумкин. То хавф-хатар ўтиб кетгунча писиб ётадиган бир жой албатта топилади. Бу ерларда вертолёт кўрқинчли эмас, вертолётларнинг ўзи кўрқади тоғлардан. Бироқ кўрққанга қўшалок кўринади, деган гап бор. Бунинг устига бир марта юрагингни олдиргансан. Вертолёт яқинлашиб келаркан, Акбара қаттиқ гингший бошлади, бошини ичига тортиб, гўжанак бўлиб олди, лекин барибир дош беролмади, ожиз, аянчли, гайришуурий бир кўрқувга тушиб, бирдан бор овозини қўйиб ушлаб юборди: тишларини алам-аччиқ устида гижирлатиб, шу ернинг ўзидаёқ қаттол

олишувга чоғланиб, қорни билан гор огзи томон судралди, гуё назарида шундай қилса, темир ялмоғиз Узун Чотдан қочиб кетадигандай, тоғу тошлар тинчийдигандай, зилзилалар тўхтайдигандай эди.

Акбара қурқиб увлаб, гингшийвергандан кейин гор ичига унинг жуфти Тошчайнар бошини суқди. Акбара оғироёқли булиб қолгандан бери Тошчайнар кўп вақтини инида эмас, унгирдан узоқ кетмай қалин ва тинч қорағат бутазор орасида утказарди. Тишлари ханжардай уткир бу бўри ҳар қандай нарсани гажиб ташлашга тайёр бўлгани учун шу атрофдаги чўпонлар унга ~~Тош~~ ~~чайнар~~ деб ном берган эдилар. Тошчайнар жуфтининг ёнига судралиб келди-да, уни боло-қазолардан ҳимоя қилгандай гавдаси билан тўсиб, таскин бергандай ирилади. Акбара унинг пинжига маҳкамроқ тикилди, адолатсиз осмонданми ё бошқа бировданми ёхуд шўрпешона қисматиданми нола-фарёд қилгандай гингшиди. Вертолёт Ола Мунгунинг оқ қорли, кўк музли довонидан ошиб ўтиб, булутлар ортида кўздан гойиб бўлгандан кейин ҳам Акбара яна анчагача ўзига келолмай, қалт-қалт титраб турди.

Коинотни босган сукут каби тоғларга бирдан жимжитлик чўқди. Акбара кутилмаганда ичида нимадир қимирлаётган, туртинаётганлигини аниқ ҳис қилди. Бир куни Акбара, унда овга энди-энди чиқаётган пайтлари эди, бир сакраб каттакон қуённи босиб олганлигини эслади. Ушанда қуённинг қорнида қандайдир кўзга кўринмас махлуқчалар қимирлаганлигини сезгандай бўлган ва бу нарса ёш ургочи бурини ҳайрон қилиб, қизиқтириб қуйган, қулоқларини диккайтирганча, ўлжасига анграйиб тикилиб қолган эди. Бунга шунчалар тонг қолиб қизиқиб кетган эдики, худди мушук чала ўлик сичқонни ўйнагандай, у ҳам ўша ўзи кўринмай қимирлаётган махлуқлар билан ўйнашмоқчи эди. Мана энди ўз қорнида ҳам кутилмаганда тириклик ҳомиласини ҳис қилиб турибди. Эсончилик бўлса, бир ярим-икки ҳафтадан сўнг дунёга келадиганлар ўзларидан хабар бераётган эдилар. Лекин ҳозирча ҳали

туғилмаган қип-қизил обжиш болалар она қурсоғидан ажралмаган, у билан бир жон, бир вужуд бўлиб туришар, шунинг учун онани кўрқитиб юборган, таҳлика ва талвасага солган бояги ҳолларни улар ҳам қоринда ётган куйи сезган, бошдан кечирган эдилар. Улар ташқи олам борлигини, унда ёвуз муҳит мавжудлигини шу тариқа илк маротаба туйган эдилар. Онанинг қийналганлигини сезиб, улар қурсоқда ҳаракатга келдилар. Улар ҳам кўрқиб кетдилар, кўрқинч уларга она қони билан утди.

Вужуди ичра яна бир вужуд битганини сезган Акбара тинчини йўқотди. Юраги гурсиллаб ура бошлади. Кўкраги остида вояга етаётган болаларини хавфу хатарлардан асраш ва қўриш иштиёқида ғайрат-шижоатга минди. У ҳозир ҳеч нарсадан тап тортмас эди. Табиат ато этган наслини асраш сезими кучга кирган эди. Шунда у меҳр бутун вужудига иссиқ қондай югурганлигини ҳис қилди, энди дунёга келадиган болаларини эркалагиси, бағрига олиб иситтиси, уларни тўйдириб-тўйдириб эмизгиси келди. Бу оналикнинг энг биринчи бахтиёрлиги эди. У қорнида икки қатор тўлиб, қизариб, бўрсиллаб турган эмчакларидан сут тошиб, повиллаб келишини уйлаб орзиқиб кетди, азбаройи маза қилганидан инграб юборди ва кўзларини юмиб олди. У уни имкон берганча жисмини ёзиб, оҳиста-оҳиста эркаланиб керишди ва шундан сунг кунгли биратўла жойига тушиб, яна ўзининг кук ёлли Тошчайнарига яқинроқ сурилди. Тошчайнар ёллари қалин ўсган ҳайбатли ва чайир бўри эди. Шунча ўжар ва дўлайган эканига қарамай, у ҳам жуфтининг юрагида нималар кечаётганлигини сезд. Назарида жуфтининг қурсоғида бир нарсалар бўлаётгандай эди, буни уйлаб унинг чехраси очилди. Тошчайнар кулогини диккайтириб гувалакдек қийшиқ ва чўнг калласини кўтарди, шунда унинг ичига чуқур ботган қорамтир кўзларининг қорачиқлари совуқ йилтиллаб, улардан қандайдир бир шарпа, алақандай татти башорат утгандай бўлди. У оҳиста томоғини қириб, йўталгандай ириллади. Шу билан жуфтига меҳр-оқибатини, уни ҳар қандай бало-қазолардан

ҳимоя қилишга тайёр эканлигини, куккуз қанжигига гинг демай буйсунишини изҳор этди ва шундан сунг Акбаранинг бошини, айниқса унинг порлаб турган куккузлари ҳамда тумшугини катта, иссиқ сулакайи оқиб турган тили билан эркалаб ялаб-юлқай кетди. Акбара Тошчайнарнинг тилини яхши курарди. Арлонининг қони жушиб, бетоқат ҳирсга тулиб, нари сакраб-бери сакраб уйноқлаб, шунда ҳам тили илондай эшилиб-тулганиб, шиддатга киришини ёқтирар, лекин узини гўё ҳеч нарсани сезмагандай бепарво курсатар эди. У эт-мойга куп туйиб, осуда роҳатланиб ётган чоғларида ҳам арлонининг сулакайи оқиб турган ипақдек юмшаган тилини хуш курарди.

Бу икки жондорнинг бошчиси, ақли-эси Акбара эди. Овни у бошлаб берарди. Арлон эса унинг қора қули — амру иродасини гинг демай бажо келтирар, бинобарин, ишонган тоғи эди. Арлон ҳеч қачон чарчаш нималигини билмасди. Ўрталаридаги шу муомала йусини ҳеч қачон бузилган эмас. Фақат бир куни кутилмаган синоат бўлиб ўтди. Арлон кечаси билан йуқ бўлиб кетди-да, тонг азонда бутунлай бошқа қанжиқнинг бадбуй исини эргаштирганча қайтиб келди. Дайдиган арлон буриларни ун чақиримлаб узоқ ерлардан мараз ҳидига чақирадиган уша ебтуймас юҳо бурининг исига Акбара сира тоқат қилолмади. Ёмон гаши келиб, аччиги чиқди, нафрати қўзиди, тусиндан шартта эркагининг елкасига тишларини қаттиқ ботирди. Сунг бир неча кунгача унга ҳеч рўйхуш бермай, орқасидан ялинтириб юрди. Сўлжайган, обрусини туккан аҳмоқни ўзига яқинлаштирмади. У дод деб, қанча ув солмасин, ўзига гўё ҳеч бир алоқаси йуқдай, худди энди у узи учун ўлгандай, ҳатто йўлига бўлсин, бир марта қайрилиб қарамади. Тухтамади. Агар Тошчайнар шунда унга яқинлашиш ва кунглини овлаш учун яна осилгудай бўлса, Акбара чиндан у билан тап тортмай олишарди. Зотан, бу икки махлуқнинг боши ўзи, арлони эса — оёғи эди.

Ҳозир эса Тошчайнарнинг кенг бағрида ётиб, пича хуши ўзига келди. Қўрқинчли дамларда эркагининг бирга бўлганидан, унга далда берганидан рози эди. Шу-

нинг учун арлонининг эркалашларига қаршилиқ қилмади, ҳатто унга жавобан ўзи ҳам унинг тумшугини бир-икки ялаб қўйди. Лекин бояги ваҳиманинг асорати ҳали кетмаган, дам-бадам вужудига титроқ кирар, шунда батнига қулоқ тутар, ҳали туғилмаган болалари нима сабабдандир безовта бўлаётганликларини тингларкан, ҳаммасига: ини борлигига ҳам, тоғларга катта қор тушганига ҳам, совуқ тун шитоб билан бостириб кириб келаётганига ҳам шукурлар қиларди.

Ургочи бўрини қаттиқ қурқитиб юборган кун ана шундай ўтиб борарди. Оналик табиатининг барча гайришуурий сезимларига тобе ҳолда у ўзи учунгина эмас, болаларим деб, мана шу қоронги унгирда яқинда туғиладиган бўричаларим деб қурқди. Ахир худди шуларни деб, икковлашиб қидира-қидира, ниҳоят, мана шу ҳайбатли тик қоя остидаги қалин чангалзорлар ва тош-тепалар билан тўсилган холи унгури бошпана қилган эдилар.

Бунинг устига Акбара билан Тошчайнар бу ерларга келгинди эдилар. Разм солиб қаралса, улар у ерлик бўрилардан ажралиб турардилар. Уларнинг елка ёллари кўкрак жунларига қуюндай бўрилиб тушар, бутун елкаларини то каллага довр қалин жун қоплаган, худди дашт бўрилариники каби ёллари оқиш-қўқиш тусда товланар эди. Шунинг учун буларни оқёл деб аташарди. Оқёллар Иссиққўлнинг тоғ атрофларини ўзига макон тутган ерлик бўрилардан йирикроқ, бўлалироқ эдилар. Агарда Акбарага яқинроқдан бировнинг кўзи тушса, унинг тип-тиниқ кўккўзларидан тамомила ҳайратга тушган, бунақасини бошқа ҳеч қачон учратмаган булар эди. Шу ерлик чўпонлар бу қанжиқ бўрини Оқдил деб юришди. Кейин-кейин бориб Акбари дедилар, яна бирмунча вақтлар ўтиб эса Акбара — Улуғ деб атадилар. Ким айтса айтгандир-у, лекин унга шундай ном берилиши бежиз эмасди. Бунда қазонинг ҳам ҳукми борга ўхшаб кўринарди...

Бултур бу ерларда кўкёллар йўқ эди. Улар келишга келдилар-у, лекин ҳеч кимга қўшилмай бўлак бўлиб юрдилар. Бошида бу ерларнинг туб эгалари билан туқ-

нашиб қолмайлик деб, кўпинча эгасиз ерларда четлаб-четлаб изгишди, бориға қаноат қилиб жон сақлашди. Кейин ўлжа излаб одамлар яшайдиган пастдаги жойларга ҳам панжа ура бошлашди. Лекин барибир туб ерлик бўри тўдаларига қўшилишмади. Кўккўз бўри Акбара очдан ўлса ўлардики, лекин бировларга қарам, сизинди бўлиб яшашга асло кўнмас эди.

Ҳамма нарсани вақт ҳал қилади. Бора-бора келгинди кўкёллар оёққа мустаҳкам туриб олишди. Сон-саноксиз омонсиз жангларда Иссиққўл адирларидаги кўп ерларни ўзларига қарам қилишди. Келгиндилар ҳар нарсага эга чиқдилар. Маҳаллий бўрилар ўларнинг аймоқларига асти яқин йўлай олмасдилар. Жон сақлаш учун бегона жойлардан қочиб келган кўкёлларнинг ҳаёти Иссиққўлда шу ангиз изга тушиб кетди. Лекин шунгача ўлар, эҳ-ҳе, қанчалаб воқеаларни бошларидан кечирмадилар. Сизгир, зийрак Акбара ўларнинг ҳаммасини қайта бошдан ўтқизгандай бўлиб юради, тез-тез эслаб қўяди. Қанийди, махлуқлар ҳам кўрган кунларини бирма-бир сўйлаб берсалар эди. Балки яна ким билади, эсига тушганда, ҳаммаси тагин кўз ўнгидан ўтиб, аламли ёшларини тиёлмай огир-огир инграса, ажабмас...

* * *

Ўша қўлдан кетган дунё Муйинқумнинг бу ердан узоқ саксовулзор далаларида қолди. Чек-чегарасиз Муйинқум саҳроларида сайгоқларнинг ададсиз сурукларини ададсиз карра суриб қувиб юрган ов кунлари орқада қолди. Ота-бобо замонларидан бери қақроқ саксовулзор саҳроларда тўда-тўда бўлиб умр кечирадиган, худди чексиз вақтнинг ўзи каби жуда қадим, чопиб чарчамайдиган, айритўёқ, қувушшоҳ, дўнгтумшуқ шу жониворлар муртидан океан сувларини пуркаган китлардай бурунларидан пишқириб ҳаво олиб, пишқириб ҳаво чиқариб, кун ёришгандан кун ботгунга қадар тўхтамай югура олардилар. Ўлар ўзларининг абадий ҳамроҳлари — бурилар таъқибига учраб, бирдан ҳаракатга келганларида, ўтакаси ёрилган

бир сурук бошқасини талвасага солиб ўз ортидан эргаштирганда, сунг уларга яна бир, яна икки, яна уч кийик туллари ҳуркиб қушилганда, сунг яна ва яна янги-янги, катта-кичик тудалар дам сайин қўшилаверганда — сайгоқлар Муйинқумнинг куз илғамас кенгликларида — адирлар, пасттекисликлар, яйдоқ қумликлардан худди ер юзига тушган тўфон каби тошганда, ана ушанда замин гўё тескари айланаётгандай булар, ёз фаслида довуллар ҳамда дуллар савалагандай туёқлар остида тинимсиз гувиллар, шунда ҳаво қуюн янглиг қўзғалар, осмонга чақин чақилгандай учқунлар сочар, ҳаммаёқни ҳайвон сурукларининг ҳидлари, ҳаёт-мамот учун бораётган тел-баворий қувди-қочдининг ҳидлари тутиб кетар, бурилар кийик издиҳомининг икки биқинидан ва орқасидан тушлари ер бағирлаб чопишар, подаларни уларининг пистирмалари сари ҳайдаб боришга уринишар, пистирмада эса шўрлик қувгиндиларни ашаддий, сара ваҳший бўрилар кутиб туришар, улар саксовуллар орасидан бўриларга ташланишиб, хунрезлик қилишар, ўзлари ҳам улар билан баравар қора тупроққа думалаб-думалаб кетишар ва шунда сайгоқнинг кекиртагини шартта узиб ташлашар, варақлатиб қонини оқизишар, сўнг яна қочаётган пода ортидан таъқибни давом эттирар эдилар. Бироқ сайгоқлар қандайдир йўллар билан бўрилар биқиниб ётган ерлардан хабардор бўлишар ва кўпинча ўша жойларни айланиб ўтишар эди, қув-қув шундан кейин яна шиддатлироқ авжига минар ва уларнинг ҳаммалари — қочаётганлар ҳам, қуваётганлар ҳам — шу бераҳм борлиқнинг банди балолари ҳарс-ҳарс қилиб, тиллари бир қарич осилиб, улар ҳолатга етиб жон-жаҳдлари билан югуришар, қандай бўлмасин, ишқилиб, яшаш, омон қолиш учун азиз қонларини олов қилиб ёқишар, энди бу қувгиндилару қувиб борувчиларни худованднинг узи тухтатмаса, бошқа ҳеч кимнинг бу нарса қўлидан келмас, зотан, гап ўлиш ё қолиш устида борар, бинобарин, бундай кўз кўриб қулоқ эшитмаган қувди-қувдига дош беролмаган, олишув учун яратилмаган бўриларнинг юраклари ёрилиб кетар ва улар

чанг-тузонга қоришганча ерга қулар, жон таслим қилар эдилар, қувиш-қочиш эса бир зум булсин сусаймас, осмон довул турган каби қор тузон билан қопланар, ҳолдан тойиб йиқилган бўрилар, мабодо, ўлмай қолган тақдирларида ҳам, бу ерларда турмай, бошқа ёқларга бош олиб кетишар, кейин заррача ҳам қаршилик кўрсатмайдиган, ҳатто қочишга ҳам уриниб курмайдиган ювошгина қўй сурувларини бўғизлаш билан машгул булар эдилар: тўғри, бу ерларни ҳам хатарсиз деб бўлмасди — тагин буниси барча хатарлар ичида энг хатарлиси эди — бу ерларда подаларга одамлар қарашарди, қўй-қузиларнинг худоси ҳам, қўй-қузиларнинг қули ҳам шулар эдилар, булар ўзлари кун кўрардилар-у, лекин бошқаларга сира кун бермас, айниқса, уларга қарам бўлмаганларни, ўз эрки билан яшашга уринганларни қўймас эдилар...

О, одамлар, одамлар — одамхудолар! Ўша одамлар ҳам азалдан Мўйинқум сайгоқларини овлаб келадилар. Аввалда улар отларга миниб, устиларига тери ёпиниб, ўқ-ёй отиб келдилар, кейин милтиқ кўтариб варанг-варанг ўқ қўйиб айюҳаннос кўтардилар, у ёқдан-бу ёққа ҳалокунинг итидай от қўйиб чопдилар. Сайгоқлар эса тўда-тўда бўлиб дам у ёққа, дам бу ёққа қочишар, ниҳоят, чексиз саксовулзорлар ичра гойиб бўлишар эди. Ана, энди уларни топиб кўр-чи! Булар ҳам ўтиб, одамхудолар кейин сайгоқларни машиналарга миниб қира бошлашди. Худди бўрилар каби сайгоқларни аввал ҳолдан тойдириб, сўнг милтиқлари билан қирон солишди. Ундан ҳам ўтиб, одамхудолар вертолётларда учиб келишди, кейин сайгоқларни улар ўтлаб юрган ерлардан топишиб, белгиланган жойларига ҳайдаб, қуршаб олиб келишди, бу пайт ерда, машиналарда пойлаб турган мерганлар тезликни юз-юздан ошириб таъқиб қилишга тушар, вертолётлар эса тепадан уларга йўл ва нишон кўрсатиб турардилар. Машиналар, вертолётлар, тезотар милтиқлар зулмидан Мўйинқумнинг ҳаёти остин-устун бўлиб кетди. Сайгоқлар учун охирзамон, қиёмат-қойим бошланди.

Куккуз Акбара унда анча ёш эди. Бўлажак жуфти Тошчайнар эса ундан пича каттароқ эди. Улар бўри тудаларига қушилиб ов қилишнинг машқини ола бошлашди. Бошда улар олгир бурилар билан тенглашолмай, ерга қулаган, чалажон ҳолда йиқилган кийикларни бўғизлаб, қорнини ёриб юришди. Сўнг ўзлари кучқувватга тулиб, кўп буриларни ва айниқса, қари буриларни орқада қолдириб кетишди. Ҳаммаси табиатнинг ўз йўл-йўриги билан борганда, улар кўп утмай бури галаларининг серкаси булардилар. Бироқ икки уртада ҳеч хаёлга келмаган ишлар рўй берди...

Йил йилга тугри келмас экан. Ўша йили кукламда сайгоқлар хўп баракали қулунладилар — кўплари эгизак тугди. Ўтган куз ойлари, сайгоқлар қуйиккан кезлари кунлар илиқ келди, уст-устига ёгин-сочин тушди, шундан сўнг қуруқ чексиз сайхонларда икки марта майса кўклади. Ўт-ўлан мўл-кўл, болалаш ҳам шунга яраша эди. Куз ёрийдиган пайт келганда сайгоқлар эрта кўкламдаёқ Мўйинқумнинг энг ичкарисидаги қор тушмас қумликларга кетиб қолишади. Негаки, бу томонларга бурилар яқин йўлай олмас, бунинг устига барханларда сайгоқларни қувиб етадиганнинг ўзи йўқ эди. Қумликларда кийик қувмоққа йўл бўлсин. Бироқ куз ва қиш ойларида сайгоқлар чўл, чала саҳроларга тушиб келган маҳаллар кўкёл галалари ўз хиссаларини ошиғи билан оладилар. Худо берди қашқирларга, дегани ана ўшанда бўлади. Ёзда кунлар қаттиқ исиб кетганда, бурилар сайгоқларга тегмайдилар. Бу ёқда шундоқ тумшуқлари тагида бошқа емишлар тулиб-тошиб ётмайдими. Суғурлар қиш уйқусидан чиқишиб, тамоми саҳро бўйлаб югургилашиб юришади. Бошқа махлук ҳамда жониворлар йил бўйи еб-ичиб, умргузаронлик қиладиган нарсаларга улар фақат ёз ичи етишадилар. Ана шунда суғур галаларининг беҳаловат югур-югурларини кўринг. Улар хавф-хатарга ҳам қарамай кўядилар. Ана шунда бури деганининг куни туғади. Суғур ови бошланади. Ахир ҳар нарсанинг ўз вақти-соати бор-да. Қишда суғур анқонинг уруги. Ёз ойларида

бурилар илвасин, каклик-каркилдак каби қушлару жониворларни ўлжа қилиб кун кечиришади. Лекин энг улуг ов — сайгоқ ови қузда бошланади. Сунг то қиш оёқлагунча чўзилади. Ҳар нарсанинг ўз вақти-соати келади. Чулу даштларда ҳаётнинг шу маромда тебраниб туриши табиатнинг адолатидан бўлса керак. Мўйинқумда азалаздан бери давом этиб келаётган тирикчиликнинг бу йуригини ё табиий офат ва ё инсон боласигина издан чиқариб юбориши мумкин эди...

II

Тонгга яқин чўлга салқин тушди. Ер юзида неки қимирлаган жонзот бор бари енгил нафас олди. Ўтиб бораётган дим, таффот тун билан шўр босган тала-тузни ўртаб, офтобнинг оппоқ алангасида ёндириб юборадиган кундуз ўртасидаги энг роҳатижон пайт шу эди. Ерга кук сурмаранг шуълаларини сочиб, Мўйинқум узра сариқ тулин ой чиқди. Қаеридан қараманг, бу ернинг боши ҳам, охири ҳам кўринмасди. Чор атроф олис-олисларгача қорайиб борар ва серюлдуз осмон билан қўшилиб кетар эди. Тунги ўлик сукунатга жон кирди, илондан бўлак барча жониворлар тонг палласидан баҳра олиш учун гимирлаб қолди. Чангал-чангал бўлиб ўсган жилгин буталари тағларида полапонлари чийиллаб қушлар уйғонди. Типратиканлар ер искаб югургилади. Туни бўйи тинмай чириллаган чирилдоқлар яна бошқатдан хуружга кирди. Уйқудан уйғонган сугурлар инларидан бошларини чиқариб, ҳар томонга аланг-жаланг боқишиб, саксовул тагига тўкилган уруғларни терсакмикин, термасакмикин, дегандай уйқусираб туришарди. Каттакон япалоққуш бешта бўз учирмаси билан бирга узаро чақчақлашиб, чинқиришиб, бир-бирларидан айрилмай дам учиб, дам қўнишар эди. Бошқа турли-туман жониворлару махлуқлар оқариб келаётган чўл тонгида бири олиб бири қўйиб уларга жўр бўлишарди...

Кўккўз Акбара билан Тошчайнарнинг бошлари қовушган биринчи ёз кунлари эди. Улар энди ўзларини катта

овларда чопиб чарчамас зўрабор бўри эканликларини кўрсатишган ва Мўйинқум бўрилари орасида таниқли эдилар. Икковининг бахтига — чўл жониворлари орасида ҳам бахтли ҳамда бахтсизлари бўлса керакким — табиат Акбарага ҳам, Тошчайнарга ҳам чўл жондорларига ўта зарур бўлган муҳим сифатларни мўл-кўл берган, иккови ҳам жуда сезгир, овни олдиндан яхши ҳис қилишар ва кўзлашар, кучлари таналарига сиғмас, чопагон ва босагон; шиддаткор эдилар. Ҳаммаси келажақда бу икки бўрининг ови бароридан келишидан, уларга тирикликнинг барча азобларию роҳатлари ҳам тўла ёр бўлишидан, қисматларида неки ёзилган бўлса, баридан қочиб қутулолмасликларидан дарак берарди. Ҳозирча Мўйинқум чўлларида ёлғиз ҳукмрон бўлишга уларга ҳеч қандай куч тўсқинлик қилолмасди. Ҳали одамлар бу чўлларга кўпда қадам босмаган ва бўрилар ҳам улар билан сира тўқнашмаган эдилар. Табиатнинг уларга ато этган яна бир инъоми шунда эдики, бошқа барча жониворлар каби бу йиртқичлар ҳам эртага нима бўлади, деб ташвишланмай, кўрқмай, қалтирамай кун кечирардилар. Одил табиат азалдан махлуқларни тирикликнинг бу қарғиш теккан ташвишидан халос этган экан. Гарчи табиатнинг худди мана шу инъомида жамийки Мўйинқум жониворлари бошига қора кун, хун-бийрон қиргин солган бир куч ҳам яширин эди. Лекин жониворларнинг ҳеч бири буни фаҳмламасди. Бош-кеди йўқ Мўйинқум қанчалар чексиз ва ҳудудсиз бўлиб кўринмасин, Осиё қитъасининг харитасида нимсарғиш тусга бўялган бармоқ изича бир жой эканлигини англамасдилар. Ўйилдан-йилга боқиладиган мол кўпайяпти, янги қудуқлар қазиишиб, ўтлоқ жойлар излашиб, Мўйинқумни тўрт томондан қисиб келишяпти. Каналлар қазияпти, йўллар ўтаяпти. Мўйинқум атрофларида дунёда энг йирик газ қувири ётқизиilib, техника билан қаттиқ қуролланган одамлар машина, моторларга ўтириб, ёнларига сув гамлаб олиб, радиоалоқа ёрдамида ҳар қандай дашту саҳро ичига, шу жумладан, Мўйинқумга шитоб билан кириб боряпти. Лекин булар келажақда наслар фахрланиб юришига арзийдиган

кашфиётлар қиладиган фидокор олимлар эмас, ҳар кимнинг қулидан ҳам келаверадиған ишни бажарадиған оддий кишилар. Чек-интиҳоси кўринмаған, ҳеч қандай балo-қазo йўлай oлмайдигандек туюлған Мўйинқум саҳросини мана шу жўнгина oдамлар тўрт тарафдан қисиб кeла бошласди. Бироқ инсон ҳаётининг жуда ҳам oдми ва жўн кўринған ишларида яхшилик билан ёмонлик қўшилиб кетғанлигини Мўйинқум жониворлари қаердан билсинлар. Бу ерда ҳамма нарса oдамларнинг ўзларига боглик эди — улар инсон жамоатчилиги учун oдатий бўлиб қолған бу нарсаларни нималарга йўналтирар эканлар: яхшиликками ё ёмонликка, тузишгами ё бузишга — буни саҳро махлуқлари қаёқдан билсинлар. Oдамлар ақл-идрок билан иш юрита бошлаган замонлардан бери ўзларини ўзлари билишга уриниб кeлаётғанликлари, ўз чигал ишларидан сира қутулиб кетолмаётғанликлари ва азал-азаддан нима учун ёмонлик доим яхшилик устидан голиб чиқади дeған муаммони, бошларини қотириб кeлаётған жумбоқни ечолмаётғанликларини забонсиз махлуқлар қаердан билсинлар...

Oдам боласининг мана шу каби ишлари, йўл-йўриқлари Мўйинқум жониворларига мутлақo қоронғу эди. Бинобарин, бу нарсалар уларнинг сезимлари, тажрибалари ва умуман, табиатларида йўқ эди. Хулласи калом, ҳозирги кунларгачайин Oсиёнинг шу буюк ярим чўл, ярим саҳро жазирамаларида дарахт бўлиб дарахтмас, чўп бўлиб чўпмас, аммо тошдай қаттиқ, метиндай мустаҳкам, темир арқон каби чийралған, қурғoқчиликка чидамли жингилзорлари, қумлоқ саксовулзорлари, какра утлари ва ҳаммасидан ҳам ой шуълаларида, кун ёругида олтин тусли шаффоф ўрмон каби ловуллаб ёнадиған, ичига кирған ҳар қандай зот бошини кўтарған заҳоти тўрт томондан баравар кўзга ташланадиған чий қамишзорлари бўлған шу даштлардаги жонзотларнинг яшашига ҳеч нарса тўсқинлик бермай келарди.

Янги бури хонадони — Тошчайнар билан Акбаранинг қисматлари мана шу ерларда кeчадиған эди. Бу

орада махлуқлар ҳаётида жуда муҳим воқеа ҳам бўлиб утган. Акбара учта туққан эди. Бу унутилмас воқеа Мўйинқумда уша кўклам чоғи жингил чангалзор орасида, кекса саксовул тағидаги унгирда рўй берган эди. Бу уя бўри болаларини сайрга олиб чиқиш учун жуда қулай эди. Бўричалар анча тиккайиб қолишган, қулоқларини диккайтириб туришар, лекин бир-бирлари билан ўйнаган, думалашган чоғларида қулоқларининг шалпайиб тушгани билан ишлари йўқ эди. Улар энди оёқда анча маҳкам турадиган бўлиб қолган, ҳар бирлари ўзларига яраша феъли хуй орттирмоқда эди. Катта бўрилар овга чиқадиган пайтлари улардан қолмай эргашардилар.

Яқинда бўрилар бир кеча-кундуз овда бўлишди. Ов кутилмаган фалокат билан тугашига оз қолди.

Ўшанда Акбара тонг қоронғусида бўриваччаларни эргаштирганча Мўйинқумнинг овлоқ бир чеккасига йўл олди. Ўша ерларда, бепоён даштларда, айниқса, нимқоронги сойлар, уйдим-чуқур жарликларда ҳушни ажабтовур элтиб, бошни айлантирадиган ғалати ўтуланлар кўп усиб ётарди. Бўйи бардан урадиган, қорайиб ётган, бўғриққан мана шу ўтлар ичида уларнинг турфа ўткир чанг-ҳидларини бирпас димоғингга тортиб кезсанг, бирдан ўзингни осмонда учиб кетаётгандек, ҳавода сузаётгандек енгил ва хушкайф сезасан, кейин беҳол уйқу босади. Акбара бу ерларни бўриваччалигидан бери билар, банг ўт гуллайдиган кезлар бир келиб кетган эди. У йўл-йўлакай чўлнинг майда жониворларини чангалидан ўтказиб, қуюқ ўтлар орасида айланиб юришни, улар устида ағанаб ётиш, ўткир исларни ичига тортиш, сўнг қанот чиқаргандай бўлиб учиш ва ниҳоят, хуморланиб ухлаб қолишни яхши кўрар эди.

Ҳозир эса улар Тошчайнар билан ёлғиз ўзлари эмас, орқаларидан оёқлари беўхшов ва узун бўричалар ҳам эргашиб келар эди. Бундай сафарлар пайтида бўри болалари иложи борица кўп нарсаларни билиб, ўз мулкاتларини кичикликдан яхшилаб ўзлаштириб олиш-

лари керак эди. Ургочи бури эргаштириб бораётган мулк чеккасидаги хушбўй утлоқларга ҳам шу бурилар эгалик қиладилар. Ундан у ёғи бегона маконлар эди, у томонларда одамаарга дуч келиб қолиш ҳеч гап эмасди. Ўша кўз илгамас ёқлардан гоҳо куз шамолларининг увиллашидай паровоз товушлари қулоққа чалинар, у ёқлар буриларга мутлақо ёт эди. Улар Акбара етагида ўз мулкларининг энг чекка ёқаси томон кетиб борарлар.

Акбаранинг орқасидан Тошчайнар лукиллаб боряпти. Бўричалар эса жонлари ичига сигмай, дам сайин шўхлик қилишади. Ўйнашиб олдинга ўтиб кетишади. Лекин Акбара уларнинг бебошлик қилишларига изн бермайди. Ҳеч бир махлуқ унинг олдида тушмаслиги керак.

Бошида саксовулзорлар ва чўл шувоқлари босган қумлоқ ерлардан боришди. Кун тобора юқорига кўтарилиб, ҳаво одатдагидай очиқ ва иссиқ бўлишидан дарак берди. Оқшомга тортиб бўри тўдаси чулнинг чеккасига етиб келди. Ҳали кун ёруғ эди. Ўтлар бу йил баланд бўлиб ўсган, улар ичида юрган буриларнинг ёлларигина кўринарди. Банг утнинг кун бўйи офтоб тиғида қизиб ётган тук босган шохчаларидаги кўзга унчалик ташланавермайдиган гуллари кучли ҳид таратарди, айниқса, ўт қалин ўсган жойларда ҳид ғоятда ўткир ва қуюқ эди. Узоқ йўл босиб келган бурилар кичикроқ бир сой ичида дам олишди. Тинмагур бўри болалари чарчоқ нималигини билмай атрофда ўмбалоқ ошишар, ер искашар, ҳид олишар, ҳар нарса уларга қизиқ кўринарди. Буриларнинг қоринлари туқ, бинобарин, кечаси шу ернинг ўзида тунаб қолсалар ҳам бўлаверарди. Йўл-йўлакай бир неча семиз-семиз сугур билан битта қуён тутиб ейишган, бир қанча қуш уяларини тинтишган, сўнг йўлда учраган жарлиқдаги булоқдан тўйиб-тўйиб сув ичишганди. Лекин ўртада кутилмаган бир воқеа юз бердиким, шундан сўнг бурилар бу ерларни жадаллик билан тарк этишга, орқага, саҳро ичкарасидаги уяларига қайтишга мажбур бўдилар. Улар тун бўйи йўл босдилар.

Воқеа бундай бўлди. Кун ботиб борарди. Акбара билан Тошчайнар банг ўтнинг ҳидидан маст, хумор ҳолда ўт-ўланлар узра чўзилишган эди. Шу пайт яқин атрофдан кулоқларига одам саси эшитилди. Одамни бошқалардан бурун жар ёқасида ўйнаб, қувалашиб юрган бўри болалари кўрдилар. Улар баногоҳ пайдо бўлган ушбу ғалати хилқат одам эканлигини ҳатто хаёлларига ҳам келтирганлари йўқ. Япроқдай иштон, яланг оёгига кеди, бошига янгилигида оқ, ҳозир эса бутунлай ягирлашиб кетган панама кийган махлуқ ялангоч ҳолда банг ўтлар орасида телба каби чопиб юрарди. У ўт қалин ўсган жойларни танлаб дам у ёққа, дам бу ёққа лўкилларди, бундан маза қилаётганга ўхшарди. Бунақасини умрларида биринчи маротаба кўриб турган бўри болалари андак чучиб, андак ажабланиб писиб-нетиб қараб қолишди. Анави махлуқ эса, худди жин теккандек, нари бориб, бери чопиб келишини қўймасди. Бўри болалари кўрқувдан ўзларини ўнглаб, юраклари қизиди. Лукиллаб чопиб юрган, баданида туки йўқ, икки оёқли гаройиб махлуқ билан ўйнагилари келди. Шу пайт қип-ялангоч одамнинг ўзи ҳам бўричаларни кўриб қолди. Ҳайрон қоладиган ери шундаки, бу ерда қашқир болалари нима қилиб юрибди, деб уйламай, ҳушёр тортмай, бу эси йўқ қўлларини олдинга чўзиб, бўри болаларини эркалай бошлади.

— Вой, булар нима? — дер эди у юзларидан оқиб тушаётган терларини сидириб. — Бўри болалари эмасми? Ё бошим айланиб, кўзимга шундоқ кўриняптими? Йўқ-эй, учаласи ҳам катта-катта бўлиб қолган бўри болалари-ку! Вой, менинг бўривойларим! Йўл бўлсин? Қайдан келдингиз? Қайга борасиз? Бу ерларда нима қилиб юрибсиз? Мени-ку ёмонлигим бу ерларга ҳайдаб келди, сизлар-чи! Бу чўлларда, қарғиш теккан бу банг ўтнинг ичида нима қиляпсиз? Қани, маҳ-маҳ, бери келинглар, қурқма, кўрқма, маҳ-маҳ! Вой, тентак бўривойларим-эй!

Эсипаст бўри болалари одамнинг эркалатганига чиндан ишониб, қуйруқларини ликиллашиб, букилиб-

букилиб бағирларини ерга теккизиб қувлашмачоқ уйнаш иштиёқида яқинлашиб бора бошладилар. Лекин шунда жар ичидан Акбара отилиб чиқди. У вазият қанчалар хатарли эканлигини кўз очиб-юмгунчалик вақт ичида англаб етди. Акбара босиқ ириллаб, чул қуёшининг қизгиш шафақларига беланган ялангоч одамга ташланди. Шу сакраганда унинг қорнини ёриб ташлаши ёки кекиртагини узиб олиши ҳеч гап эмасди. Ҳалиги киши эса ўқдай отилиб келаётган бўрини кўрган заҳоти қўрқувдан кўзлари ола-кула бўлиб кетди, эс-ҳушини йўқотиб, бошини қўллари билан пана қилганча чўккалаб ўтириб қолди. Ана шу уни қутқарди. Ўқдай учиб келаётган Акбаранинг фикри яшин тезлигида узгарди. У ялангоч ва ҳимоясиз, бир зарбалик ҳоли йуқ одамнинг устидан куюндай ўтиб кетди. Шунда одамнинг чеҳрасини, қўрқувдан қотиб қолган кўзларини курди. Акбара одам танасининг ҳидларини сезди. У яна бир иргиб ўзини одам устидан орқага отди ва болалари ёнида пайдо бўлди, уларни думчаларидан оғритиб тишлаб, шиддат билан жар ёқасига суриб ҳайдаркан, Тошчайнарнинг рупарасидан чиқди. Тошчайнар одамни кўрган, унинг баҳайбат ёллари қўрқинчли ҳурпайган эди. Акбара уни ҳам нари суриб, бир тишлаб олди ва орқасига қайирди. Сўнгра ҳаммалари жар ичига тушиб кетдилар ва кўз очиб-юмгунча гойиб бўлдилар...

Шундан кейингина бояги одамнинг эси жойига келди, у ўрнидан дик этиб туриб қоча бошлади... Орқасига қарамай, нафас чиқармай чулда анча ергача чошиб борди...

Акбара галасининг одам билан тўқнашуви биринчи маротаба мана шундай юз берган эди... Бунинг оқибати нима билан туташини ким билибди дейсиз...

* * *

Кун оғди. Ботиб бораётган қуёшдан оташин ҳарорат ёгилар, унга кун бўйи қизиб ётган ердан кўтарилаётган тоқат қилиб бўлмайдиган иссиқ ҳовур қўшилди. Қуёш ва чул азалдан муқоясада: кунга қараб чулнинг

— офтоб ўз сепларини ёйган маконнинг қанчалар чексиз эканлиги билинади. Чўл осмонининг бепоёнлиги эса калхатларнинг баланд парвозларидан аён. Ўша кунботар чоғи Муйинқум чўллари узра куз илғамас юксакларда бир туп айридум калхатлар учиб юришарди. Улар ҳеч нимани мулжалга олмай, қанотларини кенг ёзиб, билинар-билинемас укпар парда билан қопланган, доимо салқин кўк денгизида роҳатланиб сузишарди. Улар худди ушбу вақт ва ушбу осмоннинг азалийлиги ҳамда ўзгармаслигидан хабар бергандек, бирининг орқасидан бошқаси давра солиб айланишарди. Ўша онларда калхатлар ўзларидан узоқда, пастда, қанотлари остида нималар бўлаётганлигини жимгина томоша қилишарди. Уларнинг кўзлари ўткир, ҳамма нарсани кўради (ҳа, аввал кўради, сўнг эшитади). Худди мана шунинг учун ҳам улар чўл осмонининг энг буюк йиртқичлари ҳисобланишар, гуноҳкор ер узра эса фақат улжа олиш ва тунаш учунгина қўнар эдилар.

Афтидан, ўша дақиқаларда ўша куз етмас баландликдан уларга чоғроқ тепа устида ола-куроқ бўлиб ўсган жилгинлар ва тилладай жилвиллаб ётган чийлар орасида жойлашган арлон бури, серка бўри ва уч бури боласи аниқ-тиниқ қуринган бўлса керак. Бурилар юксакда калхатларга томоша бўлаётганларини хаёлларига ҳам келтирмай, иссиқдан тилларини осилтирганча дам олиб ётишарди. Тошчайнар ўзига жуда ёқадиган ҳолатда, олдинги оёқларини чалиштириб, бошини баланд кўтарганча чўзилган. Бу гажир бўри бошқалардан пот-ҳайбати, келбатининг зўри билан ажралиб турарди. Унинг ёнида калтабақай, йўғон думини тагига босиб, худди тошдан йўнилган санамдай бўлиб серка Акбара чайир қўлларини ерга маҳкам тираганча узала тушган. Қанжиқнинг оқариб қуринган кукраги, энди анча шалвираб қолган эмчаклари, ичига ботиб турган икки биқини унинг куч-қудратга тулганлиги, бели жуда бақувват эканлигидан далолат беради. Буричалар эса учовлон шу атрофда ғужғон уйнашади. Уларнинг тиниб-тинчимасликлари, энтак-тентак шўхликлари, ҳадеб суй-

калиб осилаверишлари катта буриларнинг зиғирча булсин гашига тегмасди. Майли, туйиб-туйиб уйнаб олишсин, дегандай қарашарди...

Калхатлар эса, ҳамон кукда парвоз қилганча, пастда, Муйинқумда, кунботар чогида нималар булаётганига совуқ назар ташлашарди. Бурилар тудаси жойлашган ердан бир оз нарироқда кенг жилгинзорлар оралаб оққуйруқ сайгоқлар ўтлашарди. Бу суруқдан пича нарида бутазорлараро яна бир каттакон пода ёйилганди. Калхатлар кийикларга қизиқиб қараганларидами, унлаб чақиримга чўзилган чўлнинг икки томони ҳам юзлаб, минглаб сайгоқларнинг подалари билан тўлганлигини пайқашар эди. Сайгоқлар ярим сахро-ярим чўл мана шу ўнғай ерларни қадим-қадим замонлардан бери ватан қилиб кўпайишиб келадилар. Сайгоқлар кечки иссиқ қайтишини кутиб, кеча салқинда олис-олисларда жойлашган булоқлар сари йўл оладилар. Айрим сайгоқ подалари ҳозирнинг узида тўп бўлиб сув ичгани йўлга тушмоқда эди. Сув деб улар жуда узоқ масофаларни босиб ўтадилар.

Сайгоқ суруқларидан бири бурилар ётган тепалик ёнидан ўтиб борар, жилвираган қуруқ чий орасидан оққуйруқларнинг шувиллаб ўтиб турган сағри ва биқинлари, така кийикларнинг шохлари туртиб чиққан, ерга томон эгилган каллалари кўриниб қоларди. Улар ҳавонинг ортиқча қаршилигига учрамаслик учун доимо бошларини қуйи эгиб юрадилар ва зум ичида шиддат билан югуриб кетадилар. Табиатнинг ўзи уларни шундай қилиб яратган, улар ҳар қандай хавф-хатардан бемалол қочиб қутуладилар. Сайгоқларга шу афзаллик ато этилган. Сайгоқлар ўзларига тинч пайтларда, бафуржа бораётганларида ҳам, бир маромда, сира чарчаш нималигини билмай, бурилардан бошқа ҳеч бир махлуққа тутқич бермай йўртиб кетаверадилар. Кийикларнинг сон-саноғи йўқ, уларнинг кучи ҳам мана шунда...

Ҳозир улар буталар орасида ётган Акбара галасини ёнлаб ўтиб боришар, ортларидан шамол кўтарилар,

шамолга поданинг чанг-тўзони ва бадбўй тер ҳидлари аралашиб кетган эди. Тумшукларига урилган бу ислардан бўри болаларининг қонлари купирди. Учовлари ҳам ҳавони ютоқиб искашар ва нималигини ўзлари ҳам билмаган ҳолда ўша қонларни жуштирадиган пода иси анқиётган томонга, чийлар оралаб ўтиб бораётган бўлиқ таналарга ташланмоқчи бўлишарди. Бироқ катта бурилар — на Акбара ва на Тошчайнар жойларидан қимирладилар. Ваҳоланки, улар бир сакрашда подага етиб олишлари, унга даҳшат ва қўрқув солиб ўтиб кетишлари, ҳаёт-мамот талашувида жониворларни буткул ҳолдан тойдириб, сўнг бир қанчасини чапдастлик билан ерга ағанатиб, бўгизлаб ташлашлари мумкин эди. Ҳа, шундай қилса бўларди. Бунинг қийин жойи йўқ эди. Лекин омад келмай ўлжани қўлдан чиқариб юбориш ҳам ҳеч гап эмасди. Бунакаси бўлиб туради. Ишқилиб, Акбара ҳам, Тошчайнар ҳам суруқлар ортидан қувишни ҳаёлларига келтирмадилар. Ўлжа шундоқ ёнларидан ўтиб бораётганига қарамай ўринларидан жилмадилар. Бунинг ўзига яраша сабаблари бор эди. Ўша куни уларнинг қоринлари тўқ эди. Қорин туқида, куннинг шу иссиғида кийикларни қувиш, қутуриб ов қилиш ўлим билан барабар эди. Лекин гап бошқа ёқда. Мухими, ҳали бўричаларнинг ов қиладиган пайти келмаган эди. Улар қув-қув, чоп-чопга дош беролмай, ўлжани ололмай шахдини йўқотиб қуйиши мумкин эди. Юрагини олдириб қўйган, шашти қайтган бўри бўри бўлмайди. Ҳали қиш кирсин, катта овлар бошланади, ана ўшанда кучга тўлган, вояга етган бўрилар нималарга қодир эканликларини кўрсатиб қўядилар. Ўзларига ишонч орттирадилар. Ҳозирдан ишнинг пачавасини чиқаришнинг ҳожати йўқ. Лекин вақт-соати келсин, ўшанда кўринг буларни! Зур маърака бўлади ўшанда!

Акбара ов тамаида ўйноқлаб, иргишиб ўзига осилаверган бўриваччалардан безор бўлганда бошқа жойга сакраб ўтарди. Чийларнинг кумуш укпарлари оралаб худди урчийдиган пайти дарёдан юқорига қараб сузган

балиқлардай ҳаммаси бир томонга қараб бораётган кийиклардан кўзларини узмай қараб турди. Кийикларни бир-бирларидан сира ажратиб бўлмасди. Акбаранинг нигоҳидан, майли, ҳозир утаверинглар, яшаганча яшаб қолинглар, лекин вақти соати келадики, саҳрода нимаики бўлса, яна саҳронинг узига қайтади, ундан асло қочиб қутулолмайди, деган маънони уқиш мумкин эди. Бу орада буриваччалар мудраган Тошчайнарга осилиб, тирмашиб, урнидан қўзгаш пайдан бўлишарди.

Шунда Акбара бирдан буюк саҳрога тушадиган қишининг илк кунларини тасаввурига келтирди. Тонгга яқин ҳаммаёқ оппоқ қор билан қопланади. У ярим кун, узоги билан бир кун туриб, сўнг эриб кетади. Лекин ўша қор буриларга катта овлар палласи келганлигидан дарак беради. Шундан эътиборан буриларнинг эс-ҳушлари сайғоқ овида бўлади. Ўша дориламон кунлар ҳали келади. Сойликларни туман ўрайди. Оппоқ, мунгли чийларни қиш қирови босади. Жилғинларнинг қалин шохлари қор юкини кутаролмай эгилиб тушади. Ҳарорати қайтган чўл қуёшининг бети ҳовурланиб туради. Ургочи бўри ўша кунни кўз олдига шу қадар равшан келтирдик, бирдан сесканиб кетди: ўпкасига муздай қиш ҳавоси киргандай туюлди, гўё ғуж юлдуз каби пишиқ панжалари қор бетига тушгандай, ўз таниш изларини ҳам, ўсиб-улгайиб, феъл-атвори ҳам анча белгили бўлиб қолган болаларининг изларини ҳам, буларнинг барига ёнма-ён йирик, қудратли, тирноқ уринлари худди каттакон қушнинг қайрилган тумшугидай ўйилиб тушган изларни — Тошчайнарнинг омонсиз изларини ҳам равшан ўқигандай бўлди. Кенг ўмровли, бароқ тўшли Тошчайнарнинг панжалари қорга чуқур ботади, унинг куч-қудрати босган изидан ҳам билиниб туради. Тошчайнар сайғоқларнинг кекиртақларига қадалган ханжар, у чалиб ўтган сайғоқ қизил қони билан чўл қорини бўяйди. Гўё қонга беланган қуш қанотларини тапирлатиб қор бетида ётгандай. Бировнинг қони — бошқа бировга ем. Бирининг қонини ичмаса, иккинчиси

яшолмайди. Азал-азалдан шундай, тирикликнинг бошқа йўсини йўқ. Бунга ҳеч ким қозилик қилолмайди. На ҳақ бор бунда, на ноҳақ. Ким бировнинг қонини узга биров учун ем қилиб яратган бўлса, айб ушанда. (Фақат одам боласигина бошқача қисмат билан яралган: у нонини заҳмат чекиб топади, заҳмат чекиб эт топади. Одам ўз табиатини ўзи бино қилади.)

Мўйинқумнинг илк қорига тушган бояги ғужум юлдуздай катта-кичик излар — бурининг туркум панжалари сойларнинг туманлари оралаб боради-боради-да, шамолдан пана бир жилга бўйида, буталар орасида тухтайди — бу ерда бўрилар маслаҳат маърака қиладилар: ким қувишга боради, ким пистирмада қолади...

Эҳ, бир куни орзиқиб кутилган дамлар ҳам келади — Акбара қор узра қорни билан судралиб, тўнғиб қолган ўтларга суйканиб, билинар-билинемас нафас олиб, ўтлаб юрган сайғоқларга оҳиста яқинлашиб боради, кўзи уларнинг ҳозирча осуда боққан кўзларига тушади ва шунда бирдан соядай сапчийди. Ана энди куринг бўрининг куни туққанини! Акбара бўриваччаларига сабоқ бўладиган ўша биринчи овни шунчалар яққол тасаввур қилдики, беихтиёр инграб юборди ва сакраб туриб кетишдан ўзини базўр тийиб қолди.

Оҳ, ўша илк қиш кунларидаги чулдаги ов! Сайғоқ суруклари ўтдан қурққандан баттар қурқиб, қутуриб қочишга тушади. Қорнинг оппоқ бети бир зумда қора чўтирга айланади. Акбара ҳаммадан олдинда улар ортидан қувиб боради. Ёш бўрилар — унинг қонидан бўлган насл ортда қолмай чопади. Ахир қазову қадар уларни худди мана шу соат, мана шу ов учун дунёга келтирган; улардан сал нарида ҳайбатидан от ҳуркадиган, елдай илдам, қудратли Тошчайнар; унинг мақсади битта: сайғоқларни пистирма ётган томонга ҳайдаб бориш, ана ўша ерда у ўтлонларига ов қандай бўлишини кўрсатади. Ана қув-қув, ана ов! Акбара учун бунда ўлжа олишдан ҳам завқди роқ бошқа нарсаси бор. Ҳа, ов фасли тезроқ кела қолсайди, чўл бағрида ҳайё-ҳайт қувғин солиб, қушдай учиб кетса... бўри ҳаётининг қизиги шунда, лаззати, хумори шунда...

Табиат ургочи бўрига шундай хаёл ато этган. Яна тагин ким билади, шу сирли хаёлларни кейинчалик аччиқ алам, чидаб бўлмас ўкинч билан эслар. Ажаб-маски, булар дардди армонга айланар ва тез-тез тушларига кирар... Уша хаёллардан балки фақат надомат қолар, хуноба ёшлар қолар. Ахир хаёл деган нарсанинг ўзи бошида кўнгил мулкида шундай ҳаволаниб пайдо бўлади-ю, сўнг кўпинча илдиз отмай япроқ ёзгани учун муқаррар талафотга юз тутади. Худди баъзи гуллар ва дарахтлар каби... Қуруқ ҳавойи хаёлнинг қисмати бошқа нима ҳам бўларди. Яхшилик билан ёмонлик нисбатларини англашнинг аччиқ зарурати ана шундай...

III

Мўйинқумга қиш тушди. Бир марта қор ҳам ёғиб ўтди. Хийла қалин ёғди, аммо узоқ турмади. Эрталаб жамики чулу саҳрони худди тўлқинлари югуриб кета туриб бирдан қотиб қолган оппоқ уммонга айлантириб юборди. Оқ муҳитда қамгоқларни тирқиратиб қувиб юрган шамолгина ҳоким бўлиб қолди. Қумлоқларга нам сингиди. Баданига ҳўл теккан қатқалоқ тақирнинг бағри юмшади. Чўлга коинот — беҳудуд осмоннинг жимлиги чўкди... Бундан сал илгарироқ саҳро тепасидан ғозлар гағиллаб учиб ўтдилар. Улар Мўйинқум узра жуда юксакларда баланд овоза солишиб, Ҳимолай томонларга боришарди. Шимолнинг дарё ҳамда денгизларидаги ёзги қароргоҳларидан Ҳинд ва Брахмапутранинг азалдан ҳам азал сувларини мўлжал қилиб учишарди. Чўл жониворларининг қанотлари бўлсайди, улар, албатта, ғозларнинг ҳазин чорловларига жавобан ҳавога кўтарилар эдилар. Бироқ ҳар махлуқнинг пешонасига ўз жаннати ёзиб қўйилган... Ҳатто юксак парвозларга ўрганган чўл қалхатлари ҳам ўз учар жойларидан узоққа кетмайдилар...

Акбаранинг болалари қиш бошланишида вояга етиб, кўзга ташланиб қолишди. Ҳар бирининг ўзига етгунча феъли бор. Рост, Акбара уларга исм, атов қўйгани йўқ.

Худонинг узи буюрмагандан кейин, йўригидан чиқиб қаёққа ҳам борарди. Лекин Акбара одамлар билмайдиган ҳид-буйларидан ва бошқа ўзига таниқ белгилардан болаларини яхши ажратиб олар ва ҳар бирини адашмай аниқ чақирарди. Буричаларнинг энг каттаси худди Тошчайнарга ухшаган калладор эди. Шунинг учун уни Хумкалла деб фарқлайди. Уртанчаси ҳам була ва йирик. Унинг оёқлари узун ва кучли эди. Вақти соати келиб у овда ҳайдовчиларга бош бўлади. Шунинг учун уни Илдам деб билади. Учинчи бурича эса Акбаранинг худди ўзи — кўккўз, човида оқ ямоғи бор, энасининг суюкли ўйинқароғи. Акбара уни ўз назарида Суйгиной деб атаган. Ҳали унинг буйи етсин, эҳ-ҳе, не-не умидвор ошиқлар уни деб бир-бирларига қирон соладилар...

Кечаси билинтирмай ёғиб чиққан қор ҳамманинг бахридилини очиб юборди. Бўри болалари аввал уяларининг теварак-атрофини бутунлай бошқача қилиб юборган ўзларига номаълум бу галати нарсани кўриб, димоқларига унинг ҳидини чуқур-чуқур тортиб, андак хуркиброқ туришди. Кейин қорнинг роҳатбахш муздек салқини қонларини жўштириб юборди, бир-бирларини қувлашиб, хириллашиб, қорга думалатишиб, босишиб, азбаройи жонлари кирганидан инграшиб, акиллай кетишди. Ўша қиш бўрининг тунгич болалари учун мана шундай бошланди. Қиш оёқлаганда, улар бир-бирларидан, ота-оналаридан ажралиб чиқадиладар, ҳар бирлари мустақил ҳаётга қадам қўйишлари керак бўлади.

Кечга томон яна қор сепалаб ёғди. Эртасига эргалаб, ҳали қуёш чиқмасданоқ, чўл тиниқ ёришиб кетди. Ҳаммаёққа осуда сукунат чўкди. Қиш совуғи иштаҳаларини очиб юборди. Бўрилар галаси қулоқларини динг қила атрофга аланглашди — ўлжа қидириб чиқадиган вақт етганди. Акбара бошқа бўри галаларидан сайгоқ овини бошлаш ҳақида хабар кутмоқдайди. Ҳозирча ҳеч қандай ишора йўқ. Лекин ҳамма шунга маҳтал турарди. Хумкаланинг ўтиришини кўринг. Қулоқлари дикрайган, кўзларида сабрсизлик. Лекин овнинг қанчалик машаққатлари

борлигини ҳали билмайди. Ана, Илдам ҳам ҳозир у нозир; мана, Суйғиной — онасининг кўзларига тик ва садоқат билан боқади; уларнинг ёнида Тошчайнар, нари бориб-бери келиб турибди. Ҳаммалари Акбаранинг амрига мунтазир. Лекин буларнинг бари устидан яна бир буюк ҳоким — Очлик, нафс ҳукмрон.

Акбара вақт етди дегандай ўрнидан кўзгалди, йўртиб йўлга тушди. Ортиқ кутиб бўлмасди. Бошқалар ҳам унга эргашдилар.

Акбара, болалари ҳали кичкина экан, овни қандай орзу қилган бўлса, худди шундай бошлайди. Гала-гала бўрилар бир жойга йигилиб, чўлда катта ов бошлаб юборадиган пайт. Яна жиндак вақт ўтсин, қора совуқлар туради, ушанда ёлғиз дайдиган бўрилар жамоага бирлашади ва то қиш охирларига қадар биргаликда ов қилади.

Акбара ва Тошчайнар унгача тўнгич фарзандларини синаб кўргани биринчи катта сайғоқ овига олиб бормоқда эдилар.

Бўрилар бирда одимлаб, бирда йўртиб чулға қараб ичкарилар, уларнинг излари теп-текис момик қорга худди ягона куч ва ирода рамзидай чуқур ботар, йиртқишлар йўлларида бута келса, эгилиб ўтишар, лозим бўлса, худди соядай овоз чиқармай сакрашар эди. Энди ҳаммаси уларнинг ўзларига боғлиқ, омадларига ҳавола...

Бир ерга етганда, Акбара атрофга кўз ташлаб қўйиш учун тепалик устига югуриб чиқди. Кўк кўзларини чулғининг олис-олисларига қадаганча тек қолди. У димоғи билан шамол келтирган ҳидларни сараларди. Улуғ сахро уйғониб келарди. Кўз илғагулик енгил, ҳарир туманлар ичра сайғоқ суруклари ўтлаб юрарди, суруклар жуда катта эди; уларга бир ёшга тўлган тўқли подалари ҳам аралаш эди; лекин кўп ўтмай улар ўзлари алоҳида сурук бўлиб чиқадилар. Ўша йили сайғоқлар мўл болалаган эдилар. Бу — бўриларга ҳам барака демак...

Акбара чий ўсган тепада бир оз туриб қолди: мўлжални расо олиш, шамолнинг эсишига кўра овни қайси томондан бошлашни аниқ билиш керак эди.

Худди мана шу пайт аллақайлардан, осмон тарафдан галати қалдираган товуш чиқди. Чулни шу гулдурос босди. Лекин у сира момақалди роқ сасига ўхшамасди. Нотаниш шовқин дам сайин кучайиб келарди. Тошчайнар ҳам жойида туролмай сакраб Акбаранинг ёнига кўтарилди, шунда ҳар икковлари ҳам қурқиб орқаларига тисарилдилар — осмонда нимадир бўлмоқда эди. Узоқда қулоқларни батанг қилиб қалдираган қандайдир темир қуш пайдо бўлди. У худди кумга тумшугини тиқиб олай деб, пастлаб, энкайиб, қийшайиб учарди. Ундан пича нарироқда яна бир худди шундай қуш учиб келарди. Кейин улар кўздан йироқлаб кетдилар. Шовқин-сурон аста-секин тинди. Булар вертолётлар эди.

Шундай қилиб, мисоли сувда из қолдирмайдиган балиқлардек икки вертолёт Мўйинқум осмонини тилиб утди. Бироқ на кўк ва на ерда бирон нарса ўзгарди. Бу ҳаводан қилинган азмойиш эди. Ҳозир учувчилар қаерда, хаританинг қайси бўлагидан қанча, нима кўрганликлари ҳақида радио орқали тегишли жойга хабар бермоқда. Мўйинқумга кирадиган вездеходлар, юк прицепларига қулай йўлларни кўрсатмоқда эдилар...

Буриларми, уларни нима ҳам деб буларди, бирпаслик саросимадан сўнг, улар вертолётларни эсларидан чиқариб, сайгоқлар макони сари лўкиллаб жўнашди. Уларнинг ҳаммалари, барча чул жониворлари ва йиртқичлари энди дафтарга тушганликлари ҳамда ёппасига қиргин қилишга маҳкум этилганликларини қаердан билсинлар, ахир. Бу уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмаган, буларни билиш, англашдан маҳрум ҳам эдилар. Ҳолбуки, уларни қириш режалаштирилган, кўп жойларда келишилган, мана, ҳозир, шу тобда қанча-қанчалаб мотор-машиналарга миниб бу ёқларга қараб йўлга тушишганди...

Чул бўрилари ўзларининг азал емишлари — сайгоқлар — одамларга гушт топшириш планини бажариш учун керак бўлиб қолганлигини қаердан билишсин, ахир, «Ҳал қилувчи» йилнинг охириги кварталда областнинг аҳволи ниҳоятда чатоқ, юқори доираларда асабий ҳолат ҳукмрон

эди. «Беш йиллик плани» тулмай турарди. Шунда область бошқармасидаги ақлли устаси фаранглардан бири Муйинкум ~~гушт захира~~ларини «ҳаракатга келтиришни» таклиф этди. Бунинг маъноси шу. Гушт етиштириш муҳим эмас. Муҳими, гушт топшириш. Халқ олдида, талабчан юқори ташкилотлар олдида юзни ёруғ этишнинг бирдан-бир йўли шу. Лекин буларнинг барини дашт бўрилари не билсинлар. Марказлардан областларга тўхтовсиз сим қоқишади. Шу куннинг қатъий талаби: қандай бўлмасин, ернинг тагидан булса ҳам топиб, гушт топшириш планини бажариш керак, вассалом. Етар шунча пайсалга солингани. Беш йиллик якунланадиган йил ахир, биз халққа нима деймиз. Қани план, қани гушт, қани мажбуриятлар! Аммо буларни чўл бўрилари не билсинлар.

«Планни албатта тўлдирамиз, — жавоб йўлларди область бошқармаси, — яқин ўн кунлик ичида бажарамиз. Жойларда қўшимча имкониятлар мавжуд. Зўр берамиз, талаб қиламиз...»

Бу орада ҳеч нарсадан асти хабари йўқ чўл бўрилари ҳамон Акбара етакчилигида юмшоқ қор устидан сас-сабарсиз юриб, чекка, холи жойларни паналаб, босқин бошлайдиган ерларига келиб тўхтадилар. Ўзларини баланд усган чий тўплари орасига урдилар. Уларни чийларнинг кўнгири илдири тўпларидан сира ажратиб бўлмай қолди. Акбаранинг тўдасига ҳаммаси бу ердан баралла кўриниб турарди. Яратилганларидан бери ҳаммалари бир-бирларига ўхшаш, бўксалари оқ, елкалари малла кийикларнинг¹ сон-саноксиз подалари хавф-хатардан холи кенг жингилзор водийда янги тушган қор остидаги эрман, шувокларни иштаҳа билан чимдиб юришарди. Акбара пайт пойларди. Пайт пойламаса бўлмасди. Босқин олдидан нафасни ростлаб олиш керак. Ундан сўнг барчалари баравар подага ташланадилар ва дарҳол ҳайда-ҳайдани бошлаб юборадилар. Ўшанда қувиб кета туриб яна нималар қилиш

¹ Айрим туркий халқлар, жумладан, қирғизлар бу кийикларни букан ҳам дейдилар. Букантоғ деган жойларимиз шунга ишора (*таржимон изоҳи*).

кераклиги ўз-ўзидан равшанлашади. Ёш буриларнинг тоқатлари тоқ, думларини асабий типирлатишади, қулоқларини дам тиккайтириб, дам шалпайтиришади. Огир, босиқ Тошчайнарнинг ҳам қони жушади, тишларини ўлжасининг биқинларига санчиш зугумида ги-жирлатади. Бироқ Акбара кўзларидан чақнаган ўтни яширар, буриларни ҳали босқинга бошламас, энг қулай пайт келишини пойларди. Фақат шундай қилгандагина ов бароридан келади. Акс ҳолда сайгоқлар бир зум ичида шамолдек елиб, кўздан ғойиб бўладилар. Бошқа ҳеч қайси ҳайвон улардек тез югуролмайди. Ҳа, пайт пойлаш керак.

Шунда худди ёздаги чақиндек, осмонда яна бояги вертолётлар куринди. Бу сафар улар тез пастлаб учиб келишди. Бемалол ўтлаб юрган сайгоқларнинг қалин тўплари устига ёпирилишди. Сайгоқлар қаттиқ ҳуркиб кетдилар. Ҳаммаси бир зум ичида рўй берди. Юзлаб, минглаб қўрқиб кетган сайгоқлар серкаларини йўқотиб, кўзлари ола-кула бўлиб, ўзларини бошолмон ҳар томонга ура бошладилар. Беозор махлуқлар кўкдан тушган темир балога тоқат қилолмадилар. Вертолётларга эса худди шунинг ўзи керак эди. Улар қутурганча тўзғиб бораётган подаларни ерга қисиб, ураб, ундан олдинга узиб ўтиб, бир подани нарида ўтлаб юрган бошқа подалар билан тўқнаштириб, аралаш-қуралаш қилиб юбордилар. Ҳеч қачон бундай офатга дуч келмаган, тўз-тўз бўлиб кетган минглаб чўл кийиклари эс-хушларини йўқотиб, у ёқдан-бу ёққа югуришар, Мўйинқумда бами-соли жаҳаннам қўпганга ўхшар эди. Чўлда ҳеч қачон бунақаси бўлмаганди. Жуфт туёқларгина эмас, уларнинг азалий ҳамроҳлари — бурилар ҳам худди шундай ёмон аҳволга тушдилар.

Вертолётларнинг бу мудҳиш босқинчилигини кўрган бурилар ҳам эсхоналари чиққанча, писиб чийларнинг думпайган илдииз туплари тагига биқиндилар. Лекин барибир юраклари дош бермай, лаънати ердан ура қочишга тушдилар. Бурилар бу ердан иложи борица тез бош олиб кетишлари, кўздан йўқолишлари, беҳатар жойга етиб олишлари керак эди. Бироқ худди мана

шунинг иложи топилмай қолди. Улар қочиб ҳали узоққа ҳам бормаган эдилар, баногоҳ тўфон кучгандай ернинг гувиллагани, зириллагани эшитилди. Вертолётлар керакли томонга ҳайдаб бораётган сон-саноксиз сайгоқлар ақлдан оздирадиган тезлик билан бўрилар томонга бостириб келардилар. Бўрилар на бир чеккага қочиб чиқолдилар, на ўзларини панага ололдилар. Улар йўлида нимаики учраса, ҳаммасини остин-устун қилиб, мажақлаб ташлайдиган, қора булутдай шиддат билан ёпирилиб келаётган талотум остида қолдилар. Агарда улар шу онларда бир зумгина тўхтасалар эди, кўз очиб-юмгунча сайгоқларнинг туёқлари тагида топталиб, қаро ерга қоришиб кетардилар. Бошвогини йўқотган, ўзини мутлақо идора қилолмай қолган бу подалар мисоли жонли сел каби ваҳшат солиб келарди. Бўрилар қадамларини секинлатмай ва аксинча, ваҳиманинг кучи билан янада зўр бериб қоча бошлаганлари учун ҳам ўлмай омон қолдилар. Лекин энди улар ҳам ақл бовар қилмас мана шу буюк қочқинда сиртмоққа тушган эдилар. Аёвсиз ваҳший оқим уларни суриб кетгандан суриб кетди. Энди улар ўзлари боягина қувгин қилиб, қиргин-баротга солиб, этини бир бурдадан қилиб ташламоқчи бўлганлари сайгоқлар — азал қурбонлари билан умумий ёвуз хатардан биргаликда, ёнма-ён жонларини ҳовучлаб қочишар эди. Омонсиз қисмат уларни теппа-тенг қилиб қўйганди. Бўрилар билан сайгоқларнинг мана шундай бир тўп ичида қочганлигини қари Мўйинқум ҳатто энг улуг ёнгин пайтлари ҳам кўрмаганди.

Акбара бир неча маротаба тўп ичидан чиқишга уриниб кўрди. Лекин эпини қилолмади. Ёнма-ён чошиб бораётган кийикларнинг туёқлари остида қолиб кетиш ҳеч гап эмасди. Акбаранинг бўрилари қутурган бу талотумда ҳозирча жипсланиб борар эдилар. Акбара уларни кўз қири билан кўриб турарди — ана, улар кийиклар орасида тобора илдамроқ югурмоқдалар, ана, кўзлари қўрқинчдан жайноқланган тўнгичлари — ҳов ана Хумкалла, ҳов ана Илдам, ана, ҳолдан тойиб, базур етиб келаётган Суйгиной, ана, Мўйинқумнинг қаҳрли бо-

тири — Тошчайнар, эвоҳ, у ҳам даҳшатли қўрқув ичида тирақайлаб қочиб келади. Қўкқуз Акбара шуларни орзу қилганмиди, ахир. Қўринг, катта ов ўрнига улар сайгоқларга қўшилиб қочиб боряптилар. Шундан ўзга чоралари ҳам йўқ, гўё дарё чирпирак қилиб кетаётган хасдай... Биринчи бўлиб Суйгиной куздан йўқолди. Издиҳом туёғи остида қолиб кетди. Фақат бир чинқириқ эшитилди. Сўнг бу овоз минглаб туёқларнинг олатасири ичида йўқ бўлиб кетди.

Қўвгин солган вертолётлар эса улкан қочоқ поданинг икки ёнида учар, пода тўзғиб кетмасин, яна чўлдан қайтариб келиш қийин бўлади деб, уни четдан қисиб келишар, рация орқали бир-бирлари билан сўйлашар, бир-бирларига мослашиб ҳаракат қилишар, жониворларнинг ўтакасини ёришар, уларни янада тезроқ чопишга мажбур қилишар эди. Шлемофондан қўвгинчиларнинг қулоқни батанг қилувчи хирқираган овозлари эшитиларди: «Йигирманчи, менга қара, йигирманчи! Қани, яна бир зўр бер! Яна, яна!» Тепада учиб юрган вертолётларга пастда оппоқ қор узра сел каби оқиб бораётган қутурган қора дарё яққол кўриниб турарди. Қулоқчиндан йигирманчининг чинқироқ овози келади: «Бўпти, зўр берамиз! Ҳа-ҳа-ҳа! Э, кўряпсанми, уларнинг орасида бўрилар ҳам бор экан! Ана холос! Қўлга тушдинглар, калтадумлар! Жонингдан умидингни уз, баччағарлар! Бу сенларга кинодаги «Ҳали шошмай тур!» эмас!»

Қўвгинчилар ҳайвонларни зуриқтириб, қолдан тойдириб қувардилар. Олдиндан шундай қилиш келишилган ва қўзланган эди. Худди қўзлангандай бўлди.

Қўвгинда кийиклар катта, теп-текис ёйиқликка кириб борганларида уларни қурол тутган отувчилар кутиб олдилар. Вертолётларнинг эрталабдан бери қилаётган ҳаракатлари мана шунга эди. Булар овчилар эмас, қирувчилар. Усти очиқ «уазик»ларга ўтириб олган отувчилар сайгоқларни қува кетдилар. Улар сайгоқларни йўл-йўлакай автоматлардан ёппасига ўт очиб, ҳатто мўлжалга олиб ўтирмай қиришар, жониворларни худди

томорқада ўт ўргандай уриб ташлашарди. Уларнинг орқаларидан эса юк прицеpleri борар — ўлжаларни бирма-бир унинг устига итқитиб ташлашар, одамлар мўмайгина ҳосил кўтаришар эди. Эпчил ва бақувват йигитлар дарҳол бу ишнинг ҳам пайховасини олишди. Улар ҳали жони чиқмаган кийикларни сўйишар, ярадорларининг орқасидан қувишар ва сўнг уларнинг томоқларига пичоқ тортишарди. Лекин асосий қиладиган ишлари ерда қонга беланиб ётган кийикларни кўтариб, оёқларидан силкитиб, кейин бир зарб билан машина тепасига кўтариб ташлашдан иборат эди. Чўл — чўл бўлгани учунгина худоларга мана шундай қонли солиқ тўламоқдайди. Хунғарқоб кийиклар кузовларга тоғдай уюлди.

Қирғин эса давом этарди. Машиналардаги отувчилар ҳолдан тойган сайгоқларнинг қалин тупларига ёриб кирар, ўнгу сўлига қарамай уларни отиб қулатар, жониворларни баттар ваҳима ва харосонликка солардилар. Қўрқинч аросат шу даражага етган эдики, гўё қиёматқойим бўлаётгандек, отишмалардан қулоғи том битган Акбарага гўё оламнинг ўзи кар ва гунгга айлангандек, еру осмон остин-устун бўлиб кетгандек, ҳатто кўкда унсиз-овозсиз шуъла сочиб турган қуёшнинг ўзи ҳам улар билан бирга қутурган кувғинга учрагандек ва ўзини тўрт томонга уриб нажот қидираётгандек, ҳатто вертолётлар ҳам ўз қалдираган, гулдираган, чийиллаган товушларидан ажраб, соқов бўлиб қолгандек туюлар эди. Улар поёнсиз зулматга чўмган саҳро узра ваҳимали қора калхатлар каби овоз чиқармай сузиб юришарди... Оммавий отувчилар эса тиззалаб утириб ҳам отишар, «уазик»ларнинг бортларидан туриб ҳам отишар, лекин ўқ товуши чиқмас, машиналар шамолдек елар, сакрар, кўтарилар, учиб тушар, лекин уларнинг ҳам овозлари чиқмас, жинни бўлиб қолган кийиклар гўё қанот чиқариб учар, лекин саслари чиқмас, дўлдай ёғилган ўқлардан қонга беланиб қулар, ағдарилар, лекин овозлари чиқмас эди... Бу охирзамон сукунатига ухшарди. Шунда Акбаранинг кўзига одам қиёфаси кўринди. У одамнинг

кўрқинчли башарасини шунчалар яқиндан, шунчалар аниқ-таниқ кўриб, шунчалар даҳшатга тушдики, сал бўлмаса машина гилдираги тагига кириб кетай деди. «Уазик» унинг шундоққина ёнгинасига келиб қолганди. Анов одам белидан ярмисини машинадан ташқарига чиқарганча олдинда утирарди. У кўзини шамолдан эҳтиёт қилиб каттакон кузойнак тақиб олганди. Ўпкадай қип-қизил башарасини ел ялаб кетган, корайиб кўринган огзига микрофон тутган, утирган жойида тинмай сакрар, бутун чўлга эшиттириб алланарсаларни бўғилиб қичқирар, лекин унинг сузлари эшитилмас эди. Афтидан, у қиргин ва қувгинни бошқарарди. Агарда шу онларда Акбара шовқин-сурон товушларини эшитганда ва одам боласининг тилини тушунганда эди, унинг рацияга қичқираётган шу сузларини англаган буларди: «Четидан отинглар! Четидан! Ҳой! Ўртасига отманглар! Э, нима қияпсизлар! Ҳаммаси оёқ остида қолиб кетади-ку!» Ўддирилган кийикларнинг гўшtlари ерда пайхон бўлиб кетмасин дейди-да...

Шунда микрофонга бақираётган киши машина билан ёнма-ён қочқин кийиклар орасида битта бури, унинг орқасидан эса яна бир нечта бурилар чопиб кетаётганлигини кўриб қолди. У бир силтанди, алланарса деб хириллаб қичқирди, ҳаҳ, шошмай тур, дегандай микрофонни ташлаб, қўлига милтиқ олди ва шу заҳоти уни ўқлади. Акбаранинг қўлидан нима ҳам келарди, кузига ойнак тутган одам ўзини мўлжалга олаётганлигини у тушунмасди, тушунганда, билганда ҳам, хўш, нима қила оларди — қувгин ичидан чиқиб кетолмасди, бошини панага ололмасди, одам эса ҳамон мўлжалга оларди. Шу Акбарани қутқариб қолди. Нимадир бурининг оёқ остига тарсиллаб урилди, бури боши билан умбалоқ ошиб тушди, лекин издиҳом остида қолмаслик учун дарҳол сакраб турди, шунда тўнғичи Хумқалланинг осмонга баланд сапчиб, сўнг ерга қулаганлигини кўрди. Уни чопиб кетаётганида отган эдилар. Тўнғичи ёнига аста ағдарилиб, гавдаси чузилиб онтарилганча ўз қонига олуда бўлиб тушди. Балки у оғриқ-

дан ушлаб юборгандир. Балки улим хавфи фарёд кутаргандир, лекин буни бури эшитмади. Отган одам азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан милтиқни боши узра кутариб нукул силкитарди. Яна бир дақиқадан сўнг Акбара ўлиб ётган боласининг лоши устидан сакраб утиб кетди. Шунда яна унинг қулоғи очилди, оламнинг бутун қийлу қолини эшита бошлади — ана шовқин, ана сурон, ана олатасир ўқ овозлари, машиналарнинг гувиллашлари, одамларнинг бақирик-чақириклари, жон бераётган кийикларнинг хирқирашлари... Кўпгина сайгоқлар ерга таппа-таппа қулар, оёқларини типирлатиб ерда ётар, туришга мадорлари етмас, ўпкаларига ҳаво тикилган, юраклари ёрилиб кетган эди... Одамлар шу ернинг ўзида уларнинг томоқларига шартта пичоқ тортиб суйишар, сўнг яна жони чиқмаган, титраб-қақшаган кийик таналарини оёғидан ушлаб, юк машиналарига улоқтирар эдилар. Бошдан-оёқ қонга ботган бу одамларга қараш жуда қўрқинчли эди...

Агарда тубсиз осмон қаъридан бировнинг сергак нигоҳи буларнинг барини кузатиб турганда эди, у қирғин қандай бўлганлигини ва Мўйинқум шундан сўнг нечоғлик абгор аҳволга тушганлигини кўрган булар эди. Лекин бундан кейин нима рўй бериши, бунинг оқибати қандай тугаши, афтидан, унинг ўзига ҳам қоронғилигича қолаверарди...

Мўйинқум қиргини кечга томон тухтади. Қувган ҳам, қочган ҳам тамомила ҳолдан тойди. Чўлга хуфтон кирди. Эртага вертолётлар базадан мойларини янгилаб келгандан сўнг қиргинни яна давом эттириш кутиларди: уларнинг чамаларича, бу ерларда иш ҳали уч-тўрт кунга етиб ортарди. Вертолётларда утказилган текширишларга қараганда, Мўйинқумнинг энг қумлоқ гарбий қисмида ҳали ҳеч тегилмаган сайгоқ сурувлари сон-саноксиз эди. Расмий тилда уларни ўлжанинг ҳали очилмаган резервлари деб аташарди. Бинобарин, резерв мавжуд экан, уни зудлик билан ўлканинг гуллаб-яшнаши йўлида план оборотига қўшиш керак. Мўйинқум «юриши»га худди мана шу нарса расмий асос бўлганди.

Лекин маълумки, ҳар қандай расмий хулосалар ортида, албатта, тарихнинг ҳаракатини белгилаб берадиган у ёки бу ҳаётий шарт-шароитлар туради. Шарт-шароит деганимиз эса, бу аввало, одамлар, уларнинг интилишлари ва ҳаяжонлари, яхшилик ва ёмонликлари, нима билан тугашини билиб бўлмайдиган ахтаришлари ва бош-кеди йўқ зиддиятлари. Шу маънода Мўйинқум фожиаси мустасно бир ҳодиса эмасди. Ўша кеча ўзи хоҳлабми, хоҳламайми, шу ваҳшийликни қилган кишилар чўлда тунаб қолган эдилар.

Бури галасидан Акбара билан Тошчайнаргина аросатдан омон чиққан, энди туни бўйи тентираб қиргинжойлардан узоқроққа кетиб борардилар. Қиёмат кўпган дала-тузда қочавериб кукраклари, човлари то сағирларигача лой-балчиққа ботган бурилар зўр-базўр қадам ташлардилар. Тилинган, шилинган, яраланган оёқлари тинмай зирқиллаб оғрир, куйгандай ачишар, ҳар қўйилган қадам мисоли бир азоб эди. Қани энди, тезроқ инимизга етиб олсак, шўрлик бошимизга тушган бу огир кунни тезроқ унутсак, оёғимизни ёзиб, кўзимизни юмсак — буриларни ҳозир бирдан-бир истаклари шундай эди.

Лекин бу ерда ҳам омадлари келмади. Инларига яқинлашиб қолганда улар одамларнинг устидан чиқдилар. Қадрдон инларининг шундоқ ёнгинасида каттакон юк машинаси қорайиб кўринар, унинг гилдираклари жилгин буталари ичига ёриб кирган эди. У ерда одамларнинг говур-ғувури эшитилди. Бурилар бирпас жим қулоқ солиб туришди-да, сўнг индамай очиқ чўлга қараб юришди. Негадир худди шу пайт тун қоронғилигини ёриб машинанинг ўткир чироқлари ёнди. Гарчи уларнинг шуълалари нариги томонга тушган бўлса-да, лекин бурилар учун шунинг ўзи ҳам етарли эди. Улар чўлоқлана-чўлоқлана оғриқ азобидан диконглаб бош оққан томонга жунадилар. Акбаранинг, айниқса, олдинги панжалари ачишиб оғрирди... Зада бўлган оёқларига озгина ором бериш учун у эримай қолган қорлар устидан қадам босишга уринарди. Бури панжасидан тушган

эзгин нақшли гуллар қорда аламли, маъюс судралиб борарди. Болалари улди. Бошпана йўли берк. Чўлда одамлар изгияпти...

Улар олтовлон эдилар. Ҳайдовчи Кетани ҳам ҳисоблаганда, тасодиф туфайли бир жойга йигилиб қолган ўлжа тупловчилар, эртага ишни барвақтроқ бошлаймиз, деб чўлда тунаб қолгандилар. Иш ҳам уларга жуда маъқул келди. Ёмонми, машинага ортилган ҳар бир кийик учун эллик тийин тўлашади. Бугун учта кузовни лиқ тўлатдилар. Лекин барибир қоронғи тушгунча ҳамма отилган, йиқилган кийикларни йигиб, улгуришолмади. Эрталаб йигилмай қолганларини топиб, машинага ортиб, сўнг прицепларга жойлаштиришади. Улар эса ўлжаларни Мўйинқумдан узоқларга олиб кетади.

Ўша кеча ой тўлган эди. Тўлин ой баркаши уфқдан жуда эрта кўтарилди. Ой қути ўчган, қори бутунлай эриб кетмаган чўлнинг ҳаммаёғидан баралла кўриниб турарди. Унинг мовий шуъалари чўлдаги бутазорлар, ўр-жарлар, дўнг-тепаларни дам ёритиб, дам кўлкалантириб қўяди. Лекин шу ҳувиллаган, кимсасиз жойларда улкан юк машинасининг қорайган шарпасига ҳеч кўникиб бўлмайди. У бўриларнинг жонларига қутқу солади: ҳар сафар ўгирилиб қарайдилару юраклари орқаларига тортиб кетади, думларини чотларига қисиб, қадамларини тезлатадилар. Шунга қарамай, улар ҳадеса тўхтаб, яна ортларига тикилиб қоладилар, ўзи нима бўляпти, нега одамлар уларнинг ини олдида тухташди, нима бор уларга? Анови қўрқинчли катта машина бу ерда ҳали узоқ турармикин ё кетармикин? Дарвоқе, бу машина ҳарбий йўриқ билан чиқарилган, усти брезент билан ёпиладиган, баҳайбат гилдираклари юз йил юрса ҳам емирилмайдиган, истаган жойда бемалол юриб кетаверадиган «МАЗ» вездеходи эди. Кузовда эртага жўнатиш учун қолдирилган ўнлаб сайгоқ тушлари орасида қўллари худди асир олингандай боғлаб қўйилган бир одам ётар, у тагидаги ва ён-атрофидаги сайгоқларнинг лошлари вақт ўтган сайин совиб, қотиб бораётганлигини ҳис қиларди. Ҳар қалай, уларнинг териси уни

иситиб, жонига ора кириб турар, бўлмаса аҳволи жуда чатоқ эди. Машина устига ёпилган брезентнинг тирқишидан ой муралар, лекин ётган одамнинг нигоҳи бўшлиқдан узга нарсани илғамас, қути ўчган чехрасида азоб-уқубат шарпаси аксланарди.

Энди унинг тақдири мана шу одамларга боғлиқ. Бу ерга улар билан бирга келди. Худди уларга ўхшаб Мўйинқум қирғинидан пул ишлаб кетмоқчи эди...

Одамнинг умри нима, деган саволга жавоб топиб бериш қийин. Инсон муносабатлари шунчалар турфа, табиати, феъл-атвори шунчалар ранг-баранг ва мураккабдирки, ҳатто энг мукамал, энг замонавий компьютер системалари ҳам энг оддий инсон табиатининг умумий чизигини ажратиб беролмайди. Мана шу олти кишини олинг. Тўғрироғи, беш киши, чунки вездеходнинг шофери Кепа ўз ҳолича, буларга фақат ҳайдовчи бўлибгина қўшилган, яна уларнинг ичида бирдан-бир бола-чақали одам, лекин очигини айтганда, шерикларидан унчалар фарқи ҳам йўқ, шуларнинг биттаси, ҳуллас, мана шу олтовлон ҳаётда бир-бирига тамомила қарама-қарши ҳолатлар бўлиши ва бунда компьютер ҳисоб-китобига ҳам ҳожат йўқлиги, шунингдек, гап одамларнинг энг кичкина, арзимас коллективлари устида бораркан, ақл етмайдиган, англаш қийин ҳоллар ҳам кўп эканлигига мисол бўла олади. Худонинг хоҳиши шу экан-да, бўлмаса, уларнинг ҳаммалари ҳайратомуз тарзда бир хилдаги одам бўлиб чиқармидилар. Яна ким билади, ҳарҳолда, улар Мўйинқумга отланган чоғларида аҳвол шундай эди...

Бедананинг уйи йўқ, қайга борса, питпилдиқ дегандай, булар ҳам тайини йўқ, қамғоқдек шамол қаерга учирса, шу ерда дайидийдиган кимсалар эди. Фақат Кепагина бундан мустасно эди. Учасини хотини ташлаб кетган, ҳаммалари ҳам на бировни ялчитган, на ўзлари ялчиган: шунинг учун ҳам дунёдан тўйган, ҳамма нарсадан норози эдилар. Улар ўртасида ёшгина бир йигит ажралиброқ турарди. Унинг исми ҳам галати — Авдий эди. Бу ном қадим китобатда бор: Инжилнинг учинчи Мулк битигида айтилган. Ўзи асли дьяконнинг ўғли

булиб, Псков томонлардан эди. Отасининг вафотидан сўнг, черков ходимининг куртаги деб, таҳсил учун диний семинарияга қабул қилинган, аммо икки йилдан сўнг куфронага йўл қўйиб у ердан ҳайдалган эди. Мана энди икки қули боғланганча «МАЗ»нинг тепасида жазосини кутиб ётибди. Обернинг тили билан айтганда, у кемада исён чиқармоқчи бўлди.

Уларнинг ҳаммалари Авдийни ҳисобга олмаганда, улғудай арақхўр эдилар. Касбимиз арақ ичиш дейишарди ўзлари. Бироқ бунда ҳам Кепа уларга кўп қўшилолмайдди, шоферлик қоғозини сақламаса бўлмайдди, акс ҳолда хотини иккала кўзини ўйиб олишдан ҳам тоймайдди. Лекин ўша кеча Муйинқумда бошқалардан асло қолишгани йўқ — бўкиб ичди. Фақат Авдий-Авдюха, шу дайдивой, ичмайман, деб оёғини тираб туриб олди. Обернинг баттар газабини кўзгади.

Қул остидаги туш йиғувчиларга ўзини қисқа қилиб, Обер деб чақириш кераклигини айтиб қўйган эди. Эҳтимол, бу сўз катта деган маънони англатишини кўзлаб шундай қилгандир. У чиндан ҳам, жазо олмасидан илгари жарима батальонининг катта лейтенанти эди. У унвонидан маҳрум қилинганда, хайрихоҳ кишилар: хизматини ортиғи билан адо этгани учун куйди бечора, деб анча хафа бўлиб юришди. Ўзи ҳам бошлиқлар менга нисбатан адолатсизлик қилишди, деб ҳисоблар, сураганларга шундай деб тушунтирар, ичидан қиринди ўтар, лекин армиядан ҳайдалишининг ҳақиқий сабаблари ҳақида чурқ этиб оғиз очмасди. Ўтганни эсласанг, эсинг кетади. Нима қилади эслаб, Обернинг ҳақиқий фамилияси Қандалов эди, асли Хандалов бўлиши ҳам мумкин, лекин бу билан кимнинг нима иши бор — Оберми-Обер, бундан ортиқ яна нима керак.

Бу тўп ўзини хунта деб атайдди. Ҳаммалари шунга келишганлар. Фақат область драма театрининг собиқ артисти Гамлет-Галкингина «хунта» деб аташга эътироз билдирган: «Э қўйинглар, шу хунта-пунтасини. Жиним ёқтирмайдди шу хунтани, болалар. Биз сафарга отланаямиз. Келинглар, номимиз ҳам «сафар» бўлсин!» Лекин

Гамлет-Галкиннинг бу таклифига ҳеч ким қўшилмади. «Сафар» сўзи унча тушунарли эмасди. «Хунта» дегани эса дадил ва уқтам эшитиларди. Шунинг учун кўпроқ бу сўз маъқул бўлди шекилли. Ана шу хунтанинг иккинчи одами Мишаш деган кимса. Тула айтганда, Мишка Шабашник. Қўтосдек серзарда бу зот истаган одамини, ҳатто Обернинг ўзини ҳам бўралаб сўкиб юборишдан тоймасди. Мишашнинг одатларидан бири шу эдики, ҳар икки сўзнинг бирида «онангни...» деб турарди. Бу унга нафас олгандай ўрганиш бўлиб кетган эди. Авдийни боғлаб машина кузовига ташлаш фикри ҳам бошқалардан эмас, айти шу Мишашдан чиқди. Хунта эса унинг таклифини кўз очиб юмгунча бажо келтирди.

Хунта ичида энг кўзга кўринмайдиган камсуқум одам бу — Гамлет-Галкин. Ичкиликка муккасидан кетган, саҳнани жуда эрта тарк этган ушбу кимса дуч келган ишни қилиб кун кўрарди. Мана, орадан осмондан тушгандай бу мумай иш чиқиб қолди. Кийик дейдими-ей, сайгоқ дейдими-ей, унга нима фарқи бор, оёғидан кўтариб шартта-шартта машинага ташлар экансан. Бир ойда ҳам тополмайдиган ақчангни икки-уч кунда бемалол ишлаб оласан. Яна Обер қургурнинг сийловини айтмайсизми? Бир яшик арақ. Тутри, бу уртадаги умумий даромаддан олинади. Лекин барибир-да. Ниҳоят, бу тўп ичида энг қўй оғзидан чўп олмагани бу — Узоқбой. Унинг оёқ-қўли жуда чаққон. Узоқбой ўзи шу ерлик, Мўйинқум атрофларидан. Негадир уни Абориген деб чақиришади. Узоқбой ор-номус деган нарсаларнинг ҳатто кўчасидан ҳам ўтмаган. Нима десанг, барига рози, барига кўнади, қўшилади. Бир шиша арақ учун Шимолий Қўтбга десангиз ҳам боради. Абориген-Узоқбойнинг қисқача таржимаи ҳоли бундай: тракторчилик қилиб юрган эди. Кейин бошини кўтармай ичадиган одат чиқарди. Бир куни кечаси тракторини катта йўлнинг ўртасига ташлаб кетибди. Унга бир машина келиб урилиб, одам нобуд бўлади. Узоқбой шундан сўнг икки йил ўтириб чиқди. Бу орада хотини болаларини олиб кетиб қолди. Шундан кейин Узоқбой, қайдасан деб, шаҳарга жўнади. Тайинли бирон ишнинг

бошини тутмади. Озиқ-овқат дўконида юк ташиб юрди. Уйларнинг қоронғу йўлакларида чўк тушиб ўтириб шиша бўшатди. Обер уни шундай қоронғу йўлакларнинг биридан топди. Узоқбой унга миқ этмай эргашди. Нимасига ҳам миқ этсин... Обер Кандаловга йўқ деб бўлардими — узоқдан ҳид билишга жуда уста одам...

Обер Кандалов бош бўлган хунта мана шу тахлит топишган эди. Улар Мўйинқум маъракасида юзага чиқишди...

Агар тақдир ва тақдирлар ҳақида, ҳодисаларни олдиндан белгилаб берадиган тирикчиликнинг турли-туман ҳолаҳволари ҳақида сўз юритадиган бўлсак, унда айтишимиз керакки, Авдий Каллистратов ўз вақтида диний мактабни муваффақият билан битириб, шу йўлда қушиш курсатиб, яхши унвонларга мушарраф бўлиб юрганда эди, унда худо шоҳид, Обер Кандаловни ҳеч қандай ташвишга қўймас, бошини бунчалар қотирмасди. Дарвоқе, Авдийнинг барча синфдошлари, енгилтаккина ўқувчи болалар кейинчалик ҳам танлаган ҳаёт йўллариини собитқадамлик билан давом эттиришди, уларнинг ҳаммалари бу соҳада собиқ дьяконнинг ўғли Авдийдан кура абжирроқ, чапдастроқ чиқишди. Улар диний таҳсилни тугатгач, черков мансаб шотисининг пиллапояларидан муваффақият билан кўтарилиб боришарди. Ваҳоланки, Авдий руҳоний оталарнинг севимли, истеъдодли порлоқ ўқувчиларидан ҳисобланарди. Ўз синфдошлари каторидан чиқмаганда эди, у ҳеч қачон Обер Кандаловга ҳам дуч келмасди. Обер Кандалов эса попларни дунёга янглишиб келиб қолган одамлар, деб биларди. Ўзидан қолар гап йўқ, у умри бино бўлиб черков остонасига яқин йўламаган ва ҳатто черков нима экан, деб қизиқиб кўрмаганди.

Агар-магар деймиз... лекин шундай бўлишини ким билибди дейсиз. Ҳаммасини олдиндан билиб бўлсайди... Бир марта бирга қилинадиган ишга ким анкета тулдириб ўтиради. Пул ишлашдан бошқасини хаёлингга келтирмайсан. Бу худди коллектив билан картошка йиғишга чиққандай омади гап. Фарқи шуки, бу ерда картошка эмас, ўққа учган сайгоқларни йиғиштирасан.

Обер Кандалов ўзига вокзалда дуч келган дайди Авдийнинг эсипаст, девона эканлигини билгандайди, Муйинқумда энди буни нима қиламан, қандай қилсам, бу шўрпешонадан омон-эсон, беэиён қутуламан деб, бошини қотириб утирмасди. Обер Кандалов бу ишни бир чеккаси ўтган гуноҳларимни юваман деб, жон куйдириб бошлаган эди. Ана шу ишни тентак Авдий барбод қилишига оз қолди. Ҳаммаси ақл бовар қилмайдиган даражада ғалати бир тарзда, бунинг устига гоятда аҳмоқона бир тарзда бир жойдан чиқиши кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз. Шуларни уйлаганда, Обер Кандаловнинг ичгиси келади. Бор, нима бўлса, бўлди, десинми? Лекин буни у жуда боплайди. Ярим стаканни шартта отади. Кейин яна. Ундан кейин яна ярим стакан. Қарабсизки, энди унинг йулини тўсадиган ҳеч қандай куч йўқ дунёда, жини жўшади, қони қайнайди, ҳамма нарсанинг қатигини чиқариб ташлагиси келади... қоқ миясига урсам, мажақлаб ташласам дейди... Аммо у худди мана шундан қурқарди. Чунки кейин иш қанчалар пачава бўлишини биларди...

Қайдан келиб қолди ўзи бу Авдий деган бало! Яна агар тақдир ва тақдирлар хусусида, бошқа ҳодисаларни келтириб чиқарадиган турли-туман ҳол-аҳволлар хусусида сузлайдиган бўлсак, унда айтишимиз керакки, буларнинг бари анча илгари бошланган ва бу ерлардан анча олис ерларда бошланган эди...

Ўша кезлар Авдий диний семинариядан куфроний фикр учун ҳайдалган, область комсомол газетасининг штатдан ташқари ходими бўлиб ишларди. Газета редакцияси ўқувчилар севадиган мавзуларда бинойидай ёзадиган ва бунинг устига семинариядан ҳайдалган ёш йигитга бирмунча қизиқиб қарарди. У черков томонидан муртад деб эълон қилинган, динга қарши ташвиқот олиб бориш учун анча қулай эди. Ўз навбатида, семинария билан чиқишолмаган йигитга ёшлар матбуотида ўзига яқин ахлоқий-маънавий масалаларни кўтариш анча-мунча қизиқарли бўлиб туюларди. Область матбуотини туффон пайтидаги сувдай

босган бир қолипдаги зерикарли ақлбозликлар, тумтароқ фол очишлар орасида унинг газета саҳифаларидаги антиқа фикрлашлари шубҳасиз, ўқувчилар эътиборини тортар, ёшларгина эмас, бунга катталар ҳам қизиқардилар. Ҳозирча ҳар иккала томон ҳам бир-бирини тўлдириб, бир-бирларига керакли эканликларини англаб туришар, лекин янги ойдек эндигина балқиб келаётган бу йигитнинг юрагида қандай алангали ниятлар бош кўтариб келаётганлигини жуда оз кишилар, тўғрироғи, бир одамдан бошқа ҳеч кимса билмасди. Авдий мухбир сифатида номи бора-бора кўпчиликка танилгандан сўнг қандайдир муносиб бир шакл, қандайдир ўртача мафкуравий ора йўл топиб, шунинг воситасида назарида жуда ҳам долзарб ва ҳаётий жиҳатдан гоятда муҳим бўлган, ҳозирги замонда Худо ва инсон ҳақидаги жадидона фикрлари ҳамда тасаввурларини эски диний таълимотнинг қотиб қолган ақидаларига зид қўйиб ифодалаб бермоқни кўнглига туккан эди. Ният қилишга қилгану, лекин ўз олдида икки бўйсунмас, ишғол қилиб бўлмас зўр истехком турганлигини ўйламагани кулгили эди. Бу икки куч ҳеч қачон бир-бировини ёқтирган эмас, ёқтирмайди ҳам. Бир-бирига ҳеч вақт бўйсунган эмас, бўйсунмайди ҳам. Бир томонда минг йиллардан бери диний эътиқоднинг софлигини ҳар қандай янгиликлардан ва ҳаттоки яхши ният билан юзага чиққан янги фикрлардан тиш-тирноғи билан қўриқлаб, асраб, ҳимоя қилиб келган, ўзгармас, вақтга тобе бўлмаган маврусий диний қарашлар ва иккинчи томонда, динни унинг ҳар қандай кўринишида тағ-томири билан инкор этадиган, рад қиладиган илмий атеизмнинг қудратли мантиқи. Бояқши йигит шуларнинг орасида тегирмон тош ўртасида қолгандай ўртанарди. Бироқ умид чироғи сунмаганди. «Инсониятнинг тарихий тараққиёти жараёнида ва унга боғлиқ ҳолда Худо категориясининг вақтга кўра ривожланиши», деган янги ақидани қўйиб-пишиб кўтараётган бидъатчи Авдий Каллистратов: тақдир эртами, кечми, барибир менга ўз қарашларимни одам-

ларга маълум қилиш учун имконият беради, деб ишонарди. Зотан, инсон қудрати ўзининг энг юксак нуқтасига етган, саноат ҳукмрон кучга айланган даврда одамларнинг узлари Худога бўлган муносабатларини аниқлаб, билиб олиш пайига тушадилар. Бўлаётган ишларнинг бари худди мана шунга қараб боряпти. Авдийнинг хулосалари ҳали тугал эмас, анча мунозарали эди. Лекин расмий диний таълим унинг бу эркин фикрини ҳазм қилиб, кечириб кетолмади. У тавба-тазаррудан бош тортгандан сунг, епархия уни диний семинариядан ўчирди.

Авдий Каллистратовнинг манглайи кенг, бўздай оқ эди. Ўзи қатори кўп ёшлар каби у сочларини елкасигача устирган, кўнгир тусли қуюқ соқол қуйганди. Булар унга кўркамлик багишламаса-да, лекин чехрасини қандайдир мўмин-мулойим қилиб кўрсатарди. Косасидан буртиб чиққан кўзлари безовта йилтиллаб турар, уларда унинг уз феълига мос беором, нотинч уй-хаёллар акс этар, яна ўзи қийнала-қийнала топаётган нарсалардан беқиёс мамнунлик ва шу билан бирга у яхшилик қилмоқчи бўлиб интилаётган атрофдаги одамлардан келаётган кўп огир азоб-уқубатлар ҳам ифодаланарди...

Кийгани кўпроқ катак кўйлак, свитер, жинси, совуқ кўнлар тўзиган пальто, отасидан қолган қалпогини кийиб юради. Мўйинқум чулида ҳам шу уст-бошда пайдо бўлди...

Ушбу соатда қўллари боғланган ҳолда машина устида ётаркан, хаёлидан ҳар турли аччиқ, аламли уйлар утарди. Лекин шу тобда ҳаммасидан ҳам ёлғизлик алами кўнглини ўртаб юборди. Шунда қайсидир Шарқ шоирининг эсида чала-ярим қолган сатрларини такрорлади: «отадан олтов бўлсанг-да, бир ёлғизлик бошингда, жафодан ёлғиз бўлсанг-да, шу ёлғизлик бошингда». Яна баттар изтироб ичида кейинги пайтларда дунёда ўзига энг яқин бўлиб қолган ўша хилкат тўғрисида алам билан ўйлаб кетди. Уни ўз жонидан айру тасаввур қилолмайди. У хаёлларига доим ҳамроҳ. Қийналса ҳам, қувон-

са ҳам унга мурожаат қилади. Оғир ҳолатга тушганда бир-бирларига жуда яқин кишиларнинг телепатия йўли билан фавқулодда мулоқотга киришишлари рост бўлса, унда уша мунис-меҳрибон хилқат уша кеча нимадандир қаттиқ уртаниб, ниманидир қаттиқ соғиниб, нимадандир юраги бир нотинчликни сезган бўлиши керак...

Мана шунда ўша Шарқ шоири айтган галати сўзларнинг асл маъноси бирдан унга аён бўлди. Олдинлари шу сўзлардан кулиб юарди. Ишонмасди уларга: «Жуда қаттиқ сева олган чин севгига ета олмас...» Тавба! Энди бўлса, уша хилқат ҳақида уйлаб ётаркан, у овоз чиқармай йиглар, агар уни кўрмаганимда, билмаганимда, уртаниб-куйиб севмаганимда, бунчалар азоб-уқубат чекмаган бўлардим. Соғинмасдим, ёнмасдим, ҳозирнинг ўзида, ҳа, худди мана шу тобда уни кўргим, совуқ, бераҳм тун қаърини ёриб утиб унинг қошида пайдо бўлгим келмасди. Ахир, чеки борми бу телба, бу енгиб бўлмас, бу огриқ-азобнинг! Қани эди, ҳозир Осиёнинг чек-чегараси йўқ чўлларида, шу чўлларнинг бир чек-касида, трансконтинентал темир йўл ёқасида жойлашган Жалпоқ-Соз бекатига бориб қолсанг, худди ҳув ушандагидай касалхона ёнидаги мўъжазгина уйнинг остонаси олдида ярим соатгина турсанг, бу ахир, унинг уйи... Лекин қутулиб кетишнинг иложи йўқлигини кўриб, Авдий ўзининг, эҳтимол ўша қизга сира керак бўлмаган садоқатини лаънатларди. Ахир фақат ва фақат уни деб, иккинчи марта яна қайтиб Осиё улкаларига келди, уни деб, мана, Мўйинқумда тушовланиб ётибди ит кўрмаган хўрликларни кўриб. Уни кўришнинг иложи йўқлигидан жони баттар уртанар, баттар ўзини ёлғиз сезарди. Айни замонда шу ҳиссиётлар унга Худога умтилиш ва унинг висолига етиш йўлини очгандай бўлди. Худо инсонга муҳаббат орқали намоён бўларкан ва шунда одамга тирикликнинг энг олий саодатини ҳадя ётаркан. Бунда Тангри-таолонинг хайри саховати чексиздир, худди вақт дарёсининг чексизлигидай ва муҳаббатнинг йўли ҳам такрорланмасдир, ҳар бир одам учун, ҳар бир ҳол учун...

— Узига ҳамду санолар булсин! — деб шивирлади у ойга қараб ётаркан. Сунг уйлади: «Дилни мухаббатга ошно қиларкан, бу ҳам лутфу марҳаматининг чексизлигидан... қанийди, у буни тушунса...»

Шу пайт пастда — машина ёнида қадам товушлари эшитилди. Кимдир кекириб, хириллаганча машина устига тирмаша бошлади. Мишаш экан. Унинг ортидан Кепанинг калласи кўринди. Роса тортишганга ухшайди. Улардан гушллаб арақнинг қўланса ҳиди анқийди.

— Ётаверасанми ҳадеб, онангни... Қани тур урнингдан итнинг попи. Обер чақиряпти. Терингни шилиб оламан дейди, — Мишаш сукинганча сайгоқлар устидан айиқ инида гандираклагандай алпанг-талпанг босиб келарди.

Кена ҳам милжинглади:

— Терисини шилиб шу чўлга ташлаб кетамиз.

— Чўл ҳам гапми! — кекирди Мишаш. — Шу қилиги учун Сибирга жўнатиш керак бу итти, ҳе онангни... Тоза бошимизни қотирдинг. Нима, сўпи қилмоқчимисан бизни! Тоза топибсан одамини, онанг...

IV

Шу вақт ичида Авдий Каллистратов Жалпоқ-Соз бекатига Инга Фёдоровна номига бир қанча хатлар ёзиб жўнатди. Инга Фёдоровна ҳам шаҳар почтасининг «Сўраб олиш» бўлимига жавоб йўллаб турди. Чунки Авдийнинг шаҳарда ҳозир бошқа тайинли адреси йўқ эди. Авдий онадан эрта айрилди. Тул қолган дьякон Каллистратов юрагининг бутун кўрини, барча дунёвий ва диний билимларини угли билан қизига бағишлади. Авдийдан уч ёш катта опаси Варвара Ленинградга ўқишга кетди. Педагогика институтига кираман деб юрган эди, лекин уни черков ходимининг қизи, мактаб болаларини буларга ишониб бўлмайдди, деб қабул қилишмади. Шундан сунг у конкурсдан утиб Политехника институтига кирди ва шу бўйича Ленинградда қолиб кетди. Турмуш кўрди. Бола-чақали бўлди. Ҳозир қайсидир лойиҳа институтида чизмакашлик қилади. Авдийнинг

йули руҳоний улум соҳалари сари тушганди. Бир чек-каси, ўзи шуни хоҳласа, иккинчи томондан, отасининг ҳам, айниқса, Варваранинг институтга кириш воқеасидан сўнг, хоҳиши шундай эди. Авдий семинарияда таҳсил ола бошлаганлигини кўриб дьякон Каллистратов ич-ичидан ғурурланиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрди — у орзулари ниҳоят ушалганидан, меҳнатлари ва ўғитлари зое кетмаганидан, нолалари Худога етиб борганидан беҳад бахтиёр эди. Лекин сал вақт ўтмай у омонатини топширди. Яна ҳам тақдирнинг меҳрибончилиги экан, зеро, у фарзанди қобил Авдийнинг оламнинг ўзидай кўҳна илми илоҳиёт — Тангри-таолонинг боқий ва чексиз қудрати билан мангу яратилган диний таълимот соҳасида бидъатга берилиб кетишини, куфроний уйларга йўл қўйишини кўрса, буни асло қутаролмаган бўларди.

Авдий Каллистратов область ёшлар газетасида қатнаша бошлагандан сўнг дьякон Каллистратов узоқ йиллар ўз оиласи билан истиқомат қилган муъжазгина квартира янги тайинланган черков хизматчисига берилиб, собиқ семинария ўқувчисидан уни бўшатиб қўйиш талаб қилинди. Энди унинг черков билан алоқаси узил-кесил узилганди.

Авдий Ленинграддан опасини чақирди. Хоҳласа, онамиздан қолган ўзига керакли нарсаларни, асосан, санамлару сувратларни хотира учун мерос тариқасида олиб кетсин, деди. Ўзига отасининг китобларини олиб қолди. Опа-ука ўшанда охирги марта учрашган эдилар. Уларнинг ўзларига яраша ўз ҳаёт йўллари бор эди. Ўшандан бери кўришганлари йўқ. Бир-бирларига муносабатлари ёмон эмасди. Лекин, начора, умр йўллари бошқа-бошқа эди. Ўшандан бери Авдий бировларникида ижарага яшайди, пули борида алоҳида хонада, пули йўғида сигинди бўлиб туради. Шунинг учун ҳам, унга ёзилган хатлар почтанинг «Сўраб олиш» бўлимига жўнатиладди.

Область комсомол газетаси редакцияси томонидан Авдий Каллистратовнинг Ўрта Осиёга юборилиши худди мана шу пайтларга тўғри келади. Бу фикр ҳам Авдий-

учрашган чоғимизда, Сизни хижолатга қўймасликка ваъда бераман — Сизга сен деб мурожаат этишга ваъда бераман... Ҳозирча айтиш керак бўлган гаплар шунчалар кўпки...

Инга Фёдоровна, эсингизда бўлса керак, Сизнинг юртингизга боришдан мурод — мақола ёзиш эди. Мақолаларим газетада чиқиши билан авиапочта орқали уларни Сизга юбораман, деб айтган эдим. Афсуски, наshawанд болалар, наша қидирган ўсмир йигитчалар ва шулар билан боғлиқ бўлган ҳаётимиздаги барча қайғули ҳодисалар ҳақидаги очеркларим тез орада газетада чиқишига ақлим етмай қолди. Мен бизнинг кунларимизда деяпман. Чунки наша бу ерларда жуда эски замонлардан бери ёввойи ҳолида ўсиб ётади. Бундан ўн беш йил бурун — буни ўзингиз ҳам биласиз, нега мен буни сизга, ўзи мутахассис бўлган одамга айтяпман, билмайман, лекин маъзур тутинг, мен барибир, Инга Фёдоровна, буни ҳикоя қилишим керак ва яна фақат Сизга ҳикоя қиламан ва фақат ёлғиз шугина ўша ишларнинг ҳаммасига қандайдир маъно бағишлаб туради. Шундай қилиб, ўн беш йилча бурун бу баттол гиёҳни, наshawандлар уни гиёҳ деб айтишади, — чекиш учун ёки бошқа бирон мақсадда йиғиш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган экан. Ўша ерлик одамлар шундай дейишади. Бу офат яқин-яқинларда пайдо бўлди. Албатта, бунда Ғарбнинг таъсири ҳам озмунча эмас. Мана энди десангиз, менга қайсидир ташкилотларга баёнот ёзишни таклиф қилишяпти. Ҳеч ақлга тўғри келадими шу гап. Тушунаман, бу масалани кўтариш осон эмас. Ёшлар ўртасида, адолат юзасидан айтиб қўяйлик, ёшларнинг онги паст қисми ўртасида, гиёҳ-вандликка бағишланган ўткир шов-шув тарзидаги мақола гўё обрў-эътиборимизга путур етказар эмиш. Ҳаммани даргазаб қилармиш. Кулгига қолармишимиз. Чучиган нарсаларини қаранг. Қалбакилик эмасми бу, сиёсатда туяқушга ўхшаб қолиш эмасми бу... Оқибатда ҳаддан ташқари огир кўчадиган бундай обрунинг кимга кераги бор!

Бу сўзларни ўқиб туриб, Инга Фёдоровна, вой боласи тушмагур-эй, мунча содда бўлмаса, мунча ёниб-куймаса деб, мийигингизда кулиб қўйсангиз керак. Балки аксинча, ташвишланиб қошларингизни чимиргандирсиз. Ростини айтсам, бу сизга жуда ярашади. Қошларингизни чимирганларингизда, Сизнинг чеҳрангиз илоҳиётнинг моҳиятига етишга уринган ёш роҳибаларнинг рухсорларидай пок ва гоятда теран бўлиб қолади. Ўша Исо қаллиқларининг чин гузаллиги ҳам уларнинг илҳомбахш мафтункорлигида эмасми, ахир. Агар мен бу сўзларни овозимни чиқариб ва яна бошқа одамларнинг олдида айтсам, унда тилёғламалик қилаётгандай бўлиб қолардим. Лекин боя айтган эдим. Сизнинг қошингизда менинг на камайтириб ва на кўпиртириб кўрсатадиган мутлақо ҳеч нарсам йўқ. Ва мабодо, Сизнинг ташвишли хаёл билан тўлган чеҳрангиз хотирамга Уйғониш даври санъатининг Биби Марямини тушираётган бўлса, унда бу ҳолни менинг санъат соҳасидаги тажрибасизлигимга йўйиб қўя қолинг. Ишқилиб, қандай бўлмасин, сўзларимнинг самимий эканлигига ишонарсиз, деб умид қиламан... Ахир, ҳаммаси шундай бошланмадими? Сиз оғзимдан чиққан биринчи сўзимданоқ менга ишондингиз ва менинг ҳаётимда бутунлай янги бир саҳифа очдингиз...»

* * *

Бугун яна мақолам юзасидан редакцияга бордим. Аҳвол уша-уша, ҳеч қандай ўзгариш йўқ, ҳеч қандай силжиш йўқ, ҳеч қандай ёруғлик йўқ. Нега менинг чўл очеркларимни редакцияда аввал шод-хуррамлик билан қарши олишди-ю, нега энди бутунлай кунгиллари совиди, буни менга ҳеч ким тузукроқ қилиб тушунтириб беролмайди. Кўтарилган масалалар қанчалар муҳимлигини ахир ошкора тан олишган эди-ку. Газетанинг бош муҳаррири мендан ўзини олиб қочгани қочган, кошки қўнгироқ қилиб олиб бўлса уни, котибаси доим банд деб жавоб беради — дам ҳайъат,

дам йигилиш, дам юқори чақирган, улар айниқса, мана шуни рўқач қилишни жуда яхши кўришади.

Яна таниш кўчалардан ёлғиз ўзим кетиб боряпман. Бу ерга четдан келиб қолган бегонага ухшайман. Гуё шу ерда туғилмагандай, болалиқдан катта бўлмагандай, юрагим ҳувиллаган, бум-бўш, ўзимни ёт сезаман. Гоҳи танишларим мен билан сўрашмайдилар. Улар мени диндан қайтган, муртад деб билишади, семинариядан қувилган, бидъатчи ва ҳоказо ва ҳоказо. Фақат бир нарсa юрагимга ҳарорат бағишлаб туради, фақат бир ўй доим мени ўзига тортади — бу менинг хатларим. Йўл-йўлакай нимани ёзишимни ўйлаб бораман. Кейинги хатимда унга қизиқарли бўлган барча нарсалар ҳақида ҳикоя қилиб бераман. Суюкли аёл ҳақида хаёл суриш, унга мактублар ёзиш ҳаётимнинг асл маъносига айланади деб, сира ўйламаган эдим. Қанийди, қанотим бўлса, тезроқ унинг олдига парвоз қилсам, яна у билан биринчи учрашган жойга етсам. Тезроқ бўла қолсайди! Юриб кетяпману нуқул шуни ўйлаганим ўйлаган. Чоғи, бошқа одамларнинг бошларидан ҳам шундай кунлар ўтгандир, улар ҳам маълум бир вақт ҳаётларининг мазмунини фақат муҳаббатда билиб, шундан қувониб, бошлари осмонга етиб юргандирлар. Лекин улардан фарқим шундаки, мен то ўлгунча севаман ва ҳаётимнинг бутун маъноси ёлғиз шунда бўлади...

Мана, хиёбонларда япроқлар тўкиляпти. Ахир, мен ёзган нарсалар ёзнинг бошида бўлиб ўтган эди-ку. Редакция ўша кезлари менинг фикримни маъқуллаб тезроқ ёзишга қистар эди. Амалий ишга келганда, редакция ўзини орқага тортиши мумкинлиги ҳаёлимга ҳам келмаганди. Оммавий матбуот саҳифаларида фақат узимизга маъқул ва ёқадиган, обрў келтирадиган, ютуқларни умумлаштирадиган нарсаларнигина ёзиш керак, деган галати одат бунчалар кучли эканлиги ҳақида ўйламаган эканман.

Ўша кунлари бутун фикру зикрим жануб ўлкаларига қиладиган сафарим билан банд эди. Россиянинг ичкари-сида туғилиб-ўсганим учун у нотаниш ерлар менга жуда жозибали кўринарди. Борсам, напаванд чопарларнинг

бири бўлиб, уларнинг махфий тудаларига қўшилиб бораман, деб кунглимга тутиб қўйган эдим. Четдан туриб кузатиш билан бунда ҳеч нарсага эришиб бўлмасди. Тўғри, ёшим нашаванд чопарлардан кура сал каттароқ, лекин ташқаридан қараганда, шубҳа уйғотадиган даражада эмасди. Редакциядагилар, агар эски жинси билан тузиган кроссовка кийиб олсангиз, бунинг устига соқолингизни ҳам олдириб ташласангиз, сизни ўша жўн болалардан сира ажратиб бўлмайди, дейишди. Бўпти, дедим-да, соқолимни қирдириб ташладим. Ҳеч қандай ён дафтар тутганим йўқ. Хотирамга ишондим. Мен қандай бўлмасин, уларнинг ичларига кириб олишим, бу йўлга болаларни нималар бошлаганлигини аниқлашим, пул топиш ва савдо-сотиқдан ўзга яна нима уларни бунчалар машғул қилиб қўйганлигини билишим керак эди. Мен бангилик ҳодисаларини шахсий, ижтимоий, оилавий, қолаверса, психологик ҳолатларини ичдан туриб урганишим зарур эди.

Шунга қараб, ҳозирлик кўрдим. Май ойи эди. Наша май ойидан гулга киради. Шундан бошлаб унинг гулини териш учун махсус одамлар Муйинкум ва Чу чуллари сари отланадилар. Буларнинг ҳаммасини менга шахримиздаги мактаблардан бирининг тарих ўқитувчиси Виктор Никифорович Городецкий деган танишим ҳикоя қилиб берди. У билан иккимиз бир богдан, бир тогдан дегандай суҳбатлашиб ўтирганимизда, ҳазиллашиб мени ота Авдий деб чақирарди. Унинг ёши ҳам мендан унчалар катта эмас, опам Варвара билан тенгқур эди. Виктор Никифоровичнинг бир жияни бўлиб, туғилганда унга ўзи Паша, Пахом деб от қўйган экан. Ана шу Пашаси тушмагур боши оғиб нашавандлар тудасига тушиб қолибди. Буни кейинроқ билишган. На ота-онаси ва на Виктор Никифоровичнинг хабари бўлган.

Бир куни Паша ота-онасидан Рязанга, бобомнинг олдига бориб келаман деб, рухсат сурабди. Бобосининг олдига тез-тез бориб тураркан. У жунаб кетгандан сўнг беш кунлар ўтгач, Виктор Никифорович Қозогистопнинг жуда узоқ бир бекатидан йўл назорат прокуратурасининг терговчиси Жаслибековдан телеграмма

олибди. Телеграммада, сизнинг жиянингиз темир йўлда жиноий тарзда наша олиб кетаётганда қўлга тушди, қамоқда утирибди, деб хабар қилинган эди.

Виктор Никифорович Жаслибеков нега болани ота-онасига эмас, унга телеграмма юборганлигини дарров сезган. Паша ҳаддан ташқари қаттиққўл отасидан қурққан. Виктор Никифорович дарҳол Олмаотага учган, у ердан поездга тушиб, бир кеча-кундуз йўл юриб, уша чўл бекатига етиб борган. Қараса, Пашанинг аҳволи жуда чатоқ. Махсус қонун бўйича у дарҳол суд қилиниши, камида уч йилга кесилиши ва қамоқ муддатини оғир шароитли колонияда ўтказиши керак экан. Жиноят исботланган — иш судга тушиши тайин эди. Виктор Никифорович афсусланибди, жиянига бўлар иш бўлибди, энди илож қанча, аттанг дейишдан бошқа чора йўқ, жиноят қилгандан кейин жазосини тортасан, деб тушунтиришга уринибди. Ўзини қандай тутиш, судга нима деб жавоб бериш кераклигини тайинлабди. Ота-онангга ўзим тушунтираман, колонияга бориб хабар олиб тураман, деб юпатибди. Жаслибеков тоға-жияннинг ҳамма гап-сўзларини эшитиб ўтирган экан. У бирдан шундай деб қолибди:

— Виктор Никифорович, агар жиянингиз бу жиноий ишга бошқа ҳеч қачон қўл урмайман, деб айтса ва сиз уни кафиликка олсангиз, мен ҳам масъулиятни ўз устимга олиб, уни қўйиб юбораман. Менимча, бу болани тўғри йўлга солиш сизнинг қўлингиздан келади. Агар у яна бир марта наша билан қўлга тушса, худди оғир жиноятчидай қамалади. Ана энди, ўзингиз ҳал қилинг.

Виктор Никифорович хурсанд бўлиб кетиб, Пашани кафолатга олади. Жаслибековга нима деб миннатдорчилик билдиришни ҳам билмайди. Жаслибеков эса бундай дейди:

— Сиздан, Виктор Никифорович, бир илтимосим бор. Ўз турган жойларингизда бизга ёрдам беришингизни сўрайман. Матбуотда шу ишларни жиддий кутариб чиқилса, жуда яхши бўларди. Сиз ахир муаллимсиз-ку. Биз рўй берган ёки рўй бераётган жиноятларга қарши курашамиз. Лекин мана бунақа она сути

огзидан кетмаган болаларни бу кимсасиз овлоқ чулларга, айниган кимсалар, ашаддий жиноятчилар орасига кимлар, қандай қилиб жунатаётганларини бизлар билмаймиз. Ахир, биз бу ўсмирларни судга беряпмиз, суд қилишга мажбур бўляпмиз. Сиз дарров етиб келганингиз саз бўлди, менга ёрдам бердингиз. Аксар қариндош-уруғлар — улар кўпчилик — умуман, келишмайди. Кейин ўн беш яшар бола оғир шароитли колонияга тушади. Колонияда нима бўларди дейсиз? Нимани ўрганишарди у ерда? Тубан, ҳеч нарсага ярамайдиган нобакор бўлиб чиқишади. Ўзингиз биласиз. Виктор Никифорович, мажбур бўламиз турмага утқозишга. Одамнинг жони куяди бу ишларни кўриб. Ишонасизми, ўтган мавсумда фақат бизнинг бўлимизнинг ўзида юздан ортиқ ўсмирни суд қилдик. Қўлга тушмаганлари, кўзимизни шамгалат қилиб қочганлари қанча денг. Улар сон-саноксиз. Келаверишади. Архангельскдан тортиб Камчатка томонлардан келишади худди балиқ уруғлагандай. Охири борми ахир бунинг? Ҳаммани қамаб бўлмайди-ку. Улар наша йиғишнинг миридан-сиригача ишлаб чиқишган. Ўзларининг йул бошловчилари бор — баъзилари шу ерликлар, баъзилари бошқа жойлардан — улар болаларни наша кўп усган жойларга бошлаб боришади. Биз уларни ҳам суд қиламиз. Улар поездларни нима қилаётганликларини биласизми? Пассажир поездига чиқишмайди. Юк поездларини тўхтатишади. Пассажир поездда уларни дарров ушлаб олишади. Улар қандайдир бир махсус дори топишади. Шуни кечаси рельслар, шпаллар устига сепиб чиқишади. Узоқдан поезднинг чироғи тушганда, шу сепилган нарса худди ёнаётгандек, йул, шпаллар, рельслар аланга ичида қолгандек туюлади. Албатта, ҳайдовчи составни тўхтатади. Чулда нималар бўлмайди дейсиз. Чопиб пастга тушади. Қараса, тинчлик, ҳеч нарсага ўт кетган эмас. Нашавандлар бўлса, шу фурсатдан фойдаланиб, сумкалари, жомадонлари, қопларини кўтариб вагонларга чиқиб оладилар. Ҳозирги составларни биласиз, бир чақиримлаб чузилиб кетади.

Минг қараган билан фойдаси йуқ. Улар поездга чиққач, катта бекатгача бориб оладилар. У ерда эса йуловчилар кўп! Кимнинг кимлигини билиб кўринг-чи! Рост, кейинги йилларда милиция махсус ўргатилган итлар боқяпти. Улар нашани ҳидидан топади. Сизнинг жиянингизни ҳам итлар ушлаб беришди...

Виктор Никифорович ўша ерда яна бошқа кўп гапларни ҳам эшитибди. Буларнинг ҳаммасини менга у айтиб берди. Лекин ўзим ҳам тахминан шундай бир гапга ич-ичимдан етилиб қолган эдим. Ўзимга тенгқур ёшларнинг ақл ва юракларига ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган бир йул топсам деб, ич-этимни еб юардим. Уларни мен эзгуликка чорлашим керак дердим. Зиммамга юқоридан худди шу нарсa юклатилгандай эди. Шундай уйлаб, эҳтимол, ўзимга ўзим ортиқча баҳо бериб юборгандирман. Лекин ҳар қалай, нима булмасин, чин юракдан шундай қилишни истардим. Балки бунн ижтимоий келиб чиқишим юзасидан тушунтириш мумкиндир. Ким билсин яна. Мен айрим мақолаларимда, гарчи умумийроқ тарзда бўлса-да, ичкиликнинг ёшларга ҳалокатли таъсири ҳақида тухталган эдим. Гарбнинг фожиали тажрибалари асосида гиёҳвандлик хусусида ҳам шунга яқинроқ нарсаларни ёзгандим. Лекин буларнинг ҳаммасини ё бошқалардан эшитган ва ё китоб-газеталардан ўқигандим. Ёшлар ва айниқса, ўсмирлар ўртасида тарқалаётган, кўп қайғули оқибатларга олиб бораётган, ҳаммага маълум, шу билан бирга кўплар вабодан қўрққандай номини айтишга қўрқадиган гиёҳвандлик ҳодисалари — шахснинг ўз-ўзини емиришидан тортиб, то қийноққа солиб ўлдиришларигача — ўзимнинг ўйларим ва кечинмаларим акс этадиган ёрқин, таъсирчан материал тайёрлаш учун муаммони ичидан барча тафсилотлари билан очиб берадиган билим етишмаётган эди. Бунн қарангки, шу аснода, бундай воқеалар билан шахсан ўзи тўқнашган Виктор Никифорович Городецкий менга барча бошидан кечирганлари, ўй-хаёлларини сўйлаб берди. Пашани нашаванд улфатлардан ажратиб олиш учун ота-она, ака-ука, бутун

хонадон уйларини кичикроқ, лекин бошқа шаҳардаги квартирага алмаштириб кучиб кетишга мажбур бўлдилар. Буларнинг барини Виктор Никифорович куюниб, хафа бўлиб ҳикоя қилди.

Шу-шу кўнглимга туккан ишимга дадил киришдим.

* * *

Мен Москвага келдим. Бу ердан, Қозон вокзалидан наша усадиган чулларга жунашим керак эди. Гап шундаки, худди мана шу Қозон вокзалида ўсмирларнинг нашага борадиган чопарлари, — ҳа, улар наша йиққани борадиган болаларни чопар дер эдилар, — тўда бўлиб оладилар. Кейин бу нарсани ўз кузим билан кўрдим. Чопарлар Шимол ҳамда Болтиқбўйининг турли шаҳарларидан, айниқса, Архангельск билан Клайпедадан кўп келишарди. Чамаси, бу шаҳарларда нашани йўлга чиқаётган денгизчиларга пуллаш қулай бўлса керак. Нашаванд чопарларнинг изларига тушиш учун мен Қозон вокзалида Утёг ёки Утя лақабли кукрагига саксон еттинчи рақам остан юк ташувчини топишим, унга эски бир танишидан салом етказишим лозим эди. Танишининг номи бизга Паша орқали маълум эди. Утёг патта кассаларини яхши билар — андак музд эвазига йўлда кетишни таъминлар эди. Лекин ким шундай қилади, билолмадим, ундан бошқа яна кимдир шу ишларни махфий бошқариб туриши аниқ эди. Ўша Утя болаларнинг ҳаммасига бир поездга патта топиб, уларни ҳар турли вагонларга жойлаб, жўнатиши керак эди. Нашаванд чопарлар билан яқинроқдан танишиб шуни билиб олдимки, наша олиб келиш учун борадиганлар аввало, мабодо қўлга тушиб қолсалар, миқ этиб оғиз очмаслик, бир-бирларини сотмаслик учун сўз берар эканлар. Шунинг учун улар одамлар куз унгида ўзаро кам гаплашар эканлар.

Шундай қилиб, мана, Москвага илгари келган-кетган пайтларимдан яхши таниш уч вокзал майдонидаман. Одам кўп. Айниқса, метро билан вокзалнинг ўзи тикилинч, ўтиш маҳол. Шунча одам қаердан келяпти, қаерга кетяпти — гирдобга тушган чўпдек чирпирак бўлиб

айланади бу уч вокзал майдонида. Лекин барибир мен Москвада юришни, шаҳар марказига, сал кенгликка чиқиб олгач эса, кучаларда тентираш, эски китоб дуконларида ивирсиш, афиша ва турли эълонларни ўқишни, иложини топсам, яна Третьяковка ёки Пушкин музейига боришни жуда севардим.

Бу сафар электричкадан Ярославский вокзалида тушиб, Қозон вокзали томон одамлар издиҳоми ичра ўтиб борарканман, бир фикр миямдан утди. Буни қаранг, илгари узимга ўзим хужайин эканман. Камсуқум хоҳиш-истакларим узимга тобе, зиммамда ҳеч қандай юк йўқ, ҳеч қандай иш-ташвиш вақтимни банд қилмайди. Москва кучаларида қанча хоҳласам ва қандай хоҳласам, шундай тентиб, ўйнаб юраман. Бундан ортиқ бўлиши мумкинми, ахир. Хуп замонлар экан-да, ўша замонлар. Ҳозир эса чумолининг уясидек, одамлар гужгон ўйнаб ётган улкан Қозон вокзалида кукрагига саксон еттинчи рақам осган Утыог лақабли алоқачи ва юк ташувчини зудлик билан топишим керак. Оҳ, худойим, бунинг рақаами саксон еттинчи бўлса, Қозон вокзалида унга ўхшаган арава судраганларнинг ўзи қанчайкин, юздан кам эмасдир ҳарҳолда. Чиндан ҳам, бу издиҳом ичидан уни топиш осон бўлмади. Ярим соат вақт сарфлаб юк ташувчилар юрадиган ҳамма жойларни айланиб чиқдим. Ниҳоят, уни Тошкентга жўнаётган поезд перронидан топдим. Утыог алакимнинг юклари — жомадонлари ва қутиларини аравадан вагонга жадал ортиб берар, дам-бадам проводниклар билан ҳазил-мазах қилар, ўзига жуда ёқса керак, вокзалларда кенг тарқалиб кетган битта майнавозчиликни ҳадеб такрорларди: «Пулим бор — Қозонга бораман, пулим йўқ — Чашмага бораман». Мен бир чеккада унинг бўшашини, йўловчилар вагон-вагонларга жойлашиб, кузатиб қолаётганлар эса состав буйлаб купеларнинг ойналари қаршисига тарқалишларини кутиб турдим. Ниҳоят, у олган чойчақасини чўнтакка суққанча, ҳарсиллаб чиқиб келди. Девдек малла йигит экан, кўзлари турт томонга аланглаб туради. Сал бўлмаса ишнинг

пачавасини чиқариб қуяй дебман. Унга сизлаб сўзлашим, устига-устак, безовта қилганим учун узр сурашимга оз қолди.

— Бормисан, Утюг, ишларинг қалай? — дедим иложи борица узимни бепарво ва бетакалуф тутиб.

— Ишларимиз худди Польша. От-арава кимники — панники, — мени худди юз йилдан бери танийдиган одамдай чечан жавоб берди у.

— Пан ўзинг экансан-да, — дедим унга аравасини кўрсатиб.

— Булмасам-чи! Биз ҳам огайни, биламиз пулнинг сассиғига чидолмаётганларни. Ўзинг нима қилиб юрибсан, чавагим? Обориб қўяйми юк-пукинг булса, ё нима дейсан? Хуш!

— Обориб қўйиш ўзимнинг ҳам қўлимдан келади, — ҳазил қилдим. — Сенда ишим бор.

— Айт, нима иш экан.

— Бу ердасам. Сал четга ўтайлик.

— Юр унда, чавагим, нарироқ борайлик.

Узун перрондан ўтиб, вокзал биносига қараб юрдик. Тошкент поезди жилди, ёнимиздан қатор-қатор ойналару ойналарга бурниларини тираган башаралар ута бошлади. Қўшни йўлга аллақайдан бошқа состав келиб тухтади. Поездлар саф-саф туришар, одамлар шошилишар, югур-югур қилишар, радиокарнайдан дам сайин келаётган ва жўнаб кетаётган поездларни эълон қилишарди.

Вокзал биносига етганимиздан сўнг, Утюг аравасини бурчакка бурди, бу ерда ҳеч ким йук эди, атрофга сарасоф ташладим-да, унга Пашка айтган одамнинг дуойи саломини етказдим. Унинг оти Игорь бўлиб, чопарлар уртасида Морж лақаби билан танилган эди. Нега Морж эканлигини бир худонинг ўзи билади.

— Моржнинг ўзи қани? — суради Утюг.

— Етиб келади, — жавоб бердим. — Ичақдаги яраси қийнаб юборди бечорани.

— Ўзим айтувдим-а, — ачиниб пешанасига урди Утюг. Бир чеккаси айтгани туғри чиққанидан мамнун ҳам эди. — Унга айтганман, чавагим, ўтган гал айтганман, тен-

таклик қилма, деганман. Аввал ўзингга боқ, кейин ногора
қоқ. Экстрага зўр бераётган эди, бели синади-да. Ичак
чақа бўлмай, мен чақа бўлайми шундан кейин.

Мен ачиниб қулоқ солгандай бўлдим. Лекин очиги,
экстра дегани нима — арақми ё бошқа нарса — билмас-
дим. Аммо Худога шукур, ундан буни сўраб утирмадим.
Кейин билишимча, экстра дегани наша чангидан
қилинган мум-сақич экан. У худди пластилинга ўхшаркан.
Нашадан олинадиган энг қимматли нарса ана шу экан
(мен пластилин ҳақида Виктор Никифоровичдан эшитган
эдим). У қорадорига ҳам ўхшайди. Кимёгарлик тажриба-
хоналарида экстра героинга ўхшаш суюқликка айланги-
рилмиши мумкин. Бунга Моржга ўхшаганлар ё бошқа
чавақ нашаванд чопарларнинг қурби етмайди. Лекин
жуда кўнгиллари тусаб қолса, экстрани тиллари тагига
ташлаб сўриш, чайнаш, араққа қушиб ичиш, нонга
қушиб ейиш қўлларидан келади. Улар экстрага хумор
бўлсалар, миямизни бир чалғитайлик, дейдилар. Лекин
энг қўлболаси — нашани чекиш. Бунда ҳам ҳар ким ўз
ҳолига яраша: ким тозасини чекади, ким тамакига қушиб
аралаштиради. Чекканда ҳам мия анча чалғийди. Лекин
бунда нашанинг кайфи бошқа усулларга қараганда тезроқ
тарқайди.

Буларнинг ҳаммасини ва яна нашаванд чопарлар
хаётига оид бошқа кўп нарсаларни мен «Халхингол»га
борганимда аста-секин билиб олдим. «Халхингол» деб
ўша наша ўсадиган жойларни айтишаркан. «Халхин-
гол» курсин, сал бўлмаса, чув тушай дебман.

Утюр Сен ҳам чавагим, «Халхингол»гами? — сўради
гап орасида.

Олдин тилим тутилиб қолди, тушунмадим «Хал-
хингол»га деганига, кейин бирдан фаросатим ишлаб кетди:
бу... Шундай десак ҳам бўлади. Умуман олганда менга

Унда гап бундай. Билет тўғрисида, чавагим, таш-
виш олиб анма. Ҳаммаси жойида. Қолган гапларни ут-мут
ишим келганларингда Догнинг ўзи ҳал қилади. Бу менинг
эмас.

Бизга билетлар олиб берадиган Догнинг кимлиги, у нимани ҳал қилишини мен билолмадим, охиригача ҳам буни аниқлай олмадим. Лекин Утюг билан уртамиздаги гап-сўздан «Халхингол»га бутун эмас, эртага юришимизни билдим. Маълум бўлишича, ҳали барча чопарлар етиб келишмаган. Мурманскдан икки чопар тунги поезд билан келади. Яна биттаси, қаердан экан билмайман, эрталаб шу ерда бўлади. Лекин энди буларнинг менга сира дахли йўқ. Бир кун ҳам ҳарна Москвада турганга не етсин.

Эртага тайинланган вақтга Қозон вокзалига келадиган бўлдим (келсам-келмасам, барибир, шу вокзалдан бўлак ётадиган жойим йўқ). Мен билан хайрлашаркан, Утюг гиёҳ соладиган юкхалта ва елим пакетларинг борми, деб сўради. Жомадонимда юкхалта ва пакетлар бор эди. У, магазинларни қара, агар қопқоғи маҳкам, зич ёпиладиган шиша ёки пластмасса қутича топсанг, сотиб ол, ушанга нашанинг ширасини йиғасан, деди.

— Шалпангқулоқ бўлма. Жуда қийин иш-ку, лекин бир озгина ширач тупла, — деб шипшиди у. — Ўзим ҳеч бормаганман, лекин кўп эшитганман. Шу ерда бир Лёха дегани бор. Икки марта сафар қилиб келдию, дарров «Жигули» олди. Москвада маза қилиб юрибди, шаталоқ отиб... Одам узоғи билан ун кунгина қийналади, холос...

Шундан сўнг ҳар қайсимиз уз йулимизга кетдик. Мен жомадонимни сақлаш жойига топширдим-да, Москвани айлангани отландим.

Май ойи охишлаб қолган. Ёз бошланиши олдида Москва жуда бошқача бўлиб кетади. Ундай десам, кузчи, ҳаво беҳад мусаффо, япроқларнинг тилларанг шуълалари ҳатто одамларнинг кузларида акс этадиган эрта куз палласи ҳам мислсиз чиройли. Лекин мен купроқ ёзга кириб бораётган Москвани яхши кўраман — унинг кундузги кўчалари гаштли, сутдай оппоқ кечалари гаштли, бундай чоғларда шаҳарнинг ўзи ҳам, шаҳар узра юддузли осмон ҳам то тонгга қадар тун ёғдуси шуълаларига чўмилиб ётади.

Мен вокзалдан тезроқ тоза ҳавога чиқмоқчи эдим, лекин шаҳар марказига метрода бориш қулайлигини эсладиму яна одамлар оқимиға қўшилдим. Ҳали кечки тиқилинчға вақт бор. Кўз унгимда қоронғулик ва ёруғлик липиллаб ўтаркан, марказга бемалол етиб олдим. Свердлов майдонида ўзим яхши кўрадиган боғчага қарадим. Боғча худди сўлим оролга ухшайди. У кум-кук яшнаб ётади, атрофида машиналарнинг тинимсиз оқими ва зич қўршаб келаётган гуж бинолар. Мен беихтиёр йўловчилар тўлқинига қўшилиб, Манеж томонга юрдим. Бирон кўргазма очилган бўлса кўраман, дедим. Аммо Манеж берк экан. Шундан сунг эски университет биноси олдидан, Пашков уйидан утиб, Валхонкага ва ундан Пушкин музейига бордим. Негалигини билмайман. Лекин дилим жуда осуда ва фараҳли эди. Балки бу ҳали тиқилинч бошланмаган Москва марказининг кўчалариданмикин ёки балким, шаҳарнинг бу қисми узра гўё нурамас тоғ тизмаларидай ястаниб турган Кремлнинг гиштин деворлари ташлаган сояларданмикин, руҳимга ажиб бир фароғат ёгиларди. «Нималарни кўрмаган бу деворлар ва ҳали яна нималарни кўрмайди?» деб ўйлардим. Кўчаларда ўзидан-узи ёпирилиб келаётган хаёлларга берилиб кетиб, соқолимни қуни кечагина қириб ташлаганимни ҳам унутиб, ўзим сезмаган ҳолда тўхтовсиз яланғоч иягимни силардим. Шунда Қозон вокзалида уя қуриб олган қулфатнинг сирига етмоқчилигимни ҳам вақтинча эсдан чиқардим.

Йўқ, ҳар қалай, тақдир деган нарса бор, яхшилик ҳам ундан, ёмонлик ҳам. Пушкин музейи томон борарканман, омадим юришганини қаранг, ҳеч хаёлимга келмаган иш бўлди. Мен музейда жилакурса янги экспозицияларни кўраман деб, ният қилгандим. Агар у ҳам бўлмаса, заларни яна қайта айланиб чиқаман, кўп нарсаларни эсимга тушираман, таассуротларимни янгилайман, дегандим. Буни қарангки, музейга кираверишда, боғча олдида қиз билан йигит рўпарамдан чиқишди-да, мени тухтатишди:

— Менга қара, ошна, сенга билет керакмасми? — деди ялтироқ кўк галстук таққан, оёғига малла туфли

кийган ва туфлиси оёғини қисаётганлиги шундоққина кўриниб турган алаким.

Ҳар икковлари ҳам жуда зерикиб кетганга ухшардилар, башараларидан бетоқатлик акс этарди.

— Нима, билетлар йўқ эканми? — деб сурадим навбат турган бирон кимса йўқлигини кўриб.

— Э, йўқ, бу концертга. Фақат иккаласини оласан.

— Қанақа концерт? — сурадим яна.

— Ким билади дейсан, черков хори дейишяпти.

— Музейда-я? — ҳайрон бўлдим.

— Оласанми, йўқми? Иккита билет уч сўм, ол.

Мен иккала билетни олдим музейга шошилдим. Пушкин музейида концертлар қўйилишини эшитмагандим. Администратордан сўраб билдим. Кейинги вақтларда музей қошида классик музика лекторийсига ухшаш бир нарса ташкил этилган экан, купроқ машҳур музикантлар томонидан камер куйлар ижро қилинарекан. Бу сафар — во ажабо — Италия саҳни деб аталган залда эски булғор ибодат куйлари концерти бўларкан. Ҳатто тушимга ҳам кирмаган эди бу! Наҳотки, славян ибодат музикасининг отаси Иоанн Кукузель ижро этилса? Афсуски, администратор хотин тафсилотларини айтиб беролмади. Ҳурматли меҳмонлар кутиляпти, болгар элчиси келса ажаб эмас, деди у. Менга буларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, барибир, хурсанд бўлганимдан тўлқинланиб кетдим. Булғор ибодат куй-қўшиқлари ҳақида илгари отамдан эшитган эдим. Буни қаранг энди — шундай ажойиб тортиқ, яна хатарли сафар олдидан. Концерт бошланишига ярим соат вақт қолган. Мен музейни айланиб утирмадим-да, уПКамни босиб олай деб, тоза ҳавога чиқдим.

Оҳ, Москва, Москва! Москва-река яқинидаги етти катта баландликнинг бири, май ойининг охирлари! Юрагингда гўбор йўқ, борлиқда муваққат уйғунлик ҳоким, ана шунда шаҳар жуда серфайз ва ҳамма нарса жуда маънодор бўлиб кўринади. Кукрагимни тўлдириб, чуқур-чуқур нафас олар, осмон тиниқ, ер-ҳаво — мўъ-

тадил, мен музей олдидаги боғнинг чуян панжараси бўйлаб нари бориб-бери келардим.

Кутадиган ҳеч кимим йўқлигидан ўқинардим. Эҳтимол, чўнтагимда иккита билетим борлиги учун шундай ўксингандирман. Қанийди, у ҳозир келиб қолса, бу қанчалар табиий ва ажойиб бўларди-ку. Унга кўчанинг нариги бетида турганида кўзим тушади, ишқилиб, кечикиб қолмай деб, кўчанинг бу томонига ўтмоқчи, у шунчалар гузал, шунчалар тентак ва эҳтиётсиз, мен уни деб қўрқаман, юрагим ҳовлиқади, ҳаприқади, унга зўр бериб, ҳаяжонланиб ишоралар қиламан, шошма, ўтмай тур, ҳовлиқма дейман, — ана, қўряпсанми, машиналар келяпти, одамлар кўп ҳаммаёқда, лекин ёлғиз сен, сен менинг бахти-иқболимни ўзинг билан бирга олиб юрасан, дейман. Шунда у менга қараб табассум қилиб кўяди, ахир у юзимга қараб, юрагимдаги барча сўзларимни ўқиб оларди-да. Ўшанда мен ундан олдинроқ кўчанинг нариги бетига, унинг олдига чошиб ўтман, мен ўзим учун қўрқмайман, чаққонлигимни биламан, чошиб ўтиб шартта унинг қўлларидан ўшлаб олардим-да, кўзларига термулиб қарардим. Нима учундир шу манзараларни кўз ўнгимга келтирарканман, ҳақиқатан ҳам, юрагимда муҳаббат интизорлигини ҳис қилдим ва нечанчи маротаба пешонамга ёзилган суюкли қизни ҳали-ҳанузгача учратолмаганлигимни ўйладим. Лекин ўша менга аталганнинг ўзи бормикин, буни мен ўзимча тўқиб чиқармадиммикин ва жуда оддий нарсаларни чигаллаштириб юрмаганмикинман? Бу ҳақда мен кўп ўйлардим ва ҳар гал ҳаммасига ўзим айбдорман деб, ўқинар, маъюс тортардим, — ё ҳаддан ортиқ кўп нарсаларни кутяпман ёки менда қизларни ўзига тортадиган ҳеч нарса йўқ. Ҳарҳолда тенгқўрларим бу борада мендан кўра омадлироқ ва кўнгилнинг кўзини биладиганроқ одамлар чиқишди. Диний семинария ёш кўнгилнинг ўз хоҳишига қараб яшашига йўл қўймасди, деб баҳона қилишим мумкин эди. Лекин семинариядан кетганимдан кейин ҳам, мен бу борада бирон-бир муваффақиятга эришганим йўқ. Нега? Агар ҳозир мен

севишни истаган одам чиндан ҳам бу ерга келиб қолса, унга ҳаммадан бурун бундай дердим: юр, бирга-бирга ибодат мусиқасини тинглаймиз ва узимизни шу мусиқадан топамиз. Лекин кейин мени шубҳалар кемира бошлайди: мабодо, буларнинг бари унга гоятда зерикарли ва туссиз кўринса, унчалар тушунмаса, ана унда нима бўлади? Ахир, ибодатхона ичидаги ибодат, само мусиқаси бошқа, оддий бинонинг оддий залида не турфа одамлар ичида айтилган куй-қушиқ бошқа. Чунончи, Бах хоралларини физкультура майдонида ва ёки жушқин маршларга одатланиб қолган авиадесантчилар казармасида ижро этилгандек таассурот қолмасмикин?

Пушкин музейига ялтир-юлтир машиналар келиб тўхтай бошлади. Ҳатто битта интурист автобуси ҳам келди. Вақт бўлганга ўхшайди. Италиян залига кираверишда одамлар тўдалашиб туришарди. Кишилар жам ҳолида бир нарсани кутаётганларида шундай туюлади. Кимдир ортиқча билет йўқми, деб суради. Мен ортиқча билетимни ўзига ярашмаган кўзойнак таққан талаба йигитга бердим. Кейин пушаймон қилдим. У одамлар ўртасида чўнтагидан барча танга-чақаларини чиқариб санашга тушди. Тангалар қўлидан ерга тўкила бошлади. Мен, бўлди, бас қилинг, бу билетни менга совга қилишган эди, мендан сизга тўхфа десам ҳам, ҳеч қўймайди, ниҳоят, залга кириб бораётганимизда тангаларни бир ҳовуч қилиб курткамнинг чўнтагига ташлади. Рост, пулим ошиб-тошиб ётгани йўқ, ўз кунимни ўзим бир амаллаб кўриб юрибман. Лекин шундай булса ҳам ҳарҳолда... Пойтахт одамлари концертга мос кийинганларини кўриб, яна бир хижолатга тушдим. Ўзим сийқаси чиққан жинси, олди очик куртка, беўхшов бошмоқ кийиб олган, бунинг устига соқолим қирдирилганди. Бунга эса сира куниколмас, худди бир нарсамни йўқотиб қўйгандай эдим. Мен ўзим билмаган узоқ, номаълум ўлжага, нашазор чўлларга отланган, ҳамроҳларим эса аллақандай худобеҳабар банги чопарлар... Лекин булар бари ҳатто гапириб утиришга арзимайдиган майда-чуйда нарсалар...

Икки қаватли юксак италян сахнидаги барча кургазмалар, чамаси, ўз жойида турар, фақат залнинг уртасига бир-бирига зич қилиб стуллар қўйилганди. Биз ана шу стулларга ўрнашдик. Қаршимизда на сахна, на микрофон, на парда — бунақа нарсалар йўқ. Залнинг тўр томонига чеккароққа уртачароқ катталиқдаги минбар ўрнатилган. Икки дақиқалардан сўнг барча жой-жойига ўрнашиб бўлди. Эшик олдида яна бир неча одамлар тўдаланиб қолди. Афтидан, залдагиларнинг кўпчилиги бир-бирларини танишса керак, ҳаммалари чақчақлашиб утиришарди. Фақат мен жимгина хаёл сулар, ўзим билан ўзим овора эдим.

Лекин мана, ниҳоят, ён томондаги эшиқдан икки аёл чиқиб келишди. Улардан бири — Пушкин музейининг ходимаси, иккинчисини — Софиядаги Александр Невский жомеси музейидан келган болгар ҳамкасабасини таништирди. Залда ғовур-ғувур тинди. Сочлари силлиқ таралган, яхши туфли кийган, оёқлари ғоятда чиройли, негадир шунга эътибор берганимни кўринг, сипо ва ёш болгар аёл каттакон қора кўзойнак устидан залга вазмин бир нигоҳ ташлади-да, саломлашди, сўнг тузуккина рус тилида мухтасар маъруза қилди. Ўз музейларида черков меъморчилигининг бебаҳо ёдгорликлари, қадим қўлёзмалар, санам чизиш санъати намуналари ҳамда эски китобатчилик тарихи асарлари билан бир қаторда ўрта аср черкови музикасини ҳам тарғиб қилаётганликларини сўйлаб берди. Улар жоменинг тагида жойлашган пастки қаватларида — буни крипт дейишар экан, — кечки концертлар уюштиришиб, уларда тирик экспонатларни қатнаштиришаркан. Хоним шундай дегач, табассум қилиб қўйди. Пушкин музейининг таклифига кўра «Крипт» капелласи мана энди Москвага меҳмонга келибди.

— Сураймиз! — деб таклиф қилди у ичкаридагиларни залнинг қарсақлари остида.

Қўшиқчилар шу ерда туришган экан. Улар биз кириб келган эшиқдан залга утишди. Улар жами ун киши эдилар. Бор-йўғи ўн киши. Ҳаммалари навқирон, мен

билан бир ёшдаги йигитлар. Ҳаммалари бир хилда концертбоп қора костюмда, оппоқ ёқаларида қотирма капалак галстуклар, қора ботинка. На чолғу асбоблари, на микрофонлар, на овозни кучайтириб берадиган ускуналар, на махсус сахна ва на кўзни қамаштирадиган ранго-ранг чироқлар. Фақат залдаги чироқларнинг ёруғлигини бир озгина пасайтиришди, холос.

Назаримда, бу ерга капелла ҳақида тушунчага эга тингловчилар йигилган, лекин негадир барибир қўшиқчилар учун қўрқиб кетдим! Озмунча одам йигилганми? Бунинг устига бизнинг ёшларимиз бақироқ, электрон овозларга урганиб қолишган — қўшиқчилар жанг майдонида қуролсиз қолган аскарларга ўхшардилар.

Улар елкама-елка ярим доира ясаб туришди. Чехралари осуда, сердиққат, ўзларига ишонч барқ урган. Яна бир қизиқ нарсани ҳам пайқадим — уларнинг ҳаммалари негадир бир-бирларига худди қуйиб қўйгандек ўхшардилар. Юраклари шу тобда бир ташвиш, бир интилиш, бир мақсад билан ураётганлиги боисидан шундай кўринса керак. Бундай пайтларда бошқа нарсалар, ҳатто ҳар бирининг ҳаётидаги энг муҳим нарсалар ҳам орқага чекинади, улар хаёлдан мутлақо чиқариб ташланади — бу жангга киришдан олдин ҳамма галаба қозонишни уйлагандай гап.

Бу орада бояги болгар жувон концерт бошланмасдан бурун қора кўзойнагидан бизга вазмин назар ташлаганча, қисқача тарихий маълумот бериб ўтди. Болгар черковининг ўзига хослиги, Византияга бориб тақаладиган илдизлари, ажралиб турадиган хусусиятлари, ибодат маросимлари ва қўшиқлари ҳақида сўзлади, болгар қўшиқчилигининг миллий анъаналарига тааллуқли айрим тафсилотларга тўхталди. Сўнг концерт бошланганлигини эълон қилди.

Қўшиқчилар тайёр эдилар. Улар нафасларини ростлаб яна бир зум жим қолдилар. Бир-бирларига елкама-елка янада жипсроқ турдилар. Шунда жимжитлик чўқди. Зал худди бўшаб қолгандек туюлди — одамларнинг қизиқишлари ортганди: қани, бу ўн йигит бизга нима бераркин,

нинг узидан чиқди. У мамлакатнинг Европа қисмидаги ёшлар уртасида наshawандлик қандай йўллар ҳамда воситалар билан тарқалаётганлигини ўрганмоқчи ва шарҳлаб бермоқчи эди. Наша эса Ўрта Осиёда, Чу ҳамда Муьинқум чўлларида ўсарди. Наша — машҳур мари-хуананинг туғишган опаси, жануб даштларида усадиган қуврайнинг ёввойи бир тури. Ёввойи қуврайнинг япроқлари, гуллари ва чангларида одамнинг бошини айлантирадиган, чекканда ҳушини элтадиган ва хаёлини кўкларда сайр қилдирадиган, лекин меъёридан ортса, руҳни эзадиган, қийнайдиган ва охир-оқибат жинни қилиб кўядиган моддалар бўлади. Уни чеккандан сўнг одам атрофдагилар учун гоятда хавфли бўлиб қолади.

Авдий Камлистратов сафардан олган таассуротларини йўл очеркларида батафсил тасвирлаб ёзди. Чўлда кутилмаганда бўри галасига дуч келганлигини, қўйинг-чи, ўз кузи билан нимани кўрган, бошидан нимани ўтказган бўлса, барини ҳам гувоҳ, ҳам граҳдан сифатида алам ва ташвиш билан тасвирлади. Банг ўтнинг жамиятга қанчалар зарар келтириши мумкинлиги ҳақида кўюниб огоҳ қилди. Бироқ редакция бошида кучоқ очиб кутиб олган очерклар аввал кечиктирилди, сўнг бутунлай чиқмай қолди.

Иши ҳеч юришиб кетмаётганлиги, ўзи дуч келаётган қийинчиликлар ҳақида Авдий Инга Фёдоровнага ёзиб турди. Авдий уни тақдирнинг ўзига ато этган туҳфаси, дунёдаги энг яқин одамим, деб биларди. Назарида Инга Фёдоровна бир дарё эди, шу дарёга бир чўмиб олсам, ўлиб бораётган вужудим яна тиралади, яна турмуш уринишларини енгил учун ўзимда куч пайдо қиламан, деб уйларди. Бора-бора Авдий Инга Фёдоровна билан ёзишлари ўз ҳаётининг энг катта воқеаси, умрининг асл маъноси ва мазмуни бўлганлигини англаб етди.

У хат жўнатгандан сўнг фақат шуни ўйлаб яшарди. Ҳамма ёзганларини хотирасида яна бир бошдан тиклаб чиқар, уларни изоҳлар, ўзича тушунтирарди. Бу ўртада жуда олис масофалар ётган галати бир мулоқот эди — унинг аламангиз юрагидан вақт ва макон сари узлуксиз отилаётган шуъланамолар эди.

«... Кейин мен анчагача уйланиб юрдим. Хатимнинг бошидаги сўзлар Сизни таажжубга солиб қўймадимикин: «Падару Уғилу Муборак Руҳ исми билан!» Ўзим шундай анъаналар ичида тарбияланганим учун уларни келтирган эдим. Ҳар бир жиддий гап олдидан уларни эслайман. Чунки шу сўзлар юрагимни қитиклайди, тилимни созлайди ва бурро қилади, худди ибодат қилаётгандек бир аҳволга тушаман. Шунинг учун мен бу одатимни ўзгартириб ўтирмадим. Руҳонийлар табақасидан чиққанлигим ва семинарияда ўқиганлигимни Сизга яна бир карра эслатиб утяпман. Мен Сиздан ўзимга тегишли ҳеч нарсани яширишни истамайман. Сизга бўлган муносабатим шуни тақозо қилади.

Яна шуни ҳам куп уйлайманки, Сиз билан хайрлашган чоғимизда яқин бўлиб қолган ва санлашиб гаплашган эдик. Энди эса яна Сиз деб ёзаяпман. Мени кечиринг, хайрлашганимиздан бери ҳали куп вақт ўтгани йўқ. Лекин менга нимадир бўлди. Инчунин, барча тентак одамлар ўзларини оқлаш учун доим бўлмагур бир баҳоналар ўйлаб топадилар. Бу омади бир гап-да. Ҳарҳолда орамизда шунчалар масофа ётибди. Ижозат этинг, Сизни сизлаб ёзайин. Шундай қилсам, ўзимни анча ўнғай сезаман. Мабодоки, Сиз билан яна кўришмоқ менга насиб этса, юрагимдаги энг муқаддас, энг эзгу орзу-аъмолим шу (орзуларим менга ўз фарзандларимдай бўлиб қолганлар. Мен уларни орзулаб ўстираман. Уларсиз бир зум ҳам туролмайман. Ўз пушткамарингдан бўлган болаларни севиш, уларни худди орзу каби севиш нечоғлик бахт-саодат эканлигини яхши тасаввур қиламан). Бу орзулар руҳнинг абадий жозиб ва сўнгсиз илоҳий баркамолликка умтилишидан тугилганлар. Шундай қилиб десангиз, ўзим ҳам билмаган ҳолда шу орзулар туфайли мен йўқлик дағдағасига қарши устувор тураман. Эҳтимолки, муҳаббат ўлимнинг зиддидир. Шунинг учун ҳам, туғилиш синоати қатори у тирикликнинг асл калити бўлса ажабмас. Мен буларни Сизга худди фол каби такрорлаяпман, бизга яна дийдор кўришмоқ насиб этсин деб. Ўшанда,

нима ҳунар кўрсатаркин. Улар ўзларининг нимасига ишонаркин. Ниҳоят, ўнг томондан учинчи бўлиб турган қўшиқчи — у тўданинг етакчиси шекилли — ишора қилди ва қўшиқ бошланди. Овозлар парвоз этди...

Ўша жимжитлик ичида гўё самонинг порлоқ ҳавойи араваси оҳиста ўз ўрнидан жилди ва кўзга кўринмас ҳаво тўлқинларига миниб залдан чиқароқ кўкларга интилди, бу жонон араванинг ортидан руҳнинг битмас-туганмас захираларидан куч-қувват олароқ ва ҳар сафар қайта тирилароқ овозларнинг тантанавор ҳамда сарафроз излари ўчиб кетмай чўзилгандан чўзилиб борарди.

Сарахборданоқ капелладаги барча овозлар ўзаро жуда нозик мослашганлиги, овозларнинг ҳаракатчан ва уйғун-мутаносиблигига эришилганлиги билинди. Ўнта бир-бирига асло ўхшамайдиган одам, улар қанча вокал қобилият ва моҳирликка эга бўлмасинлар, бунчалар уйғунликка эриша олишларини ҳатто тасаввур қилиш қийин эди. Ва агарда, мабодо, мана шу қўшиқ ижросига ҳар қандай музика ва айниқса, замонавий музика асбоблари жўр бўлганда эди, ўнта мустаҳкам устун тутиб турган манавиндай ноёб иморат ҳам қулаб тушиши шак-шубҳасиз эди. Ноёб қисматгина бундай мўъжизани ярата олиши мумкин. Яъни мана шу, ҳа, худди мана шу унта одам қазову қадарнинг марҳамати билан бир пайтда туғилиши, вояга етиши, бир-бирларини ахтариб топиши, бир ерга тўпланиши, қачон-қачонлардир етиб ҳам, ажратиб ҳам бўлмас Руҳдан яралган Илоҳни не азоб-уқубатлар ичида излаган, ўйлаган ва ниҳоят, топган або-боболар олдида фарзандлик бурчини ҳис қилиши керак эди — ахир, сўз билан ифодалаш қийин тугёнли, нолакор қўшиқлар фақат мана шу ҳолдагина дунёга келиши мумкин эди. Улар шу қадар зўр қудрат билан вужудан куйга айланиб, уртаниб, ўз куйларига тамомила берилиб айтардиларки, бу санъатнинг сарвати унинг туганмас эҳтиросида жо бўлганди. Бунда илоҳий сўзлар баҳона эди, холос. Илоҳга қарата муножот эди. Ҳаммасининг бошида эса, ўз

улугворлигининг мумтоз чуққилари сари умтилган инсон руҳи турарди.

Тингловчилар асиру мафтун бўлган, буткул ўй-хаёлга ботгандилар. Уларнинг ҳар бирларига ўзини мудом ташқаридан излайдиган ақл-идрокнинг неча-неча асрлар мобайнида фожиали адашувлар ва кароматлар ичида яратган нарсасига ўз ҳолича, якка-якка ҳолда қўшилмоқ, бобаҳра бўлмоқ имкони туғилганди. Шу билан бирга улар бошқа ҳамма билан биргаликда, жам ҳолида Сўзни англашга муяссар бўлган, жуда кўп дилларнинг қўри қўшилган қушиқларнинг куч-қуввати ҳам бундан яна ўн чандон ортиб кетганди. Яна шу билан бир вақтда ҳар бир тингловчининг тасаввури инсон ҳаётининг йўлларида дуч келган хотиралар, алдамчи хаёллар, соғинишлар, айрилиқлар, қувончлар, армонлар, виждон қийналишлари, таъна-ўпка ва ёзғиришлардан иборат доим узингга қадрдон, лекин ноаён ва мубҳам дунё сари тортиб кетарди.

Ростини айтсам, ўша соатда бошимдан нима кечаётганлигини англамас, англашни ҳам истамас эдим. Қуринишдан худди менга ўхшаган, худди мен каби одам бўлган ўн қушиқчига нега бу қадар берилиб кетдим, билмайман, аммо улар айтаётган қасидалар, алёрлар худди менинг кўксимдан, дарду аламларимдан, хоҳишларим, шу пайтгача ташқарига чиқишга йўл топмаган ташвиш-қувончларимдан отилиб юзага чиқаётгандай ва шу заҳоти янгича нур ва янгича башорат билан тулаётгандай эди. Шу қушиқчиларнинг санъат, маҳоратлари туфайли мен ибодатгоҳ само қушиқларининг азалий маъносига тушуниб етгандай бўлдим. Бу ҳаётнинг фарёди, қўлларини кўкларга чўзган инсон боласининг нола-афғони эди. У кўз илғамас коинот бўшлиқларидан ўзига таянч изларди, ўзига ишонч ҳосил қилишни истарди, ўз аҳволини яхшилашни хоҳларди, бунда ундан ташқари яна ўзига ёру мададкор бўла оладиган аллақандай илоҳий кучлар борлигига умид киларди, фожиона бир алфозда улардан нажот кутарди. Ана сизга янглишнинг зўри! О, одам болалари ўз оҳ-фарёдлари

кўкларга етиб боришини нақадар истайдилар! Қанчалаб куч-гайрати, ақл-фаросатини у ишонч-эътиқодга, тавба-тазарруга, ҳамду саноларга бахш айлади. Қони қайнаб, жушиб турган бўлишига, табиатида азалий исён, инкор, янгилик яратиш иштиёқи туғён уришига қарамай ўзини сабр-матонатга, мўминликка, ҳар нарсага чидашга, андишага ургатди — буларнинг бари кукда ҳисобга олинди-ку, деди. О, қанчалар азоб-уқубатлар, қийинчиликлар билан эришарди буларнинг барига. Ригведа, муножотлар, сеҳр-жодулар, ромлар, дуолар, ҳамду наътлар, шомонлар! Асрлар буйи қанча-қанчалаб илтижолар, ибодатлар, дуолар кукка ёғилиб турди. Мабодо уларнинг бари бирдан дарё ёхуд уммонга айланиб қолсайди, қирғоқларига сиғмай тошиб чиққан, аччиқ ва шўр баҳри муҳит каби ер юзини босган, буткул кумиб ташлаган буларди. Қанчалар мушкулликлар ичида туғилди одамнинг одамийлиги...

Худонинг қудрати билан бир жойга жам бўлган ўн муғанний қўшиқ айтар, бизни ўз хаёлларимизга ғарқи об айлар, онгимизнинг қоп-қоронғу гирдобларига чўктирар, ўтмишни, адам мулкига кетган инсон авлодларининг руҳи ва гам-ҳасратларини тирилтирар ва шу асно, бизни юксакларга парвоз қилдирар, ўзимиздан, оламдан баландроқ кўтарилишга, ҳаётимизнинг маъноси ва гўзаллигини топишга чақирар — ҳаётга бир мартагина келасан, унинг муъжизий иморатини сев, дерди. Ўн муғанний эҳтимол ўзлари ҳам билмаган ҳолда илоҳий қўшиққа муносиб бўлиб шу қадар фидойилик билан, мафтун ва маҳлиё куйлардиларки, мутаассирликдан юракларда олий умтилишлар жунбушга келарди. Кундалик турмушда, жонга теккан ташвиш, югур-югур, ҳаловатсизликлар ичида одам бундай кечинмаларни камдан-кам бошидан ўтказади. Шунинг учун ҳам, тингловчиларнинг баҳридили очилган, юзларида ҳаяжон зуҳур этар, айримларнинг кўзларида эса ёш ҳалқаларди.

Шу ажиб байрамни тортиқ қилиш учун мени етаклаб келган тасодифга таҳсинлар ўқир, ўзимда йўқ қувонар,

бутун вужудим гўёки вақтдан, макондан буткул холи бўлиб, кўз илғамас кенгликларга чиққан, бунда ўтган кунлар хотираси ҳам, шу онларнинг сезим ва тушунчалари ҳам, келажак орзулари ҳам — бари-бари менинг барча билган нарсаларим, бошдан кечирганларимга муъжизакор бир тарзда қўшилиб, бирлашиб кетгандай эди. Шу хаёллар ичида бирдан мен ҳали севмаганман, деб ўйладим, қонимда яшаб, ўз вақти соати келишини кутиб юрган муҳаббат соғинчи кукрагимни қаттиқ сирқиратиб, огритиб ўтди. Ким у, қаерда у, қачон ва қандай юз беради бу? Бир неча маротаба эшикка беихтиёр қараб-қараб қўйдим — балки у келиб қолгандир, ўша ерда туриб эшитаётгандир, менинг қачон қарашимни кутаётгандир. Унинг мана шу дамларда шу залда эмаслигига жуда ачиндим. Қанийди, у билан мени ҳозир шу қадар тўлқинлантирган, тасаввурларимни жонлантирган нарсаларни унга айтиб, уртоқлашсам. Лекин афсус... Бу ерда яна бошқа бир нарсани ҳам ўйладим. Тақдир ишқилиб, буларнинг барини кулгили қилиб қўймасин, кейин эслаганда, уялиб, хижолат чекиб юрадиган булмасин...

Нимагадир ойимни, гўдаклик чоғларимни эсладим... Қиш пайти эди, эрталаб ҳаммаёқ оқарган, ёп-ёруғ хийёбонларга эринибгина қор учқунлайди, ойим кулар кўзлар билан юзимга тикилади, валангар пальтомнинг тугмаларини қадайдди, нималардир дейди, мен ундан қочиб кетаман, у эса кулиб кетимдан қувади, тепаликда жойлашган черковдан бутун шаҳарга жом овози таралади, отам ўша ерда дьякон бўлиб хизмат қилади. У Худога қаттиқ ишонган одам эди, шу билан бирга, одамзоднинг Худо учун ва унинг номидан Яратган барча нарсалари шартли эканлигини яхши тушунарди. Мен буни энди фаҳмляпман. Мен эсам, у кишини қанчалар ўзозламай, бутунлай бошқа йўлдан кетдим. Унинг хоҳишини адо этолмадим. Отам нариги дунёга рози бўлиб кетди. Мен-чи, ўзимни ҳар ёққа ураман, ўтмиш-ни рад қиламан ва яна бундан баттар юрагим сиқилади. Лекин шунда ҳам, асрма-аср тарқалиб, бутун дунёда,

инсон авлодларига, уларнинг қарашларига ҳоким бўлиш учун барча қитъалар ва ороллардаги одамларни ўз қомига тортиб, ақидаларига ишонтирган, чақмоқни ерга утказиб юборган яшинқайтаргич каби одам боласининг абадий исёнкор даъватларини босиб тўхтатиб, уларни мутелик ва итоат қатърига чуқтирган, бир пайтлар чексиз қудратга эга Мутлақ ғоянинг илгариги улугворлиги ҳамда мислсиз ифодавийлигидан сурурга тўламан. Шукрлар бўлсин — Имон ва Гумонгаким, улар ҳаётни тўхтовсиз ҳаракатга келтириб турадиган кучлардир.

Мен шак, гумон кучлари устун келган замонда тугилдим. У шубҳалар ўз навбатида яна янги шубҳаларни вужудга келтирди. Мен ана шу жараённинг мевасиман. Мени бир томон кўкрагимдан итариб, четга суриб қўйди, иккинчи томон эса, мени бутун мураккабликларим билан ўзига қабул қилишни истамайди. Нима ҳам қилардик, тарих менга ухшаганлардан қасдини олади, уларни эрмакка айлантиради... Эски булғор қўшиқларини қуйлаётган муғаннийларни тинглар эканман, ана шуларни ўйлардим.

Қўшиқлар ўша залда худди утган замонларнинг акс садосидай бири кетидан бири янграрди. «Кеча қурбони», «Сабийларни таҳқирлаш», «Малоиклар ноласи» каби Инжил эҳтирослари дин-иймон йўлида азият ва риёзат чекканларнинг огир алангали қўшиқлари билан алмашарди. Гарчи, буларнинг куппи менга аввалдан таниш бўлса-да, мени ижро этувчиларнинг ўзлари мафтун этиб қўйган эдиларки, буни тўла ифодалаб беролмайман. Ўн муғанний ўзига асир қилар, маълум нарсаларни тенгсиз санъатга айлантирар, бу санъатнинг кучи халқ руҳининг тарихан кенг қамралганида эди. Зотан, азоби кўпнинг билиги ҳам кўп...

Ўз қуйларидан завқ-шавққа тулиб, мастона қўшиқ айтаётган София муғаннийларининг овозларига қулоқ тутар, уларнинг хатти-ҳаракатларига разм соларканман, кутилмаганда, чап томондан иккинчи бўлиб турган, бугдойранг, қора сочли болгарлар ичида бирдан-бир малла қўшиқчи жуда ҳам менга ўхшаб кетишини сезиб

қолдим. Ўзингга баайни ухшайдиган одамни учратсанг, ғалати бўлиб кетаркансан киши. Унинг кўзлари кўкимтир оч, елкалари тор, — эҳтимол, уни ҳам болалигида ориқ деб чақиришгандир, — узун сочлари, оч саргиш, қўллари серпай ва ингичка, у ҳам тортинчоқлигини қушиқ айтиб енгса ажабмас, бундай ҳолат менда ҳам куп бўлади, унгайсизлигимни яшириш учун купинча гапни диний мавзуларга буриб юбораман. Хотинлар билан танишганда ҳам жиддий ва сипо гаплардан оламан, ташқаридан қараган одамга бу ўлғудай аҳмоқона кўринса керак. Кўккўз йигитнинг чехраси ҳам баайни ўзим — икки чаккаси ичига ботган, қирғийбурун, пешанасига икки узун чизик тушган ва ҳаммадан ҳам, соқолини айтмайсизми, нақ менинг қириб ташланган соқолимнинг худди ўзгинаси. Қўлим иягимга чўзилганини ўзим ҳам сезмай қолдим. Шунда эртага нашаванд чопарлар билан чўлга отланишим ёдимга тушди. Ўзимдан ўзим тонг қоламан: қаерга кетяпман, нимага? Ҳеч солиштириш мумкинми, илохий самолар қайда-ю, вокзалга ин қуриб олган утюгларнинг қабоҳатлари қайда? Бироқ барча замонларда ҳам чинакам ҳаёт ҳамма яхшиликлари ва зolimликлари билан ибодаттоҳлардан ташқарида кечган. Бизнинг замонамиз ҳам бундан мустасно эмас...

Ўша концертда шундай ўхшаш қиёфаларни кашф қилдим. Кейин мен адашимдан кўзимни узганим йўқ. Қушиқ айтаётганда, юзининг қандай чўзилиши, авжини олаётганда оғзининг қанчалар очилишини кузатиб утирдим. Ўзимни унинг ўрнига қўйиб кўрдим. Гуё у менинг аксим эди. Шу йўсин мен ҳам қушиқ айтишда иштирок этардим. Вужудим қушиққа айланиб кетгандай эди. Хор билан бир жону бир тан бўлдим. Кўксимда ажиб биродарлик туйғулари жўш урар, йиғлагим келар, узоқ айрилиқдан сўнг ўз оғаларим билан учрашгандай, шу мардона, танти кишиларни бағримга босгандай, қандайдир улугворлик, яқдиллик ҳис қилар, бизнинг овозларимиз эса кўк тоқларига ўрлар, оёғимиз эса заминда мустаҳкам турарди. Биз

шундай қўшиқ айтаверамиз, хоҳлаганча айтаверамиз ва узоқ замонлар айтамиз...

Улар шундай куйлашар ва мен ҳам улар билан бирга эдим. Мен кўпинча эски грузин қўшиқларини эшитганда, узимни шундай йўқотиб қўяман. Бунини тушунтириб беришим қийин. Лекин ҳар қалай учта оддий грузин йигилиб қўшиқ айта бошласа, дилинг яйраб кетади. Ўз уйғунлиги билан гоятда содда ва ноёб санъатнинг баланд парвозини кўрасан, руҳинг ҳам қанотланиб учади. Бу уларга табиатнинг эъзоз тухфаси, маданият даражаси, балки Худонинг тўппа-тўғри лутфи карамидир. Уларнинг нима ҳақда куйлаётганларини тушунмайман. Лекин менга улар билан бирга қўшилиб айтаётганим муҳимроқ.

Шуни ўйларкан, қўшиқ эшитиб утириб, бирдан ҳаёлим чарақлаб очилиб кетгандай туюлди. «Олтовлон ва еттинчи» деган грузин ҳикоясини ўқиганимни эсладим. Бирдан шу ҳикоянинг маъноси менга ярқ этиб аён бўлди. Бундай ҳикоялар вақтли матбуотда оз эмас. Ҳикоянинг унчалар ажралиб турган хусусияти ҳам йўқдай эди. Унда психологизмдан кура кўпроқ фабула кўзга ташланар, йўналиши романтикроқ эди. Аммо ҳикоянинг нима билан тугаганлигини қаттиқ эслаб қолган, у худди зирапчадек менга тинчлик бермасди.

Ҳикоя, тўғрироғи, «Олтовлон ва еттинчи» деб аталган балладанинг (ҳали унча танилмаган муаллифнинг қийин номини эслай олмайман) мазмуни ҳам ўзига ярашароқ эди. Революция аланга олган, қонли граждандар уруши кетяпти, инқилоб душман тўдалари билан охири жангларга кирган, Грузиянинг тарихий йўли муқаррар — совет ҳокимияти галаба қозониб, энг овлоқ тоғ қишлоқларидан ҳам қуролланган аксилинқилобчиларнинг қолган-қутган тўдалари сиқиб чиқарилаётган пайтлар. Бундай шароитда асосий қонун битта — агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар. Аммо шафқатсизликка жавобан шафқатсизлик юзага чиқади — бу ҳам қадимдан қолган қонун. Айниқса, жўмард Гурам Жўҳадзе деганнинг тўдаси тиш-тирноғигача қаршилиқ

кўрсатади. Гурам Жўҳадзе ўзи асли йилқибоқар, теваарак-атрофдаги тоғларни беш қўлдай билади. Уни ушлаш қийин, кутилмаган ерлардан келиб босқин ясайди, қирон солади. Синфий кураш ичида оёғи чалкашиб қолган. Лекин унинг ҳам куни битган. Кейинги вақтларда уст-устига тепки еяпти. Гурамнинг тўдасига бир чекист кириб олган. У жонини минг хатарга қўйиб Гурам Жўҳадзенинг ишончини қозонган, тўдадаги энг абжир йигитлардан бирига айланган. Омонсиз жанглардан бирида Жўҳадзе тўдаси куп талафот кўради, чекинишга мажбур бўлади. Шунда Жўҳадзе чекистнинг усталик билан қўйган тузогига тушади. Гурам Жўҳадзе дарёдан кечиб утаётган маҳалда пистирмага дуч келади. Йигитлар шитоб билан қочиб дарё қирғоғига етиб келганлар. Улар бир дам ҳам пайсалланмай отларни дарёга соладилар. Чекист минган отнинг эса айили гуё бўшаб кетади. У буталар панасида отдан тушади. Жўҳадзенинг йигитлари кўпирган отларда пишқириб оқаётган тоғ дарёсининг белига етадилар. Дарё ўртаси тўрт томондан қафтдай очик. Шунда ҳар иккала қирғоққа яширинча урнатилган икки катта пулемёт йигитларни баробар ўққа тутди. Омонлик йўқ. Йигитлар тоғ дарёсининг уртасида тутдай тўкиладилар. Лекин Гурам Жўҳадзенинг вақти соати битмаган экан! — у дўлдай ёгилган ўқ остидан омон-эсон қутулиб чиқади. Отини шитоб билан орқага қайиради. Ўзини дарё ёқалаб ўсган қалин бутазорларга уради ва зум утмай кўздан гойиб бўлади. Бир нечта тирик қолган содиқ йигитлари унга эргашадилар. Мўлжалдаги иш тўла амалга ошмай қўр бошлиғи қочиб бораётганлигини кўрган чекист дарҳол яна уларга қўшилади.

Дарёдаги қиргинда Жўҳадзе қўри тамомила тор-мор келтирилган, қириб ташланган эди.

Гурам Жўҳадзе ниҳоят таъқибдан қутулиб, ҳолдан тойган отини тўхтатганда, қўрдан ўзини ҳам қўшиб ҳисоблаганда етти йигитгина омон қолганлигини кўради. Еттинчиси уша Сандро деган йигит эди. Ҳикоянинг номи ҳам шунга ишора қилади чоғи: «Олтовлон ва еттинчи».

Сандро қандай бўлмасин, кўрнинг бошлиғи Гурам Жўҳадзени йўқотиш ҳақида топшириқ олган. Унинг боши жуда катта пулга баҳоланган. Лекин гап катта пулда ҳам эмас, энди ушбу буйруқни қандай амалга оширишда. Жўҳадзе хавфли душман. Лекин эндиликда унинг яна қайта жанглarga кириши даргумон. Демак, уни отиб ташлаш ҳам анча мушкул. Бунинг устига энди ёлғиз қолгач, тузоққа тушган йиртқичдай жуда ўзини эҳтиёткор тутати. Кўпроқ ўз кучига ишонади. У охиригача олишади, охириги нафасигача...

Мана, ўша воқеанинг охири... у мени ҳаммасидан кўпроқ ҳаяжонга солади...

Йигитлар қўрига қирон келгач, тоғ дараларини беш қўлдай билган Гурам Жўҳадзе қош қорая бошлаган паллада Туркия чегарасидаги одам ўтиб боролмайдиган хилват ўрмонга кўнади. Ҳаммалари — олтовлон ҳам, еттинчи ҳам, отларни апил-тапил эгар-жабдукдан чиқариб, чарчоқнинг зўридан ўзларини ҳам таппа-таппа ерга ташлайдилар. Беш киши шу заҳоти уликдай донг қотиб ухлаб қолади. Икки кишининг эса кўзларига уйқу келмайди. Чекист Сандронинг ташвиши ўзига етиб ортади. Энди нима қилсамикин, буларнинг ишини қандай бажарсамикин, қандай қасос олсамикин, деб боши қотгандан-қотади. Аскарларидан айрилган Гурам Жўҳадзенинг ҳам кўзидан уйқу қочган — мана, баридан бир йўла мосуво бўлиб ўтирибди. Эртага куни не кечади, Худо билади. Инқилоб қоқ икки томонга ажратиб ташлаган бу икки азамат — икки қаттол, мурасиз душман яна нималарни ўйлардилар, ёлғиз Яратганга аён.

Тулин ой уларнинг бошларининг ўнг томонида нур ёғдилади. Тунги ўрмон оғир, босинқи хўрсинади. Пастда тошлардан-тошларга урилиб дарё шағиллайди. Атроф-тоғлар тош сукутга кетган. Шу пайт худди бир нарсадан безовта бўлгандай Гурам Жўҳадзе даст сакраб ўрнидан туради.

— Сен ухламаяпсанми, Сандро? — ҳайрон бўлиб сўради у еттинчидан.

— Йўқ. Нега туриб кетдинг? — ўз навбатида сурайди Сандро.

— Узим шундай, уйқим қочди. Бу ерда ҳеч ётолмаяпман. Кўзимга ой тушяпти. Горга бориб ётаман. — Жухадзе буркаси, қурол-яроги, бошига қўйиб ётиш учун эгар-жабдуқни олди. Кета туриб деди: — Қолганини эртага гаплашамиз. Бошқа гаплашадиган вақт ҳам қолмади.

Кетди. Мағоранинг нақ огзига бориб жойлашди. От боқиб юрган кезлари бу ерда ёмгир-қордан қочиб кўп беркинган. Мана, энди ҳам бошини шу панага олди. Балки адоқсиз кулфати, дарди-аламини ёлғиз ўзи чекмакчидир, ёхуд нимадандир хавфсирагандир, ёнимга ҳеч кимса йулай олмасин, кимда-ким бу томонга яқинлашса, дарров кўзимга ташлансин, дегандир. Сандро этаги куйгандай типирчилаб-типирчилаб қолди. Қўр бошлиғи бу қилиғи билан нима демоқчи, аслида-ку, унинг қилаётган иши тўғри-ку-я? Ишқилиб, сезиб қолмадимикин?

Ўша кеча шундай утди. Эрталаб Гурам Жухадзе отларни эгарлашни буюрди. Ҳеч ким унинг нима уйда эканлиғи, нима қилмоқчилигини билмасди. Отлар эгарланиб, ҳамма жиловни тутганча индамай қараб тураркан, у хўрсиниб деди:

— Йўқ, тугилган еримиздан бундай қилиб кетиш ярамайди. Бугун бизни ўстириб катта қилган она-Еримиз билан хайрлашамиз. Кейин ҳар қайсимиз ўз йўлимизга равона бўламиз. Лекин ҳозирча ўз уйимизда тургандай кўнгил очайлик.

У икки отлиқ йигитни яқин атрофдаги қишлоққа вино ва егулик олиб келиш учун жўнатди. Қишлоқда унинг содиқ одамлари бор эди. Сандро билан яна бир йигитни қуруқ ўтин йиғиш ва отларни қуриқлаш учун қолдирди. Ўзи икки йигитни олиб ов қилгани кетди. Кечки хайрлашув зиёфатига бирон кийикми, тоғ эчки-сими отиб келмоқчи эди.

Сандронинг бўйсуннишдан, топшириқни бажариш учун бошқа қулай пайт пойлашдан ўзга иложи қолмади. Лекин қачон келади ўша қулай вазият, номаълум.

Шом тушганда олтовлон ва еттинчи бир жойга тўпландилар. Ўрмоннинг чекка ёқасида ўт ёқдилар, ерга

Сандро қандай булмасин, кўрнинг бошлиғи Гурам Жўҳадзени йўқотиш ҳақида топшириқ олган. Унинг боши жуда катта пулга баҳоланган. Лекин гап катта пулда ҳам эмас, энди ушбу буйруқни қандай амалга оширишда. Жўҳадзе хавфли душман. Лекин эндиликда унинг яна қайта жангларга кириши даргумон. Демак, уни отиб ташлаш ҳам анча мушкул. Бунинг устига энди ёлғиз қолгач, тузоққа тушган йиртқичдай жуда ўзини эҳтиёткор тутати. Кўпроқ ўз кучига ишонади. У охиригача олишади, охирги нафасигача...

Мана, ўша воқеанинг охири... у мени ҳаммасидан кўпроқ ҳаяжонга солади...

Йигитлар қурига қирон келгач, тоғ дараларини беш қўлдай билган Гурам Жўҳадзе қош қорая бошлаган паллада Туркия чегарасидаги одам ўтиб боролмайдиган хилват ўрмонга кўнади. Ҳаммалари — олтовлон ҳам, еттинчи ҳам, отларни апил-тапил эгар-жабдуқдан чиқариб, чарчоқнинг зўридан ўзларини ҳам таппа-таппа ерга ташлайдилар. Беш киши шу заҳоти уликдай донг қотиб ухлаб қолади. Икки кишининг эса кўзларига уйқу келмайди. Чекист Сандронинг ташвиши ўзига етиб ортади. Энди нима қилсамикин, буларнинг ишини қандай бажарсамикин, қандай қасос олсамикин, деб боши қотгандан-қотади. Аскарларидан айрилган Гурам Жўҳадзенинг ҳам кўзидан уйқу қочган — мана, баридан бир йўла мосуво бўлиб ўтирибди. Эртага куни не кечади, Худо билади. Инқилоб қоқ икки томонга ажратиб ташлаган бу икки азамат — икки қаттол, мурасиз душман яна нималарни уйлардилар, ёлғиз Яратганга аён.

Тулин ой уларнинг бошларининг ўнг томонида нур ёғдиради. Тунги ўрмон оғир, босинқи хўрсинади. Пастда тошлардан-тошларга урилиб дарё шағиллайди. Атроф-тоғлар тош сукутга кетган. Шу пайт худди бир нарсадан безовта бўлгандай Гурам Жўҳадзе даст сакраб ўрnidан туради.

— Сен ухламаяпсанми, Сандро? — ҳайрон бўлиб сўради у еттинчидан.

— Йўқ. Нега туриб кетдинг? — ўз навбатида сўрайди Сандро.

— Узим шундай, уйқим қочди. Бу ерда ҳеч ётол-маяпман. Кўзимга ой тушяпти. Горга бориб ётаман. — Жўҳадзе буркаси, қурол-яроги, бошига қуйиб ётиш учун эгар-жабдуқни олди. Кета туриб деди: — Қолганини эртага гаплашамиз. Бошқа гаплашадиган вақт ҳам қолмади.

Кетди. Магоранинг нақ огзига бориб жойлашди. От боқиб юрган кезлари бу ерда ёмғир-қордан қочиб қуп беркинган. Мана, энди ҳам бошини шу панага олди. Балки адоқсиз кулфати, дарди-аламини ёлғиз узи чекмакчидир, ёхуд нимадандир хавфсирагандир, ёнимга ҳеч кимса йўлай олмасин, кимда-ким бу томонга яқинлашса, дарров кўзимга ташлансин, дегандир. Сандро этаги куйгандай типирчилаб-типирчилаб қолди. Қўр бошлиғи бу қилиғи билан нима демоқчи, аслида-ку, унинг қилаётган иши туғри-ку-я? Ишқилиб, сезиб қолмадимикин?

Ўша кеча шундай ўтди. Эрталаб Гурам Жўҳадзе отларни эгарлашни буюрди. Ҳеч ким унинг нима ўйда эканлиғи, нима қилмоқчилигини билмасди. Отлар эгарланиб, ҳамма жиловни тутганча индамай қараб тураркан, у хўрсиниб деди:

— Йўқ, тутилган еримиздан бундай қилиб кетиш ярамайди. Бугун бизни устириб катта қилган она-Еримиз билан хайрлашамиз. Кейин ҳар қайсимиз ўз йўлимизга равона бўламиз. Лекин ҳозирча ўз уйимизда тургандай кўнгил очайлик.

У икки отлиқ йигитни яқин атрофдаги қишлоққа вино ва егулик олиб келиш учун жўнатди. Қишлоқда унинг содиқ одамлари бор эди. Сандро билан яна бир йигитни қуруқ утин йиғиш ва отларни қўриқлаш учун қолдирди. Ўзи икки йигитни олиб ов қилгани кетди. Кечки хайрлашув зиёфатига бирон кийикми, тоғ эчки-сими отиб келмоқчи эди.

Сандронинг бўйсунидан, топшириқни бажариш учун бошқа қўлай пайт пойлашдан ўзга иложи қолмади. Лекин қачон келади ўша қўлай вазият, номаълум.

Шом тушганда олтовлон ва егтинчи бир жойга тўп-ландилар. Ўрмоннинг чекка ёқасида ўт ёқдилар, ерга

қалин дастурхон тўшаб, унга қишлоқдан Гурам Жўҳадзе-нинг содиқ одамлари бериб юборган нон, туз, вино ва бошқа таомларни қўйдилар. Гулхан алангаси осмонга ўрлади. Етовлон утга яқинроқ келдилар.

— Ҳамма отлар эгарландими? Ҳамма дўстлар узангига оёқ қўйишга шайми? — сўради Гурам Жўҳадзе.

Ҳамма тасдиқлаб бош силкиди.

— Ҳей, Сандро, — деди Гурам Жўҳадзе, — яхши утин йигиб келибсан, зўр ёняпти, лекин нега утинларингни гулхандан узоққа қўйдинг?

— Ташвиш қилма, Гурам, бу менинг ишим, гулханга мен қараб тураман. Сен айтарингни айт.

Шунда Гурам Жўҳадзе айтди:

— Биродарларим. Биз ишимизни бой бериб қўйдик. Икки тараф урушганда кимдир енгиб чиқади. Бошқаси мағлуб бўлади. Уруш дегани шу. Биз қон тўқдик. Бизнинг қонимизни тўкишди. У тарафдан ҳам, бу тарафдан ҳам куп асл ўғлонларнинг бошлари кетди. Булганича бўлди. Ҳалок бўлган дўстларимдан ва ганимларимдан узр-маъзур сўрайман. Жангда ўлган ганим — ганим эмас. Оёғим узангида турганда ҳам, барибир мен ҳалок бўлганлардан кечирим сўрар эдим. Лекин қисмат биздан юзини угирди. Шунинг учун ҳам халқнинг кўпчилиги бизга ишонмай қўйди. Ҳатто бизни йўргаклаб вояга етказган жонажон еримиз ҳам бизни сиғдирмаяпти. Бизга жой йўқ бу ерда. Бизга афв ҳам йўқ. Худо шоҳид, агар мен галаба қилсам, душманларни омон қўймасдим. Бизга бирдан-бир йўл қолди. Бошимизни олиб бегона юртларга кетамиз. Ҳўв анави катта тоғнинг орқаси — Туркия, қўл узатсанг, етади. Ундан сал чеккароқда ой кўтарилиб келаётган тоғ ўркачининг нариёғи — Эрон. Ким қаерга бораман деса, ўзи билади. Мен Туркияга кетаман. Истамбулда кемаларда юкчилик қиламан. Ҳар биримизга бошпана керак. Биз етти киши қолибмиз. Куп ўтмай ҳаммамиз ҳар ёққа, бегона юртларга тарқалиб кетамиз. Пешонада борини кураимиз. Бошқа ҳеч қачон кўришмаймиз. Бир-биримизни охириги марта қўриб турибмиз. Охириги марта бир-биримизнинг сўз-

ларимизни эшитяпмиз. Келинлар, бир-бирларимиз билан хайрлашайлик, она-Еримиз билан хайрлашайлик, грузиннинг нони-тузи билан хайрлашайлик, виноси билан хайрлашайлик! Бундай вино бошқа ҳеч ерда йўқ. Видолашгач, ҳар ким ўз йўлига кетади. Биз ўзимиз билан тариқча нарса олганимиз йўқ. Ватанни олиб кетиб бўлмайди. Фақат соғинч ва армонларимизни олиб кетамиз. Агар ватанни хуржун каби олиб юриш ва ташиб кетиш мумкин бўлганда, у сариқ чақага ҳам арзимасди. Келинлар, йўлимиз олдидан ичайлик, йўл олдидан қушиқларимизни айтайлик...

Вино дехқонча мешларга солинган эди, унга ер ва осмоннинг таъми қушилиб кетганди. Вино юракларга сархуш дов солди. Ғам-қайғуни тўкиш истагини уйготди. Қўнгиллар яна шодумонлик ва ҳасрат билан тўлди. Қушиқ ўз-ўзидан қўйилиб келаверди. У худди тоғу тошлар бағрини ёриб чиққан ва йўлида нима дуч келса, шуни гуллаб-яшнатадиган булоққа ухшарди. Улар оҳиста ота-боболарнинг қушиқларини бошладилар. Сўнг тоғ ёнбағридан тушаётган чашма сувидай қушиқ саси аста кўтарилиб, борган сари куч олди. Етовлари ҳам қушиқни болаб айтишарди. Негаки, қушиқ айтмайдиган грузиннинг ўзи йўқ. Ҳар ким ўз овози билан, ўзига яраша қуйлар, лекин овозлари бир-бирларига ғоятда қовушар, шунинг учун қуй ўртада ёнаётган гулхан каби тобора авжга чиқарди.

Етовлоннинг, туғрироғи, олтовлон ва еттинчининг хайрлашув қўшиғи ана шундай бошланди. Бироқ еттинчи ўз зиммасидаги топшириқни бир зум бўлсин унутмасди. Уларнинг ҳеч қайсилари ва айниқса, Гурам Жўҳадзе ўз жазосини олмасдан чет элларга чиқиб кетмаслиги керак эди. Чекист бунга асло йўл қўёлмасди. Шундай буйруқ олганди. У буйруқни бажариши керак эди.

Қушиққа янги қушиқ уланар, вино ичилар ва ичилган сайин яна кўпроқ ичилгиси келар, юрак ҳам шунга монанд аланга олиб ёнар, ёнган сайин яна майга ташна бўлар, яна қушиқ тошарди.

Улар давра ясаб туришар, баъзан қўлларини бир-бирларининг елкаларига ташлашар, баъзан қамчидай ерга солинтиришар, баъзан эса, билиб бўлмас ва кўриб бўлмас, лекин ҳар нарсани билувчи ва ҳар нимани кўрувчи илоҳий қудрат эшитсин дебми, қўлларини осмонга кўтарар эдилар. Агар Яратган ҳаммасини куриб турган ва билиб турган бўлса, нега унда уларни ўз она-Ерларидан қувгин қилмоқда, бу қандай бўлди ахир? Нега ахир бундай, нега ахир одамлар бир-бирлари билан уришадилар, қон тўкадилар, кўз ёшларни дарё қилиб оқизадилар, ҳаммалари ўзларини ҳақ, бошқаларни ноҳақ деб ҳисоблайдилар, қани ахир ҳақиқат, ким ҳақиқатни айтади, ким? Қани уларни адолат билан ажрим қилувчи набий?.. Халқ хотирасида сақланиб қолган ўша қадим қўшиқларда олис-олис замонларда рўй бериб ўтган азоб-уқубатлар, яхшилик ва ёмонликларнинг азалий тажрибалари, уларга ота-боболарнинг бағишлаган маънолари, улар орқали ҳис қилинган гўзаллик ва абадият акс этмасмиди, шулар ҳақида эмасмиди ўша қўшиқлар? Шунинг учун етовлон бир қўшиқ тугар-тугамас бошқасини улаб юборар ва қўшиқларнинг халқаси сира узилмасди. Фақат Сандрогино вақти-вақти билан даврадан чиқиб, ўтин келтириб, яна гулханга қаларди. Бекорга у шунча қуруқ ўтин йиғмаган экан ўрмонда (ҳаётда ҳар бир нарсанинг ўз баҳонаи сабаби бўлади), мана энди, оловга ўзи зўр бериб ўтирибди. Қўшиқларни ҳам у барча қатори чин юракдан айтар — ахир қўшиқ ҳаммага баб-баравар тегишли эмасми? Бошқалар айтиши ман этилган, фақат подшоҳларнинг ўзларигина айтадиган қўшиқлар йўқ. Қўшиқ айт, қувна, яйра, дард чек ва йигла, ўйнаб қол бу тириклик айвонида...

Кимни жондан севган эдинг, кимни титраб-қалтираб кутган эдинг, ким сени ташлаб кетди, қанчалар ўртандинг, куйдинг, сени тушунмадилар, бундан кўра ўлганим яхшийди дединг, ўлим олдида айтган сўнгги қўшигингни у эшитишини орзу қилдинг, онанг қанчалар эркаларди сени гўдаклигингда, дов ва танги отангинг

боши қайларда қолди, қандай жанг қилишарди жасур дустларинг, қайси Худоларга очардинг бегараз ва пок дилингни, ўйлаганмидинг ҳеч одам нега тугилади-ю, нега улади ва нега ўлим доим сен билан бирга, сендан нари жилмайди ва ўлгандан сўнг ўлим йўқ, лекин ҳаёт ўлимдан юқори, дунёда ҳаётдан кўра юқори ўлчов йўқ — шунинг учун тирик жонни маҳв этма, лекин элингга ёв бостириб келса, дарҳол ҳимояга отлан, севганингни номусини асра худди она-Ерни ётлардан асрагандай; айрилиқни ҳеч тотиб кўрганмисан, биласанми айрилиқнинг душворлигини, худди елкангга чўнг тоғларнинг юклари ортилгандай; суйганинг бўлмаса, ҳеч нарса кўзларингни қувонтирмайди: на гуллар, на нурлар ва на келажак кунлар — ана, нималар куйланмайди қушиқда, айтиб адо қилиб булармиди барини...

Уша кеча ҳижрон чоғи алам ва илҳом билан қўшиқ айтаётган шу етти грузиндан кўра бир-бирига жондош ва қадрдон одамлар дунёда йўқ эди. Қўшиқ оҳанглари уларни янада яқинлаштириб қўйганди. Ота-боболар наслларга шу дилбар руҳафзо сўзларни қолдириш учун қанча-қанчалаб хуноба ютганлар, аччиқ воқеаларни бошларидан кечирганлар. Қўшни учишидан билгандай, грузин ҳам грузинни қўшиқ айтишига қараб ўн чақирим наридан билади ва унинг қаерлик эканлиги, бошига нима савдо тушганлиги, юрагида нима борлиги, қайси тўйда шўх ўйнаб-кулганлиги ёки қандай ғам-қайгу жонини қийнаётганлигини бехато айтиб беради...

Ой тоғлар узра анча ҳаволаб кетганди. Бутун ер унинг ёғдуларига чўмиб ётарди — ўрмондаги дарахтларнинг қора чўққилари тунги шамолда чайқалади, дарё шалдирайди, нам босган харсангтошлар кумушдай жилоланади, тун қўшлари гулхан атрофида куйлаётган одамлар устидан шарпадай учиб ўтади ва ҳатто эгарланган отлар эгаларини сабр-тоқат билан кутиб, қулоқларини тиккайтириб, қимирлатиб-қимирлатиб қўядилар, уларнинг кўзларида олов шуъалари ўйин тушади... Отлар бегона ўлкалар сари йўлга чиқишлари керак, вақт яқинлашиб келарди...

Лекин қўшиқнинг охири кўринмасди. Гурам Жўҳадзе ҳаммаси учун юрагини биратўла бўшатиб олмоқчига ўхшарди: «Оғайнилар, қўшиқ айтинг, май ичинг, даврага йиғилиш бошқа насиб этмайди, яна қачон айтамиз грузин қўшиқларини...» Дам якка-якка, дам ҳаммалари жам бўлишиб қўшиқ айтишар, дам худди ўлим олдидан уйинга тушаётгандай гурсиллаб, шаҳдам рақс бошлаб юборишар, сўнг яна давра ясаб қаторга туришарди етовлон грузин, тўғрироғи, олтовлон ва еттинчи. Сандро эса дам-бадам даврадан чиқиб, гулханга ўтин ташлар, олов қарсиллаб, тобора қиздириб, куйдириб баланд ўрларди.

Охирги қўшиқни айтамиз дейишди, кейин яна ва ундан кейин яна хайрлашув олдидан айтайлик, дейишди, ҳеч тинчийдиган эмас, яна даврага туришди, бошларини қуйи эгиб, қўшиқ бошлашди — оҳанг гўё ер остидан гувиллаб келаётгандай ўйчан ва қудратли янграб борарди. Гарчи гулхан аланга олиб ёнаётган бўлса ҳам, Сандро яна ўтин келтиргани орқага ўтди. Бунини у аниқ ҳисобга олган эди — четдан у олов атрофида қур ташлаган, кузлари ўтдан ёшланиб қўшиқ айтаётган олтовлоннинг ҳар бирини аниқ-таниқ кўриб турар, уни эса ҳеч ким кўрмасди... Оғир маузер алақачон шай эди. Қасос палласи етганди. Кўп ўқли тезотар маузерни иккинчи қўли устига қўйди. Биринчи ўқ билан қўр йигитлар бошлиғи Гурам Жўҳадзени қўлатди. Тўппонча овози тун қўйнида момақалдироқдек гумбурлаб кетди ва шу заҳоти, йигитлар бўғзидан ҳали қўшиқ сўзлари узилмаёқ бошқа бешовини ҳам кетмакет отиб йиқитди. Улар нима рўй берганлигини ҳатто англолмай қолдилар. Шундай қилиб, ўлим чархи яна бир шармандали айланди. Тукилган қонлар учун яна қонлар тукилди.

Шундай. Инсон муносабатларининг қонунлари алжабр ҳисоб-китобларига бўйсунмайдилар. Замин эса қонли фожиаларнинг кажаваси каби дўнаверади...

Наҳот, ахир, бу кажава то охирзамон бўлгунча, Ер офтоб атрофида кезиб чарчагунча эврилади, наҳот айланаверади қонли чарх?

Ўқлар мулжалга аниқ урилди. Фақат бир одам титраганча қулига тиралиб турмоқчи бўлди. Сандро сакраб-сакраб бориб, унинг чеккасидан ўқ қўйди... Отлар қўрқиб орқага тисарилдилар ва сўнг жиловланган ерларида қотиб қолдилар...

Гулхан ёниб битмаганди. Дарё вагилларди, ўрмон ва тоғлар бари ўз жойида эди, ой юксакларда сокин кезарди ҳеч нарса юз бермагандай, ёлғиз узоқ давом этган таронагина узилди, узилди...

Сандронинг башараси тун шуъласида буздай оқариб кўринарди. У ҳарс-ҳарс нафас олар, ўпкасига ҳаво етмасди. У мешни шарт кўтарди-да, тагида қолган винони тўкиб-сочиб ютоқиб ича бошлади, у ичида ёнаётган оловни босмоқчи буларди... Кейин сал ўзига келди, гулхан атрофида ётган ўликларни хотиржам айланиб чиқди. Сўнг улганларнинг қуроллари олдди, уларни эгарларнинг бошларига осиб қўйди. Отларни жилов, нўхталаридан батамом бушатди, уларни эркинликка қўйиб юборди. Ҳамма отларни, жумладан, ўз тўригини ҳам бушатди... Отлар эркинликни сезгач, тоғдан пастга, одамлар қўналғаси томон турнақатор тизилишиб тушиб кета бошладилар. Ахир отлар доим одамлар яшайдиган томонга қараб юрадилар... Уларнинг ортларидан бирпас қараб турди... Лекин мана, тақаларнинг овозлари ҳам эшитилмай қолди, пастга ойнинг тутаб ётган беқарор шуълалари қўйнида қатор тизилиб бораётган отларнинг шарпалари ҳам кўздан ғойиб бўлди...

Ҳаммаси тутади. Сандро яна бир марта ерда ағанаб ётган олтовлон атрофидан айланиб чиқди-да, сал чеккароққа ўтди. Маузернинг оғзини чаккасига тиради. Тоғларда яна бир ўқ овози садолади. Бу еттинчи эди. У ҳам ўз қўшигини айтиб битирганди.

Ўша грузин балладаси мана шундай якунланарди.

Эски булғор қўшиқларини ижро этган ёш болгар муганнийларини тингларканман, бирдан шу ҳақда оғладим. Бу қўшиқлар асрлар зулматидан туриб Яратганга тавалло қилаётганларнинг нолаларидан туғилганди.

Улар Яратганни йўқдан бор қилиб, сўнг уни руҳоний мавжудиятга айлантирган эдилар. Улар узларини ёруғ дунёда жуда ёлғиз ҳис қилардилар, ёлғиз қушиқлар ва дуолардагина уни топамиз, деб, ишонардилар.

Мен ўша воқеани фавқулодда бир зум ичида, саноқли соғиналар ичида ёдимга туширдим ва барча ҳаяжонлари билан бошимдан кечирдим. Тафаккур тезлиги олдида ёруғлик тезлиги ҳеч нарса, ҳаёл утмишга қараб йўл олиб яна орқага қайтиб, вақт ҳамда макон ичида ҳаракат қила олади, унинг суръати билан ҳеч нарса тенглашолмайди...

Ўша йиллар шундай бўлиши мумкин эди. Мен бунга мана ҳозир ишондим. Муаллиф ҳикоянинг хотимасида Сандро улимидан сўнг орден билан тақдирланганлигини ёзганди.

Аммо бир тарафнинг янги кириб келаётган тарихга қаршилиги ва иккинчи тарафнинг худди мана шу тарихни тезлатиш учун бесабр кураши ҳаётни тўб томирлари билан ўзгартирмаса, гражданлар урушининг фожиалари миллатнинг фожиаларига айланмасайди, инқилоб далаларидаги бу даҳшатли чек-чандиқлар қаердан пайдо бўларди ва грузин балладаси шундай якун топармиди унда?... Ахир ўша еттинчи тантана қилиши, яшаши мумкин эди-ку. Лекин у бунга истамади. Бунинг сабабларини тушунтириш жуда қийин. Ҳар ким бу сабабларни ўзича келтириши ва изоҳлаши мумкин. Мен эса, ўша соат узоқ-узоқларда турмушнинг очиқ уммонларида абадий сузиб юрувчи руҳафзо ҳаёлнинг оппоқ елканларини кўтарган булғор қушиқларининг кемачасида сайр қиларканман, грузин нақлининг шундай тугашига қушиқ сабаб бўлди, деб уйлардим. Ўша қушиқларда етовлоннинг имони, диёнаги жамланган эди...

Бир нарсани ўзинг учун кашф қилсанг, ўзингдан ўзинг рози бўласан, юрагинг, руҳинг ёришади, файзу киром топади. Муқаддас алёрларни куйлаётган София муганнийларининг кўзлари тақво, илҳом, вафо билан чарақлаб тургани, уларнинг ол чехралари азбаройи

зуриқишдан реза-реза тер билан қопланганини кўриб, қанийди, мен ҳам улар орасида, адашимнинг ўрнида бўлиб қолсам, деб ҳавас қилардим.

Ярқ этиб ёришган ҳаёлимга ана шу фикрлар келди: инсонда бу нарсаларнинг ҳаммаси — мусиқа, тарона, муножот, қўшиқ қаердан, уларнинг одам боласига қандай зарурияти бор ва бўлади? Ҳаёт чархи абадий айланиб, эврилиб туради, ҳамма нарса келади ва ҳаммаси кетади, яна эврилиб келади ва эврилиб кетади, одам шуларнинг дардини беихтиёр ҳис қилади ва ўзини англатмоқчи, ифодаламоқчи, ўзидан нишон қолдирмоқчи бўлади. Ахир, бир кунмас-бир кун бари тугайди, миллиардлаб йиллар ўтгач, ахийри охирзамон келади, замин деб аталган куррамиз ўлади, суниб битади, ана ўшанда бошқа галактикалардан келган қандайдир умумқоинот онги азим бўшлиқ ва жимжитлик қўйнида албатта бизнинг тароналаримиз ва қўшиқларимизни эшитади. Кўрдингизми, биз яралганимиздан бери шундаймиз — ўлгандан кейин ҳам яшамоқни истаймиз. Ўз умрини узайтириш мумкинлигига ишонч, шунинг ҳиссиёти билан яшаш одамзодга қанчалар муҳим, қанчалар зарур. Одамлар ўзларидан кейин қандайдир автомат қурилма, аллақандай вокал-музыка абадий двигатели қолдириш фикрига келсалар, ажаб эмас — бу ҳамма замонлар учун инсон маданияти эришган энг яхши нарсаларнинг антологияси бўлади. Мен муганнийларнинг қўшиқларидан беҳад лаззатланардим ва ишонардимки, бу сўзлар ва бу тароналарни эшитганлар заминда яшаган, ер юзидаги бирдан-бир онг эгаси одамлар қанчалар мураккаб, зиддиятли, қанчалар даҳо ва мустар хилқат бўлганликларини англаб, ҳис қилиб етадилар.

Ҳаёт, ўлим, муҳаббат, шафқат ва илҳом — ҳаммасини мусиқа айтади, зотан, биз мусиқада энг олий ҳурликка эришамиз, бу ҳурлик учун эса онгимиз ёришган замонлардан бошлаб, бутун тарихимиз давомида курашганмиз, лекин унга фақат мусиқадагина етишганмиз. Фақат мусиқагина барча замонларнинг ақида-

ларини енгиб ўтиб, доимо келажак сари умтилади... Шунинг учун биз айтолмаган нарсаларни у айтади, шунга чорланган...

Соатимга қарарканман, мен севган Пушкин музейи-даги концерт ҳали-замон тугайди-ку, деб юрагим орзиқарди. Ўшанда мен тагин Қозон вокзалига, бутунлай бошқа олам, бутунлай бошқа ҳаёт ичига қайтаман. Дунё бино бўлибдики, бу ҳаловатсиз ҳаёт югур-югурлар упқонида ва буқаламун тентирашлар ичида беқарор эврилади, эврилаверади, унда илоҳий қўшиқлар йўқ, уларга урин ҳам йўқ... Бироқ худди шу боисдан мен уша ерда бўлмоғим фарз...

V

Ярим кун ҳам ўтди. Поезд Волгабўйи ерларидан кетиб борар, купе вагонларда ҳамма узоқ сафар тадорикини кўриб, жойлашиб олган, Авдий Каллистратов тушган умумий вагонда эса одатдаги ғала-ғовур ҳаёт бошланганди. Йўловчилар ҳар хил, ҳар ким бирор баҳонайи сабаб билан йўлга отланган. Бунинг ажабланарли жойи йўқ — йўлга чиқиш керакми, керак, вассалом. Улар орасида нашаванд чопарлар — Авдий Каллистратовнинг ҳамроҳлари ҳам бор. Назарида мана шу поездда ундан ортиқроқ чопар кетаётгандек эди. Лекин ҳозирча улардан фақат иккитасинигина билади. Чаққон Утыог вокзалда уни шуларга бириктириб қўйган. Бу азаматлар Мурманскдан келишяпти. Уларнинг каттароғи Петруха йигирмаларга чиққан, иккинчиси ҳали ёш бола, ўн олтиларга кирган, унинг исми Лёня, лекин Лёнянинг ҳам у томонларга иккинчи маротаба бориши. Шунинг учун ўзини ҳар балони кўрган одамдай тутати, ҳатто керилиб ҳам кўяди. Мурманлик болалар аввал ўзларини сал тортиброк туришди. Лекин Авдий ишончли кишиларнинг тавсияси билан чопар бўлиб бораётгани, демак, ўз одамлари қатори эканлигини билишади ва уни шимолликларга хос талаффуз билан Авдий деб чақиришади. Қилинадиган ишлар ҳақида купроқ тамбурда, чеккани чиққанда

гаплашиб туришади. Одамлар вагонда чектиришмайди. Чунки вагон тикилиб кетган, шусиз ҳам нафас олиш мушкул. Шу сабабдан чекиш, у ёқ-бу ёқдан лақиллаб гаплашиш учун тамбурга чиқишади. Авдий ҳали чекишни қойиллата олмайди, бунга ҳаммадан бурун Петруха эътибор берди:

— Нима, Авдий, илгари ҳеч чекмаганмисан? Қиз боладай ичингга тортишга қўрқасан?

Авдийнинг ёлгон гапиришдан бошқа иложи қолмади:

— Илгари чекардим, кейин ташлаганман...

— Куруниб турибди. Мен кичкиналигимдан урганман. Бизнинг Лёнькамиз бўлса худди бангининг узи. Тутатгани-тутатган. Чол боболардай тоза бурқситади. Онда-сонда отиб ҳам қўяди. Тўғри, ҳозир ҳеч мумкин эмас. Лекин кейин ҳиссасини чиқарамиз.

— Ҳали ёш бола-ку!

— Ким ёш, Лёньками? Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни. Сен узинг энди боряпсан бундай катта ишга. Ҳашар деб уйлама буни. Лёнька бўлса, бало, ҳаммасини билади.

— Ўзиям ўт-пут тутатадими ё фақат бориб-келиб турадими? — қизиқиб суради Авдий.

— Лёньками? Чекмай бўладими? Ҳозир чекмаган одам йўқ. Лекин чекишни ҳам билиш керак, — донолик қила бошлади Петруха. — Бировлар оғзидан купиги келгунча чекади. Бунақалар ишга ярамайди. Палағда. Тайёр ошни бузади. Ўт деганимиз қанақа — одамни хурсанд қилади, кайфинг чоғ бўлади, ўзингни жаннатга киргандай сезасан, яйрайсан.

— Нимаси кайфингни чоғ қиларкин?

— Нимаси буларди? Шу кетяпсан. Олдиндан бир кичкина жилга чиқди. Ўтаман десанг, бир сакраб ўтасан-кетасан. Сенинг назарингга бўлса, у катта дарё, океан, баҳридинг ҳам очилади-да. Ана шу-да сенга кайф. Ўзи бўлмайди бу кайфнинг. Қаердан топасан ўша кайфни? Нон сотиб оласан, кийим-кечак сотиб оласан, оёғингга оласан, бошингга оласан. Арақни ҳам ҳамма ўз пулига олиб ичади. Ўт бўлса, жуда қиммат, лекин

роҳатижон-да: ширин булиб пинакка кетасан. Худди кино кураётгандай бўласан. Фарқи шуки, кинони юзлаб, минглаб одамлар куради. Сен эсанг, ўзинг хон — кўланканг майдон. Бировнинг сен билан иши йўқ. Тумшугини суқадиган бўлса боплаб башарасига туширасан. Жўна. Нима ишинг бор, итвачча. Қандай хоҳласам, шундай яшайман. Аралашма. Ана, гапнинг пўскаллеси шу! — У жим булиб қолди. Кейин жинчирокдек милтилаган кўзларини қисиб, юзсизлик билан деди: — Менга қара, Авдй, балки тотиб кўрарсан, а? Бир кайф қилмайсанми? Жиндеккинасини бекитиб қўйганман...

— Олдин ўзим топай, — бош тортди унинг таклифидан Авдий, — кейин тотиб кўрарман.

— Рост айтасан, — қўшилди унга Петруха, — ўзингники беминнат. — Яна жим бўлди. Сўнг яна жағи очилди: — Бу ишда жуда эҳтиёт бўлиш керак. Атрофдаги ҳамма бизга ёмон кўз билан қарайди. Кампиршолардан тортиб кукрагига тақир-туқурларни осиб олган ветеранларгача, ҳар бир пенсионер, бошқаларни айтмай қўя қолай, ҳаммаси бизга душман, бизни кўролмайди. Уларга қолса, дарров бизни суд қилса-ю, ит бормас жойларга бадарга қилиб юборса. Шунинг учун бўйнимизни қисиб, кўзга ташланмай, ғариб-бечора бўлиб юрамиз. Лекин ҳақимизни олайлик-чи! Ана унда кўринг бизни! Чўнтакда пулинг жарақлаб тургандан кейин уларнинг қош-қовоғига қараб ўтирасанми!.. Лекин сира эсингдан чиқарма, Авдясъ. Бир гап бўлса, миқ этиб огзингни очма! Бу қонун. Гуллаб қуйсанг, тамом. Жонингдан умидингни уз. Итдай бўғизлаб кетишади. Ҳатто қамоқда ётган бўлсанг ҳам қўллари етади. Ҳазиллашиб бўлмайди булар билан...

Гап узоқ чўзилди. Маълум бўлишича, Петруха алақайларда, бир қанча қурилишларда ишлаб кўрибди. Ёз келиши билан Муйинқум атрофларидаги чўлларга жўнарган. Бу ерларда нашапояларни яхши биларкан. Айниқса, сойлар ва жарликларда чангалзор бўлиб ётади. Ана, ҳосил! Истаганингча йигиб ол. Бутун дунёга десанг ҳам етиб ортади. Уйда ёлғиз қари онаси бор экан. Ичар-

кан. Акалари қутб томонларга, газопровод қурилишига кетишган экан. Пулни катта-катта ишларкан. Лекин қишининг совуғига чидаб бўлмас экан. Ёзда эса чивин мўр-малахдек одамга ёпириларкан. У бўлса ҳар йили бир марта кузи қисик Осиёда ўйнаб келаркан. Кейин то янаги йилгача ялло қилиб юради. Хоҳласа тукуради, хоҳласа кўпиради. Шериги Лёньканинг оиласи бундан ҳам ишқалроқ. У на онасини кўрган ва на отасини. Болалар уйида ўсган. Мурманскда узоқ сафарларга чиқадиган кема капитани бор экан. Кўпроқ Кубага қатнарган. Бир куни у хотини билан келиб, ҳамма қоғозларни тўлдириб Лёнькани ўзига ўғил қилиб олибди. Уларнинг болалари йўқ экан. Лекин беш йилдан сўнг яна бари айқаш-уйқаш бўлиб кетибди. Капитаннинг хотини уйнаши билан Ленинград томонларга қочибди. Капитан ичкиликка берилибди. Уни портнинг ўзида ишлашга қолдиришибди. Лёнька мактабда ўлганнинг кунидан ўқибди. Гоҳ капитаннинг хола-синикида, гоҳ бухгалтер бўлиб ишлайдиган акасиникида турибди. Бухгалтернинг хотини эса нақ ялмоғизнинг ўзи. Дард устига чипқон дегандай, бола шўрлик қаровсиз қолибди. Дийдаси қотибди. Жонидан тўйиб капитанниқидан кетиб қолибди. Кейин сув ости кемасининг собиқ жангчиси, уруш ногирони бўлган бир одамниқидан бошпана топибди. Лекин бу киши Лёнькага ҳеч қандай таъсир кўрсатолмабди. Бола бевошликка ўрганиб қолган. Хоҳлаган жойига боради, хоҳлаганда келади. Мана, бу йил Лёнька иккинчи марта нашага кетяпти. Ўзи ҳам нашавандликка ўрганиб қолганга ўхшайди. Қаранг, эндигина ўн олтига кирган бола, ҳали ун гулидан бир гули очилмаган...

Авдий Каллистратов бу ачинарли гапларни эшитаркан, юраги жуда эзилди, йиғламоқдан бери бўлди. Нашавандлик борган сари ўз комига кўпроқ навқирон ёш йигитларни тортиб кетяпти. Тезроқ бу ҳодисанинг моҳиятини очиб, авра-астарини ағдариб ташламаса бўлмайди. Авдийнинг энг катта мақсади ҳозир шу. Ҳаёт денгизининг усти сокин кўрингани билан унинг тағида

кузга чалинмайдиган шиддатли оқимлар борлиги равшан. Шунга ўхшаш қайғули воқеалар ичига чуқурроқ киргани сайин бунга кўпроқ ишонч ҳосил қилмоқдайди. Турли бемазагарчиликлар қилишга майллар уйғотадиган шахсий ва хусусий сабаблар бўлиши мумкин. Лекин ёшлар ўртасида бу каби касалликлар ва бемаънигарчиликларни келтириб чиқарадиган ижтимоий сабаблар ҳам мавжуд. Бир қарашда бу сабабларни илғаб олиш осон эмас. Улар касалликларни бутун танага тарқатадиган, бири-бири билан боғланган қон томирларини эслатарди. Ўз шахсий миқёсинг ва даражангдан туриб ушбу сабабларнинг тагига етиб бораман деб, қанча уринма, барибир фойдаси йўқ. Умуман, ҳеч қандай натижага эришолмайсан. Бунда кам деганда йирик социологик тадқиқот яратиш, ундан ҳам яхши-си, матбуот ва телевидение орқали кенг баҳс уюштириш керак. Осмондаги ойни хоҳламайсизми, мабодо? Худди ўзга сайёралардан келган мавжудотга ўхшайсиз, а? Унинг семинаристларга хос чекланганлиги, кундалик ҳаётни билмаслигини ҳисобга олганда, осмондан тушган деса ҳам, хато бўлмасди. Кейин у бир нарсага ишонди: бундай воқеалар ҳақида очик-ошкора фикр юритишдан ҳеч ким манфаатдор эмас экан. Ва бу нарсалар гўё жамиятимизнинг обрўсини сақлаш учун қилинади. Ваҳоланки, бунда аввало, ҳамма гап бошқа шахсларнинг кайфиятлари ҳамда фикрларига чамбарчас боғлиқ ҳолда ўз мавқеига путур етказмаслик, уни яна бир карра хавф остига қўймаслик устидагина боради. Жамиятнинг қайсидир бир қисмида рўй бераётган ишқалликлар ҳақида бонг уриш учун, афтидан бошқа кўп нарсалар қатори, ўзига зарар келтириб қўйишдан чўчимаслик керак. Бахтигами, бахтсизлигигами, Авдий Каллистратов бундай гаддор қўрқинч юкидан холи. Лекин ҳали турмушнинг барча паст-баландликлари, кашфиётлари олдинда эди. У эндигина бу йўлга кириб келаётганди. Эндигина адашган дилларга меҳру шафқат ва хайрихоҳлик юзасидан ҳаётнинг ўзига қоронғу томонларини ташналик билан ўрганмоқчи, тажрибаларидан ўтказ-

моқчи эди. Йўлдан озганларнинг жила қурса бир қисмига мадад етказсам, дерди. Йўқ, у насиҳатлар қилмоқчи, ваъзлар ўқимоқчи, таъналар ёғдирмоқчи, айбламоқчи эмас. У ҳалокатли ҳаётни ёлғиз қайта қуриш бадалигагина қутулиш мумкинлигини ўз шахсий иштироки ва шахсий намунаси орқали уларга исботламоқчи, шу маънода, уларнинг ҳар қайсилари жила қурса, ўз қалблари доирасида инқилоб қилишлари зарурлигини уқдирмоқчи эди. Лекин бундай гузал тилак, ғоялар бениҳоя қимматга тушишини ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди.

Ёш эди-да. Фақат ёш эдими... Ахир, семинарияда Исонинг тарихини ўрганаётганда, унинг чеккан азоби ва риёзатини ўз жонида туймаганмиди ва ўшанда уни Гефсиман боғида Иуда сотганлигини ўқиганда, ҳунг-ҳунг йиғламаганмиди! Ўша кун тигида Исо Рухиллони Гулқоф тоғида қатл қилганларида, буни олам иморатининг инқироzi ва ҳалокати деб англамаганмиди! Дунё ўз фарзандларини уларнинг энг покиза ғоялари ва руҳий умтилишлари учун ҳаммадан кўпроқ жазолайди. Лекин ўшанда ҳали гур йигитча олам қурилишининг бу қонунияти устида уйлаб кўрмаганди. Балки бу ўша ғоялар ўлмаслиги ва охир-оқибатда тантана қилиши учун зарурдир. Эҳтимол, буни мулоҳаза қилиб кўриш керақдир? Ростдан ҳам, шундай бўлса-чи? Бу галабанинг баҳоси эмасмикин?

Авдий бошда бу ҳақда Виктор Городецкийга оғиз очган эди. Ёшлари ўртасида унча катта фарқ йўқ эса-да, Авдий уни Никифорович деб ҳурмат қиларди. Бу суҳбат Авдий диний семинариядан кетиш фикрига тушган кезларда утган эди.

— Нима ҳам дердим? Биласанми, ота йигит, сени ота йигит деганимга ранжима. Авдий, сени шундай деб чақирриш менга жуда ёқади, — деб мулоҳаза юритарди Городецкий, чой ичиб утиришаркан. — Сен семинариядан кетасан, тўғрироғи, сени черковдан чиқаришади. Уламоларинг сени осонликча қўйиб юборишмайди. Сени шаккок деб эълон қилишади.

Черков унда-мунда бўлиб турадиган бунақа ишларни ёқтирмайди. Ахир, у ерда сенга ҳеч ким адолатсизлик қилгани йўқ. Сени ҳеч ким хўрлагани, эзгани, қонингни ичгани ҳам йўқ. Черков кишилари билан заррача ҳам сан-манга бормагансан. Ота йигит, сенинг олдингда черков заррача ҳам айбдор эмас... Нима десамикин, сен соф гоёвий мақсадлар туфайли алоқангни узяпсан.

— Ҳа, Виктор Никифорович, рост айтасиз. Тугридан-тугри сабаблар йўқ. Гинахонлик, хафагарчиликнинг ҳам ўрни эмас. Булар жуда жўн гаплар. Ундан кейин гап менинг ўзимда ҳам эмас. Масала шундаки, маврусий динлар бугунга келиб мутлақо эскиб қолди. Улар эндигина уйғониб келаётган ибтидоий уруғчилик онгига қарата мурожаат қилган эди. Ўзингиз ҳам тушунасизки, агар тарих динларнинг умумжаҳон уфқига янги бир бош сиймо — Худо — Замондош сиймосини илгари сурса, ушбу сиймо ҳозирги давр талаб-эҳтиёжларига жавоб берадиган янги илоҳий гоёларни кўтариб чиқса, ана ўшанда диний таълимот ҳали ўз қадр-қимматини йўқотмаганлигига ишонса бўлади. Менинг у ердан кетишимнинг сабаби шунда.

— Тушунаман, тушунаман! — кўнгилчанлик билан кулиб қўйди Городецкий чой хўпларкан. Сўнг давом этди: — Бу гапларинг одамнинг этини жимирлаштириб юборади. Сенинг назариянг ҳақида фикр билдиришдан олдин шуни айтиб қўяй. Мана, бемалол, гашт қилиб чой ичиб ўтирибмиз. Мен чин дилдан ўрта асрларда яшамаганим учун суюнаман. Биласанми, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бундай бидъат учун католик Европада, Испания ёки Италияда сенинг ботир оғзингдан чиққани ва менинг тешик қулоғим эшитгани учунгина, ота йигит, аввал иккаламизни ҳам нимта-нимта қилишарди, кейин ўтда ёқишарди, ана ундан кейин кулимизни кўкка совиришарди. Янчиб, майдалаб. Инквизиция жон-жон деб, бизни тилка-пора қилиб ташлаган буларди. Бир шўрликнинг устидан у Худонинг модарзодлиги устида гап кетганда, кулиб қўйди, деб ёзган эканлар.

Муқаддас инквизиция нега Худодан куласан деб, уни утга ташлаган. Кўрдингми, сен билан бизни-ку, асти қўявер, нима бўлишимизни...

— Виктор Никифорович, узр, гапингизни бўламан, — Авдий мийиғида истеҳзоли кулиб, семинаристлар киядиган қора ридонинг тугмаларини асабий қадай бошлади. — Билиб турибман, нимага кулаётганингизни. Лекин ҳазилни қўяйлик. Агар бизнинг замонамизда инквизиция бўлганда ва мабодо, эртага бидъат учун утда ёнишга тўғри келганда, мен барибир ўз сузимдан қайтмас эдим.

— Ишонаман, — деб бошини силкиди Городецкий.

— Мен бу фикрга тасодифан келганим йўқ. Насронийлик тарихини урганиб ва ҳозирги замонни синчиклаб кузатиб шундай хулосага келдим. Мен Худонинг янги, замонавий шаклини излайман, майли, уни ҳеч қачон тополмасам ҳам...

— Тарихни тилга олганинг яхши, — унинг фикрини бўлди Городецкий. — Энди менга қўлоқ сол. Сенинг янги Худо ҳақидаги бу фикринг — гализ, мавҳум назария. Бизнинг ақлли зиёлиларимиз уни нимаси биландир актуал ғоя деб атаган бўлардилар. Илгариги одамларнинг тили билан айтганда, бу мулоҳазаларинг — ақлбозлик. Сен Худо яратмоқчисан. Лекин ҳар қанча жозибадор ва сеҳрли кўринмасин, уни ақлий муҳокамалар билан яратиб бўлмайди. Биласанми, агар Исо қатл қилинмаганда, у Худо бўлмасди. Ҳамма тенг, баробар одил салтанат қуриш ғоясига мубтало ул ноёб зотни одамлар олдин ваҳшиёна бир тарзда ўлдирдилар, сунг уни юксакларга кўтардилар, ҳамду сано ўқидилар, қайғурдилар, унинг азобини ўз юракларига олдилар. Бунда тавоф ва ўз-ўзини айблаш, тавба ва умид, жазо ва марҳамат — инсонни севиш аралаш бўлиб кетди. Лекин кейин бориб, ҳаммаси бузиб талқин қилинди ва маълум кучларнинг маълум манфаатларига бўйсундирилди. Ҳа, барча умумбашарий порлоқ ғояларнинг тақдири доим мана шундай бўлган. Мана, энди ўзинг уйлаб кўр. Катта ғоя туфайли дорга тортилган, хоч

азобини бошидан кечирган, бошини жодига қўйган Худо-Мажзуб қудратлироқ, мафтункорроқ ва яқинроқми ёки замонавий фикрлайдиган мукамал олий хилқат, мубҳам идеал афзалроқми?

— Мен бу ҳақда уйлаганман, Виктор Никифорович. Сиз ҳақсиз. Лекин мен утмишни қайта қўрадиган вақт етди, деган фикримдан воз кечмайман. Бизнинг Худо ҳақидаги тасаввурларимиз қанчалар мутлақ ва узгармас бўлмасин, улар эндиликда дунё ҳақидаги янгича билимларга сира мос келмай, эскириб қолди. Бу аён ҳақиқат. Бу ҳақда тортишиб утирмаймиз. Балки мен мубҳам фикрга асосланаётган, қидирилмайдиган нарсани қидиришга уринаётгандирман. Нима ҳам дердик! Майли, менинг фикрларим мутлақ диний таълимотга тўғри келмасин. Лекин мен нима қилай ахир. Кимда-ким мени бу фикримдан қайтаролса, ўзимни бахтли санардим.

Городецкий тушунарли дегандай қўлларини ёзди:

— Сени тушуниб турибман, ота Авдий. Лекин барибир, сени огоҳлантириб қўйишим керак. Худо излаш черков кишиларининг тасаввурида черковга қарши энг қўрқинчли жинойт билан баробар. Улар назарида бу дунёни ағдар-тўнтар қилиб юбориш билан тенг.

— Буни биламан, — деди хотиржам Авдий.

— Лекин Худо излашни черковдан ташқаридагилар ҳам қайтага баттарроқ ёқтирмайдилар. Сен буни ўйлаб кўрганмисан?

— Ғалати фикр-а, — ҳайратланди Авдий.

— Бош омон бўлса, кўраверасан ҳали...

— Лекин нега ундай? Шу ерга келганда уларнинг фикрлари бир жойдан чиқадими?

— Гап бир жойдан чиқишида эмас. Умуман, бунинг ҳеч кимга кераги йўқ...

— Қизиқ. Энг керак нарсанинг кераги бўлмаса...

— Қайдам. Сенга жуда қийин бўлади, ота Авдий. Сенга ҳавас қилмайман, лекин сени йўлингдан тухтатмайман ҳам, — хулоса қилди Городецкий.

У ҳақ эди. Ҳамма гаплари ҳақ. Куп утмай Авдий Каллистратов бунга тула ишонди.

Семинариядан ҳайдалиш арафасида шундай воқеа бўлиб ўтди. Ўша куни уларнинг шаҳарчасига муътабар зот — патриархиянинг уқув юртлари бўйича Координатори ота Димитрий ташриф буюрди. Уни ректорат вокзалда эъзоз-икром билан қарши олди. Семинарияларда уни ота Координатор деб аташарди. Куринишидан кўрам, салобатли, оқил ва доно (бу вазифада шундай бўлиши ҳам керак), ўрта ёшлардаги ота Координатор рўй берган фавқуллоҳда ҳодиса муносабати билан келган, бунинг сабабчиси аълочи семинаристлардан бири Авдий Каллистратов бўлиб, у муқаддас битикни очиқдан-очиқ тафтиш қилиш ва бидъат йўлига кирган, Худо-Замондош деган шубҳали фикрни кўтариб чиққан эди. Оқил ва ориф ота Координатор ўз обрў-эътибори, эътимодли сўзи билан адашган сабийни ҳидоят йўлига қайтариш, бу ишни шовқин-сурон кутармай ими-жимида амалга ошириш ниятида эди. Муҳими, диндан қайтганнинг овози кучага чиқмаслиги керак. Шу маънода черков ўз шаъни, обрў-эътиборини ҳамма нарсадан юқори қўядиган бошқа дунёвий идоралардан фарқ қилмайди. Авдий Каллистратовнинг ўрнида бошқа пишиқроқ, тажрибалироқ одам бўлганда, ота Координаторнинг ниятини тўғри пайқар ва шунга яраша иш қиларди. Лекин Авдий кузга кўринган черков намојандасини ҳақиқатан ҳам тушуниб етмади. Шу билан руҳоний отани ҳам мулжалидан адаштириб юборди.

Авдий ота Координаторнинг ҳузурига кун ўртасида чақирилди ва унинг қошида озмас-кўпмас, уч соат утирди. Бош корпуснинг залларидан бирига академик черковнинг меҳробини ўрнатилган эди. Ота Координатор олдин ана шу ерда бирга ибодат қилишликни таклиф этди.

— Чирогим, фаҳмлаб тургандирсан, сен билан жиддий гапимиз бор. Лекин бот шошмагаймиз. Аввало, мени Тангри-таолонинг муқаддас меҳробига бошла, — деди у Авдийга косасидан бўртиб чиққан қизарган кузларини қадаб, — аввало биргаликда ибодат қилиб олайлик, сўнг кўргаймиз.

— Худо хайрингизни берсин, тақсир, — деди Авдий, — мен тайёрман. Шахсан мен учун ибодат Олло-таолога қаратилган турли ўй-хаёлларимнинг энг уйғун нуқта-сидир. Худо-Замондош ҳақидаги фикр миямга қаттиқ ўрнашиб қолганга ўхшайди.

— Сабрсизлик шайтон иши, чирогим, — босиқ деди ота Координатор юмшоқ ўриндиқдан тураркан. У Худо-Замондош, турли уйғун ўй-хаёллар ҳақидаги сўзларни ҳам қулогининг бир чеккасидан ўтказиб юборди. Тажрибакор руҳоний арбоб бошданоқ барини чигаллаштириб утиришни маъқул кўрмади. — Ибодат қилайлик. Сенга айтсам, — давом этди у, — қанча кўп яшаганим сари Худонинг марҳамати бизга шунчалар чексиз, раҳм-шафқати шунчалар улуг эканлигига тобора кўпроқ имон келтиряпман. Ҳаммасини унутиб ибодатга берилган чоғингда буни янада чуқурроқ ҳис қиласан ва ўзингни аржуманд сезасан. Яратган тангримнинг бизга муҳаббати ҳақиқатан ҳам чексиз. Бизнинг ибодатларимиз унинг олдида ҳавойи чулдирашлардан бошқа нарса эмас... Лекин бу Худо бирлан чамбарчас бирлигимизнинг далолатидир.

— Баайни ҳақиқатни айтдингиз, тақсир, — деб қўйди Авдий эшик олдида бошини эгиб тураркан.

Лекин у ҳали чиндан ҳам гўр ва сабр-қаноатсиз эди. Сўхбат чоғида у одоб юзасидан сукут сақлаб ўтирмади ва дарҳол гапнинг пускалласига кўча қолди.

— Изн берсангиз, айтай. Бизнинг тушунчамизда Худонинг чек-чегараси йўқ. Лекин ер юзининг одам-ларида фикр билишдан яна билишга томон ўсиб боради. Бундан бир хулоса келиб чиқади: Худо ҳам ўсиши керак. Сиз нима деб уйлайсиз, тақсир?

Координатор ота энди жавобдан ўзини олиб қочолмади.

— Қизикқонлик қиялпсан, чирогим, — деди у томоғини оҳиста қириб йуталиб, сўнг уст-бошини тўғрилаган бўлди. — Ёшлиқда нималар бўлмайди. Лекин ўшанда ҳам Худо ҳақида бундай хаёлга бориш керак эмас. Яратган эгамни билиш азал-абад бандасининг қўлидан келмайди. У бизнинг ихтиёримиздан таш-

қарида мавжуд. Ҳатто материализм ҳам тан олади: борлиқ онгимиздан ташқарида деб. Инчунин Худо ҳам.

— Маъзур тутинг, тақсир. Лекин ҳамма нарсани ўз оти билан атаган маъқул. Бизнинг онгимиздан ташқарида Худо йўқ.

— Сен шунга аминмисан?

— Ҳа. Шунинг учун ҳам айтяпман.

— Майлинг. Лекин шу билан бирга нуқта қуй-маймиз. Айтайлик, таълим юзасидан андак муноқаша қиламиз. Бунга биз ибодатдан сўнг қайтурмиз. Қани, энди марҳамат қил, мени ибодатга бошла.

Ота Координатор академик черковда Авдий билан бирга ибодат қилмоқчи бўлганлигининг ўзи мантиқан олиб қараганда, ёш семинаристга кўрсатилган катта илтифот эди. Шунинг учун ҳайдалай деб турган талаба ушбу қулай вазиятдан фойдаланаман деса, не ажаб.

Улар узун йулақдан олдинда ота Координатор, ён томонда пича орқароқда Авдий Каллистратов юриб борардилар. Руҳоний отанинг адл қоматига, ишонч билан қадам ташлашига, тупиғига эркин тўкилиб турган, унга ўзгача бир улугворлик бағишлаган қора ридосига қараркан, унда асрлар бўйи етилиб келган нуроний бир қудрат мужассамлигини ҳис қилди Авдий. Бу куч ҳар бир инсон фаолиятида дин-иймон ақидаларини ҳимоя қилароқ, ҳаммадан бурун ўз манфаатларини кўзлайди. Ҳаётда ҳақиқат йўллари ахтараркан, Авдийга мана шу қарши турган куч билан тўқнашишга тўғри келади. Ҳозирча ҳар қайсилари ўзларича ишонадиган ва иймон келтирадиган У сари қадам ташлардилар. Ҳар бир инсонга У номи билан дунё ва одам боласининг ўрни ҳақидаги барча учун баробар фикрларни уқдиришлари лозим эди. Униси ҳам, буниси ҳам У номига таваккул қилардилар, зеро, ёлғиз Ўзигина ҳамма нарсадан хабардор ва ҳаммага баробар марҳаматли. Улар юриб борардилар...

Ўша соат академик черковда ҳеч ким йўқ эди. Шунинг учун булса керак, у ҳайҳотдай бўм-бўш кўринди. Умуман, унинг бошқа черковлардан фарқи ҳам йўқ эди.

Фақат қоронгилатиброқ қўйилган меҳробнинг ичкари-сидаги кузлари бир нуқтага ҳаёлчан тикилган Исонинг қорамтир сочлар ўрамидаги юзи ҳаддан зиёда оқариб куринарди. Унга бўздай ёруғ тушириб қўйилганди. Ҳар икковлари — Худонинг шўбони ҳам, ҳали ҳур фикр-лашдан маҳрум бўлмаган талаба ҳам чўнқайиб тавофга турдилар, нигоҳларини Ўзига тикдилар, бутун ўй-хаёллари билан Ўзига берилдилар. Улар ёлғиз Ўзига роз айтиш умидида эдилар. Зеро, Ўзи ер юзининг истаган нуқтасида, куннинг истаган вақтида истаганча одамлар билан, ҳаттоки бутун инсоният билан бир вақтда мулоқот қила оларди. Мана шунда ҳам зоҳир эди Ўзининг интиҳосизлиги.

Бу сафар ҳам ҳар қачонгидай булди: ибодат ойинини адо этаркан, уларнинг ҳар бири ташвиш-андуҳларини Ўзига баён қилмоқни, Ўзига иймон-эътиқоддан келиб чиқадиган ҳатти-ҳаракатларини оқламоқни истарди. Уларнинг ҳар бирлари коинотда шу қадар кичкина бир нуқтани шу қадар кичик муддатга ишғол қилиб тураркан, ўзларини тасаввурдаги шу коинот билан мувофиқлаштиришга уринар, чўқинар, ёруғ оламга меҳмон бўлганлиги учун Яратганга шукрона айтар, ҳамма кунлардан ҳам кейин келадиган охир кун эшикка ташриф буюрганда, тилда ва дилда Ўзининг номи билан жон олишини илтижо қилардилар...

Кейин улар яна ўша хонага ўз вазифаларини адо этгани қайтдилар. Юзма-юз ўтириб, очикдан-очик сўйлашиб олдилар.

— Шундай қилиб, чирогим, сенга панд-насиҳат айтмоқчи эмасман, — деб сўзини бошлади ота Координатор Авдий Каллистратовнинг рўпарасидаги юмшоқ чарм уриндикқа қулайроқ жойлашиб оларкан. Авдий стулда ўтириб, семинариянинг одми кийимлари остидан ёғочдай туртиб чиққан ориқ тиззаларига қўлларини тираганча тавозе билан уни эшитишга ҳозирланди.

Авдий масалани узил-кесил қиладиган гапни кутганди. Лекин ҳазратнинг нигоҳида на қаҳр ва на бошқа бир ғараз уқмай бир оз ажабланди. Аксинча, ота Коор-

динатор ташқаридан багоят хотиржам, вазмин кури-
нарни.

— Қулогим сизда, тақсир, — деди итоат билан та-
лаба.

— Гап шундай. Мен сенинг танобингни тортиб қуй-
гани келганим йўқ. Сенга уғит айтиб ҳам утирмайман.
Булар жўн нарсалар ва сенга муносиб эмас. Сени енгил-
так деёлмайман. Лекин уйламай-нетмай қизишиб
айтаётган гапларинг одамнинг гапшени келтирмай ило-
жи йўқ. Фаҳмлаган бўлсанг керакким, сен билан ўзим-
ни тенг қуйиб гаплашяпман. Очиғини айтсам, сен анча-
мунча ақллисан... Сирли жойи йўқ, черков ўз таълимо-
тига қарши боришингдан манфаатдор эмас. Аксинча,
Худо йулида буткул ва сира оғишмай кўшиш кўрсати-
шингни истайди. Мен ҳам буни яшириб утирмайман.
Сенинг марҳум падарингни яхши билардим. У билан
доим фикримиз бир жойдан чиқарди. Шунинг учун
қулогингни оталарча чўзиб қуйишим мумкин эди.
Отанг чин христиан, эзгу одам эди. Бунинг устига анча
билимдон, маърифатли ҳам эди. Насиб этган экан, мана
сен билан идора одамларининг расмий тили билан
айтганда, дьякон, кўп йиллар черковда хизмат қилган
марҳум дьякон Иннокентий Каллистратовнинг солиҳ
фарзанди билан ҳам кўришдим. Нима бўляпти ўзи?
Яшириб утирмайман, бошда сен ҳақингда кўп яхши
гапларни эшитгандим. Лекин бу ерга ҳозир одамни анча
ташвишга солиб қўйган масала устида келдим. Сен ҳали
оддий талабасан. Лекин ҳалитдан Худонинг таълимо-
тини тафтиш қилишга тушибсан. Оғзингдан чиқаётган
бефаришта гапларга қулоқ солсам, ёшлигингга бориб,
чакки қадам ташлаётганга ўхшайсан. Бир нарсага ишон-
гим келади. Гап шундаки, анчайин сабабларга кўра одам
ёшлиқда ўзига қаттиқ бино қўяди. Турли-туман одамлар
феъл-атвори, таълим-тарбиясига кўра бу турлича намо-
ён бўлади. Турмушнинг тегирмонидан бутун чиққан,
ёши бир ерга бориб қолган одам ҳаёт шомида Худога
ишончини йўқотгани ёки илоҳий истилоҳ ва тушунча-
ларни ўзбошимчалик билан талқин қилганлигини ҳеч

эшитганмисан? Йўқ, бунақа воқеа рўй берса ҳам, аҳён-аҳён тасодиф билан рўй беради. Одамнинг ёши улгайган сари илоҳийтнинг моҳиятини шунча чуқур англайди. Ахир, барча Европа файласуфлари, хусусан, алғов-далғов инқилоб даври арафасида динга қарши дахрийларча кескин ҳужум бошлаган (бу ҳужум уч юз йилдан бери тинмай давом этиб келяпти) анави француз энциклопедист алломалари ҳам жуда ёш эдилар, шундай эмасми?

— Рост айтасиз, тақсир, ёш эдилар, — тасдиқлади Авдий.

— Ана курдингми? Бу ёшликка, нима десамикин, экстремизм хос эканлигини кўрсатмайдими? Ҳозир ёшқари барчанинг оғзида шу сўз. Шундай қараганда, экстремизм ёш билан боғлиқ бир нарса бўлиб чиқади.

— Тўғри-ю, лекин сиз айтган ўша экстремистлар, адолат юзасидан тан олишимиз керакки, эътиқодлари бениҳоя кучли одамлар, тақсир, — лўқма ташлади Авдий.

— Ҳеч шубҳасиз, шубҳасиз, — шоша-пиша рози бўлди ота Координатор, — аммо бу алоҳида масала. Ҳарҳолда улар черков ходими бўлмаганлар, динга муносабатлари ҳам хусусий ишдан нарига ўтмаган. Уларнинг йўллари бошқа. Сен эса, келажакда шубон бўласан, чароғим.

— Ана курдингизми, — унинг сўзини бўлди Авдий, — ахир, одамлар менга ва менинг билимларимга тўла ишонишлари керак.

— Сабр қил, — қовоғини уйди ота Координатор, — сенинг фойдангни кўзлаб айтаётган гапларимни тушунишни истамасанг, унда майли, бошқача сўзлашамиз. Ҳуш, биринчидан, дин-иймонга шак келтирадиганлар сендан аввал ҳам ўтганлар, сендан кейин ҳам бўладилар. Сенга ухшаган шаккокларни черков қўп кўрган. Нима бўпти? Ҳар бир ишнинг бир қийми бор. Бундай ўткинчи, тасодиф воқеалар бундан кейин ҳам бўлиб туради. Лекин уларнинг бари муқаррар бир ечимга келади: ё кимса ўз шубҳа-гумонларидан бутунлай воз кечади ва оғишмай, гайрат-жиход кўрсатиб чин дин-иймон йўлини тутати, натижасида руҳонийлар ўртасида

ҳам мағфиратли бўлади, ё куфр йулидан қайтмаса, ундай муртад черков томонидан рад этилади ва бошига тавқилаънат ёгилади. Учинчи йул йуқ. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Биласанми шуни?

— Ҳа, тақсир, лекин учинчи йул менданам купрок черковнинг ўзига керак.

— Ана холос, — масхаралагандай бошини чайқади ота Координатор. — Топган гапингни қара, — деб хитоб қилди ва аччиқ киноя билан давом эттирди: — Қани, марҳамат қилиб, менга айтиб бер-чи, Муқаддас черковга тақлиф қиладиган учинчи йулинг нима экан? Инқилоб эмасми ҳайтовур? Мунақасини ҳали тарихнинг қулоғи эшитмаганди...

— Асрлар бўйи қотиб қолган фикрларни узгартиш, ақидабозликдан қутулиш, инсон руҳига Худони англашда ҳурлик бериш ва Худони инсон борлигининг энг олий зухуроти деб билиш...

— Астағфирулло, бас, бас! — титраб, тутаб кетди ота Координатор. — Бу ўзбошимчалик жуда кулгили, чироғим!

— Агар сиз, тақсир, мустақил фикрга эга бўлишликни бесарлик деб қораласангиз, гаплашиб утиришимизнинг бошқа маъноси йуқ!

— Баайни ҳақиқат — сира маъноси йуқ! — қизишиб кетди ота Координатор ва ўрнидан турди. Унинг овози гулдираб чиқа бошлади: — Кузингни оч, бола! Такаббур бўлма! Ҳалокат чоҳига бориб қолибсан! Сен бадбахт, Худони фақат ўз тасаввурингда мавжуд деб биласан. Одамни Худо узра Худо деб тушунасан. Ҳолбуки, онгнинг ўзи фалакнинг иқтидори билан яратилгандир. Сен янгича фикрлаш ниқоби остида бидъатга берилиб, бани башар неча минг йиллаб огир қийноқ ва изтироблар ичида топган, унга бениҳоя қимматга тушган, ҳалолни — ҳалол, ҳаромни — ҳаром қилган сўзларни йуққа чиқармоқчисан. У сўзлар неча-неча авлод инсон қавмларининг илоҳий аҳқомига айланган. Сен ақидабозликдан халос бўламан деб, нимага эришасан. Ҳолбуки, бу ақида, бу аҳком Худонинг иноятидир. Черков

бидъатсиз яшаб келган, яна яшайверади. Ақидасиз, аҳкомсиз дин-иймон йуқ. Ҳамон гап очилди, эсингда тут: ақидапарастлик — ҳар қандай қонун-қоида, низомлар, ҳар қандай ҳокимиятнинг тағ-заминидир. Эсингдан чиқмасин. Сен Худони гуё янги фикр билан яхшиламоқчи бўласан, аслида эса уни бутунлай инкор этасан. Ҳатто ўзингни Унинг урнига қуйишдан ор қилмайсан! Лекин яхшилик ва марҳамат сенга боғлиқ эмас. Сенга ўхшаганларга ҳам боғлиқ эмас. Худонинг инон-ихтиёри ўзида. Бизни нима қилса, ўзи билади. Сенинг шак-коклинг ўз бошингни ейди. Худованди карим эса боқий ва тонукдир! Омин.

Авдий Каллистратов ота Координатор қошида лаб-лари қумдай оқарганча турарди: унинг бунчалар қаҳр-газабга миниб, жазавага тушишини куриб юраги эзилди. Лекин барибир ўз деганидан тоймади:

— Маъзур тутинг, тақсир. Ўзимиздан чиқаётган нарсаларни илоҳий кучларга нисбат бериб утирмайлик. Нега бўлмаса, У бизни бу қадар ожиз ва нотугал қилиб яратди. У ўзи бино қилган махлуқларни ҳам иккита тескари томонга — яхшилик ва ёмонликка ажратиб юбормаслиги мумкин эди-ку. Нега Ўзи бизни бунчалар шак-шубҳалар, иллатларга гирифтор қилиб қўйди? Нега одамлар бунчалар маккор? Худонинг ўзига мурожаат қилганларида ҳам маккорликдан ўзларини тийиб туролмайдилар. Худога бунинг нима кераги бор? Сиз дин-иймон таълими мутлақ кучга эга бўлишини истайсиз. Олам ва одам руҳининг моҳияти бир марта бирваракай, абадиятга очилган деб ҳисоблайсиз. Лекин ахир, бу мантиққа тўғри келмайди-ку. Наҳотки биз христиан-ликнинг икки минг йили давомида ўша алмисоқдан қолган аҳкомларига бир огиз ҳам ўз янги сўзимизни қўшолмасак? Сиз ҳақиқатга бир ўзингиз ҳокимлик қилмоқчи бўласиз. Лекин бу оз деганда ўз-ўзини лақиллатишдир. Зеро, ҳақиқатни бир марта ва бирваракай билиб етган таълимотнинг, ҳатто илоҳий таълимотнинг бўлиши мумкин эмас. Мабодо, шундай бўла қолса, у ўлик таълимотдир.

У жим бўлди. Ўртага тушган сукунатда дераза ортидан шаҳар черковининг жом садолари эшитилди. Жом садоси Авдийга худди инсонни Худога боғлаб турган Мулоқот тимсоли каби гоятда яқин ва шунчалар таниш эди. Шунда Авдий худди ушбу садолар каби чексизлик аро сузиб, кўздан йироқлашиб, йўқ бўлиб кетгиси келди...

— Сен жуда ҳам ҳаддингдан ошяпсан, бўтам, — деб тўнгиллади ота Координатор, энди унинг товуши совуқ ва бегона эди. — Сен билан диний мавзуларда тортишиб ўтиришнинг ҳождати йўқ эди, зеро, билимларинг ифрот, гўр ва ҳатто шубҳали. Сени бани башарнинг ғаддор душмани иблис васвасага солиб қўймадимикин? Лекин сўзимнинг охирида сенга бир нарсани айтиб қўяй: бундай фикрлар билан сен ҳеч қачон рушнолик кўрмайсан. Зотан, асос-эътиборли таълимотларни шубҳа остига оладиганларни динга алоқаси йўқлар ҳам асло ёқтирмайдилар. Ахир, ҳар қандай мафкура ўзини ҳақиқатнинг энг сўнгги эгаси деб билади. Сен албатта, ҳали бу нарсалар билан тўқнашасан. Бир қарашда унчалик билинмаса-да, лекин дунёвий ҳаёт гоятда шафқатсиз. Сен ҳали енгил уйлашнинг жадиға қоласан. Ушанда менинг гапларимни эслайсан. Лекин бас, семинариядан кетасан, ҳозирлик кўр, черков сендан юз ўгиради. Худо уйини тарк эт!

— Менинг черковим доим ўзимда, — буш келмасди Авдий Каллистратов. — Менинг черковим — мен ўзим. Мен ибодатгоҳларни тан олмайман. Руҳонийларни ҳам уларнинг ҳозирги савиясига кўра тан олишни истамайман.

— Нима ҳам дердик, бўтам. Худонинг ўзи раҳм қилсин. Лекин билиб қўй: дунё сенга ўз айтганини қилдиради. У ерда ўз кунингни ўзинг қуришингга тўғри келади. Неча-неча миллионлаб сенга ўхшаганларнинг беллари синиб ётибди бир кунимни кураман деб...

Кейинчалик Авдий яниб айтилган бу сўзларни бир эмас, бир неча марталаб эслади. Лекин унга ҳаётининг энг олий маъноси ҳар доим ҳали олдинда — нурли

уфқларда кўринар, йўлидаги барча чигалликлар, турмуш савдолари вақтинчадай туюлар, одамлар ахийри, бир кунмас бир кун унинг ортидан эргашишларига ишонарди. Ҳаётнинг асл маъноси ҳам ахир шунда эмасми?

Ўша кунлари нашаванд чопарлар билан чўллар қўйнига кириб бораркан, поезд даричасидан кетакетгунча бум-буш ҳувилаган тақир маконларга эрта-лабдан кечгача тикилиб, ўзига ўзи дерди: «Мана, ниҳоят, инон-ихтиёринг ўзингда, редакциянинг топширигини ҳисобга олмаганда, сени боғлаб, қўлингни ушлаб турган ҳеч нарса йўқ, нимани хоҳласанг, шуни қиласан. Хўш, нима? Не топяпсан бу сарсонлик-саргардонликда? Асл, ростмана ҳаётнинг ўзи мана шу. Сен у билан юзма-юз турибсан. Юз йил илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. Одамлар қайлардандир қайларгадир борадилар, сен эса шу йўловчиларнинг бири, нашаванд чопарлар ҳам йўловчи, лекин ашаддий йўловчи — улар энг даҳшатли иллатлардан бирининг устига тухум қўйиб кун кўрадилар. Ўша сизловуқдай тутун, ўша кайфу мастоналик арзимаган нарсага ўхшайди, лекин одамни одамликдан чиқаради, мосуво қилади. Аммо уларнинг ўзлари ўзларини қурбон қилиб турган чоқларида сен қандай қилиб уларни ҳимоя қиласан? Биласанми, булар қаердан келиб чиқяпти? Сабаблари қаерда? Индамайсан. Қайси томондан ёндашиш, қайси томондан тушунтириш, нима қилишни билмайсанми? Семинария бағридан ҳаёт тўлқинлари ичига нима учун отилиб чиқдинг? Уни андаккина булсин, яхши томонга ўзгартирмоқчи эмасмидинг? Семинариядаги синфдошларинг сени идеалист деб чақиришади. Балки, тўғридир. Манави чопарларнинг кўзлари менга учиб турмагандир, уларнинг ишига, хулқи-атворига аралашади зарурми? Қўлингдан нима ҳам келарди? Нима қилиб беришинг мумкин уларга? Кирган йўлларида қайтара оласанми? Бошқача яшашга кўндира биласанми? Сен қийналиб, ич-этингни еяпсан бу ёғи нима бўлади деб. Улар эса ўз олдиларига битта мақсад қўйганлар ва бу мақсадларидан асло қайтмайдилар, омадим келса-ю, бойисам дейдилар, бахт-

ларини шунда курадилар. Қани, уларни қайта ишонтириб кўр-чи, улар ҳақиқатга тик қарай олармикинлар? Агар аралашмасанг, ёрдам бермасанг, улар эртами-кечми қамокқа тушадилар, колонияларни тўлдирадилар ва бунга айб деб эмас, кулфат деб қарайдилар. Қани энди, уларни шу расволиклардан қайтара олсанг, қани энди, пушмон бўлиб, тавба қилиб, диллари тозаланса, жиноятдан юз ўтириб, чинакам бахт-саодат нимада эканлигини англасалар. Қандай гузал бўларди-я! Лекин уларнинг бахтлари нимада? Биз қадрлаган нарсалардами? Аммо қадриятларимизнинг асл баҳосини тушириб юборганмиз, гоётада дағаллаштириб ташлаганмиз. Балки кулгига қолган чол-кампириларнинг Худосидамикин уларнинг бахтлари, лекин бу, ахир чўпчак-ку? Умуман олганда, даста-даста пул топиш имкони турганда, сўз нима қилиб берарди? Ҳозир кимни қарама — шунинг тилида бир гап — қуруқ раҳматга мушук офтобга чиқмайди. Пул ўз оти билан пул-да! Чопарларнинг чўнтакларига кираётган ўша пуллар фақат ўзимизники эмасдир, чет пуллар ҳам бордир уларнинг ичида, — қаранг, қанча талабгорлар келишяпти — Мурманск, Одесса, Болтиқбўйи, ҳаттоки Узоқ Шарқ порт шаҳарларидан? Қаерга кетяпти шунча наша? Унинг сақичи, мумидан ишланган бошқа нарсаларчи? Гап қаерга кетаётганлигининг ўзидагина эмасдир-ку? Нега бундай бўляпти, нега бизнинг ҳаётимизда, бизнинг ижтимоий системамизга иллатлар ёт деб, бутун дунёга жар солган бизнинг жамиятимизда бундай бўлиши керак? Қанийди, шундай бир нарса ёзсангки, унга ҳамма ўз жонажон ишидай муносабат билдирса, унга ўз уйида бўлаётган ёнгиндай, фарзандларининг бошига тушган офатдай қараса, ана ўшанда айтилган сўз барча холис ниятли кишиларнинг қўллаб-қувватлаши билан пулдан устун чиқади ва ёмонликни енгади! Илоҳим, шундай бўлсин, ёзилган сўз бекор кетмасин, чиндан ҳам, «аввалда сўз бўлган» экан, у ўз азал-абад қудратини кўрсатсин... Шундай яшасангки, шундай ўйласангки...

Лекин ё раб, сендан сурайман: жарақ-жарақ пуллар турганда, сенинг каломинг недир? Яширин иллатлар олдида сенинг ҳукминг недир? Суз билан ёвузлик моддиюнини қандай енгиш мумкин? Менга Ўзинг кучқувват ато қил, бошлаган йулимда ва ишимда мени тарк этма, мен ёлғиз ўзимман, ҳозирча ҳеч кимим йуқ, пулга муккасидан кетганларнинг эса адади йуқ, сон-саноксиз...»

* * *

Москва — Олмаота поезди Саратов ерларини орқада қолдириб, икки кундан бери Қозогистон чўлларида борарди. Авдий Каллистратов Турон томонларни биринчи кўриши. У бир пайтлар Россия томонидан эгаллаб олинган жуғрофий маконларнинг, улканинг бу қадар кенлиги ва миқёсларидан ҳайратга тушар — чиндан ҳам кўз ўнгида бош-кети йуқ, беҳудуд ерлар ястаниб ётар, агар Сибирь билан қўшиб ҳисобласак, деб хомчўт қиларди у, ер юзидаги қуруқликнинг деярлик ярми... Яна бу ерларда одам турадиган қўналғалар онда-сондагина учрайди... Шаҳарлар, қишлоқ ва овуллар, бекатлар, унда-мунда кўзга чалиниб қоладиган молхоналар, чўпон-чўлиқларнинг пастак кўралари ҳаммаси темир йўлга қараб ёпишиб келар, улар бепоён чўл сувратини чизиш учун тайёрлаб қўйилган, лекин илк бўёқларигина чапланган матога ўхшар, бироқ суврат кейинчалик ишланмай, фақат бир тусдаги бўз ранглари билан чала қолиб кетгандай эди... Бу томонда кета-кетгунча яйдоқ чўл, ҳозир бу ерда жамики ўт-ўлан гуллаб-яшнаган фасл, чўл бир неча кун мана шундай жаннатмисол гуркираб ётади, сўнг тагин офтобнинг бераҳм иссиғига дош беролмай саргайиб сўлади ва келаси баҳорни кутади...

Вагонларнинг очиқ ойналаридан гулга кирган чўл чечакларининг муаттар бўйлари ёпирилади. Айниқса, поезд тўрт томони очиқ аллақандай кичкина бекатларда тўхтаганда, одамнинг дим вагондан сакраб пастга тушгиси, ўзи кўримсиз, лекин ҳидлари ёвшандай ўткир,

курғоқ ерда устанига қарамай эти сувлик майса-ўланлар устида эркин-эркин чопиб юргиси келади. Қизиқ-ку, деб уйлайди Авдий, наҳотки уша ярамас наша ҳам мана шундай бемалол ўсиб ётса ва ҳидлари ҳаммаёққа гуркираб тарқалса? Одамларнинг димоқларини қитиқласа? Чопарларнинг огизларидан гуллашларига қараганда, нашанинг ҳиди ҳаммасидан ҳам уткир ва кучли бўлса керак. Ҳаммасидан ҳам, дейишади чопар болалар — наша баланд бўлиб, шохлари ҳар ёққа тарвақайлаб ўсади. Нашазорларда унинг баландлиги одамнинг белига уради. Ёввойи наша тугри келган жойда ўсиб ётавермайди. Наша кенг тарқалган алоҳида нашапоя майдонлар бор. Шунисига ҳам шукр. Уни топиш учун шунча оворагарчилик бўлмаса, ҳаммаси оппа-осон кўчса, унда нималар рўй беришини тасаввур қилиш мумкин... Мана, талабгор хумор чопарлар узоқ порт шаҳарлардан дунёнинг у чеккасидан бу чеккасига наша савдоси тутиб боришяпти... Ҳали йўл узоқ, яна қанча йўл босиш керак — худо билади, яна охири нима бўлади, бу ишлардан нима чиқади.

Айрим вақтлар Авдий Каллистратов нимага кетаётганлигини ҳам унутиб, бу эл-юртларда илгари замонларда яшаган халқларни тасаввурида жонлантиришга уринар, ўқиган китобларини, ўқувчилик йилларида кўрган киноларини эслар, адам даштида гойиб бўлган ўша ҳаётнинг излари ва қолдиқларини кўрганда, бирдан хурсанд бўлиб кетарди. Худди ташлаб кетилган қўналғалардай чулларда яккам-дуккам қаққайиб турган қўнгир туялар, кўҳна мақбаралар, мозоратлар, уч-тўрттагина хужрадан иборат кўримсиз овуллар, кўз базўр илғайдиган ёлғиз чодир, юрталар, дунёдаги бор-йўқлигини ҳеч ким билмайдиган; хароб, номаълум капаларда яшайдиган кишиларнинг ҳолини уйлаб юраги увишиб кетар, ваҳм босарди... Кўз ўнгидан худди қадим-қадим замонлардагидай кўҳна эгаржабдуқ урилган отларга минган, бошларига тепаси чўққи кулоҳ кийган отлиқлар ўтиб қолардилар дам якка-якка, дам тудатудат бўлиб... Қандай яшашган экан одамлар бу ерларда, юраклари сиқилиб ўлиб қолмасмикинлар, сувсиз-

ликдан қирилиб кетмасмикинлар бу бепоён дашт-биёбонларда? Кечаси-чи, кечаси нима бўлади? Фалак тунда кимсасиз саҳроларга эниб тушади, ўша чоғларда одам узини қандай сезаркин? Чексиз само рўпарасида одам узини бениҳоя ёлғиз ва ғариб ҳис қилса не ажаб? Шунинг учун уқтин-уқтин утиб қоладиган поездлар уларга далда берса керак. Поездларнинг шовқинлари катта шаҳарлардагина одамларнинг қулоқларига ёқмайди, зериктириб юборади. Эҳтимол, бари бутунлай аксинчадир. Азим чўлларнинг тунлари кўнгилларда улугвор баётларни уйғотар, шеърини ахир, олам поёнсизлиги узра инсон руҳининг ҳур парвози эмасми?..

Лекин бундай хаёллар уни узоқ машғул қилмас, яна чопар болалар билан бораётгани, қонун юзасидан қараганда, жинойткор кимсалар қаторига қушилгани эсига тушар, газета учун ижтимоий-маънавий репортаж ёзаман деб, то вақти-соати келгунча шу ҳаётга, қолаверса, наshawандларнинг бадкирдорликларига чидашдан ўзга иложи йўқ эди. Шунда назарида кўкраги беихтиёр музлаб кетгандай бўлар, қорнига аллақандай оғриқ кирар, гўё узи ҳам чопарларнинг бирига айланиб қолгандай, жиноят йўлига киргандай эти сесканиб, ваҳимага тушарди. Шунда у юрагининг тубида оғир махфий юк билан юрадиганларнинг ҳолига тушгандай бўларди. Жаҳон қанчалик улуг кўринмасин, янги таассуротлар нечоғлик қувончли туюлмасин, агарда онгинг ва хотирангга нўхотдан ҳам кичик оғриқ нуқта бўларкан, буларнинг ҳаммаси на татийди, на ақлинг, юрагингга ҳаловат беради. Ўша оғриқ нуқта яширинча, билинтирмасдан одамнинг кайфиятини ҳам, атрофдагиларга муносабатини ҳам белгилайди. Авдий Каллистратов наshawоя чўлларга бирга бораётган чопарларга разм солиб қарайди, уларни гапга солмоқчи, очиқчасига сузлашишга тортмоқчи бўлади. Шунда хаёлига бир фикр келади: гарчи чопар ҳамроҳларим ташқаридан қараганда, ўзларига жуда ишонгандай кўринсалар-да, лекин уларнинг ҳар бири қилаётган ишидан хавфсирайди, бир кунмас бир кун барибир жазога тортилишидан ўлғудай

кўрқади. Ҳа, шу кўрқинч уларга доим эргашиб юради. Шуларни ўйлаб Авдийнинг уларга юраги ачийди. Уларнинг қуруқликлари, бетамизликлари, бефайз вирди-забонлари, қартавозликлари, арақхўрликлари, чапаниликлари, ё остидан ё устидан деб туришларини бошқа ҳеч нарса билан изоҳлаб бўлмайди. Бинобарин, бундан бошқача яшашни улар тасаввур ҳам қилолмайдилар. Авдий Каллистратов бу одамларни ёмон йўлдан қайтарсам, кўзларини очсам, улар ўзларига бошқача, очиқ бир назар билан қараб кўрсалар, ҳаётларини заҳарлаб турган кўрқинчдан ва шу кўрқинчнинг таъқибидан халос этсам, деб орзу қилади. Олган билимлари, жуда бой бўлмаса-да, лекин етарлича орттирган турмуш тажрибалари заминида у олижаноб, эзгу ниятларини амалга ошириш йўлларини изларди. Ҳозир у семинариядан кетгани, расмий черковдан чиқарилганига қарамасдан дилида тарғиботчи ҳамда ваъзхон бўлиб қолганлигини, инчунин, ҳаёт йўлида қилиши мумкин бўлган бирдан-бир улуг иш — одамларга ҳақиқат ва яхшилик сўзини ўзи билган, англаган даражада етказиш деб тушунарди. Бунинг учун алоҳида фатво олиш шарт эмас, бунинг учун ўзинг сизинг нарсага садоқатли бўлишинг кифоя. Лекин буларнинг бари ҳали яхши ният, холос. Юрак ва ақл амри билан у нима қилиши зарурлигини ҳали тўла тасаввур эта олмасди. Кўнгилда ширин ҳаёлларга берилиш, шу ҳаёлларда тубанларни тубанликдан халос этиш бошқа ва шу билан бирга, сенинг панд-насиҳатингга, маслаҳатингга асло муҳтож бўлмаган тирик одамлар ўртасида яхшилик қилиш — бутунлай бошқа. Улар мисол учун худди ўзларига ўхшаган, дунёнинг бир чеккасига наша йиғиш ва пул ишлаш учун кетаётган аллақандай бир Авдийнинг ваъз-карсонига зормикинлар. Уларнинг тақдирини нурли томонга буриш иштиёқида ёнган Авдий Каллистратов билан уларнинг неча пуллик ишлари бор дейсиз. Авдий Каллистратов Худо калима ичида яшайди ва калима илоҳий қудрат касб этмоғи учун у чин ва пок ҳақиқатдан тугилмоғи керак, деган бўлса уларга нима. Авдий эса бунга худди борлиқнинг

қонунидай ишонади. Лекин у ҳали бир нарсани билмайди: яхшилик ёмонлик йўлига кирганларга ёрдам бермоқчи бўлганда ҳам, ёмонлик барибир яхшиликка қарши тураверади... Аммо бу кўргиликлар ҳали олдинроқда...

VI

Тўртинчи кун тонг азонда қорли тоғларнинг букир тизмалари кўзга чалинди. Поезд улар кетаётган Чу ва Мўйинқум чўлларига яқинлашарди. Теп-текис кенгликлардан сўнг келадиган қорли тоғлар тархи чўл маконларда ўзига яраша бир белги бўлиб қолганди. Чўллар бағрига кириб кетаверган сари тоғлар кўздан узайиб сўнг йўқоларди. Лекин мана, ернинг ҳув четидан қуёш бошини кутарди ва оламни осуда нурлари билан тўлдирди. Тақдирлари бир-бирларига сира ўхшамаган турли-туман йўловчилар тушган поезд тоғларга етмай турнақатор тизилган вагонлари қуёшнинг илк шуъаларида ярак-юруқ қилганча, тонгнинг аргувон куйлаги ёйилган биёбонларга бурилди — у ёқлардан энди тоғлар кўзга ташланмайди...

Нашаванд чопарлар Жалпоқ-Соз бекатида тушишлари керак эди. Ундан уёғига ҳар ким ўзича, ўз билганича таваккал ҳаракат қилади. Аммо тўда ўша-ўша — битта, ният ҳам ўша-ўша — битта. Лекин буларнинг ҳаммасини ким бошқаради, ким ўша Ўзи — доим уларни кўз юммай кузатиб турган — Авдий Каллистратов ана шуни билишни истарди. Лекин айрим узук-юлуқ, ивир-шивир сўзлардан бўлак ҳеч нарса унга маълум эмасди.

Уч соатдан сўнг Жалпоқ-Соз бекати келади. Чопарлар йигиштириниб гимираб қолишди. Кечаси ўлгудай ичишган эди. Петруха охирги топшириқларни олиш учун Ўзининг ҳузурига боришдан аввал ҳожатда узоқ ювинди. Йўловчилар тоза диққат бўлишди. Чопарлар утган кеча шампандан бошлашди. Шампанни худди лимонад ичгандай эрмакка стаканлаб ичишаркан. Кейин араққа ўтишди. Шунинг асорати эрталаб анча

билинди. Тирмизак Лёнька-ку, қийшанглаб, росмана чулдираб қолди. Авдий эрталаб уни базур оёққа тургизди. Жалпоқ-Созга етдик дегандан кейингина Лёнька зўрга кўзини очиб, тахтага оёгини осилтириб утирди. Сочлари тўзгиб кетган боши ингичка, қилтириқ бўйнида аранг осилиб турарди. Шу зумраша гайриқонуний йўл билан анча-мунча пул топади. Ҳаёти ҳалитданоқ бутунлай барбод бўлган деса, албатта, бунга ҳеч ким ишонмасди.

Поезд поёнсиз текисликлардан равон кетиб борарди. Қаерлардадир, қайсидир вагонда унинг Ўзи кетяпти. Боши чириллаб айланган, карахт Петруха бошогригини босиш учун бир стакан қорайиб кетган аччиқ чойни шимириб ичди-да, Ўзи қошига шошилиб жўнади. Чамаси, Ўзи ичкиликбозларни хулш кўрмаса керак. Йўл бўйи Авдий Каллистратов Ўзини ҳатто узоқдан бўлса ҳам кўролгани йўқ. Ваҳоланки, ҳаммалари битта поездда кетишяпти. Ким у? Қандай одам? Юзлаб йўловчилар орасидан уни топиб кўр-чи. Худди қамишзорлар орасида қоронғу чуқур ичида бекиниб олган махлуқдай ғоятда эҳтиёткор, йўл бўйи салча бўлсин, сиёқини кўрсатмади. Куп ўтмай Петруха унинг қошидан қовоғи солинган, жаҳли чиққан, лекин бутунлай ҳушёр тортган ҳолда қайтиб келди. Албатта, ҳали маконга етиб бормаи туриб қилинган тунги ичкиликбозлик учун Ўзи бошлаб адабини берган. Тушуниш мумкин Ўзини ҳам. Поезд Жалпоқ-Созга етиши билан иш қизиб кетади. Шундай пайтда шалпангқулоқ Петруханинг ғирт маст бўлиб юриши сира тўғри келмайди. Мана энди, бир ҳафта бошогригидан қутулмай юради. Петруха худди Авдий бир айб иш қилиб қўйгандай унга норози қараб, тунгилади:

— Юр, гап бор.

Улар тамбурга утишди. Чекишди. Поезд ғилдираклари тинмасдан тарақа-туруқ қилади.

— Менга қара, Авдйй, у қулогинг билан ҳам, бу қулогинг билан ҳам эшитиб ол, — деб бошлади Петруха.

— Хўп, эшитаман, — пешонасини тириштирди Авдий.

— Сен купам бурнингни жийираверма, — диққати ошди Петруханинг. — Ким бупсан ўзи?

— Э, қуйсангчи, Петр, — уни тинчлантиришга уринди Авдий, — нима қиласан бекорга хафа бўлиб? Хўп, мен ичмайман, сен эса ичасан, хўш, нима бўпти шунга, нима қиласан сукиниб? Яхшиси, бу ёғига нима қиламиз, ана шуни айт.

— Ўёгини Ўзи айтади.

— Мен ҳам шуни сўраяпман-да. Нима деди Ўзи?

— Ишинг бўлмасин, — шартта унинг огзига ургандай қилиб деди Петруха. — Сен янги одамсан. Шунинг учун Лёнька икковимиз билан борасан. Уч киши бўламиз. Бошқа болалар ҳам ким ўзи, ким шерик бўлиб боришади.

— Тушунарли. Фақат қаерга борамиз?

— Ишинг бўлмасин, мен обораман. Жалпоқ-Созда тушамиз. У ёғига ўзимиз кетамиз. Йўл-йўлакай машиналарга тушиб, «Мўйинқум» совхозига етиб оламиз. Ундан у ёғида тирик жон йўқ — пойи пиёда.

— Ана, холос.

— Ҳа, нима деб ўйловдинг, «Жигули»да олиб бориб қўйишади девдингми? Оласан, ошна! У ерда сал шубҳа ўйготсанг, дарров ушлаб олишади, машина ё мотоциклда борганларни-ку таппа босишади. Қалпоқ қилишади.

— Ўхў-ўхў! Анов, ким, Ўзи қаерда бўлади, у ким билан боради?

— Нима ишинг бор? — удағайлади Петруха. — Нега ҳадеб уни сураб-суриштириб қолдинг? Борадимми, келадими! Балки умуман бормас! Нима у сенга ҳисоб бериши керакми, а?! Нима деб тушунайлик буни?!

— Нимасига тушунмайсан? Бошлигимиз бўлгандан кейин билиш керак-да қаердалигини. Бирон кор-ҳол юз бериб қолиши мумкин.

— Худди мана шу нарсани билишнинг сенга ҳеч кераги йўқ, — кибр билан деди Петруха. — У қаерда бўлади, нима қилади, сен билан бизнинг ишимиз эмас. Керак бўлса сени ернинг тагидан ҳам топади, — Петруха гапим қандай таъсир қилди экан деб бирпас атай жим қараб турди, кейин ҳали кайфнинг асорати

тарқамаган лойқа кузларини унга тик қадади-да, қўшиб қўйди: — Сенга шундай деди, Авдйй: ишни уддалаб кетсанг, доим бориб-келиб турасан. Агар Худо курсатмасин, сотадиган бўлсанг, яхшиси, ҳозироқ орқангга қайтиб кет. Бекатга тушганимиздан кейин секин жўнавор. Тўрт томонинг очиқ. Сенга қўлимизни ҳам теккизмаймиз. Лекин иш бошладингми, тамом, орқага қайтиш йўқ. Сотсанг — тирик қолмайсан. Билдингми?

— Билдим. Билмай нима? Ёш боламидим, — жавоб қилди Авдйй.

— Ундай бўлса, эсингда тут: айтдим-қўйдим. Икки қулогинг билан эшитдинг. Кейин билмовдим, эшитмовдим, кечиринглар, деган гаплар кетмайди.

— Бас қил, Петр, — унинг сўзини бўлди Авдйй. — Ҳадеб битта гапни чўзаверасанми. Ақли-ҳушим жойида. Нимага боряпман, нима қиламан, ўзим биламан. Яхшиси, сенга бир гапим бор, эшитиб ол. Шу бутундан эътиборан ичкиликни йигиштира. Лёнькани ҳам ичирма. У тентак. Сен ҳам нима қиласан? Ўша ерларда шу иссиқда каламиз қизиб турса, нима қойил қилиб йигамиз?

— Тўғри, — деб тан олди Петруха ва тупук сачраган лабларини қийшайтириб жилмайди. Унинг кўнгли жойига тушган эди. — Тўғри гапни тан оламиз. Ишон, ўзим ҳам оғзимга олмайман, Лёнькага ҳам ичирмайман. Тамом, бўлди!

Улар фикрлари бир жойдан чиққанига хурсанд бўлиб жим қолдилар. Поезд чайқалганча Жалпоқ-Соз томон жадалларди. Бу ерда машинистлар алмашадилар, поезд ҳам янгиланади. Кўпгина йўловчилар тушишга ҳозирлик кўрардилар. Лёнька ҳам ташвишланиб тамбурга қаради.

— Нима қияпсизлар? — деди у боши огриганидан юзини буриштириб. — Нарсаларни йигиштириш керак. Бир соатда етамиз.

— Қўрқма, — жавоб қилди Петруха. — Бизга йигиштириш чўтми? Қиз бола эмасмиз-ку. Халтамызни елкамызга осамизу, ҳайё-ҳайт!

— Лёня, — болани ёнига чақирди Авдйй. — Қани, берироқ кел-чи. Бошинг огрияптими? — Лёнька айбдор-

ларча бошини силкитиб қўйди. — Петр билан шундай келишдик. Бугундан бошлаб огзингга бир томчи ҳам олмайсан. Хўпми? — Лёнька индамай бош иргади. — Бупти, бор. Биз ҳозир. Қўрқма, улгурамыз.

— Ҳали анча вақт бор, — деди Петруха соатига қараб. — Бир соатдан ҳам кўп. — Лёнька кетгач, деди: — Лёнькани тўғри айтдинг. Чилтоннинг ўзи ичаман деб ёпишади. Ичгандан кейин оёқда туролмайди. Бўлди энди! Ишми иш! Йўлда озгина эркалик қилдик. Ҳа, тагин, уйлаб юрма, мен Лёньканинг пулига ичганим йўқ. Балки унинг ўзи шу... лекин мен ўзим олиб ичман.

— Гап унда эмас, — деди алам билан Авдий. — Болага одамнинг юраги ачийди.

— Рост айтасан, — унинг гапига қўшилиб хўрсинди Петруха. Уни анчадан бери бир фикр безовта қилиб келса керак, шуни Петруха ҳозир очиқчасига гаплашаётганларидан фойдаланиб эслади. — Қулоқ сол, Авдй, бизгача, бизга келиб қўшилгунингча, нима иш қилардинг, ишлармидинг? Олибсотарлардан эмасмисан, мабодо? Сен яширма, энди биз ё ресторанда бирга ўтириб, мазза қиламиз, ё камерадан ахлат челақни бирга олиб чиқамиз. Ё униси, ё буниси!

Авдий яшириб утирмади:

— Чайқовчи эмасман. Яширадиган ерим йўқ. Мен илгари диний семинарияда ўқиганман.

Бундайини Петруха сира кутмаганди.

— Шошма, шошма! Семинарияда дейсанми? Э, бундан чиқди, сен поп бўлиш учун ўқиган экансан-да?

— Шундай десак ҳам бўлади...

— Ўҳу! — кўзларини ола-кула қилди Петруха ва лабларини чўччайтириб ҳуштак чалди. — Нега у ердан кетдинг, ё ҳайдаб юборишдими?

— Ундоқ десанг ҳам тўғри, мундоқ десанг ҳам. Умуман, ташлаб кетдим.

— Нимага? Худони талашиб қолдиларингми? — шўхлик билан сўрашни қўймасди Петруха. — Ана кулги!

— Ҳа, талашиб қолдик шекилли.

— Бўлмаса, қани айт-чи, ҳаммасини билсанг... Худо борми, йўқми?

— Бунга жавоб бериш қийин, Пётр. Биров учун бор, биров учун йўқ. Ҳаммаси одамнинг ўзига боғлиқ. Одамлар ер юзида қанча яшасалар, шунча ~~Худо борми~~ йўқми, деб уйлайдилар.

— Унда, агар бўлса қаерда, Авдйй?

— Бизнинг ўй-хаёлларимизда, айтаётган сўзларимизда...

Петруха ўйланиб жим бўлиб қолди. Вагон ғилдирақларининг товуши бирдан кучайди — вагондан вагонга утган йўловчилар тамбур эшигини очиқ қолдирган эдилар. Петруха тамбур эшигини ёпди. Ғилдирақларнинг тарақа-туруғи бир оз босилди, ниҳоят деди:

— Унда менда йўқ экан-да. Сенда Авдйй, у борми, йўқми?

— Билмадим, Пётр. Булса эди дейман, кошкийди...

— Сенга у керакми?

— Ҳа, усиз иложим йўқ...

— Ана холос, — норози бўлди Петруха. Нимадир унинг гашига текканди. — Худо керак булса, унда нима п... еб биз билан юрибсан?

Авдий гапни чуқурлаштиришнинг вақти ҳам, ўрни ҳам эмаслигини сезди.

— Лекин ахир, пул ҳам керак-ку, — деди у мураса оҳангида.

— Э, гап бу ёқда десанг-чи. Ё Худо, ё мулла жиринг! Пулнинг кетидан қувибдилар-да!

— Шундайроққа ўхшайди, — тан олишга мажбур бўлди Авдий. Бу гапдан кейин Авдий Каллистратов анча нарсаларни ўйлади. Аввало, йўл бўйи қорасини кўрсатмай чопар болаларга кўз-қулоқ бўлиб келаётган Ўзи унча-мунчага ишонавермайди. Афтидан, пихини ёрган ва жуда бераҳм бўлса керак. Агар қилаётган ишининг бирон ерида ишқаллик сезса, у ўзини ва ўз ортида турганларни хавф остига қўймаслик учун ҳар қандай йўл билан ўч олади. Ҳеч нарсадан қайтмайди. Бошқача бўлиши ҳам мумкинмас. Буни ўз оти билан гиёҳ билан

савдо қилиш деб қўйибди. Авдийнинг биринчи чиқарган хулосаси шундай эди. Петруха ва бошқалар билан йўлдаги гап-сўзлардан иккинчи аниқлаган нарсаси шу бўлдики — чопар болаларга сўз билан таъсир ўтказса бўларкан. Ваъзхоннинг вазифаси ҳам шу: чин дилдан самимий сўз юритиш, ҳеч қандай хавф-хатарга қарамай сўз билан фидокорларча тушунтириш: ахир, бир пайтлар фидойи дин ёювчилар жонларини Худо йўлига тикиб, ёввойи Африка қабилалари ичига Исо Рухилло каломини етказмаган эдиларми; зеро, адашган дилларни халос этиш — унинг асл тақдирида бор, ҳаётининг тугал маъноси ва мазмуни ҳам, эҳтимол, худди мана шундандир, — ҳа, у дилларни халос этади.

Улар Жалпоқ-Соз манзилига эрталаб соат ун бирларда етиб келдилар. Бекат катта, ундан яна бошқа поездларга утириларди. Темир йўлнинг икки изи тонгда кўзга чалинган узоқ қорли тизма тоғлар сари кетарди. Шунинг учун бу ерда турли томонларга борадиган йўловчилар сероб. Чопар болаларга бу ҳам қулай. Ғалаговур бекатда бемалол кўзга ташланмай юрса бўлади. Ҳаммаси ҳамирдан қил сугургандай силлиқкина ўтди. Тушлик пайти барчалари вокзалдаги ошхонага киши билмас, лекин чаққон йиғилиб келганларида, Авдий ҳайрон қолди. Авдийни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, чўлга наша йиғиш учун борадиганлар ун икки киши эди (унга шундай туюлди). Чопар болалар столлар атрофида битта-иккитадан бўлиб утиришарди. Ҳамма бир-бировининг кўз унгида. Лекин ҳеч ким ҳеч кимга очиқ сўз қотмайди. Улар оддий йўловчилардан асло фарқ қилмайдилар. Кўпроқ Лёнькага ўхшаган ўсмирлар ва Петрухадай бўйи чўзилиб қолган йигитчалар. Айни ёз мавсуми. Ким қаёққадир кетяпти, ким қаёққандир келяпти. Одатдагидай осиеликлар европаликлар билан аралаш-қуралаш... Тартибни сақлаш учун бу ерга милиция ходимлари дам-бадам кириб чиқаётган ва бекатнинг ўзида ҳам ҳар қадамда милиционер юрган бўлишига қарамай, чопарларнинг авзойидан ҳеч нарса билинмасди. Улар тезгина овқатланиб, ўринларини бошқа

навбат пойлаб турганларга бушатдилар. Шундан сунг худди бир ишора бўлгандай дарҳол ҳар томонга имижимида тарқалдилар. Ҳар бирининг ўзига яраша юки ҳам бор: нон, консерва ва бошқа турли-туман зарур нарсалар солинган тўрхалталар, чарм сумкалар, портфеллар. Мана шундай қилиб, нашаванд чопарлар жой-жойларига, Муйинқум атрофидаги яйдоқ чуллар ичига сочилиб кетдилар.

Петруха, Авдий ва Лёнька Ўзи белгилаб бергани ва топшириги бўйича учовлон йўлга тушдилар. Авдий Ўзини барибир кўролмади. Лекин бутун иш Ўзи томонидан бошқариб турилганига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ эди. Улар энг олис жойга, «Учқудуқ» совхозининг Муйинқумга тақалган бўлимигача Ўзи томонидан ажратилган ва Петрухага бериб қўйилган йигирма беш сумга йуловчи машинани кира қилиб тушиб бордилар. Ҳар эҳтимолга қарши улар ўзларини уй қурувчи уста деб таништирадиган бўлдилар. Авдий — дурадгорлик қилади. Дурадгорларни бу ерларда кўзга суртишади. Аслини олганда ҳам, Авдий дурадгорлик ишларидан дурустгина хабардор эди. Отаси бу ҳунарни унга болаликдан ургатган эди. Петруха унинг юкхалтасига уйдан олиб чиққан — ранда, болта, искана сингари асбобларни солиб қўйди. Петруха ўзини ва Лёнькани сувоқчи ва бўёқчи уста деб таништирди. Улар гўё ПТУнинг ўқувчилари, «Учқудуқ»қа, Муйинқум чулларига ёзги таътилда уй қуриб, пул ишлаш учун келишяпти. Ким ишонмайди бунга:

Кун иссиқ. Лекин очиқ юк машинасининг тепаси анча шабада, офтобнинг иссиғи унчалик билинмайди. Тўғри, чул йўлининг мазаси йўқ, ўнқир-чўнқир, чанг-тузон.

Машина чўнқирларга келиб, секинлаганда, гилдирақлар остидан кўтарилган чанг устиларига ёпирилади, йўталиб кўзларини уқалаганлари уқалаган. Йўл огир, аммо атроф кенг, баҳаво эди. Беихтиёр ҳаёлингга шундай фикр келади: қанотим бўлсайди, учиб кетардим... «Энди мен бутунлай ишондим: ер ҳам сайёра экан, — деб ўйларди Авдий кабина тепасида туриб. — Нега одам ерга сигмайди, доим торлик қилади, тўймайман, оч

қоламан, деб қурқади, баайни ўзига ўхшаганлар билан ҳеч чиқишолмайди. Олдиндан ҳосил қилинган фикрлар, қўрқинч, нафрат сайёрани стадион даражасида торайтириб қўйяпти. Барча томошабинларнинг умрлари ушбу стадионда гаровга қуйилган, бинобарин, ҳар икки команда ҳам ўйинда ютиб чиқиш учун ўзлари билан бирга ядро бомбаларини олиб келган, ишқибозлар эса ҳеч нарсага қарамасдан қичқириб ётибдилар: гол, гол, гол! Сайёра — мана шу. Ҳолбуки, ахир, ҳар бир инсон олдида муқаррар бир вазифа қундаланг бўлиб турибди — одам бўлиш. Бугун, эртага, доим. Тарих шундан яралади. Ҳозир нимага кетиб боряпмиз. Қандай муҳим ҳаётий зарурат ёки эҳтиёж борки, одамлар ўзларига ҳам, бошқаларга ҳам заҳар-заққум ахтарадилар. Уларни бунга нима мажбур қилади? Ўз-ўзини унутишнинг уша даҳшатли гирдобидан улар нима топадилар?»

* * *

Учқудуқ деганлари дунёнинг бир тупкасидаги гадой топмас қўналга экан. Улар бу ерда ўзларига дарров иш топиб олдилар. Бир чўпоннинг чала ётган иморатини битириб берадиган бўлдилар. Чўпоннинг ўзи болачақаси билан пода ҳайдаб кетган, қўшни турадиган қариндошига тайинлаган экан, агар бўлтургидай уй қурадиганлар келиб қолса, иморатни биткизиб беришсин деб. Шун билгандай учта азамат чопар — Петруха, Авдий, Лёнька етиб келишган эди.

Улар шу ернинг ўзида томи битган чала уйда ётиб юришди. Ҳаво очиқ, кунлар иссиқ. Ҳовлида ўзларига учоқ қуриб олишди, гоҳо об-овқат қайнатиб туришди. Ростини айтиш керак, итдай ишлашарди. Петруха эрталаб барвақт турар, артелчи шериклари Авдий ва Лёнькани уйғотар, шу билан бир ишга тушганча қоронғу хуфтонга бориб бас қилардилар. Ҳовлида андак олов ёқиб, шунинг ёруғида овқатланар, фақат шундан кейингина Петруха ҳордиқ чиқариб, ундан-мундан гаплашиб ўтиришга ижозат берарди.

— Авдяй, қараб турсам, бу иш сенга жуда ёқиб қолганга ўхшайди. Албатта, хужайиндан тегишимизни оламиз. Лекин бу пул тупукка етмайди. Сарик чақа! Одамларнинг кўзи учун ишлаймиз-да. Асл жойларни топиб йўлга тушайлик, ана ушанда кўрасан. Гулиниям, ширасиниям икки қўллаб терасан. Бир кун нашапояга шўнгиб чиқсанг, бир йил министрдан кўра яхшироқ яшайсан. Сен биласан-ку, а, Лёнька? Тутрими, гапим?

— Озроқ биламан, — деб жавоб беради шу кунларда сира овози чиқмай қолган Лёнька.

— Фақат кўзларингга қаранглар, болалар, — жиддий огоҳлантиради Петруха, — ҳеч кимга, на қўшниларга, на бошқаларга огизларингиздан гуллай кўрманглар. Бу ернинг одамлари яхши одамлар. Лекин барибир, ўлсанг ҳам, миқ этма. Айниқса, бошқа ёқдан битта-яримта келиб сўраса, асло сир бой берманглар. Авдяй, сен айт: ўламан саттор, ҳеч нарсани кўрганим йўқ, билмайман, эшитмаганман деб. Керак булса, ана бошлигимиз бор, ўша билади, деб менга рўпара қил. Мен кичкина одамман, ҳеч нарсани билмайман де. Хўпми?

Хўп демай иложинг қанча, хўпми, хўп... Лекин Авдийнинг диққатини ошираётган бу нарса эмасди. Индамай жим юришга мажбур бўлаётганидан, катта-катта пул умаришнинг тайғоқ ва жинойий йўлига кирган болаларга ўз таъсирини утказа олмаётганидан хуноб эди. Юраги ваъз айтиш иштиёқи билан тўлиб-тошар, лекин кўнгил амрини адо этолмасди. Агарда Авдий фикр ва сузнинг қудрати билан болаларни иккилантириб, уйлантириб қўя олганда, қанчалар тубанликка тушганларини уларга уқтира билганда ва улар виждон сасига қулоқ тутиб, бундай номуносиб ҳаётдан батамом воз кечиш фикрига келганларида ҳам барибир охи-роқибатда бунга уларнинг қурблари етмаган бўларди. Сабаби оддий ва осон: улар ўч олишга ҳақи бўлган бошқа одамлар билан огир аҳд-паймон қилинганлар, бу исканжадан ўзларини асло бўшатолмайдилар. Хиёнат йўлига кирмоқчи бўлганни эса даҳшатли қасос кутади. Шу бузуқ чевирикни қандай пачақлаб ташлаш мумкин?

Нашавандлар ва чопарларнинг ҳаётларини ўз кўзим билан обдан кўриб, сўнг буларни газетада жиддий ёритиб бераман, одамларнинг кўзларини очаман, олижаноб мақсадлар учун хизмат қиламан, деган ҳаёлгина Авдийга андак таскин бериб турарди. Бу бир ховуч йўлдан озган ёшларни халос этиш учун олиб бориладиган ахлоқий курашнинг бошланиши бўлади, деб умид қиларди Авдий. Бу машмашаларга беихтиёр аралашиб қолгани, Петруханинг тўдасига тоқат қилиб келаётганлигининг боиси ҳам фақат шу эди.

Учқудуққа келганларининг учинчи куни арзимаган бир воқеа бўлиб ўтди. Авдий бунга унчалар ҳам эътибор бермади. Петруха эса воқеани билгач, оёғи куйган товукдай безовталаниб қолди. Ўша куни Петруха овулдаги қўшнилари, уруш ногиронининг аравачасида совхоз марказига консерва, сигарет, қанд-қурс келтиргани кетган эди. Чунки эртасига саҳарлаб чўлга отланадиган эдилар. Элнинг кўзига эса гўё бошқа жойга уй солгани жўнагандай бўлиб чиқардилар.

Лёнька уйнинг ичини сувоқдан чиқарар, Авдий эса, сояроқ жойни танлаб омборхона учун эшик ясарди. Бирдан кўча томондан мотоциклнинг патилагани эшитилди. Авдий ўтирилиб қўлини пешанасига қўйиб қаради. Уй олдида тариллаб катта мотоцикл тўхтади. Эгаси ундан қўшдай енгил сакраб тушди. Мотоциклни ёшгина аёл ҳайдаб келганлигини кўриб Авдий ҳайрон қолди. Бундай ваҳимаси зўр машинани абжаги чиққан уйдимчуқур ерларда қандай ҳайдар экан-а?! Хотин бошидан икки четида камарчалари ликиллаб турган каскасини ечди, кўзларидан шамолҳимоя кўзойнагини олди, бошини силкиб-силкиб қўйди, сариқ сочлари елкаларига сарсарак сочилди.

— Иссиғ-ей! — жилмайди у қатор оппоқ тишларини кўрсатиб. — Вой худойим-эй, чангга ботганимни қаранг! — ҳушчақчақлик билан деди у устидан чанглари қоқаркан. — Салом!

— Яхшимисиз, — тортиниброқ саломлашди Авдий. Петруханинг аҳмоқона панд-насихатлари унга ўз таъ-

сирини курсатган эди. «Ким бўлди? Нега келганийкин бу ерга?» — миясидан утди Авдийнинг.

— Хужайин шу ердами? — сўради мотоцикл миниб келган хотин ҳамон чехрасидан табассум аримай.

— Қанақа хужайин? — тушунмади Авдий. — Уйнинг эгасими?

— Ҳа, уйнинг эгаси.

— Ҳозир уйда йуқ шекилли. Молларини ҳайдаб кетганга ўхшайди.

— Нима, сиз уни кўрмадингизми?

— Йуқ, кўрмадим. Йуқ, кўрдим сал-пал, яқинда келиб кетган эди. Лекин у билан гаплашганим йуқ.

— Қизиқ, қандай қилиб у билан гаплашмайсиз, сиз шу ерда ишляпсизми ўзи, унга уй соляпсиз шекилли?

— Кечиринг. Мен ҳақиқатан ҳам у билан гаплашолганим йуқ. У шошиб турган эди. Каттамитиз гаплашган у билан. Каттамитизнинг оти Петр. Ҳозир бу ерда йуқ. Тезда келиб қолиши керак.

— Менга бунинг алоқаси йуқ, айбга буюрманг. Ўрмонни кўрмоқчийдим. Ишим бор эди ўша чўпонда. Йул-йўлакай кириб ута қолай, уйдадир девдим. Хўп, кечиринг, мен халақит бердим шекилли.

— Йўғ-ей, нима деяпсиз.

Мотоциклчи хотин яна икки тасмачаси ликиллаб турган қалпогини кийди, моторини ўт олдирди, қайрилиб кетаркан, шамолҳимоя кўзойнагидан Авдийга қия назар ташлади ва билинар-билинемас бошини қимирлатиб қўйди. Авдий эса негалигини ўзи ҳам билмай унга қўлини силкитиб қолди. Кейин анчагача унинг хаёли шу арзимас, тасодифий воқеа билан банд бўлди. Йуқ, унинг кўнглига шубҳа оралагани йуқ: энди ҳосил йигиштиришга чиқай деб турганларида бу хотиннинг келиб қолишида бир гап бормикин, ишқилиб биров нарсани сезмадимикин, деб ўйлагани йуқ. Авдий бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйларди. Жувон орқасидан қуюқ тўзон кўтариб жўнаб кетгандан сўнг, Авдий худди бир умрга эслаб қолмоқчидай уни бошдан-оёқ яққол кўз ўнгига келтирди. Унинг ўртачагина, жуда хушбичим,

малоҳатли қадди-бастини тасаввурида жонлантириб, бирдан дили равшан тортди ва чеҳраси очилди. У шундай ҳамма нарсаси ўзига ярашган хотинларни ёқтирарди. «Рост-да, ҳазили йўқ, — деди ўзига ўзи худди аллаким билан баҳслашаётгандай. — Хотин деган шундай бўлиши керак! Ҳа, шундай бўлиши керак хотин деган». Унинг бениҳоя нозик, нафис чеҳраси, порлаб турган қора кўзлари, юзини текис ўраб елкаларига тўлқинланиб сочилган сарғиш сочлари Авдийнинг кўз ўнгидан кетмасди. Бунинг устига кўзининг қорамтирлиги билан сочининг оқ-сариклиги бир-бирини ажиб тарзда тўлдириб, чеҳрасига ўзгача жозиба, латофат бағишларди. Авдийга унинг ҳамма нарсаси: чап ёногидаги билинар-билинемас чандиқ ҳам (болалик чоғларида йиқилганининг аломатимикин), усти-боши — жинси, куртка, қўнжи қайтарилган эски этикчаси ҳам, мотоциклни қандоқ ҳайдаб кетиши ҳам (ахир, Авдийнинг ўзи велосипеддан бошқа нарсани минмаган эди-да) жуда-жуда ёқди... Тагин у хўжайинни сўраса, эс-хушини паққос йўқотиб қўйганлигини айтмайсизми: йўқ, кўрмадим, йўқ, кўрдим, йўқ... худди ёш боланинг ўзгинаси, нега мунчалик тили чулдираб қолмаса?

У ҳақда уйлаган сари яна уйлагиси келаверарди Авдий Каллистратовнинг. Ундай деса, эслайдиган тузукроқ нарсанинг ўзи ҳам йўқ — кутилмаганда жувон келди, кутилмаганда жувон кетди, ана, бор гап шу. Лекин ким булди экан-а ўзи, қаердан келдийкин? Бирон ердан келаётгани аниқ. Лекин бунақанги аёл кимсасиз чул-биёбонларда нима қилиб юрибди?..

Петруха мотоцикл минган галати хотин келиб кетганини эшитиб, бир оз эсанкиради ва тўхтовсиз мингирлаб, нима деди, нимани суради, Авдий нима жавоб берди, деб жонга тегди. Ўртада бўлиб ўтган гапни бир неча марталаб қайта сўзлаб беришга тугри келди.

— Бу ерда бир гап бор, бир гап бор, — шубҳаси тарқамай бошини чайқарди Петруха. — Аттанг, ўзим бўлмабман-да, дарров у жононнинг кимлигини билиб

олардим. Шу дейман, Авдий, сен ақли, ўқиган боласан-ку, лекин мен буни дундириб қуйган бўлардим. Ҳаммасини ўзидан сўраб билардим. Кимсиз, сизга нима керак, дердим. Сен бўлсанг, ошна, ўзингни йўқотиб қўйибсан. Кўриб турибман, ҳушинг бошингдан учган. Айтган эдим-а сенга...

— Мунча хавотир оласан? — уни тинчлантиришга уринди Авдий. — Нимасига шунча ваҳима қилаверасан?

— Э, қизиқ экансан-ку, изимизга исковучлар тушиши мумкин. Ўша хотинни айгоқчи қилиб юборган бўлсалар-чи, бор, ҳаммасини кўриб кел, деб?

— Қуйсангчи, бўлмагур гапларни!

— Думингдан босиб, олиб кетсинлар-чи, унда нима деб сайраркинсан? Ё Ўзига нима деб жавоб қиларкинсан ҳали? У исковучлардан ҳам баттар сўроқ қилади: терингни шилиб олади. Сукиб юборишдан ҳам тоймайди. Сукиш нималигини биласанми ўзинг?

— Ўзингни бос, Пётр. Бошга тушганни кўз кўради. Буни олдинроқ ўйлаш керак эди. Ана, Лёнька, ҳали кичкина бола, ким уни бу ишга тортди? Ёки ўзингни олайлик. Нечага кирдинг? Йигирмага чиқиб қолгандирсан, ҳойнаҳой? Аҳмоқсан, Ўзи-Ўзи деб бир қадам ортиқча қўёлмайсан, миқ этиб оғзингни очолмайсан. Ҳали охири нима бўлади? Ундан кўра шуни ўйла.

Лекин Авдийнинг бу сўзлари нишонга тегмади. Петруханнинг газаби қайнади.

— Онангга айт бу насиҳатларингни, Авдяй. Лёнькага ҳам тил теккизма. Кашишларни китобларини ўқибсан, энди буларни эсингдан чиқариб ташла. Эсингдан чиқар. Ўғитларингдан бир тийинлик фойда йўқ. Сен Ўзи дединг. Унинг соясида жарақ-жарақ пул топяпмиз. Билдингми? Лёнька тирик етимча. Ҳеч кимга кераги йўқ. Чўнтаги пулга тўлиб юрса, бировга муҳтож бўлмайди. Хоҳлаганча ейди, хоҳлаганча ичади. Сенинг чўпчакларинг қорин туйдирмайди. Қачон ўйнаб-куласан бу беш кунлик дунёда? Столнинг усти ҳар турли ноз-неъматларга тўлиб турса, эстрадада жонон қизлар тинмай қулинг ўргилсин қўшиқларни айтиб ўйнаса, жигарингдан урса, қани, қачон

курасан бундай яхши кунларни? Менинг ака-акажонларим қора терга тушиб ишлаганлари ишлаган, бир курсайдинг уларнинг қандай ишлаётганларини! Ишдан бошларини кутаришмайди бечоралар. Мен-чи, хоҳдасам, қогоз пулга артаман! Фақат аҳмоқ одамгина пулни яхши курмайди, туғрими, Лёнька?

— Туғри, — талтайиб бош силкиди Лёнька, бунга ҳеч қандай шубҳа бўлиши мумкин эмас дегандай.

Шу тариқа Авдий гапнинг учини чиқариб қўйди, холос. Вақти келса, бафуржароқ сузлашади. Лекин ҳали пишмаган ғурани узиш ярамайди. Авдий буни тушуниб турибди. Акс ҳолда, ким уни нашага келган, пулнинг кетидан қувиб юрган бола дейди?

Эртасига тонг қоронғусида турдилар. Субҳи содиқ эндигина оқариб келяпти. Чеккароқдаги ҳовлилар ҳали уйқуда. Уч чопар томорқалардан ўтиб, овоз чиқармай чўлга чиқдилар. Ҳатто итлар ҳам ҳуригани йўқ. Петруханнинг гапига қараганда, борадиган жойлари узоқ эмас. У йўлни билар, ёввойи наша дуч келиши билан Авдийга курсатаман деб ваъда берган эди.

Кўп ўтмай Авдий ниятига етди. Нашанинг пояси пишиқ, қаттиқ, баланд шохлаб ўсаркан. Шохларининг уч томонига қараб қорамтир япроқлар ичра гуллари майда-майда бўлиб поясига ёпишиб ётади. Осиёга Европадан мана шу ўсимликни деб келган эдилар. «Худойим-эй, — деб ўйларди Авдий наша тупларига қараб, — шўрага ўхшаган кўримсизгина ўт экан. Айримлар учун унда қанчадан-қанча кайф қиладиган лаззатли шира, банг бор, шуни деб бошларини ҳам тикиб юборадилар! Ер билан битта бўлиб ушиб ётибди бу ерда!» Ҳа, наша дегани шу эди. Офтоб кутарилиб елкаларни қиздира бошлади. Атрофда бир туп дарахт йўқ. Кимсасиз, адоқсиз чўл. Улар чўл ўртасида турганча ёввойи наша япроқларини бармоқларида эзиб уқалаб, унинг ёпишқоқ, ўткир, ачимсиқ хидини димоқларига тортар эдилар. Неча замонлардан бери гиёҳвандлар буни чекиб келадилар. Не-не гўзал рўёлар уйгонмаган уларнинг кўкнори хаёлларида! Авдий Ҳиндистон,

Афғонистон ёки Туркиядаги Шарқ бозорларини тасаввур қилиб кўрди (улар ҳақида китобларда ўқиганди). Истамбул ёки Жайпурнинг эски шаҳар қўргонлари тагида, бир замонлардаги машҳур саройларнинг дарвозалари атрофида тарёк, афюнни очикдан-очик сотган, очикдан-очик олган, шу ернинг ўзида таъяхоналарда чўккалаб ўтириб чеккан бўлсалар керак. Кейин хумор ҳаёл уларни узоқларга олиб қочган, албатта — ким бу ҳаёлга оғушта бўлиб, ҳарамларда мислсиз гўзаллар билан кайфу сафолар сурган, ким шоҳона ясалган филларда, гулдор шодурвонларда гавжум шаҳар кўчаларини шодиёна сайр этган, ким мерт бўлиб қолган онгнинг зулматли қаърларида туғиладиган аламангиз ёлғизлик қучоғига шўнгиган, сунг шу зулмат жонидан туйдириб, ғазаб отига минган — дунёни таг-томири билан емириб, бузиб, кулини кўкка совурмоқчи бўлган ҳозирнинг ўзида, дарҳол, ёлғиз яккама-якка!.. Бир замонлар жаннатдай гуллаб-яшнаган Шарқнинг ҳалокати ва таназзулининг сабаби шунда эмасмикин? Наҳотки сувсиз чўлларда ҳар қадамда оёқнинг тагида ўсиб ётган шу нашапоёда одамнинг миясини айнитадиган фараҳбахш оғу яшириниб ётса?..

— Оҳ, сиз қадрдонларим! — деб иргишларди Петруха қўлларини кенг чўлларга ёзиб курсатиб. — Қара, ана яна, ана, ана! Ҳаммаси ўзимизники, бизнинг нашамиз! Лекин бу ердан йигмаймиз. Булар ҳали нима? Ҳеч нарса эмас! Сизларни шундай жойларга бошлаб борайки, анқайиб қоласиз...

Улар яна ичкарилаб кетдилар ва бир соатлардан сунг ўрмон бўлиб ўсган нашазордан чиқдилар. Атроф-тумонатни одамни маст қиладиган гуркираган наша ҳиди тутганди. Чопарлар хурсандчилигининг чеки йуқ эди. Улар наша барглари ва гулларини йигишга тутиндилар. Йиганларини қуритиш учун ёйиб кўйдилар. Петруха икки соат қуритилса етади, ортиқ керак эмас дерди. Иш қизигандан қизиб борарди... ҳаммаси жойида эди. Лекин, кутилмаганда аллақайлардандир верто-

лётнинг гулдирагани эшитилди. У чул тепасидан пастлаб учиб улар томонга қараб келарди.

— Вертолёт, вертолёт! — болаларча хурсанд булиб қичқира бошлади Лёнька турган жойида иргишлаб.

Лекин Петруха ўзини йўқотиб қўймади.

— Ерга ёт, аҳмоқ! — деб қичқирди у шалоқ сукинганча.

Ҳаммалари ерга биқиниб ётишди. Ўтлар орасида яширинишди. Вертолёт бир оз нарироқдан учиб ўтди. Учувчилар уларни пайқамаган бўлсалар керак. Петруха анчагача ўзига келолмади. У Лёнькани сўккани сўккан эди. Вертолёт атай бизни қидириб келган, дерди нуқул.

— Нима, — дер эди мингирлаб, — тепадан ҳаммаси кўриниб туради, ҳатто сичқон ҳам кўринади. Биз аҳмоқлар эса юз чақирим наридан кўринамиз. Тепадан кўзи тушиши билан керакли жойга хабар қилади. Милиция машинада келса, қочадиган жой йўқ. Қўлинг-ни кутар! Ўлдинг!

Аммо сал ўтмай ҳаммаси унутилди. Ишлаш керак эди. Худди шу кун ичиде ақлга сиғмаган ҳодиса бўй берди. Авдий бўриллар галасига дуч келди. Воқеа бундай бўлди.

Дам олишга ўтирдилар. Овқатланиб олдилар. Шунда Петруха деди:

— Менга қара, Авдйй. Ўзимизнинг одам булиб қолдинг. Бизга киришиб кетдинг. Сенга бир нарса айтиб қўйай. Сенга ухшаган янгилар учун бир одатимиз бор. Агар биринчи марта ишга тушаётган бўлсанг, Ўзига ҳадаями, тортиқми, бир нарса қилишинг керак.

— Яна қанақа тортиқ? — қўлларини ҳайрон бўлганча ёзиб сўради Авдий.

— Э, тўхта. Мунча кўрқмасанг. Сенга биров магазинга бориб кел деяптими? Магазиннинг ўзи йўқ бу ерда. Мен нима демоқчиман. Сен гугурт қутичадай бўлса ҳам, ширачини йиг. Нашапоя ичида бирпас чопиб юрсанг, вассалом. Нима қилиш кераклигини айтаман. Ўша ширачни Ўзи билан кўришганда қўлига тутқизасан. Дўстлигимиз учун дейсан. Ақлли одамсан-ку, биласан

нима дейишни. Ҳаммасига — Ўзи бош, сен унинг қул остидаги одам. Ишончини қозонишинг керак...

Авдий ўйга толди: нима қипти, чакки эмас. Нашанинг асилини — ширачини Ўзига туҳфа қилсанг, йулинг очилади, танишиб ҳам оласан. Ниҳоят, Ўзини кўришга муяссар бўласан. Бу жуда ҳам зарур эди! Ҳаммани титраб-қақшатиб ўз ҳукмида тутиб турган Ўзи билан учрашиш! «Ҳокимлик, ҳокимлик, иккита одам йирилган жойда албатта бири ҳоким бўлади!» — аччиқ кулиб қўйди Авдий Каллистратов.

— Бупти, — деди у, — керагича йиғиб сўнг Ўзига бераман. Қачон бериш керак? Бекатга боргандами?

— Анигини билмайман, — тан олди Петруха. — Балки эртага берарсан.

— Эртага?

— Шундай. Вақт бўлди. Кетамиз. Етади. Эртага йигирма биринчи. Эртага соат тўртгача албатта айтилган жойда бўлишимиз керак. Йўлга тушамиз.

— Қаерда?

— Қаерда бўларди, — билагонликдан керилиб деди Петруха. — Борайлик. Ўшанда биласан. Уч юз уттизинчи километрда.

Авдий бошқа сўраб утирмади — уч юз уттизинчи километр Чу темир йўлидаги жой эканлигини тушунди. Ҳаммадан ҳам муҳими, Ўзи билан учрашув эртага ўша ерда бўлиши мумкин. Шунинг учун вақтни бой бермай тезроқ ширач йиғиш керак эмасми?

Бу ишнинг ўзи қийин эмас экану, лекин одамни жуда чарчатиб юбораркан. Ишнинг усули ҳам ёввойиларча. Қип-яланғоч бўлиб нашапоя ичида чопиб юриш керак. Шунда баданга наша гулларининг чанглари ёпишади. Кейин уларни аста уқалаб олинади. Ўша куни Авдий Каллистратов тоза ҳалак бўлиб югурди. Умрида бундай чопмаганди! Нашанинг шира чанги кўзга базур чалинади. Рангини билиб бўлмайди. Лекин жуда ёпишқоқ ширачдай бўлади. У баданга ўрнашиб ёпишиб қолади. Аммо уни сидириб олиш осонмас. Куп уриниб озгинагина ширач йиғиш мумкин. Лекин Ўзи билан

куришмаса бўлмайди. Бу мамлакатга жар соладиган, огир дард-касалликдан огоҳ этадиган, бонг урадиган газета мақоласи учун гоятда зарур. Авдий буни жуда яхши ҳис қилади ва шунинг учун Жавзонинг сўхта қилиб юборадиган офтобига қарамай у ёқдан-бу ёққа чопгани чопган.

Қалин ўсган нашазорларда чопа-чопа Авдий шерикларидан хийла узоқлашиб кетганди. Шунда кутилмаганда, у ўзини енгил парвоз қилаётгандай, хаёли кўкларда ҳаволаётгандай сездди. Бу қачон, қандай бўлганлигини Авдий пайқамай қолди. Осмонда офтоб саховат билан нур сочади, ҳаво иссиқ, алақандай кушлар пирпираб учишади, сайрашади, айниқса, чўл тўрғайлари тинимсиз чулдирашади, капалаклар пир-пир учиб, дам қўнишади, дам кўтарилишади, анвойи ҳашаротлар ҳам алланечук ўз куйларини куйлашади — мисоли ер юзидаги жаннатга ухшайди. Ана шу жаннатмаконда шимоллик оқбадан йигит Авдий наша ҳидларидан гоятда сархуш бўлиб, худди мурвати бураб қуйилгандай у томондан-бу томонга югургани югурган. У қип-яланғоч. Бошида панамаси-ю, кўзида ойнак, оёғида кеди ва устида кичкина иштончасигина қолган. У энг қуюқ ўсган нашапояларни топиб узини улар ичига уради. Унинг атрофида гуллаб уруғ боғлаётган нашанинг чанги оқариб кўтарилади. Улар ҳаво билан Авдийнинг ичига киради, бошини айлантиради, гувиллатади, кўзига ҳар турли рангин манзаралар кўринади. Сархуш хаёл тасвирларга тўлади: ана, у мотоциклда учиб боряпти. Кечаги мотоциклчи хотиннинг орқасига ўтириб олган. Одатда мотоциклнинг орқасига хотин-халаж минади. Лекин Авдий йигит бўла туриб каттакон мотоциклни ўзи эмас, аёл бошқариб бораётганидан хижолатга тушмайди. У мотоцикл ҳайдашни билмаса ва умуман, техникадан узоқ бўлса, не қилсин. Хотин билан битта мотоциклда кетишнинг ўзи маза эмасми. Аёлнинг сочлари қалпоги остидан тўзиб чиқади, шамолда учиб, унинг юзига урилади, сирпанади, қитиқлайди уни худди шамолдай, лаблари, кузларига ёпишади, томоқларини қичитади, оҳ,

қандай яхши, қандай соз: гоҳида жувон орқасига утирилиб қарайди, унга шўх кулиб қўяди, кузлари чўғдай порлайди — о, қанийди, доим-доим шундай бўлса, узоқ-узоқ давом этса, асрларча...

Шунда бирдан унинг кўзи уч бури боласига тушиб қолди-ю, дарҳол хушёр тортди. Ана холос! Қайдан келиб қолдингиз, азаматлар? У кузларига ишонмасди. Учта бури боласи думчаларини ликиллайтиб унга яқинлашмоқчи, у билан ўйнашмоқчи бўлар, лекин — юраклари тўла дов бермас, анжо, қочиб кетмас ҳам эдилар. Оёқлари ўсмирларники каби узун-узун, қулоқлари дам диккайган, дам шалпайган, тумшуқлари чўзинчоқ, жайноқланган тамтам кузлари одамга кулгини қистатадиган даражада ишонч билан боқади. Худди шу нарса Авдийнинг дилини қитиклаб юборди-да, бошқа ҳамма нарсани унутиб, уларни ўз олдига эркалаб, авраб, қизиқтириб чақира бошлади. Авдий бўричаларни яхши кўриб тамомила ийиб кетганди. Шу он куз ўнгида гўё оқ йилдирим пайдо бўлди. Тишлари оппоқ йилтираган қанжиқ бури унинг устига ўқдай отилиб келарди... Бу кутилмаганда, тез, лекин шунчалар секин ва даҳшатли тарзда содир бўлдики, тиззалари ўз-ўзидан букилиб, беихтиёр чўккалаб ўтириб қолгани, қўллари билан бошини тўсганини билмади. Худди шу нарса унинг ҳаётини қутқариб қолди. Лекин у бундан ҳам беҳабар эди. Бўри уч қадамча нарида эди, у бирдан шиддат билан сакраб Авдийнинг бошидан нари ошиб кетди. Авдийнинг димогига ҳайвон ҳиди гупиллаб урилди. Шунда уларнинг кузлари туқнашди. Авдий бўрининг кук олов сочган нигоҳини, мислсиз кўм-кўк ва қаҳрли кўзларини кўрди. Вужуди музлаб кетди. Бўри эса зум ўтмай яна унинг устидан орқага сакради ва кучукчаларини тишлаб, турткилаб худди шамол янглиғ орқага суриб юборди. Йўл-йўлакай жар ичидан ёллари тикка-тикка бўлиб, баҳайбат калласини чиқариб қараган ваҳимали бўрини ҳам кукраги билан уриб, тишлаб шитоб билан орқага қайтарди. Улар худди бўрон учириб кетгандай, бир зумда кўздан гойиб бўлдилар...

Авдий эса оёғини қулига олиб қочди, чулда қанча чопганини билмайди, қурқинч бугзидан фарёд булиб отиларди. Чопиб бораркан, боши чириллаб айланар, оёғи чўян осиб қўйилгандек оғирлашиб кетган, чалкашган оёқлари тагида ер чайқаларди. Йиқилсаму турмасам, ухлаб қолсам дерди. Шунда у ўқчиб-ўқчиб қуса бошлади. Ана энди ўлдим, деб ўйлади. Ҳоли-жони қолмаган, лекин шундай бўлса ҳам, ўзини қусуқдан нари олишга куч топар, яна югуришга тушар, яна ўқчиб, букчайиб-букчайиб қусгани-қусган эди. Қорнида чидаб бўлмайдиган огриқ турди. Ичакларини худди биров тинмай тилаётгандек эди. Оғу ичидан сўлакайланиб тушаркан, азобдан етти букилган Авдий титраб-қақшаб Худога ёлворарди: «Оҳ, Худойим, бўлди, бас қил! Бошқа ҳеч қачон, ҳеч қачон, ҳеч қачон наша йигмайман, о, Худо, ўзинг менга раҳм қил...»

Ниҳоят, кунгли айниши тўхтади. У кийимларини ахтариб топиш учун ўрнидан турганда, олдига Петруха билан Лёнька чопиб келишди, бўрилар ҳақидаги ҳикоя уларга қаттиқ таъсир қилди. Айниқса, Лёнька қўрқиб кетди.

— Ўзингни тут, ҳей! Мунча қалтирайсан? — деб қичқирди унга Петруха. — Одамлар олтин қидирганларида нималар бўлмаган, биласанми, лекин орқаларига қайтишмаган... Сен бўлсанг, қандайдир бўрилардан қўрқиб ўтирибсан. Улар аллақачон қочиб кетган...

— Олтиннинг йўли бошқа-да, — деди Лёнька бир оз жимликдан сўнг.

— Нима фарқи бор? — ўдағайлади Петруха. Авдий фурсатдан фойдаланди.

— Фарқи бор, Пётр, — деди у заиф овоз билан. — Катта фарқи бор. Олтин ҳам кўп ёмонлик келтиради. Лекин у тақиқланмаган. Наша бўлса, ҳамма учун оғу. Бошимдан утказдим. Ўлиб қолай дедим. Бутун чўлга қусиб чиқдим...

— Бас қил, шу гапларингни! Ўрганмагансан. Озроқ захарлангансан. Шунга шунчами? — қўлини норози бўлиб силкиди Петруха. — Нима, сени биров мажбур қилиб олиб келдими бу ерга? Нукул Худо дейсан. У

яхши, бу ёмон деб нах урасан. Нега бизга пишанг беряпсан? Нега сувни лойқатяпсан? Пул деса, ўзингни томдан ташлайсан. Шундан шунга пул деб келгансан. Тагинам бўри қорнингни ёриб ташламабди!

— Лойқатмоқчи эмас, тозаламоқчиман сувни, — Авдийнинг назарида янада очикроқ гапириш палласи келгандай эди. — Ўзинг ақлли боласан, Пётр. Жиноят йўлига кирганингни билмайсанми, ақлинг етмайдими...

— Ҳа, шу йўлга кирганман! Сен-чи, сен қайси йўлга киргансан?!

— Мен қутқаришни истайман!

— Қутқариш дейди! — жаҳл билан қичқирди Петруха. — Сенми ҳали бизни қутқарадиган? Қандай қутқарасан, кани, айтиб бер-чи!

— Олдин — Худога тавба қиламиз. Кечиришини сўраймиз. Кейин одамларга...

Авдий уларнинг кулмаганларига ажабланди. Фақат Петруха озгига бемаза нарсa теккандай чиртиллаб гушурди.

— Тавба эмиш! Гапини қаранг! — тўнгиллади у. — Э, сен тавба қил. Биз пул ишлаймиз. Бизга пул керак, билдингми. Гап тамом. Сен тавбангни қилавер! Авдй, агар ҳазиллашаётган бўлсанг, сал кўзингга қараб ҳазиллаш! Бизни йўлдан ураётганингни Ўзи эшитса, чиққан жойингга киргазиб юборади, билиб қўй! Сенга журам деб айтяпман. Бизни ҳам алағда қилма. Пулдан бошқасига қизиқмаймиз. Лёнька, ўзинг айт. Сенга пул керакми, Худоми?

— Пул! — жавоб берди бола.

Авдий ғик этмади. Гапнинг давомини бошқа пайтга қолдирди.

— Хўп, қани, гапни бас қилдик. Етар, йўлга чиқайлик, — муроасага келгандай деди Петруха. — Сен ширач қилолдингми, Авдй?

— Йиголмадим. Бури ҳужум қилди. Қолганларини қаерга қуйганман, эсимдан чиқди. Уст-бошимни ҳам топиб келишим керак...

— Кийимларингни-ку топарсан, қаерга кетарди. Лекин ширач йигиб улгурмайсан. Бугун кетишимиз

керак. Майли, нима бўлганини айтсак, тушунар. Тушун-маса, келаси сафар йиғиб берарсан...

Наша тўлдириб солинган юкхалталарини елкага ортганча, ярим кечага довр темир йул томонга қараб юрдилар. Юриш унча қийин эмасди. Қуритилган гиёҳнинг қанча огирлиги бўлади дейсиз. Лекин нашанинг ҳатто елим пакетлардан ҳам гуркираб турган ҳиди бошни айлантитар, кузни уйқуга тортарди. Чопар болалар тун ўртаси ухлагани қўндилар. Йўлни тонг қоронғусида давом эттирадиган бўлдилар. Лёнька Авдий билан Петруханнинг уртасига тиқилиб ётди. У бўрилардан қўрқиб қолганди. Бола-да ҳали. Бари аксинча бўлди. Йўл юрганларида уйқу босганди. Ухлагани ётганларида Авдийнинг уйқуси қочди. Лёньканинг уртага тиқилиши кўнглини ийитиб юборди. Кимнинг хаёлига келибди дейсиз. Кап-катта бола бўрилардан қўрқиб утирибди. Лекин кўрдингизми, иллатнинг кучини, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларнинг гўдакликдан бузилганини. Боя Лёнька заррача ўйлаб ўтирмай дарҳол Худонимас, пулни яхши кўраман, деди-я. Худо бунда шартли бир нарсa эди, тақводор ҳаётнинг рамзи... Авдий шуларни ўйларди.

Ёз чоғларида чўл кечаларининг ўз гўзаллиги бор. Замин ва само бепоён, ундан чиқаётган сукунат ҳам чексиз. Кеча илиқ. Анвойи ўт-ўланларнинг ҳидлари гуркирайди. Сон-саноксиз юлдузлар, ярқироқ ой одам-ни қаттиқ ҳаяжонга солади. Юлдузлар ва нигоҳ аро зарра гўбор йўқ, ҳаво шу қадар мусаффо. Одам турмуш уринишларидан чалгиган ноёб дамларда ҳаёл ўша сирли оламлар бағрига шўнғийди. Афсуски, бу узоқ давом этмайди...

Ҳаммаси ўзим ўйлаганимдек, мўлжаллаганимдек бўлди, деб фикр юритарди Авдий: чопарлар билан нашазорларга келдим, барини ўз кўзларим билан кўрдим, бошимдан ўтказдим. Энди энг мураккаб иш — поездга утириб жўнаш қолди. Чопарлар учун энг хатарлиси — нашани олиб кетиш. Милиция уларни кўпинча Осиё станцияларида ушлайди. Россия томонларда бу жиҳатдан анча осон. Москвага бориб олсанг

ва ундан у ёгига омон-эсон етиб олсанг, марра сеники! Турмушнинг улуғ заволи кичкина одамларнинг кичкина ютугига айланиб мана шундай тантана қилади...

Авдий бу билан ҳатто хаёлида чиқишолмасди. Лекин айтайлик, жиноятнинг олдини олишгина эмас, чопарларнинг фикрини ўзгартириш, уларни бу йўлдан қайтариш, қайта тарбиялашга келганда, бунга кучи етмаслигини энди у тушунарди. Шу чўлларда ҳам қайлардадир уралашиб, ҳамма нарсани, жумладан, Авдийни ҳам чангалида тутиб тургач, барча чопарларнинг жоловини ўз қўлига олган, ўша Ўзи деб аталадиган кимса унга буткул қарши турар ва ундан анча-мунча қудратлироқ эди. Уларнинг нашачўлга юришлари Ўзининг ҳукми ва назоратида эди. Балки ундан ҳам ортиқ — Ўзи микродиктатор эди... Улар орасида Авдий қароқчиларга қўшилган дайди роҳибдай жуда аянчли эди... Аммо художўй ва мутаассиб роҳиб ҳар қандай шароитда ҳам роҳиб бўлиб қолиши керак... У ҳали ҳаётнинг бу жомидан ҳам ичади...

Кундузи бўлиб ўтган таажжуб ҳодиса яна хаёлини банд этди. Анави узуноеқ тентак кучукчаларни қаранг-а. Одамни қулгили, беэиён махлуқ деб уйлашди чоғи. У билан жуда ўйнашгилари келди. Катта бўрининг турқини кўринг, қутуриб кетган, куккузлари ёнади. Роса аччиғи чиққан эди. Йўқ, шукр, ҳаммаси ўтиб кетди. Нега унинг устидан икки марта сакраб ўтди? Не маъноси бор бунинг? Бир ҳамла қилганда уни пора-пора қилиб ташлаши мумкин эди-ку? Панамаю кичкина иштони демаса, шаҳарнинг қип-яланғоч аҳмоқ одамани нега аядийкин? Фақат хангомалардагина шундай бўлиши мумкин. Бунинг кўринг энди — бўриларнинг марҳамати — тақдирнинг марҳамати эмасми? Демак, у ҳали ҳаёт учун керак экан-да? Лекин унга томон қахру газаб билан ташланган, болалари учун кўрқиб кетган куккуз бўри қанчалар шиддатли ва қанчалар ажойиб эди. Ҳа, у ўз йўлига ҳақ эди. Лекин отасига баллией, унга ташланмади, гўштлирини гажимади. Ахир, Авдийнинг ҳам ҳеч қандай гуноҳи йўқ эди-да. Авдийни

ўша ҳолатда анави мотоцикл минган хотин кўриб қолгандами, тоза қотиб-қотиб қулармиди-ей? Авдий шуни кўз ўнгига келтириб оҳиста қулиб қуйди. Ҳа, худди циркда масхарабозни кўргандай маза қиларди. Лекин у бирдан қўрқиб кетди: кимсасиз чўлда кетаётганда мотоциклнинг мотори ўчиб қолса-я, бир ўзи, бу ёқдан бўрилар ташланса?! Шунда Авдий кўккўз бўрига мурожаат қилиб ёлвора бошлади: «Сўзларимни тингла эй, гўзал она бўри! Сен шу ерларда яшайсан. Ўзингга қандай яхши бўлса, шундай яша, табиат қандай буюрган бўлса тирикликни шундай адо эт. Ёлғиз шуни утинаман сендан: агар унинг мотори ўчиб қолса, Худо ҳақи, бўриларнинг Худолари ҳаққи, болаларинг ҳаққи, унга тегма! Унга зиён-заҳмат етказма! Шундай катта мотоциклни миниб кетаётган ўша гўзал хотинга ҳавасинг келса, унинг ёнгинасида, йўлнинг чеккасида бирга чопиб бор, лекин асло унга кўринма. Қанот чиқаргину уч. Буддавийлар айтганларидай, балки сен, эй кўккўз бўри, уни одам қиёфасидаги ўз эгачинг, деб тан оларсан? Нима, шундай бўлиши мумкин эмасми? Нима қилибди сен бўри бўлсанг, у эса одам, лекин икковингиз ҳам, ахир жуда гўзалсиз, ўзингизга ярашган чиройлисиз! Сендан яшириб ўтирмайман, уни чин юракдан яхши кўриб қолишим мумкин. Лекин мен тентакман, ҳа тентакман, яна ким ҳам бўлардим! Фақат гирт девоналаргина шундай орзу қиладилар. Мабодо, менинг нима деб ўйлаганларимни у билиб қолса, кула-кула кўзларидан ёш чиқиб кетарди! Лекин шундан хурсанд бўлса, майли, тўйиб-тўйиб кўлсин...»

Чўлда тонг ёришиб кела бошлади. Петруха Авдий билан Лёнькани уйготганда, ҳали тонг қоронғулиги кетмаганди. Уч юз ўттизинчи километрга йўл олиш керак эди. Қанча барвақт бўлса, шунча яхши. Чунки ўша ерга бошқа наша тўпловчилар ҳам йиғилиб келишлари кутиларди. Биронта юк поездини тўхтатиб, унга ими-жимиди чиқиб, Жалпоқ-Соз бекатига етиб олишлари керак. Сўнг бу ердан аста бошқа поездларга ўтирадилар. Умуман, чопарлар учун йўлнинг энг хатарли қисми бошланмоқда эди. Ҳаммасига Ўзи раҳбарлик

қиларди чамаси. Уч юз уттизинчи километрда ким кимни: улар — Ўзиними ё Ўзи — уларни топадими, Петруха буни тузукроқ айтмади. Ё билмайди, ё айтишни истамайди.

Шундай қилиб, яна юкхалталарини елкаларига ортидилар-да, Петруханинг ортидан йўлга равона бўлдилар. Петруханинг хотираси, йўлни билишига Авдий қойил қолди. Қаерда жар бор, қаерда киши билмас булоқ милдираб оқади, қаерда сой-ўр бор, барини олдиндан биларди. Шундай хотира, шундай қобилият хайф кетаётганига Авдий афсусланди. Бир кўрган ерини эсидан чиқармас экан бола!

Мен ахир деҳқон боласиман-да, дерди у. Петруханинг айтишича, бу ердан икки юз чақирим нарида Муйинқум саҳроси бор. У ерда сайгоқлар — чўл кийиклари гала-гала бўлиб юради. Идоранинг «газиги»га миниб юрадиган уddaбурон одамлар ҳатто Оренбург томонлардан овга келишади. Келгандаям яна қандоқ! Бу ёқда тирик кабоблар истаганча чоғиб юрибди. Ичкилик эса ўзларида етарли. Ана, шоҳона ов! Лекин хатарли жойи ҳам бор. Машина бузилиб қолса. Ана унда куринг ҳангомани. Овчилар саҳрода сув қидириб, адашиб, ташналиқдан ўлиб кетган пайтлар бўлган. Қиш пайтлари эса бўронларга чидолмаганлар. Кейин фақат суяклари топилган. Битта овчи жинни бўлиб қолган экан. Уни вертолётда қидиришган. Вертолёт уни қутқараман деса, у вертолётдан қочармиш. Беркиниб олармиш. Орқасидан қува-қува алоҳа етиб қутқариб олишибди. У бўлса, гапиришни ҳам эсидан чиқариб юборган экан. Хотини ҳам орада бошқага тегиб кетибди. Вой ифлос-эй! Уларнинг ҳаммаси шунақа! Мен уйланмайман. Шаҳарда биттаси бор. Жуда кетворган. Озгина пул ташлаб қўйсанг, тамом, жонингни киргизади. Сўз ҳам берган — бола бўлмайди деб! Зўр мото ҳам олиб қўйибман, чехларники, спортчилар минадиганидан. Саройда қантариб қўйганман. Хоҳласам, «Жигули» ҳам оламан. Чўт эмас. Лекин ҳаммаси «Волга»дан ўтаверсин. Ҳозир «Мерседес»га ўхшагани

чиққан. Ушандан олсангда, олганга яраша. Қўлга туширса булармикин-а, шунақасини? Кассета жойлаб қўйсанг. Ястаниб эшитиб ётсанг ичида. Ашула дегани ҳам мундоқ жигарларингни эзиб турса-да. Ҳаммасига таниш керак, ҳаммасига пул керак, чузиш керак ҳаммасига. «Волга»ни миниб қайдасан Воркута деб жунасанг. Куриб қуй аканг қарагайлар деб. Ҳе-ҳе, ичиқора кеннайилар ёрилиб ўлади. Юкхонада шишалар лиқ тўла. Асл тоза ичимликлар. Кўпи четники. Ўзимизники ҳам бор. Ўзи шундан яхшиси йўқ. Мингани эса «Волга», ана холос... Шунинг учун, азиз жўраларим, нашанинг кетидан қувиб юрибман-да. Сизлар ҳам бир нарсалик бўлиб қолинглар деб жон куйдирыпман-да... Давринг келди — сур бегим, давринг кетди — тур бегим...

Петруханинг маза-матрасиз, гул алжирашларини эшитиб, Авдийни яна ҳаёл олиб қочди. Инсон боласи бойиш васвасасида ялпи тус олган тақлидчиликка тақлид қилиш ва манманлик ўртасида овора-сарсон бўлиб юради. Мана шу уч нарса — оммавий онгнинг уч наҳанг балиги. Ҳамма ерда ва ҳамма замонларда одми одамларнинг ҳаётлари шулар заминида барқарор туради. Барча катта-кичик кулфатлар улардан ҳосил бўлади. Уларга ин қуради. Ўтиқодлар ва қарашларнинг қашшоқлиги, ночорлиги ҳам улардан. Одми одамларнинг тенгсиз қудратга эга бўлган бу мафкурасини енгадиган кучни ер юзида топиш мушкул. Дин ҳам бундан мустасно эмас. Ичи бўш ва ҳавол бўлса-да, ҳеч қачон нурамас бу қояга руҳнинг қанчадан-қанча парвозлари ўзини уриб парча-парча бўлиб кетмаган дейсиз... Унинг чопарларга қўшилиб бораётгани ҳам ўшандан далолат — руҳ ночор, лекин ҳоримас... Пешонада бор эканда. Ёзмиш... У йўл бўйи Ўзи билан учрашувга ҳозирланиб борди — жангга тайёр туриш керак эди.

Уч юз ўттизинчи километрга улар вақтидан икки соат бурун етиб келдилар. Соат учда улар шу ерда эдилар. Темир йўл бўйлаб кетган жарликка яқинлашарканлар, Петруха юкхалталарни мен кўрсатган ерга

қўйинглар, ўтиб турган поездларга қорангларни қурсатманглар, бошларингни кўтарманглар, нима гап бўлса, ҳаммасини ўзим айтаман, деб тайинлади.

Ўлғудай чарчашган экан. Осонми бир кунда шунча йўлни босиш! Жар тагидаги маврак ва чалов аралаш ўсган бахмалдай майсага чузилиш қанчалар роҳат. Узоқдан поездларнинг гулдираб яқинлаб келишларини эшитиб ётиш алақандай фароғат бағишлади. Узоқ-узоқларга чўзилган зил вагонлар остида темир излар зингиллаб ва зувиллаб кетар, кейин огир чуян гилдиракларнинг қалдир-қалдир, қалдир-қалдир утгани эшитилар, сўнг темир ва мой ҳиди анқирди. Бу шовқин кейин яна анчагача олис-олислардан қулоққа чалиниб турар, сўнг аста-секин олам океанини қуршаган жимжитликка сингиб кетарди... Шамолдай елиб бири — у томонга, бошқаси — бу томонга пассажир поездлар ўтарди. Авдийнинг юраги орзиқиб кетди. У болаликдан пассажир поездларни, вагон ойналарида лип-лип ўтиб бораётган одамларнинг башараларини томоша қилишни яхши кўрарди. Ҳой бахтиёр одамлар, мени ҳам ола кетинглар ўзларинг билан! Лекин ҳозир шу уткинчи ҳавасдан ҳам маҳрум. Бута панасида бошини чиқармай ётишга тўғри келади. Лекин энг чатоги — шу ерда юк поездини қароқчиларча тўхтатишда иштирок этади. Тўғри, ҳеч ким составни таламоқчи эмас. Поезд тўхтаса, чопарлар унга липпа-липпа сакраб чиқиб оладилар. У ёғи ўз йўли билан кетаверади. У ёғига юк вагонларда пусиб боришади...

Поездлар у ёқдан-бу ёққа тинмай ўтарди. Кейин узоқ жимлик чўкди. Авдийнинг энди кўзи илинган экан, бирдан хуштак овози келди. Петруха қулоғини динг қилди, сўнг ўзи ҳам хуштак чалди. Унга яна бир хуштак чалиб жавоб қилишди.

— Хўп, сизлар бемалол кутиб туринглар, — деди Петруха, — мен борайчи, чақирисяптими. Менсиз қимир этманглар, эшитяпсанми, Авдий, эшитдингми, Лёнька? Юк поездини тўхтатиш осон иш эмас. Каллани ишлатиш керак, каллани.

У шуларни айтиб ғойиб бўлди. Ярим соатлардан сунг қайтиб келди. Андак шахди сустроқ эди. Чехраси қандайдир ўзгарган, кўзлари ўгринча аланг-жалаңг қилар, одамнинг юзига тик қарашдан ўзини олиб қочарди. Авдий бундай пайтларда гумонсираб утиришни ёқтирмас, нохуш ўйларни узидан нари қуварди. Ўз эркига қўйиб берсанг, хаёлга нималар келмайди. Балки кишининг қорни огриётгандир... Шунинг учун хотир-жам ўсмоқчилади:

— Хуш, Пётр, ишларимиз қалай?

— Ёмон эмас, тузук. Яна озроқ кутамиз.

— Поезд тўхтатамизми?

— Албатта. Юк поезди бизга қулай. Поезд бекатга кечаси борса ва қўшимча йўлда турса, ундан ҳам яхши.

— Шундай де.

Улар жим қолдилар. Петруха сигарет тутатди. Тутуни-ни ичига чуқур тортаркан, гўё ҳеч нарса билмагандай деди:

— Бир журамизнинг оёғи лат ебди. Оти Гришан. Бориб кўриб келдим. Иши юришмабди. Чўлоқланиб қанча йигиб бўларди. Таёққа таяниб юрибди. Албатта, одамга алам қилади. Балки, ҳаммамиз оз-оздан унга йигиб берсакмикин. Ўн киши эканмиз. Жиндак-жиндак наша берсак бечоранинг кўнгли кутарилади.

— Майли, — деди Авдий. — Лёнька ухляпти. Лекин у ҳам қизғанчиқ эмас.

— Э, Лёнька ўзимизнинг ҳотамтой-ку! Авдйй, сен бориб Гришан билан гаплашиб келсанг бўларди. Нима қилди, нима бўлди, деб ҳол-аҳвол сўрасанг, сал ёзилармиди чўлоқ шурлик...

— Ўзи қаерда, ўша ердамикин? — эҳтиётсизлик қилиб сўради Авдий.

— Э, сени нима жин урган ўзи? Огзингдан Ўзи, Ўзи тушмайди, — жаҳди чиқди Петруханнинг. — Мен қаердан билай? Сенга Гришанни айтсам, яна Ўзими дейсан. Керак бўлса Ўзи бизни топиб олади. Бўлмаса хап ўтир. Бурнингни суқма. Нега ҳадеб суриштираверасан?

— Булди, бўлди. Сўрадим қуйдим-да. Тинчлан. Гришан қаерда? Қайси томонда?

— Хув ана, уша ёққа бор — хув ана, сояда, бута тагида ўтирибди. Бор, бор.

Авдий уша томонга юрди ва куп ўтмай Гришанга кузи тушди. У ут-уланлар орасида мўъжазгина курсичада қулида таёқча уйнаб утирарди. Кепкасини манглайига бостириб кийган. Сизгир одам булса керак, Авдий ҳали яқинлашмай туриб, ўгирилиб қаради ва кафтига йута-либ қўйди. Ундан нарироқда яна икки киши ўтиришарди. Ҳаммаси булиб уч киши. Шунда Авдий тушунди: Ўзи мана шу одам... Қадами тайсалаган Авдий баданига совуқ урмалаганлигини ҳис қилди. Юраги гурсиллаб тез-тез уриб кетди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

— Ярадорга саломлар, — деди Авдий иложи борича одмигина қилиб, шу билан у қаттиқ дукирлаб ураётган юрагини босмоқчи эди.

Худди балиқчиларникидай муъжазгина йиғма курсида таёқ уйнаб утирган Гришан бир кўзини қисиб қаради.

— Салом-ку, салом, лекин кимдан экан бу салом?

Авдий беихтиёр кулиб қўйди.

— Аввало сенинг соғ-саломатлигинг керак одамдан-да, бу саломлар.

— Э шундайми! Гоят миннатдорман, ҳаддан ташқари миннатдорман, яхши бошланган ишнинг охири ҳам ёмон бўлмайди. Кимсасиз чўлда кўнгил сўраганнинг йуриғи ҳам бошқа. Нимасини айтасан! Ҳаммамиз ҳам иссиқ жонмиз-да, тўғрими?

«Гапга чечан экан, бунинг устига кўп китоб ўқиган бўлса, иш чатоқ. Бунақасини сира кутмаган эдим, ўлай агар. Оҳанжама қилади, узини маҳмадона қилиб кўрсатяпти, — деб уйлади Авдий. — Нима сабабдан? Ёки ўзининг найрангимикин бу?» Авдий Гришаннинг чехрасига қараб эсда қоладиган ҳеч нарсаси йўқ экан, деб қўйди ичида. Ташқаридан у гоятда жун одамга ўхшаб кўринарди: бўйи ўртачадан баландроқ, сочлари бирмунча қўнғир, уст-боши ҳам ёшига монанд, кўзга унчалик ташланиб турмайди, жинси шим, ёқаси «молния»ли эскигина кўйлақ, бошида чўнтакка ҳам сиғиб кета-верадиған кўримсизгина шапка. Агар Гришан чўлоқланмаса ва шу туфайли қўлида йўгон гўдир таёқ кўтариб

юрмасайди, уни одамлар орасидан ажратиб олиш қийин бўларди. Кўпроқ тикилиб қараган киши балки Гришанинг кўзларини эслаб қолса ажабмасди. Жайноқланган кўйкўзларининг маъноси тўхтовсиз суратда ўзгариб турар, эҳтимол ўзи ҳам сезмаган ҳолда у тинмай кўзларини қисар, ўғринча қия қарар, рангини билиб бўлмайдиган қошларини учирар, худди бурчакка қисиб қўйилган, ташланиб, човут солиб, тишламоқчи бўлаётган, лекин журъати етмаётган ва шунга қарамасдан барибир юрак ютиб, ириллаётган, пўписа қилаётган ваҳший жондорга ўхшарди. Эҳтимол гапирганда баралла кўзга ташланадиган синган тепа курак тиши туфайли шундай таассурот туғилса ҳам ажабмас. «Тилла тиш қўйдириб олиши ҳам мумкин эди, лекин негадир буни хоҳламаган, — деб ўйлади узича Авдий. — Балки ортиқча кузга ташланиб туришни истамас».

— Оёққа нима қилди? Қайрилиб кетдими? Қарамай қадам қўйгандирсан-да? — одоб юзасидан суради Авдий.

Гришан бошини ноаниқ чайқаб қўйди.

— Ҳа, жиндай лат еди шекилли. Кузимга қарамаганман, тўғри айтдинг, Авдий, исминг шундай шекилли, а?

— Ҳа, исмим Авдий.

— Инжилдан олинганми дейман. Хўп исмлар бўлади-да, а, — сузларни атай чўзиб, тамшангандай ямланиб фикрларди Гришан. — Авдий — церковнинг иси келиб турадиган исм, — ўйчанлик билан деди у. — Қаранг-а, одамлар бир пайтлар Худони дилларига тутиб яшашган. Рус ўлкасидаги Пречистенскийлар, Боголеповлар, Благостовлар мана шундан чиқишган-да. Сенинг фамилиянг ҳам исмингга яраша бўлса керак дейман, а, Авдий?

— Каллистратов.

— Ана кўрдингми, ҳаммаси тўғри келяпти... Менинг номим эса жуда жўн, қора ишчининг номи — Гришан. Лекин гап бунда эмас. Шундай қилиб десанг, сен ҳақсан, Авдий Каллистратов, оёгимга қарамаганман. Бундан кўрқинчли бир хулоса чиқади: одам агар ғирт аҳмоқ

бўлмаса, албатта оёгининг тагига қараб юрсин. Бош ақлсиз бўлса оёққа жабр, дегани ҳам мана шу ҳақда айтилган. Куриб турибсан, оқсоқланиб қолдим. Шу десанг, бемаза ишлар.

— Оқибати ҳам анча билингандир? — сўради Авдий Петруха айтган гапга шама қилиб.

— Тушунмадим, — сергак тортди Гришан.

— Шу бемазагарчилик туфайли ишинг ҳам яхши юришмагандир, демоқчиман, холос, — очикроқ шама қилди Авдий.

— Ана бу бошқа гап! — Гришан шу заҳоти майнавозчиликни йигиштириб дарҳол тунини узгартирди. — Ишни назарда тутаётган бўлсанг, гапларинг ҳақ. Лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, мени бошқа нарса ташвишлантиряпти. Ўзинг ҳам сезаётгандирсан, акс ҳолда менга нимага керак, сен билан али-бали деб шакаргуфторлик қилиб ўтиришининг... Гапнинг қисқаси, мени ўзларига оқсоқолдай кўришади, ҳарбийчасига айтганда старшина, шунинг учун мен одамларимни сақлаб фронт чизигидан омон-эсон ўтиб олишим керак, менга ҳаммадан зарури шу.

— Унда менинг ёрдамим керак бўлса, бажонидил. Умуман, бир гаплашиб олсак, ёмон бўлмасди, — таклиф қилди Авдий. — Менинг ҳам шу одамлар тўғрисида айтадиган гапларим бор...

— Фикримиз бир жойдан чиққанини кўр, гаплар бўлса, бўпти, отамлашамиз, — рози бўлди Гришан. — Ўзим ҳам худди шуни мўлжаллаган эдим. Мисол учун десанг, мана, битта масала бор, лекин орамизда қолсин, — муғамбирларча шама қилди у, кейин бир чеккада гапга қўшилмай утирган икки чопарга буюрди: — Сизлар бекор утирмай боринглар, тайёргарлик кўринглар!

Чопарлар олдиндан келишиб қўйишгандек айтилган юмушни адо этгани чурқ этмай кетишди. Гришан топшириқ бергач, соатига қаради.

— Бир соатлардан сўнг поездга чиқиш операциясини бошлаймиз. Кўрасан, бизнинг қандай ишлаши-

мизни, — деди у Авдийга писанда билан. — Биз интизомга қаттиқ риоя қиламиз. Худди десант ташлагандай. Биз чиндан ҳам ватаннинг энг фидойи десантчиларимиз. Катта ҳарфлар билан ёзиладиган. Сен ҳам буюрилган ишни бажар. Бу ерда «ундог эди», «мундог эди» деган гаплар кетмайди. Ҳаммамиз жон куйдириб ҳаракат қилсак, кечқурун Жалпоқ-Созга етиб оламиз.

Гришан маъноли сукут қилди. Кейин Авдийга бадхоҳ назар ташлади-да, синган тишини курсатиб иршайди:

— Энг муҳим гап бошқа ёқда. Бу ерга нега келганинг тўғрисида... Сен ҳовлиқма, шошилма. Нима десамикин, жиноятчилар ичига бошинг оғиб тушиб қолибсан, ҳали яна бу ҳақда гаплашамиз, ҳозирча сен — чопарсан, ичимизга кириб олдинг, кўп нарсалар энди сенга маълум. Ранг-руйингга қарасам, унчалик тентакка ҳам ўхшамайсан. Лекин бу тузоққа ўз ихтиёринг билан тушдинг. Ҳамон шундай экан, барака топ, шунча ишонч билдирдикми, сен ҳам ишончимизни оқла.

— Бу билан нима демоқчисан?

— Назаримда, ўзинг сезиб турган бўлсанг керак...

— Сезиш бошқа, очигини билган бошқа.

Улар утиб кетаётган составнинг шовқини тинишини кутиб жим бўлиб қолдилар. Ҳар икковлари ҳам бўлажак муқаррар жангга ҳозирлик кўрардилар. Одамларнинг муомалалари қанчалар галати бўлади-я, деб хаёлидан ўтказди ўша онда Авдий: мана шу овлоқ чулда ҳамма тенг, ҳамманинг имконияти баробардай, иш ўнгидан келмаса, ҳаммаси қўлга тушади — қонун олдида тенг жавоб беради, омад чопса, ҳамма бирдай манфаатдор бўлади, лекин ҳатто мана шу ерга ҳам одамлар ўз қонлари янглиг қонунларини судраб келганлар ва Гришан улар устидан ҳоким бўлиб олган, бу ерда унинг ҳукми ўтади.

— Демак, сен очикчасига гаплашмоқчи экансан-да, — деб ўртадаги жимликни бузди Гришан. — Бўпти унда, — дудмал қилиб чўзди у, сўнг худди сергак тортгандай муғамбирлик билан қўшиб қўйди: — Менга қара, сенга бурилар ҳужум қилганмиш, ростми шу?

— Ҳа, шундай бўлди, — деб тасдиқлади Авдий.

— Сенга бир неча саволим бор. Уларга жавоб беришинг учун қисмат сени тирик қолдирганга ухшайди, шундай эмасми, Авдий Каллистратов? — кемтик тишини курсатиб иршайди Гришан.

— Балки шундайдир.

— Унда гапни айлантирма. Менга ҳозир шу тобда шу ернинг ўзида жавоб берасан. Нега менинг йигитларимни йўлдан уряпсан?

— Битта тузатиш киритайлик, — унинг сузини бўлди Авдий.

— Нима дейсан? Қонунга яна нима тузатиш киритмоқчисан?

— Мен уларни тўғри йўлга солмоқчиман, шунинг учун бу ерда «йўлдан уриш» деган гап кетмайди.

— Йиғиштир, бу маҳмаданагарчиликни, уртоқ Каллистратов. Тўғри йўлми, нотўғримми, бу ҳақда ҳар кимнинг ўз тушунчаси бор. Сен ҳазил-мазахни қуй. Гапни айлантириб утирадиган жой эмас. Сен ўзи бу қилиқларинг билан нималарга эришмоқчисан, ҳазрат отахоним?

— Нима, ўзига фойда кўзлаб юргандир, деб уйлаяпсанми?

— Бунга шубҳам йўқ. Булмаса, нима? — қўлларини кенг ёзди Гришан ва худди топдимми дегандай масхараомуз тиржайди.

— Ҳеч нарсани кўзлаган эмасман, ҳеч нарса керак эмас, — кескин жавоб берди Авдий.

— Жуда соз! — хурсанд бўлиб қичқирди Гришан. — Айни муддао! Ҳаммаси тўғри келяпти. Сен гирт гирифтор телбалардан экансан-ку, анови.

— Бас қил! Биламан, сенинг нима демоқчи эканлигингни!

— Бундан чиқди, Мўйинқумга наша йиғиш баҳонасида келган, суркалиб, ичимизга кириб олганингга сабаб мўмайгина пул топиш эмас, шундайми, ахир сен пулнимас Исони яхши курасан-ку, тўғримми? Бунинг сабаби сени семинариядан ҳайдаганларидан кейин

бошингни қаерга уришни билмай қолганинга ҳам, ишинг ҳамма жойда чакки кетганида ҳам эмас, топдимми? Э, мен уша кашишларнинг урнида бўлганимда сени илло-биллога қўймай тепиб-тепиб жунатардим — бу аҳволда сени бошига урадими улар. Кашишлар алмисокдан қолган эски уйинларни ёқтиришади. Сен бўлсанг, эсингни еб қўйганингдан ҳаммасига жиддий қарайсан...

— Ҳа, жиддий. Сен ҳам менга жиддий қара, — деди Авдий.

— Булмаса-чи! Мени тушунмайди деб ўйлаяпсанми? Мен ҳаммасини кўриб турибман. Авра-астарингача кўриб-билиб турибман кимлигингни. Сен — девонасан, жиннилигингдан шу кўйларга тушиб юрибсан. Аксинча бу ерларда сенга пишириб қўйибдими? Наша йиғиб, ман қилинган оғуни пуллаб, кун кечириб юрган биз тубан бечораларни кўзимизни очиб қўйгани, разолат чоҳидан халос этгани келгансан. Ҳиди уч чақирим наридан туриб одамнинг кўнглини айнитадиган, сийқаси чиқиб кетган панд-насихатларни тарқатаман дегансан, халоскор бўламан деб кўнглингга туккансан. Уларни ёмон йўлдан қайтараман, деб ўйлагансан. Бизнинг ўзгаришимиз, тавба-тазарру қилишимиз, ҳамма қандай бўлса, худди шундай бўлишимизни истагансан. Ахир, сен ялпи онг андозаларини гоятда қадрлайсан-ку, шундай эмасми? Мана, Ғарб ҳам бизда ҳамма бир андозада фикрлайди деб даъво қилади. — Гришан кутилмаганда йигма курсичасидан дик этиб туриб кетдики, унга қараган одам сира оёғи лат еган демасди, у Авдийга яқинлашиб, қизариб кетган башарасини унинг юзига тақади. — Ҳой, сен халоскор-вакил, сенга қарши қандай куч турганини ўзинг биласанми, йўқми?

— Биламан. Шунинг учун ҳам бу ерга келдим. Яна огоҳлантириб қўяй: мен орқага қайтмайман. Сизларни деб, шу йўлга кирдим. Энди пешонамда борини кураман. Сен бунга ҳайрон бўлиб утирма.

— Э, ҳали бизни деганмисан! — Гришаннинг афти буришиб кетди. — Кўнглингни тўқ тут, ҳайрон бўлиб

утирмайман. Инсониятнинг халоскори ҳам эсини еб қуйиб чормих қилинган эди, бунинг нимасига ҳайрон буламан... Қўллари хочга михланган, боши кўксига осилган, башараси азобдан тиришган — кўринглар-у, йигланглар-у, тавоб қилингллар-у охиратгача, ол-а! Баъзи ақли бошидан ошиб-тошиб кетганлар неча замонлардан бери бизни қутқармоқчи бўлиб юришади, ўзларига шуни касб қилиб олишган! Охири нима бўлди? Бу дунёда ким қутулди-ю, нималар қутулди? Қани, жавоб бер! Гулқофга қадар қанча бўлса, ҳамон ўшандай. Одам боласи уша-ўша. Ушандан бери одамнинг ҳеч нарсаси узгармади. Биз бўлсак, ҳали-ҳанузгача кутамиз, кўзларимиз турт бўлиб, қани, ким келиб биз гуноҳкорларни халос этаркин деб. Шу ишга сен, Каллистратов етмай турган эдинг. Лекин мана, сен ҳам юзингни кўрсатдинг. Ҳайтовур могорлаб қолмаган экансан! — истехзо билан лабини бурди Гришан. — Марҳабо, эй, навжувон Христос!

— Мен ҳақимда огзингга сиққанича гапираверишинг мумкин, лекин Исо номига шак келтирма! — танбеҳ берди Авдий. — Бу қандай келиб қолди деб ажабланияпсан, жаҳлинг чиқяпти. Ваҳоланки, ҳеч ҳайрон бўладиган жойи йўқ. Пешонага сен билан учрашиш ёзилган эди. Бундоқ танангга уйлаб кўр! Наҳотки сен буни тушунмасанг! Мен булмасам, бошқа биров сен билан албатта тўқнашиши керак эди. Мен эса сен билан учрашишни ҳисоблаб чиққанман...

— Эҳтимол, сен мени ҳам ҳисоблагандирсан?

— Ҳа, сени ҳам. Бизнинг бир-биримизга дуч келгимиз муқаррар эди. Мана, мен етиб келдим. Сен уйлаганча, могорлаб қолмаган эканман.

— Фаросатингга балли, ўғлон. Биз бир-биримизсиз кун кўролмаймиз. Бунинг ўзига яраша бемаза бир қонунияти бўлса ҳам керак. Лекин упкангни бос, халоскор Каллистратов. Сенинг ақиданг билан амалда ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Лекин қизиқ йигит экансан. Шундай бўлса ҳам, бас қилайлик, бу маҳмадангарчиликни. Бўлди, кимлигинг менга равшан!

Ҳамон гап айланиб шунга келган экан, сенга битта яхши маслаҳат берай, бор, йўлингдан қолма. Каллистратов, ҳаммадан бурун ўз жонингни қутқар, сенга ҳозир ҳеч ким қўл теккизмайди. Чўлдан йиққан нарсаларингни эса хохласанг, бошқаларга бўлиб бер, ё ёкиб юбор, ё шамолга соч, — бу сенинг ихтиёринг. Лекин ўнг қулогинг билан ҳам, чап қулогинг билан ҳам яхшилаб эшитиб ол: бошқа ҳеч қачон бизга яқин йулама! — Шундай деб Гришан таёгини тошга маънодор туқиллатиб урди.

— Аммо мен сенинг бу маслаҳатингга юролмайман. Бу менга тўғри келмайди.

— Менга қара, ҳей, сен қип-қизил жинни экансан-ку! Нима сенга халақит беради?

— Мен Худо олдида ҳам, ўз олдимда ҳам сизлар учун жавобгарман... Балки, сен буни тушунмасанг ҳам керак...

— Йўқ-йўқ! Нега энди? — деб овозини кўтариб қичқирди Гришан ғазабдан туси оқарган ҳолда. — Мен, ҳар қалай, театр кишилари хонадонида ўсганман. Менга ишон, нима ўйин қилмоқчи бўлаётганингга ақлим етиб турибди, тушунаман. Лекин сен ўйинга ҳаддан ортиқ берилиб кетмадингмикин. Ахир, ҳар қандай, ҳатто энг буюқдан-буюқ ўйиндан сўнг ҳам парда туширилади-ку. Мана ҳозир, ўртоқ Каллистратов, парда бирдан-бир томошабин иштирокида ёпилади. Кўзингга қара, бола. Сени деб, ортиқча гуноҳга ботиб юрмай тагин. Вақт борида этагингни йигиштир.

— Гуноҳ дейсан. Билиб турибман, нима демоқчи бўлаётганингни. Лекин мен учун қабоҳатни кўра била туриб, ундан юз ўтириб кетишдан ортиқ журму гуноҳ йўқ. Мени йўлдан қайтараман деб овора бўлма. Айтайлик, ўша кичкинтой Лёнька, Петруха, сенга жиловини бериб қўйган болаларнинг ҳоли нима кечади, мен бунга бефарқ қараб туролмайман. Шу жумладан, сенга ҳам.

— Тасанно! — унинг гапини кесди Гришан. — Бизнинг ҳаётимизга аралашишга нима ҳаққинг бор? Қандай яшаш ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Умрим бино бўлиб, сени ҳозир кўриб туришим. Сен кимсанки, мен

ва бошқалар ҳақида қайгурасан, худди сенга осмондан муборак ваҳий тушгандай. Суф, сенга! Жонингга жабр қилма. Жинни бўлсанг, узингга. Худо хайрингни берсин, жўна бу ердан. Сенсиз ҳам бир кунимизни кўрармиз. Тушундингми?!

— Йўқ, мен бундай қилолмайман! Осмондан ваҳий келганми деяпсан. Менга ҳеч қандай ваҳий ё хабар келмаган. Адолат ва бурч туйғуси — мен ана шуларга вакил қилинганман, буларни ҳисобга олиш-олмаслик сенинг ишинг, аммо мен қандай бўлмасин, уларни адо этажакман. Мана, ҳозир ўз тақдиримни ўзим ҳал этаман дединг. Эшитган қулоққа чиройли бу гап. Бироқ бир-бирига дахлсиз тақдир йўқ. Туғилиш ва ўлишдан бошқа тақдирни тақдирдан ажратадиган чизик йўқ. Тутилмоқ ва ўлмоқ оралиғида эса биз худди эпчилган иплардай бир-бировимизга қўшилиб кетамиз. Гришан, ахир, сен ва сенга тобе анови одамлар ўз фойдаларингизни кўзлаб, бошқаларга мана шу чўллардан наша билан биргаликда бахтсизлик ва қулфат олиб борасизлар-ку. Одамларни кайф васвасасига соласизлар, тузоқларингизга илинтирасизлар, уларни қайгу-алам ва тубанлик чоҳига ташлайсизлар.

— Сен нега бизга қозилик қиляпсан? Биз нима қилиш, қандай яшашни сендан урганишимиз керакми?

— Мен қози эмасман. Сизларга ухшаган бир одамман, фақат...

— Нима фақат?

— Фақат мен ҳаммамизнинг тепамизда диёнат ҳамда раҳм-шафқатнинг энг олий ҳаками Худо борлигига ишонаман.

— Яна Худо! Хуш, бу билан яна нима демоқчисан?

— Худонинг марҳамати бизнинг иродамиз орқали намоён бўлади. У бизда яшайди, онгимиз орқали бизга таъсир этади.

— Менга қара, қўй, бу сердаҳмаза гапларни. Хўп, борингки, нима бупти? Бизга бунинг нима дахли бор?

— Нега дахли бўлмас экан! Ақл-идрокнинг қудрати билан инсон ўзига ўзи худди Худо каби таъсир этади.

Ахир ёмонликни чин дилдан тан олиш нима дегани? Менимча, бу ёвузликни Худо даражасида туриб қарғашдир. Инсон ўз моҳиятига янгича қарашни ўзи белгилайди.

— Сенинг бу қарашинг омманинг онгидан нимаси билан фарқ қилади? Биз тўдага ўхшашни истамаймиз ва ундан ўзимизни олиб қочамиз. Сизлар бизга тенг бўлолмайсизлар, биз ўзимиз алоҳидамиз.

— Хато. Эркинлик қонундан қўрқмагандагина ҳақиқий эркинлик бўлади, акс ҳолда, у саробдир. Сенинг эркинлигинг мудом қўрқув ичида, қонуний жазони кутиб яшайди...

— Хўп, нима бўпти шунга? Сенга бунинг қандай огирлиги тушяпти? Сен эмас, ўзимиз танлаганмиз бу йўлни.

— Тўғри, ўзинг танлагансан. Лекин бу йўлга сендан бошқалар ҳам кирган. Тушунсанг-чи, ахир, бу охири берк кўчадан чиқиб кетиш мумкин. Мана шу ернинг ўзида, чўлда, очиқ осмон тагида тавба-тазарру қилинглари, бу ишдан бутунлай воз кечаман деб, ўзларингизга сўз беринглари, хуфя савдонинг фойдасидан, ярамас одамлардан юз ўтиринглари, ўзингиз билан, Худо номини атанган ва ҳаммамизни воҳид онг воситасида бирлаштирган зоти шариф билан мурсага келинглари.

— Хўп, кейин нима бўлади?

— Кейин сиз яна инсон деган номга мушарраф бўласиз.

— Жуда чиройли бўлиб кетди-ку! Яна бунчалар осонлигини қаранг! — Гришан таёгини уйнаб утираркан, қовоғини солди, тепалик ортида утиб бораётган яна бир юк составининг шовқини босилишини кутди, сўнг бирдан тушган сукунат ичида, тили ҳаддан ташқари ешилиб кетган Авдийга тешиб юборгудай масхараомуз тикилиб туриб деди: — Энди гап бундоқ, мухтарам Авдий, сенинг гапларингни камоли диққат билан эшитдим. Хурсанд бўлмай қўя қол. Сен қаттиқ хато қиласан. Ўзингча уйласанг керак, мендан бошқа ҳеч ким Худо билан дилдан гаплашолмайди деб. Билиб қўй, Худо

билан муомала қиладиган ёлғиз сен эмас. Сен такводор бўлсанг, биз ҳам махрум эмасмиз бу неъматдан. Ана кўрдингми, дарров шу гапдан нафасинг ичингга тушиб кетди. Азбаройи ҳайрон бўлганингдан. Менга ўхшаган бир одамнинг Худо билан алоқа қилиб туриши сенга жуда ғалати эшитилди, а?

— Ундай эмас. Фақат «алоқа» деган сўз андак қизиқ туюларкан. Аксинча, сенинг оғзингдан бундай гапни эшитиб хурсанд бўлдим. Балки сен фикрингни ўзгартиргандирсан?

— Асло! Мунча содда бўлмасанг. Хўп, унда билиб қўй, Каллистратов, фақат тилингни тишлаб қолма. Худога менинг ўз борар йўлим бор, мен унинг ҳузурига орқа эшикдан кираман, холос. Худойинг сен уйлаганчалик ноз-фироқ қилиб танлаб ўтирмайди...

— Худо олдига орқа эшикдан кириб сен нимага эришардинг?

— Эришадиган нарсам сеникидан кам эмас. Мен одамларга шодлик бағишлайман. Улар кайфда Худонинг висолига етадилар. Мен берадиган нарсани улар на сизнинг панд-насиҳатлар, на ваъзлар ва на дуо-ю ибодатлардан топадилар... Мен ўз одамларимни Худога бошқа ҳар кимдан кўра тезроқ етказаман.

— Пулга сотиб олинган Худога еткizasанми? Оғу ёрдамидами? Мияларини айнитибми? Яна сен буни Худонинг висолига етиш бахти деб атайсанми?

— Ҳа, нима бўпти? Шаккоклик, Худони оёқости қилиш дейсанми? Ана холос! Нозик кўнгилларига озор бердикми? Сенинг нонингни яримта қиялманми? Йўлингни тўсиб қўяманми? Хўп, пул, хўп, қорадори, хўп, нима бўпти! Пул деганинг ҳазилакам нарса эмас. Пул — ҳамма нарса! Нима, пулнинг Худоси бутунлай бошқа деб уйловмидинг? Черковлару яна бошқа ташкилотларда нима, сизлар пул ишлатмайсизларми?

— Э, бу бутунлай бошқа нарса-ку!

— Бас! Дийдиё қилма! Дунёда ҳамма нарса сотилади ва олинади, жумладан, сенинг Худойинг ҳам. Лекин

мен одамлар маза қилиб кайф сурсинлар дейман. Сизлар сузда ва бунинг устига нариги дунёда ваъда қилган нарсаларга мен бу дунёнинг ўзида муяссар этаман. Ёлғиз кайф роҳат-фароғат бағишлайди, оламда ўзингни қушдай эркин ҳис қиласан, кукларга учасан. Майли, бу роҳат, бу лаззат куз очиб юмгунча ўтиб кетсин. Майли, у фақат руё бўлсин. Лекин унда бахтиёрлик, унда саодат ва унга фақат ҳушни йўқотиб етиш мумкин. Сиз, тақводорлар эса, ҳатто мана шу руёдан ҳам маҳрум-сизлар.

— Лекин гапинг туғри — булар бари руё.

— Булмаса-чи? Беш тийин тулаб, ҳақиқат топмоқчимисан? Бекорларни айтибсан, авлиё ота! Бошқа бахт бўлмагандан кейин аччиқ оғу унинг ўрнини босади.

— Йўқ нарсанинг ўрнини тулдир деб, сенга ким айтди! Буларнинг бари ёвуз ниятдан бошқа нарса эмас!

— Упкангни бос, упкангни бос, Каллистратов! Дурустроқ ўйлаб курсанг, мен ахир сизларнинг ёрдамчингизман!

— Яъни, қандай?

— Қандай бўларди. Сира ҳайрон қоладиган ери йўқ! Одам яратилгандан бери унга нималарни ваъда қилишмади, хурланган ва ҳақоратланганларнинг қўйин-қўнжларини не-не ажойиботлар билан тулдириб ташлашмади: ана, қарасанг, Худо салтанати кириб келяпти, ана қарасанг, демократия, ана тенглик, ана биродарлик, ана коллектив ҳаёт бахти, иста — ана, Коммуна қуриб яшайвер, ўзингни кўрсатиб ишласанг, ана сенга жаннат боғлари. Ҳақиқатда эса нима? Фақат қуруқ сўз! Мен бўлсам, агар билсайдинг, кўнгли яримталар, ғарибу гураболар, мунглиғ бечораларга эрмак бераман, хаёлларини чалгитаман. Мен яшинқайтаргичман, одамларни орқа йўл орқали етиб бўлмас Худо сари бошлаб бораман.

— Э, сен мен ўйлагандан ҳам хатарлироқ экансан! Сен дунёни бутунлай остин-устун қилиб ташлашинг мумкин. Ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин ва қўрқинчли! Яхшиям, Наполеон бўлмаганинг!

— Юқориорқдан келавер. Наполеон ҳам гапми?

Мени ўз эркимга қуйиб беришса, эҳ-ҳе, нималар қилмасдим! Агар биз бирдан Ғарбга бориб қолсак, қулочимизни қайларга ёзмас эдик, дейсан. Ушанда сен ҳам мен билан тортишиб утиролмасдинг, яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам менинг кузларим билан қараган булардинг...

— Бунга шубҳам йўқ. Лекин сенинг бу сузларингда қўрқинчли бир нарсa кўрмайман. Гапларинг янги эмас. Сен, Гришан, одамлар ишончини йўқотиб қўйган жойда кун кўрмоқчи буласан, бунга ургатиш ҳам унчалар қийин эмас. Ҳаммаси ёмон, ҳаммаси ёлгон, шундай экан, ўзингни кайф қилиб овунтир. Сен утган барча нарсаларни қоралайсан, сенингча шундай булса, қани, одамларни дунёга бошқача қарашга ўргатмайсанми, қўлингдан келса. Иймон — кайф эмас сенга, иймон не-не авлодлар бошдан кечирган азоб-уқубатларнинг меваси, иймонга эришмоқ учун минг йиллаб ва ҳар кун машаққат чекмоқ керак. Сен ўз шармандали ҳунаринг билан оламнинг азал тартиботини бузмоқчи, ёруғ кунни тунга айлантirmoқчи буласан. Ҳозир айшингни сурасан, кейин кулфатини тортасан, сен кўкларга кўтариб мақтаётган кайфдан сўнг, албатта, жиннилик бошланади, сўнг одам бутунлай тубанликка ботади. Нега сен буёғини гапирмайсан? Сен айтган кайф — ғирт аблаҳликнинг ўзи эмасми? Ахир, гўё Худо олдига боргандай бўлиб, аслида Иблиснинг қучоғига тушасан-ку. Буниси қандай бўлди?

— Қандай бўларди. Қасосли дунё. Бунга ҳам жазо бор. Яшагaннинг жазоси ўлим... Сен бу ҳақда ҳеч ўлагaнмидинг? Нега жим бўлиб қолдинг? Сен, авлиёга менинг бу фикрим ёқмайди, а!

— Ғайри Исо фикрми? Ҳеч қачон!

— Ҳа-ҳа! Сенинг христианчилигинг ғайри Исо бўлмаса, нимага арзирди? Ғайри Исо қитиклаб турмаса, кимга керак христианлик? Нима фойдаси бор унинг? Шундай бўлгач, менсиз ҳеч нарсa қилолмайсиз! Мен бўлмасам, кимга қарши курашасиз, гояларингиз жанговарлигини қандай исбот этасиз?

— Жуда ҳам қирриқ экансан-э! — беихтиёр кулиб юборди Авдий. — Чалкашликлардан усталик билан фойдаланаркансан. Лекин гапга зеб берма. Сен билан тил топишимиз қийин. Биз тескари одамлармиз, бир-биримизга туғри келмаймиз. Шунинг учун мени бу ердан қуяпсан. Сен мендан қурқасан. Лекин мен барибир ўз сўзимда тураман: қайт бу йулдан, тавба қил, ёш болаларни тузогингдан бушат. Мен сендан ёрдамимни аямайман.

Гришан бирдан жим бўлиб қолди. Таёгига тиранганча қовоғини солиб у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади, кейин юришдан тўхтади.

— Агар сен, ўртоқ Каллистратов, мени қўрқаяпти, деб ўйласанг, қаттиқ хато қиласан. Қолгинг келса, қолавер, сени ҳайдаётганим йўқ. Ҳозир юк вагонларга чиқиб оламиз. Поездга бирваракай босқин ясаймиз.

— Яхшиси, қароқчиларча, деб қўя қол, — унинг гапини туғрилади Авдий.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, қароқчиларча бўлса, қароқчиларча-да. Лекин мақсадимиз талон-торож эмас, мақсадимиз — яширинча манзилимизга етиб олиш, бунинг фарқи бор. Ахир сенинг давлатинг бизга эркин бориб-келишга йўл қўймайди...

— Давлатга тилингни теккизма. Хуш, менга нима таклиф қилмоқчисан?

— Айтишга ҳам арзимайди. Сен айтмоқчи, вагонларга қароқчиларча чиқиб оламиз, — деб темир йўл томонга бошини силкиб кўрсатди Гришан, — ҳамма жам бўлади, ҳамма кузга куринади. Ана ушанда кичкина Лёнькалару лакалов Петрухаларга айтар гапингни айт, уларнинг жонларини қутқар, эй Халоскор! Мен гик этмайман, сенга заррача тўсқинлик қилмайман. Мени мисоли йўқ деб ҳисобла. Мабодо, бу авомни орқангдан эргаштириб кета олсанг, уларни ўз Худойингга ишонтира олсанг, мен шу заҳоти енгилганимни бўйнимга олиб, мутлақо қорамни кўрсатмай кетаман. Гапимни тушунапсанми? Қабул қиласанми шу шартимни?

— Бажонидил! — қисқа жавоб қилди Авдий.

— Унда бошла! Ўртамизда бўлиб утган гапни ҳеч кимса билмайди. Агдан-багдан гаплашдик, деймиз.

— Раҳмат! Лекин менинг яширадиган жойим йуқ, — жавоб берди Авдий.

Гришан елкасини қисди.

— Айтдим-қуйдим-да. Инжилда ёзилган: «Сен айтдинг» деб!

Май ойининг охирги кунларидан бири эди. Соат кечки еттилар бўлиб қолганди. Лекин теп-текис чўллар узра қуёш ҳамон ял-ял нур сочиб, қиздирарди. Куни билан худди бир жойга боғлаб қуйилгандай нима сабабдандир қимирламай турган кумушсимон булутлар, аввал оппоқ оқариб, кечга томон уфқ узра қоп-қорайиб осилиб қолдилар, бундан Авдийнинг юрагига англаб бўлмас бир хавотир тушди. Афтидан, момақалдиروق бўладиганга ўхшарди.

Поездлар эса ҳамон у томондан бу томонга, шимолдан жануб ёқларга, жанубдан эса шимол ёқларга ўтиб боришар ва замин уларнинг чўнг гилдираклари остида зириллар, титроққа тушарди. «Қанча ер бор, қанча кўз илгамас маконлар ва ёруғлик бор, шундай бўлса ҳам, одам боласига яна барибир нимадир етмайди, ҳаммасидан бурун эркинлик етмайди, — деб уйларди Авдий поёнсиз яйдоқ чўлларга боқиб. — Одам боласи одамларсиз яшолмайди, яна бунинг устига одамларга ҳам тоқат қилмайди. Мана, ҳозир — нима қилиш керак? Гришаннинг тузоғига илинганлар тўданинг тазйиқига юрмай, уларнинг дуқ-пуписаси, қўрқитишларига қарамай ақл-идрок измига кирсалар нима қиларкин? Бу бадбахт афюнчининг таъсиридан қутулишга ўзларида куч, ирода топармикинлар? Анавини қаранг-а! Учига чиққан хавфли фирибгар экан. Нима қилай, қандай йўл тутсам тўғри бўлади?»

Ниҳоят, кутилган вақт етди. Юк поездини тўхтатиш олдидан чопарлар икки-уч киши бўлиб, темир йул бўйлаб буталар ва баланд ўсган қуюқ ўтлар орасига яширинишди. Ўштак чалиб бир-бирларини хабардор қила-

диган булишди. Йўлнинг олис муъолишида илон каби буралиб поезд кўринди, ҳуштак овози келди ва дарҳол ҳаммалари ҳамлага ҳозирландилар. Наша тўлдирилган жомадонлару катта чарм халталар қўл остида эди. Авдий, Петруха билан Лёнька учовлари темир йўл ремонтидан сўнг қолган майда шағал уюмини паналаб ётдилар. Гришан улардан сал нарироқда эди. Унинг ёнида ҳам икки чопар бор: улардан бири, малла сочли йигитчани Қодя деб аташар, бурни кўнқайган, кавказча талаффуз билан сўзлайдиган чапдаст иккинчисини Махач деб чақаришар — афтидан, у асли Махачқаладан эди. Бошқаларни Авдий билмас, лекин яна икки-уч чопар ўзларига қулай жойни пана қилиб, поезд келишини пойлар эдилар. Гришан темир йўлга дори сепиб, кўприк устида гўё ўт тушгандай қилиб кўрсатадиган ва шу билан машинистни локомотивни тўхтатишга мажбур қиладиган икки кишини юборган, улар бу ердан хийла олисроқда «330 КМ» белгиси қўйилган ерда эдилар. Ўша ердан баҳорнинг тошқин сувлари ўпириб кетган чуқур жарлик устидан чоғроқ темир йўл кўприги утарди. Чопарлар кўпоровчи деб аташадиган анов иккиси ўша нозик жойга ҳозир дори сепишарди.

Поезд шитоб билан яқинлашар, Авдий, ҳамма нима бўларкин, тез ва омон-эсон вагонларга чиқиб оларминкизмиз, состав ўзи қандай экан, ишқилиб, цистерна бўлмасин-да, цистернага қандай қилиб ўрнашасан, деб титраб-қақшаб турганлигини тушунарди. Кўриқлаб бориладиган ҳарбий эшелон бўлса ундан ҳам чатоқ, тамом ишқал деяверинг.

Лёнька қўллари қалгираганча сигарет тутатди. Петруха шу заҳоти унга ғазабини сочди:

— Дарров ташла! Ўлдираман ифлос!

Бироқ ранги кўкариб, оқариб кетган Лёнька унга парво қилмай ичига зўр бериб тутун тортарди, шунда Петруха унга йиртқичдай ташланди-да, қўлочкашлаб бошига урди, шапкасини учириб юборди. Лекин Лёнька ҳам қараб турмади, — зарбага зарба билан жавоб берди, ўзини ўнглаб туриб Петрухани оёғи билан тепди.

Петруха қутуриб кетди, икковлон жон-жаҳдлари билан тепкилаша бошладилар.

Авдий ўрнидан қузғалишга мажбур бўлди:

— Бас қилинглар, ҳозироқ бас қилинглар. Петруха, Лёнькага тегма. Уялмайсанми!

Лекин Петруха жаҳд билан Авдийга ташланди:

— Сен аралашма, ит попнинг ўғли. Нега қаққайиб турибсан, тунка! Буйинг бир чақирим наридан қури-нади! — Шундай деб, жон-жаҳди билан унинг иштони-дан тортди. Улар жўжахўрозлардай қизишиб, бир-бир-ларини буралаб сўкишганча, ҳансираб яна ўз жойларига биқиндилар.

Поезд эса яқинлашиб келарди. Чопарларнинг тит-раб-қалтираши беихтиёр Авдийга ҳам ўтди. Нима ҳам дейиш мумкин, аҳвол ғоят танг ва хатарли эди.

Авдий болалик чоғларидан поездларни томоша қи-лишни яхши кўрарди: у осмонга қуюқ тутун ва оппоқ пар чиқарадиган, теварак-атрофларга қичқириб, шовқин соладиган урушдан кейинги ажойиб паровозларни кўрганди, лекин ҳеч қачон бир кунмас-бир кун поездни бунчалар азоб билан кутарман деб хаёлига келтир-маганди. Мана энди, қонунга хилоф тарзда ва ҳатто зўравонлик ишлатиб, поездга чиқиши керак.

Иккита локомотив бирлашиб тортиб келаётган оғир юк поезди тобора яқинлашар, унинг яқинлашаётгани одамнинг бутун вужудига акс садо берар, этни сескан-тирарди. Илгариги паровозлар ҳозирги дизеллар билан сира беллашолмайди. Уларнинг кучи ичида яширин эди, лекин улар шунчалар куп вагонларни судраб боришар-дики, худди уларнинг охири йўққа ўхшарди. Сон-санок-сиз гилдираклар тўхтовсиз гилдирар, вагонлар остидан шамол ғувиллаб чиқар, гулдираган товушлар, бир маромда дуқир-дўқирлар эшитиларди. Авдий роса шид-дат билан келаётган бу девқудрат машинага қарар экан, ҳаддан ортиқ чўнг ва улкан составни тўхтатиш мумкин-лигига кўзи етинқирамасди.

Вагон-платформалар, цистерналар, ёғоч ортилган вагонлар, ёпиқ контейнерлар — бирин-кетин утиб

борар, мана, составнинг ярми ҳам утиб бўлди, шунда Авдий: ҳеч иш чиқмайди, булар ҳаммаси бекорга уриниб, овора бўлиб ётишибди, деб уйлади: шундай шиддат билан кетаётган катта поездни тўхтатишнинг иложи йўқ. Лекин бирдан поезднинг тезлиги пасайди, гилдираклар борган сари секин айланди, тормознинг оғир ғажирлагани эшитилди-да, эшелон худди кутилмаганда қоқилиб тушгандай оғир асабий силтаниб, юришни секинлатди. Авдий кўзларига ишонмасди: состав тўхтади ҳисоб. Шунда чинқириб, ҳуштак овози келди.

— Кетдик! — буйруқ қилди Петруха. — Олга!

Улар юкхалталарини кутарганча, секинлаб қолган вагонларга ўзларини уришди. Ҳаммаси пистирмадан ~~туриб~~ ҳамла қилингандай кўз очиб-юмгунча тез рўй берди. Қўлга нима тўгри келса, шуни ушлаб, тирмашиб, истаган вагон, истаган жойга чиқиб, ишқилиб, жойлашиб олиш керак эди. Кейин томдан томга, вагондан вагонга сакраб қулайроқ жой топиш мумкин. Ундан уёгини Авдий худди ёмон туш каби эслайди: у кўз ўнгида худди осмон қадар қад кўтарган зич вагонлар тагида зир югура бошлади, у аклининг бир чеккасида ғайришуурий тарзда вагонларнинг бунчалар юксаклигидан, гилдираклардан чиқаётган қорамой ҳидларининг бунчалар ўткирлигидан ҳайратга тушди, гилдираклар яна кўз очиб-юмгунча тезлашиб кетиши ҳеч гап эмасди. Лекин шунга қарамасдан Авдий жонҳолатда вагонга тирмашди, кимгадир ёрдамлашди, кимлардир уни ҳам қўллаб юборишди. Поезд икки марта шарақлаб тортилди, силкинди, гилдираклар ғасир-ғусур бўлиб кетди — улар тагида қолиш шу тобда ҳеч гап эмасди. Бироқ ҳаммаси жойида бўлди. Поезд яна бир карра қаттиқ силтаниб, бой берилган вақтни етказиб олиш учун шитоб билан илгарига жадаллаб кетди, Авдий мундай айланиб қараб, ичи бўм-бўш юк вағонида турганлигини, ўзининг ажралмас ҳамроҳлари Лёнька ва Петруха, қолаверса, Гришан ҳам шу ерда эканлигини кўрди. Лат еган оёқ билан унинг қандай вагонга чиқиб

олганини Худо билади, анави иккиси — Махач ва Коля ҳам у билан бирга эди. Ҳаммаларининг ранг-қутлари оқарган, хансираб нафас олишар, лекин чеҳралари шод ва мамнун эди. Бари яхши тутагани ва энди энг ишқал жойи орқада қолганига Авдийнинг сира ишонгиси келмасди. Энди наша йиғувчилар Жалпоқ-Соз бекати томон кетиб боришар, ундан у ёғига йўллар бари катта ерга, катта шаҳарларга, одам издиҳомлари ичига элтади...

Яна беш соатлар чамаси йўл юришлари керак. Омад келганини қаранг: вагонда юк туширилгандан кейин қолган шекилли, буш ёғоч яшиқлар бор экан — чопарлар уларни тағларига ўриндиққа мослаб олишди. Гришан айтгандай қилиб, ташқаридан қараганда, кўринмайдиган бўлиб ўтиришди. Агар бир томондаги эшик очилса, вагон ичи анча ёруғ, бунинг устига ҳаво кириб туриши учун тепадаги тирқишлар ҳам кўтариб қўйилганди.

Қандайдир кичик разъездда тўхтаганларида, улар эшикни маҳкам ёпиб, дим ва иссиқ вагон ичида миқ этмай пусиб ўтирдилар, лекин состав олдида ҳеч ким келгани йўқ. Петруха оҳиста ташқарига аланг-жалаңг қилди-да, ҳаммаси жойида, ҳеч ким кўринмайди, деди. Қаршидан келаётган пассажир поезде ёнларидан гулдираб ўтиб кетгач, состав яна ўрнидан жилди, навбатдаги кичик бекатда Махач бир канистр сув топиб келди, вагондаги ҳаёт яна жонланди, қаттиқ нон, консервалар ейилди. Жалпоқ-Созга борганда, ошхонада тўйиб иссиқ овқат еймиз, деб орзу қилишди.

Поезд эса Чу чулларида тоғлар томон ўтиб борарди...

Май ойи оқшомлари узоқ давом этади, ҳали-ҳамон ёруғ эди. Ундан-мундан гаплашиб ўтиришар, купроқ турли овқатлар, пул эсларди. Петруха Мурманскда попукдай қиз кутаётганлигини эслади. Шунда Махач соф кавказча жушиб деди:

— Менга қара, ҳой, Петруха, азизим, нима сен Мурманскдан бошқа ерда аёлни қилолмайсанми? Нима, Москвада энди қилиб бўлмайдими озгина? Ҳа-ҳа-ҳа! Нима, Москвада хотин йўқми?

— Сен мишиқисан ҳали бунақа ишларда, Махачка. Нимани маъносига тушунардиги? — қаҳри келди Петруханинг. — Неччига чиқдинг?

— Неччи-неччи! Неччи бўлса неччи! Бизнинг Кавказда мендақалар аллақачон бола ясайдиган бўлишган! Ҳа-ҳа-ҳа!

Бу гап ҳамманинг димоғини чоғ қилди. Ҳатто Авдий ҳам Гришанга қараб-қараб қуйиб, беихтиёр жилмайди, у эса бир чеккада такаббурлик билан иршайрди. У боя-боягидай йиғма курсичада ҳамон уша эгри таёғини ушлаб утирарди. У худди бошқа чопарлар каби жун сигарет чекар ва фақат шу билангина уларга ўхшарди.

Куп ўтмай улар ҳазил-хузул қилиб боришаркан, буш юк вагонини батамом ўзлариники қилиб олишди. Ҳали офтоб уфққа ботмаган, ҳаммаёқ ёп-ёруғ бўлса-да, Лёнька вагоннинг бир чеккасида уйқуга кетган, бошқалар ҳам ухламоқчи бўлиб турардилар. Қандайдир арзимаган нарсаларни гаплашиб, чекиб утирган чопарлар бирдан жим бўлиб қолишди, сунг Гришан томонга қараб қўя-қўя алланарсани шивирлаша бошлашди.

— Қулоқ сол, Гришан, — дея унга қарата мурожаат қилди Махач, — биз бу ерда ўтириб, умумий мажлис қилиб қарор чиқардик. Бир оз кайф қилсак-чи, а? Вақт ҳали бор, кайф қиламизми? Менда, азиз тамада, шунақанги бир олқиндиси борки, воҳ-воҳ, бунақасини фақат Бағдоднинг ўгриси чеккан!

Гришан Авдийга: хуш, қалай, дегандай тезгина қараб олди. Кейин бирпас жим турди-да, вақт ўтказиб, деди:

— Олаверинглар!

Ҳаммаларига жон кириб Махачни ураб олишди. Махач курткасининг қайси бир еридан ўша Бағдод ўгриси чекадиган олқиндисини чиқарди. Узунчоқ ва катта папирос уради, ўзи биринчи бўлиб тортди, кейин ёнидагиларга узатди. Ҳар бири наша тутунини ичига ҳузур қилиб тортиб, сунг папиросни шеригига чўзарди. Навбат Петрухага етганда, у тутунни ичига ютоқиб кўзларини юмиб, чуқур тортди-да, сунг Авдийга узатди:

— Қани, Авдясъ, сен ҳам бир торт! Сенинг қаеринг кам? Ма, чек! Э, мунча ўзингни опқочасан, қиз боламинсан, нима бало?

— Йўқ, Пётр, мен чекмайман, овора бўлма! — Петруханинг қўлини қатъий қайтарди Авдий.

Петруха дарров ранжиди:

— Ҳеч поплигинг қолмади-да! Қойилман-э сенга, поп-соп! Сенга яхшилик қилмоқчи бўлсак, сен биздан ирганасан!

— Мен ирганаётганим йўқ, Пётр, тўғримас бу гапинг!

— Бор-э, сенга гап уқдириб булармиди! — қўлини силтади Петруха ва яна бир карра ичига чуқур тортиб, папиросни Махачга берди, у эса кавказча чаққонлик билан уни Гришанга узатди.

— Энди, азиз тамада, сенинг навбатинг! Сўз сенга!

Гришан индамай унинг қўлини нари сурди.

— Майли, ўзинг биласан, ўзинг — хон, кўланканг — майдон! — ачинган бўлиб, бошини чайқади Махач, папирос яна давра айлана бошлади. Лёнька суриб-суриб чекди, ундан кейин малла Коля, кейин Петруха ва яна Махач. Кўп ўтмай чекувчиларнинг кайфиятлари ўзгара бошлади, уларнинг кўзлари гоҳ туман билан қопланар, гоҳ йилт-йилт этиб кетар, оғизларини қийшайтиришиб сабабсиз илжайишар, ўзларини гоҳта бахтиёр сезишар, фақат Петрухагина ҳалиям гинасини унутмаган, ора-сира Авдий томонга норози назар ташлар, поплар ўзи ҳаммаси тўнгиз бўлади, деб тўнгилларди.

Гришан бир чеккада курсчасида чекувчиларга бамайлихотир қараб ўтирар, лабларидан кўпни кўрган одамлардай кинояли, такаббур, яниб қўйгувчи табассум аримасди. У вагоннинг очиқ эшиги олдида турган Авдийга дам-бадам ўқрайиб ўғринча нигоҳ ташлар, қарашидан бўлаётган ишдан мамнунлиги сезилар, шак-шубҳасиз буларнинг бари покдомон Авдийга қандай таъсир қилаётганлигини фаҳмлаб турарди.

Авдий Гришан чопарларга наша чекишга ижозат бериб, ўзига бир томоша кўрсатмоқчи бўлганлигини

англарди. Куриб қуй, қандай буларкин? Менинг кучим нимада эканлигини билдингми? Сенинг юксак интилишларинг бу баттаринлик олдида қанчалар ожиз эканлигини энди тушундингми?

Гарчи Авдий ўзини уларнинг қилгиликлари билан ишим йуқ дегандай курсатаётган булса-да, лекин ичида Гришанга ҳеч нарсани қарши қуёлмаётганидан, ожизлигидан қаттиқ ўкинди. Чопарларни Гришаннинг таъсиридан қутқариш учун амалда нима қилса бўлади, ахир. Ана шунда Авдий чидай олмади. У газабини яшириб, жиловломай қолди. Петруха папироснинг охирини чекиш учун яна унга тутганда, у ўзини тутолмади, ниҳоят, ёрилди. Папироснинг қолдиғи ҳам сўрилавергандан хунуги чиқиб кетган, сарғиш-заққум тусга кирганди.

— Ол, Авдясъ, мунча афтингни бурасан, вой погни боласи-ей! Мен чин кўнгилдан айтяпман. Ҳамма мазаси охирида бўлади, миянг қаймоқдай оқиб кетади! — тикилинч қилиб қўймасди хира Петруха.

— Нарн тур! — силтаб ташлади уни Авдий.

— Ҳали шунақами! Мен сенга чин дилдан айтсам, ноз қилдингми ҳали! Афтингни буриштирадиган булдингми!

— Бупти, бер бу ёққа, бер! — деди фигони ошиб Авдий ва чўғланиб турган папиросга қўл чўзиб, уни худди Петрухага намоёиш қилиб курсатгандай боши узра баланд кутарди-да, вагоннинг очиқ эннигидан ташқарига улоқтириб юборди. Бу шунчалар кутилмаганда тез рўй бердики, ҳамма ва ҳатто Гришаннинг ўзи ҳам ҳайратдан бақа бўлиб қолди. Орага чўккан сукунатда поезд гилдиракларининг шиддатли овози янада аниқ ва ваҳималироқ эшитилди. — Кўрдингми? — саннаб деди Авдий Петрухага. — Нима қилганимни ҳамманг кўрдингларми? — аччиқ-тиззиқ билан деди у яна бошқа чопарларга бир-бир қараркан. — Бундан кейин доим ана шундай бўлади!

Петруха ва ундан кейин бошқалар Гришанга ҳайрон бўлиб, саволомуз қарашди: бу ёғи қандай бўлди, хўжайин, бу тавия қаердан келиб қолди?

Гришан дам Авдийга, дам чопарларнинг тумтайган башараларига масхара қилгандай қараркан, индамасди. Махачнинг тоқати тутади:

— Ҳой, тамада, нега индамайсан? Нима, соқов бўп қолганмисан?

— Йўқ, соқов бўп қолмаганман! — деб унинг жиғига тегди Гришан ва заҳарханда қилиб чўрт кесди: — Мен манов нусхага огзимни очмайман, деб сўз бергандим. Қолганини ўзларинг ҳал қилинглар! Менинг бошқа гапим йўқ...

— Шу ростми? — ўсмоқчилади Махач Авдийдан.

— Рост, лекин гап бошқа ёқда! — қичқирди Авдий. — Мен уни фош қилмоқчи эдим, — деб Гришанни бош силкиб кўрсатди у, — бу иблис сизларнинг ҳаммаларингизни йўлдан урган! Ҳалокат ёқасига келиб қолгансизлар! Мен жим қараб турмайман, ҳақиқат мен томонда! — Шунда у нима бўлаётганини, нима қилаётгани, нималар деб қичқираётганини англолмай, наша тўлдирилган юклар ичидан юкхалтасини куч билан тортиб олди. Гришандан бошқа ҳамма утирган ўрнидан сакраб турди: бу поп-сопнинг юмшоққина боласи асти нима қилмоқчи ўзи?

— Мана, қаранглар, болалар! — Авдий юкхалтани боши узра кўтариб силкитди. — Мана шунинг ичида биз одамларнинг бошини ейдиган, офат ва қирон келтирадиган оғу олиб кетяпмиз. Енгил пулга учган сиз чопарлар, сен, Петр, сен, Махач, сен, Лёня, сен, Коля, шундай қиялсизлар! Гришанни гапириб утирмасак ҳам бўлади. Унинг кимлигини ўзингиз яхши биласиз!

— Шошма, шошма, Авдий! Қани, тасаддуқ, халтани менга берчи! — унга томон юрди Петруха.

— Нарг тур! — итарди уни Авдий. — Яқинлашма! Ўзим биламан бу одамлар бошига битган балони қандай йўқотишни.

Шундан сўнг Авдий ҳали чопарларнинг ҳуши ўзига келмай, юкхалтанинг чизимчасини тортиб ечди-да, вагон эшигидан нашаларни ташқарига соча бошлади.

Анча-мунчагина гиёҳ терилган экан, нашанинг саргимтил-кук япроқлари ва гуллари темир йул бўйлаб худди кузги барглار каби пароканда түзиб учди. Юзлаб, минглаб жарақ-жарақ пуллар ҳавога совурилмоқда эди! Қандайдир бир зум чопарлар Авдийга анқайиб, шамдай қотиб қолдилар.

— Кўрдингларми! — қичқирди Авдий ва юкхалтани ҳам ташқарига отди. — Ана энди сизлар ҳам шундай қилинглар! Сўнг биргаликда тавба қиламиз. Худонинг шафоати ва мағфиратига сазовор бўламиз! Бўлинглар, Лёнька, Петр! Лаънати нашаларингизни тўкинглар, қутулинглар шу ярамасдан!

— Жинни бўлиб қолибди! Бекатда у бизни ушлаб беради! Ур уни, ит попнинг боласини! — чинқирди эсҳушини йўқотиб Петруха.

— Тўхтанглар, тўхтанглар! Қулоқ солинглар! — уларга ниманидир тушунтирмоқчи бўлиб қичқирарди Авдий гиёҳвандларнинг қутуриб кетганларини кўриб. Лекин энди кеч эди. Гиёҳвандлар унинг устига қутурган итдай ташландилар. Петруха, Махач, Коля бир-бирига гал бермай унинг бошига мушт ёғдирардилар. Фақат Лёнькагина уларни кучи етганча ажратишга уринарди.

— Қўйинглар, бас қилинглар! — деб атрофда нима қиларини билмай сарсиларди у. Лекин уларни ажратишга кучи етмасди — уч кишини бир ўзи қандай ҳам энласин. Раҳмсиз, олатасир калтаклаш бошланди.

— Ур! Итар! Вагондан ташлаб юбор! — деб бўкирарди Петруха.

— Попни ўлдири! Пастга от! — жўр бўларди Махач.

— Керакмас! Ўлдирманглар! Илтимос, ўлдирманглар! — чийилларди ранги ўчган, қалт-қалт титраган Лёнька.

— Қоч, итвачча, сўяман! — Лёньканинг қўлидан юлқинарди ваҳшийлашган Коля.

Авдий силкиниб бораётган вагоннинг очик жойидан кучи борича нарига, ўртароққа сурилишга уринарди: гиёҳвандларнинг бунчалар бераҳм, ваҳший, зўравон бўлишларига у энди ишонди — бўлмаса, ҳозиргина гангт қилиб, оғзининг таноби қочиб ўтиришган эди-я. Авдий

хаёти қил устида турганлигини тушунар, кучлар ҳам тенг эмасди. Кучи ошиб-тошиб ётган, қутурган уч йигитга ёлғиз ўзи қандай бас келсин. Тўғри, Лёнька унинг ёнини оляпти. Лекин унинг кучи қаерга етарди. Гришан эса ҳамон ўша жойида худди цирк ёки театрга тушган томошабиндай утирар, кийнакоҳлик билан иршарди.

— Ўху! Ўху! Ана холос! — лабини қийшайтириб мазах қиларди у. Итдай уриштириб қўйди-ку охирида, шундай бўлишини олдиндан ҳисоблаб чиққанди, мана энди, галаба нашъасини суряпти — унинг кўз ўнгида одам улдиришяпти.

Авдий фақат Гришан ўртага тушсагина жони қутулиб қолишини сезиб турарди. «Гришан, қутқар!» — дейиши билан чопарлар уни тинч қўйишларини биларди. Лекин калласини кесганда ҳам, у Гришандан ёрдам сўролмасди. Бирдан-бир чора вагоннинг ичкарироғига амаллаб ўтиб олиш, бурчакка қисилиб туриш — ундан уёғига калтаклайдиларми, тепкилайдиларми, қўлларидан келганини қилишсин, фақат вагондан ташлаб юбормасалар бўлгани, акс ҳолда жондан умид йўқ...

Лекин ичкари бурчакка етиб олиш осон эмасди. Уни уриб, тепкилаб яна вагоннинг ланг очиқ эшиги томон улоқтирдилар. Авдий бир зум шу ерда туриб қолса, уни ҳаш-паш дегунча ташқарига итариб ташлардилар. Шунинг учун Авдий қандай қилиб бўлмасин, яна йиқилган еридан турар, ўзини вагоннинг ичкарисига олишга уринарди. Гиёҳвандлар ахийри ҳолдан тойиб, ё ҳушларини йиғиштириб олишар, деб умид қиларди. Аёвсиз жангда биринчи бўлиб, бошига оғир зарба тушган Лёнька кулади. Попнинг ўғлидан, янги чиққан авлиёдан ва демак, чопарларнинг душманидан аёвсиз қасд олаётганда, оёқ тагида уралашмасин деб, Коля уни тинчитган эди. Гиёҳвандлар мушт устига мушт туширар — елга совурилган шунча пулга ичлари куйиб борарди.

— Ур, ур! Жон чиқар ерига сол аблахни! — қутуриб кўпик сочарди Петруха. У Авдийни орқасидан келиб

маҳкам қисиб олди-да, қулларини орқага қайирди ва Махачга тугрилади. Махач эса шунда худди шайтонлаган буқадай, газаб билан Авдийнинг қорнига урди. Авдий улар ҳолатда букчайиб, оғзидан қон кетганча, вагон ичига қулади. Шундан сунг учовлари уни эшик томонга судраб кетишди. Авдий эса шу аҳволда ҳам, уларнинг чангалидан қутулиб чиқишга уринар, қаршилиқ курсатар, тирноқлари кучиб кетишига қарамай, вагоннинг тахталарига ёпишарди. Мудҳиш Гришан эса вагоннинг бир четида гуё ҳеч нарса бўлмагандай йиғма курсида оёқларини чалиштириб утирар, безрайган башарасида мамнунлик ифодаланар, эгри таёғини ликиллашиб уйнаб, ҳуштак чалиб машқ қиларди. Ҳали ҳам раҳм-шафқат сураб: «Гришан, қутқар!» — деб қичқирса, кеч эмасди ва Гришан ҳам унга раҳми келиб, олийжаноблик кўрсатиб, ўлим чангалидан олиб қолиши мумкин эди. Аммо Авдий омонлик сураб оғзини очмади. Уни очик жойга қонларини оқизиб судраб кетдилар. Вагоннинг очик эшигида сунгги олишув рўй берди. Улар Авдийни бир йўла итариб юборишга чўчидилар, у билан бирга ўзлари ҳам ташқарига қулашлари мумкин эди. Авдий эшикка, тугрироғи, эшик орқасидаги темир туткича маҳкам ёпишди. Поезднинг кучли шамоли уни эшикка михлаб ташлади. Авдий чап оёғи билан қандайдир темир чиқикқа базўр илинди ва бутун огирлиги билан осилиб қолди. Афтидан, у ҳеч қачон яшап ва қулфатдан қутулиш учун бунчалар жон-жаҳди билан уринмаган эди. Бунчалар куч қаердан келяпти, ўзи ҳам билмасди. Агар уни ўз ҳолига қўйганларида эди, у балки тиришиб-тирмашиб яна вагон ичига кириб оларди. Бироқ чопарлар худди тўп тепкандай унинг бошига тепишар, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар, аямай қора қонга булғашар, у эса ҳамон темир кабзани қўйиб юбормасди. Охирги дақиқалар айниқса даҳшатли бўлди. Петруха, Махач ва Коля ҳаддан ташқари ваҳшийлашиб кетдилар. Шу пайт Гришан ҳам ўзини тўхтатолмай эшик олдига чопиб келди: энди юзини бемалол сидириб ташласа бўлаверади, энди Авдий Каллистратов қандай

жон таслим этади, томоша қилиш мумкин. Гришан чопарлар Авдийни батамом асфаласофилинга жўнатишларини кутиб турарди. Тан бериш керак — Гришан уз ишига гоятда уста эди. Эртага мабодо Каллистратовнинг ўлигини топиб, унинг йиқилиб тушгани ёки ўзини поезддан ташлаганига шубҳалансалар, Гришан ушанда ҳам ҳеч нарсани билмаган, кўрмаган бўлиб тураверади — шахсан ўзи бу ишга қўл урмаган. Нари борса, болалар жанжаллашиб, дўппослашиб қолишгану бахтсиз ҳодиса рўй берган — қочаман деб, поезддан тушиб кетган.

Кейин Авдийнинг юзига тепишди. Унинг охирги эслаб қолгани шу булди. Чопар гиёҳвандларнинг пошналари қонга бўялди. Шамол Авдийнинг қулоқларида худди аланга каби гувилларди. Унинг вужуди тобора огирлашиб, пастга кўрқинчли бушлиқ сари зилдай тортиб борарди. Поезд эса шамолларнинг қаршилигини енгиб, ҳамон ўша чўллардан елдек елар, бутун ёруғ оламда жони қил устида турган шу жабрдийда йигитга ёрдам қўлини чўзадиган бир кимса йўқ эди. Узундан-узоқ давом этган кун сўнггида ботиб бораётган қуёш унинг қийноқ даҳшатидан олайиб кетган кўзларини қонли шафаққа бўяб, у билан бирга олам зулматига чуқмоқда эди. Лекин қанча тепкиламасинлар, Авдий қўлларини бушатмасди. Шунда Петруха Гришаннинг таёгини тортиб олиб, сўнгги зарбани берди. Инчунун Гришан ҳам худди билмаган кишидай таёгини кўрга ҳасса қилиб ушлаб турган эди, мана, марҳамат, олиб урмайсанми қўлларига, мажақ-мажақ бўлиб кетмайдими, қисталоқ, дегандай...

Шунда Авдий қонли гушт парчаси каби пастга учиб кетди. У темир йўл кутармасидан қандай қулагани, нималарга урилиб, сурилганини сезгани ҳам йўқ, эшелоннинг думи у йиқилган ердан шалдираб утди, собиқ ҳамроҳлари тушган поезд кўздан йўқолди, гилдиракларнинг шовқин-сурони тинди, лекин у ҳеч нарсани сезмади.

Кўп утмай қуёш сўнди, қоронғу тушди, моматалоқ тусига кирган ғарбнинг қўргошин осмонида қора булутлар қуюқлашди...

Ўша машғум ердан эса энди бошқа поездлар елдек чопар, анави жонини сақлаш учун раҳм-шафқат сўраб ялинмаган шўрлик йигит эса темир йўл пастигаги чуқурликда чапараста ағанаб ётарди. Мана энди, ҳақиқатни жонсарақ излаб билган ҳамма нарсалари ва қарор топтиришга уринган нарсаларнинг ҳаммаси ҳозир орқага улоқтириб ташланган, забун этилганди. Ўзини шунчалар аямагани, омонлик тилашдан воз кечганига арзирмиди булар? Ахир, ҳамма гап у эмас-бу эмас, унинг ҳаёт-мамоти устида кетаётган эди-ку. Бор-йўти учтагина сўзни айтса: «Мени қутқар, Гришан!» — деса кифоя эди. Аммо бу сўзлар унинг оғзидан чиқмади...

Чиндан ҳам, Худо-таоло таажжуботларининг чеки йўқ... Ахир бир маҳал узоқ тарихда шундай воқеа рўй берган эди-ку — ~~Жалилиядан чиққан~~ бир мажзуб ўзига шунчалар ишонган эдики, икки оғизгина сўзни айтишни истамай ҳалокатга гирифтор бўлганди. Охири, ширин жондан айрилганди. Одамлар ҳам то ҳалигача, орадан бир минг тўққиз юз эллик йил ўтганига қарамай эс-ҳушларини йиғиштириб ололмайдилар — бу қандай қилиб юз берди, ахир, шундай бўлиши мумкинми, деб ажабланишади, баҳслашишади, изтиробга тушишади. Ҳар сафар бу уларга худди куни кеча рўй бергандай бўлиб туюлади — яралари ана шунчалар янги. Ва ўша замонлардан буён неча-неча наслар дунёга келмасин, ҳар бири ўртаниб-куяди, агар ўшанда биз Гулқофда бўлганимизда, ҳеч қачон жалилиялик кишини жабрлашга йўл қўймасдик, дейишади. Ана шундай туюлар экан-да, ҳозир. Лекин дунё айлана-айлана ҳамма нарсалар унут дарёсига ғарқ бўлиб кетади-ю, бироқ ўша кун сира эсдан чиқмайди, деб кимнинг ҳаёлига келибди дейсиз...

Айтганча, ўшанда ҳам жума куни эди ва жонини қутқариши мумкин бўлган зот ўшанда ўзини халос этмоқ учун тилга икки оғиз сўз олмоқни раво кўрмаганди...

II

Ушанда Қуддусда ҳаво эрталабдан қизиб, кун иссиқ бўлишидан дарак берарди. Ирод саройининг Арк айвонида мрамор устунлар тагида прокуратор Понтий Пилат ўзига курси қўйишни буюрди. Бу ерда пастдан эсаётган елвизак унинг сандал кийган оёқларини билинар-билинемас елиб утарди. Катта боғдаги адл теракларнинг учлари шабадада эринчоқлик билан қимирлар, уларнинг япроқлари бу йил барвақт саргая бошлаганди.

Саройнинг Арк айвони жойлашган шу тош тепаликдан шаҳар кафтдек кўриниб турар, ҳозир ҳаво тобора қизиб бораркан, шаҳар манзаралари оқ ҳарир парда ичра жимирлаб кўзга чалинар, — ҳатто Қуддуснинг доим равшан куринадиган тева-рак-атрофларини ҳам оқариб ётган саҳро сарҳадларида аранг пайқаш мумкин эди.

Ўша кун эрталаб худди кўзга кўринмас иллар билан осмонга осиб қўйилгандай қанотларини кенг ёзиб ёлғиз бир қуш сас чиқармай сузиб юрар, маълум вақт орасида ҳеч қанда қилмай катта боғ устидан учиб утарди. Бургутмикин, калхатмикин, шу иккисидан булак ҳеч қандай қушнинг бундай иссиқ кунда узоқ ҳамда зерикарли учишга қурби етмайди. Оғирлигини у оёгидан бу оёгига солиб турган назаретлик Исонинг кўкда айланиб юрган қушга беҳос кўз қирини ташлаганлигини пайқаб, прокуратор бирдан оғринди ва тутоқиб кетди. У заҳар сочиб деди:

— Сен қаёққа қараяпсан, Яҳудонинг подшоси? Бошингда ажал қуши айланыпти!

— У ҳаммамизнинг бошимиздан айланыпти, — оҳиста, худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай жавоб берди Исо ва қорайиб моматалоқ бўлиб кетган кўзини кафти билан пайпаслаб қўйди: синедрионда суд қилиш учун элтаётганларида бозор олдида руҳоний ва оқсоқоллар гиж-гижлаган оломон уни уртўқмоқ қилган эди. Айримлар раҳмсиз калтаклаган, бошқалари башарасига тупурган ўша дамларда руҳонийлар руҳонийси Кайафа-

нинг одамлари ўзини нечоғлик қаттиқ ёмон кўришларини тушунди, ҳа қуддусликларнинг судидан ҳеч қандай раҳм-шафқат кутиб бўлмайди, шундайку-я, лекин уни оломоннинг айнимачоқлиги ва жаҳолатга миниб қутуриши таажжубга солиб қўйди, гўё шу пайтгача улар ичидан ҳеч ким унинг дайдилигини билмагандай, гўё шу пайтгача улар ибодатгоҳлар ва майдонларда нафасларини ичларига ютганча қимир этмай унинг ваъзларини эшитмагандай, гўё улар ҳутигини эргаштирган кук эшакка миниб шаҳар дарвозаларидан кириб келганида шоду хуррам қарши олмагандай, гўё улар умид-аъмол била: «Салламно бани Довудга! Салламно ва акрам!» — деб қичқаришиб, эшаги оёғи остига гуллар тушамагандай.

Мана энди, у йиртилиб далва-далва булиб кетган уст-бошда паришон ва фаромуш алфозда, тақдиримда яна нималар бор экан, дегандай Понтий Пилат қошида мустар турибди.

Прокураторнинг эса шу тобда асаби ғоятда бузилган ва қизиги шундаки, ҳаммадан бурун узидан — узининг сустлиги, бировга тушунтириб бўлмайдиган журъатсизлигидан хафа эди. На Рим қушинларида хизмат қилиб юрганларида ва на мана ҳозир прокураторлик чоғларида у ҳеч қачон бундай ҳолга тушмаганди. Ростдан ҳам кулгили эмасми, ахир! — синедрионнинг ҳукмини шартта тасдиқлаш ва ортиқча бошоғриқдан қутулиш ўрнига у терговга кучи ҳамда вақтини сарф қилиб ўтирибди. Ҳолбуки, Байтулмуқаддас руҳонийлар руҳонийси ва мушриклари унинг фармойишига илҳақ, уларни дарҳол чақириб, мана, олинглар, гуноҳкор сизларники, нима қилсаларингиз, уз ихтиёрларингиз, деса бўлади-ку, ахир. Шунга қарамасдан, Понтий Пилатга шундай осонгина йўл тутишга нимадир халақит бермоқда эди. Бунинг устига манови масхаравоз шунча овора бўлишга арзирмикин?..

Лекин бу тентакни ҳам куринг-да, ахир! Қарангким, у Яҳудонинг подшоси, муҳибби Раббоний эмиш, Илоҳнинг одил салтанатини тузмоқ учун Худо томонидан

яхудоларга тортиқ қилинганмиш. Унинг одил салтанатида қайсару қайсарчаларга, уларнинг нойибларига ва ялоқи синагогларга ўрин йўқмиш, жами одамлар эндиликда то охиратга қадар бир-бирларига тенгу биродар бўлар эмишлар. Не-не кишилар давлат қушини бошларига қундиришга ҳаракат қилмаганлар, лекин бунақа ақлли, айёр ва бунақа ғаддорини ҳали ҳеч ким кўрмаган эди. Бунақалар салтанат тепасига келсин-чи, аввал қандай бўлса, худди шундай ҳукм юритаверади, зотан, дунёда ҳаётнинг бошқача йўриги йўқ ва бўлмайди ҳам. Аммо бадкирдор буни беш қўлдай яхши билади, лекин барибир найрангини қўймайди! Содда одамларни янги Салтанат қурамиз деб алдайди. Ҳар бир одам ўз юрагидаги гумонига кура бошқанинг устидан ҳукм чиқаради, деган гап ҳақ бўлса, бу ерда айни шунинг ўзгинаси эди: прокуратор юрагининг энг яширин ерларида оруланган, лекин амалга ошишига ўзи ҳам ишонмаган ҳаёлларни Исога тақомқда эди. Ҳаммасидан ҳам, худди мана шу нарса Понтий Пилатнинг ғашига тегар ва шу боисдан маҳкумга бир вақтнинг ўзида ҳам қизиқиб қарар, ҳам нафратланарди. Прокуратор назаретлик Исонинг сирини билиб олдим, деб ўйларди: бу дайди башоратгўй ер юзида галаён чиқармоқчи, одамларга Янги Салтанат ваъда қилиб, эскини йиқмоқчи ва янгининг устига утирмоқчи. Оббо, муғамбир! Румо Салтанатининг Кичик Осиёдаги вилоятлари ҳокими була туриб, Понтий Пилат ҳаёлига келтирмаган, тўғрироғи, ҳатто орзу қилишга қўрққан нарсаларни наҳот шу ожиз ва ночор Яхудо кўкрагида кутариб юришга журъат этса-я. Дайди кароматгўй Исони бошқача йўллар билан тергар ва сўроққа тутаркан, тажрибакор прокуратор ўзини мана шунга ишонтитар, шунга чоғлар, шундай хулоса чиқаришга ҳозирларди: ҳар сафар ўзини маҳкумнинг ўрнига қўйиб кўрганда, унинг ҳокимлик даъво қилаётганидан тепа сочи тик турарди. Шундан Понтий Пилатнинг жиғибийрони чиқар, шубҳалар утида қовурилар — дам Байтулмуқаддас Синедриони томонидан Исо устидан кунни кеча чиқарилган ўлим ҳукмини

тасдиқлаб, ҳокимлик муҳрини босмоқчи, дам буни орқага чузиб, Румо давлати учун Исо фикрлари ва хатти-ҳаракатлари нечоғлик хавфли эканлигини охиригача аниқламоқчи буларди...

Унинг осмонда учиб юрган қуш ҳақидаги сўзига маҳкум дайдининг жавоби тугри ва очиклиги, бетакал-луфлиги билан прокураторнинг энсасини қотирди. Ундан кура индамагани ёки тилёғламалик қилгани ҳам тузук эди. Қаёқда, қайтага ўзига ўзи таскин беряпти: ўлим гуё барчамизнинг бошимизда кезиб юради. «Буни қаранг-а, уз бошига ўзи эран-қаран ўлим чақиряпти-я, ростданам, қатлдан ҳеч чучимаётгандай», — куфр бўлиб кетди Понтий Пилат.

— Бўпти, яна аввалги гапимизга қайтамиз. Шурлик, биласанми, сени нима кутаётганлигини? — суради прокуратор товуши хириллаб. У боядан бери тез-тез йилтираган башараси, тепакал боши ва ғуладек бақувват буйинларидан румолча билан терини артарди. Прокуратор Исонинг жавобини кутиб, терлаб кетган бармоқларини бирма-бир қасирлатиб қайириб чиқа бошлади. У шунга ёмон одатланганди. — Сендан сўраяпман, нима бўлишингни биласанми?

Исо бошидан нима кечишини ўйлаб, ранги ўчди ва огир хурсиниб, деди:

— Шундай, Румо нойиби, мени бугун қатл қилишларини биламан, — базур оғзидан чиқди унинг.

«... Биламан!» — масхараомуз такрорлади прокуратор ва қаршисида турган шўрлик пайғамбарга ҳам раҳми келиб, ҳам аччиғи қистаб, мийиғида қулганча бошдан-оёқ назар солиб чиқди.

Қовушмаган, бўйни узун, ўсиқ сочлари патила-патила тузиган, либослари йиртилган, сандали оломон талаганда тушиб қолган бўлса керак, оёқяланг Исо прокуратор қошида бошини ҳам қилиб турар, унинг орқасида сарой Аркининг тўеиқлари оша олис тепаликларда шаҳар уйлари элас-элас кўзга чалинарди. Шаҳар прокуратор тергаётган одамга муштоқ эди. Қабих шаҳар қурбон истарди. Бугун мана шу жазирама

иссиқда шаҳарга қонли томоша керак эди, унинг қоронгу, сим-сиёҳ истаклари жунбушга тушмоқни хоҳларди — худди қаҳрли йўлбарс Ливия саҳроларида зебрани тилка-пора қилаётганда чиябурилар тўдаси алам билан акиллашиб, увлашганидай, оломон ҳам кўчаларда нола-фарёд чекиб кўксини тиглайди ушанда. Понтий Пилат бундай воқеаларни одамлар ўртасида ҳам, жониворлар ичида ҳам кўрган эди. Шунинг учун, чорчўпга михлаш қандай бўлишини бир зум кўз ўнгига келтириб, ич-ичидан эти жимирлашиб кетди. Ва юраги ачишгандай укиниб деди:

— Биладан, дейсан! «Биладан» ҳам гапми? Сени у ёққа олиб чиқишгандан кейин биласан...

— Шундай, Румо нойиби, мен буни биладан, уйласам этим сесканиб кетади.

— Сен гапимни бўлма ва нариги дунёга купам ошиқаверма, борасан ҳали, — деб тўнгиллади прокуратор гапи чала қолганидан норози бўлиб.

— Афв эт, ҳукмдор, беихтиёр оғзимдан чиқиб кетди, гапингни бўлмоқчи эмасдим, — узрхоҳлик қилди Исо. — Мен ҳеч ерга шошилаётганим йўқ. Мен ҳали яшасам девдим.

— Эса сен куфроний сўзларингдан воз кечиб қўя қолмайсанми? — тиккасига сўради прокуратор.

Исо қўлларини ёзди, унинг қўзлари болаларникидай маъсум эди.

— Менинг қайтиб оладиган сўзим йўқ, ҳукмдор. У сўзлар қисматда бор. Падарим дилимга солган. Унинг иродасини адо этиб, сўзларини одамларга етказмоғим керак.

— Айтганингдан ҳеч қолмайсан, — норози бўлиб овозини кўтарди Понтий Пилат. Унинг қийғир бурунли, қайишдай қаттиқ лаблари атрофига чуқур чизиклар тортилган юзи нафратангиз совуқ тусга кирди. — Мени чалгитаман деб, овора бўлма, ҳаммасини шундоқ кўриб турибман, — деди у эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда. — Падаримнинг сўзлари, уларни одамларга етказаман дейсан. Аслида бу нима? Аслида бу қора

халқни лақиллатиш. Уни қулга олиш! Авомни бузгунчиликка бошлаш. Балки унинг сўзларини менга ҳам етказмоқчидирсан — мен ҳам одамман-ку!

— Ҳозирча. Румо ҳукмдори, сенга бу ҳожат эмас. Билъакс, сенда изтироб йўқ. Сен бошқача ҳаётни орзу қилмасанг ҳам бўлади. Сен учун ҳукмронлик бу — Худо ва диёнат. Ҳукмронлик эса тамомила уз қулингда. Сен учун шундан юқори ҳеч нарса йўқ.

— Рост. Румо ҳукмронлигидан узга олий нарса йўқ. Умидворманки, сен шундай демокчи бўлдинг, шекилли?

— Сен шундай деб ўйлайсан, ҳукмдор.

— Ақлли одамлар ҳар доим шундай ўйлаганлар, — илтифотли оҳангда уни туғрилади прокуратор. — Бекорга айтмаганлар, — уқдира бошлади у. — Қайсар¹ — Худо эмас, лекин Худо — худди Қайсардай. Агар аксинчасига ишончинг комил бўлса, менга исбот қил. Қани! — У Исога мазах қилгандай тикилиб қолди. — Мен Румо императори Тиверийнинг нойиби бўламан. Унинг номидан мен замину замонадаги нарсаларнинг ҳолатларини бирмунча ўзгартира оламан. Сен эсанг бунга аллақандай олий кучни, гўё сен элтаётган қандайдир ўзгача бир ҳақиқатни қарама-қарши қўймоқчи бўласан. Шоён ғалати, шоён ғалати! Акс ҳолда сени бу ерда тутиб турмас эдим. Синедрионнинг ҳукми қачон ижро этилади деб, шаҳар ошиқмоқда. Хўш, қани, жавоб бер!

— Мен нима дей?

— Қайсарнинг Худодан кичиклигига ишончинг комилми?

— Қайсар ҳам ўладиган одам.

— Албатта, ўладиган одам. Лекин у тирик экан, одамлар учун Қайсардан юқори Худо борми?

— Тирикликнинг ўзга ўлчовини олсак, ҳукмдор, албатта, бор. — Топган гапингни қара-я, бунга кулайми, ўлайми? — ўзини хафа бўлгандай кўрсатиб, қошларини чимирганча пешонасини тириштириб деди прокуратор. — Одамлар кулади демайсан ҳам. Сенинг

¹ Қайсар — ҳукмрон.

бу гапларингга ким ишонади билмайман, тушунмайман.

— Зулмдан эзилганлар менга ишонадилар, адолат истаганлар ишонадилар менга. Менинг сузларим азоб-уқубатлардан туйган ва кузёшлар билан сугорилган заминда ниш отиб, кукаради, — деб тушутирди Исо.

— Бас! — қўлини ноумид силкиди прокуратор. — Вақт зое кетмоқда.

Улар уз хаёлларига берилиб, жим қолдилар. Исонинг буздай манглайи терчилади. Лекин у терларини на кафти ва на узун қўлагининг йиртиқ енги билан артди, бу хаёлига ҳам келмасди — қўрқувдан томогига бир нарса тикилган, кунгли озар, юз-кўзларидан тер қуйилар, серпай ориқ оёқлари тагига — мармар тахталарга чакилаб томарди.

— Мана шундан кейин ҳам, — деб давом этди негадир овози ичига тушиб кетган Понтий Пилат, — Румо ҳукмдори сенга озоддик беришини хоҳлайсанми?

— Шундай, яхши ҳукмдор, мени қуйиб юбор.

— Кейин нима қиласан?

— ~~Элларга Худонинг~~ каломини еткизаман.

— Одамларни аҳмоқ қиламан де! — қичқирди прокуратор ва захраси учиб ўрнидан туриб кетди. — Ана энди ишондим. Сени ҳақиқатан тахтага тортиш керак экан. Сени фақат ўлим тинчитади!

— Сен янглишасан, шонли ҳукмдор, ўлим руҳ олдида ожиз, — қатъият билан дона-дона қилиб деди Исо.

— Нима? Нима дединг? — ўзига ишонмай ҳайратланди Понтий Пилат Исога яқинлашиб бораркан, унинг газаб ва ҳайратдан ўзгариб кетган юзи қизгимтир қора доғлар билан қопланди.

— Сузларимни эшитдинг, ҳукмдор.

Понтий Пилат нимадир демокчи бўлиб, ўпкасини тўлдириб нафас олди, қўлларини силтаб юқори кўтарди, лекин шу пайт шахсуворнинг гурсиллаган қадам товуши эшитилди.

— Нима дейсан? — қовогини солиб сўради прокуратор унинг қошига қандайдир ўроғлик қоғоз кутариб келаётган қуролли сарой аскаридан.

— Сизга юбордилар, — деб қисқа жавоб берди аскар ва шу заҳоти кўздан йуқолди.

Понтий Пилатга хотини хат йўллаган эди: «Хукмдорим, сиздан утиниб сурайманки, ўша саргардон йўловчига оғир азоб берманг. Одамларнинг айтишларига қараганда, уни Христос дер эмишлар. Ҳамма уни беэиён, тақводор одам дейди. Ҳар турли майиб-машриқлар, касал бечораларни тузатар эмиш, муъжизакор эмиш. Уни Худонинг ўғли, Масих, Яҳудонинг султони десалар, қулоқ солманг, балки тўхмат қилишаётгандир. Яна билмадим, бунга менинг ақлим етмайди. Яҳудолар қандай жанжалкаш, серғалва халқ эканлигини ўзингиз биласиз. Миш-мишлар рост чиқсачи, унда нима бўлади? Қора халқнинг оғзида юрган гап кейин купинча тўғри чиқади-ку. Мабодо, бу сафар ҳам, рост бўлса, унда сизни тавқилатнати қиладилар. Эшитишимча, бу ердаги синагогларнинг кишилари ва шаҳар оқсоқоллари Исога халқ эргашганини куриб, қўрқиб кетганмишлар, ундан ўч олиш пайига тушганмишлар. Рухонийлар Исони қўролмай, жоҳил оломонни унга қарши бўхтон қилиб тезлаган эмишлар. Кеча унинг этагида ибодат қилганлар, бугун уни тошбуронга тутибдилар. Ожиз ақлим билан бир нима деёлмайман-у, лекин азизим Пилат, мавжайи муҳтарамим, агар сиз бутун бу савдойини қатл этишга муҳр чексангиз, кейинчалик фақат сизни ёмонотлиқ қиладилар. Ахир, биз ўла-ўлгунча бу ерда қолиб кетмасмиз-ку. Мен сизни Румога олий унвонлар ва иззат-ҳурматлар билан қайтишингизни истайман. Асло бунга йўл қўйманг, азизим Пилат. Боя соқчилар олиб утишганда, унга кўзим тушди, худди ёш илоҳ каби кўркем ингит экан. Биласизми, кеча бир туш курибман. Кейин ўзингизга сўйлаб бераман. Жуда муҳим. Ўзингиз ва наслларингиз бошини маломатта қўйманг!»

— Ё Худо, Худо! Не гуноҳ қилдим сенга? — деб инграб юборди Понтий Пилат. Ва яна нечанчи маротаба бу девонасор, мажзуб, ёлғон пайгамбарни дарҳол, ҳеч

қандай ортиқча гап-сузсиз қўриқчилар билан шаҳар ташқарисига, Гулқоф қатлгоҳига жўнатиб юбормаганлиги учун афсус-надомат чекди. Ахир Қуддус ҳакаму ҳукаمولари шуни талаб қилишмаяптими. Мана энди, ҳокимлик идорасига бош қўшмаган бир хотини қолган эди. Бунда ҳам у Исо тарафдорларининг яширин қўлларини кўргандай булар, йўқ деганда, буларнинг барини осмон кучларининг бу ишга қилаётган қаршилигига йўярди. Бироқ дунёнинг ишлари матбудаларни унчалар қизиқтирмайди. Хотини эса, ноқис ақли билан сиёсатни тушунармиди. Қайсарларни беҳурмат қилиб юрган шубҳали дайди Исони деб, Румонинг содиқ фуқаролари булмиш руҳонийлар Кайафа ҳамда Байтулмуқаддас аъён-ашрофлари билан орасини бузсинми, уларни ўзига душман қилиб қўйсинми? Бунинг унга нима кераги бор? Ажабо, бу нусханинг нимаси чиройли? Ёш илоҳ каби эмиш! Ёш бўлса бордир. Шунга шунчами. Унчалар мақтайдиган жойи йўқ. Ана турибди, оломон калтаклаган итдай. Хотинининг кўзига нечук кўринди экан? Ҳукмдор хатни мулоҳаза қилиб, ўйчан кезинди. Сўнг оғир хўрсиниб, яна жойига ўтирди. Илгари ҳам шу фикр неча бор калласига келганди: бундай қарасанг, одамлар жуда пастга ухшайдилар — бавл қиладилар, ҳўллайдилар, қўшиладилар, туғиладилар, ўлиб-қириладилар, тагин туғиладилар ва уладилар, қанчадан-қанча ёвузликлар ҳамда тубанликларни ортмоқлаб юрадилар, мана шундай қабоҳат ва баттаринликлар ичида яна қаёқлардандир — башорат, каромат, расуллар, руҳият эъжозлари ҳам пайдо бўлади. Манавини айтмайсизми энди — у ўз қадрига шунчалар ишонадики, худди осмонда учиб юргандай, туш кураётгандай. Лекин, бас. Унинг ҳушини жойига келтириб қўйиш керак! Етар энди!

— Ҳарҳолда мен шу нарсани билмоқчи эдимки, — дея мурожаат қилди прокуратор ҳамон ўз жойида жимгина турган Исога қараб, — айтайлик, сен соддафаҳм одамлар ичида галва кўзгаб турган ёвуз ниятли киши эмас, ҳудожўй, тақводор бир кимсасан. Айтайлик,

сен Адолат салтанати хақида сузлайсан ва Румо қайсарининг жаҳонга ҳокимлик ҳуқуқини тан олмайсан. Айтайлик, хуп, мен сенга борингки, ишондим: хуш, менга тушунтириб бер-чи, сени ўлимга боришга нима мажбур қияпти? Юрагингни оч менга, нима истайсан? Мабодо, сен шу йўл билан Исроил халқига подшолик қилмоқчи бўлсанг, унда мен буни маъқулламайман, аммо ниятингни тушунаман. Бироқ нима учун сен бошданоқ утирмоқчи бўлган шохни кесиб ташламоқчисан? Қайсарнинг ҳокимлигини тан олмай қандай қилиб Қайсар бўлмоқчисан? Сени тирик қолдириш ва ёхуд қатлга жўнатиш менинг измимда. Буни ўзинг биласан. Хуп, нега индамай турибсан? Тилинг гапга айланмай қолдими?

— Шундай, Румо нойиби, мен қийноқдан қўрқяпман. Лекин мен ҳеч қачон Қайсар бўлмоқчи эмасман.

— Унда шаҳар кўчаларига чик, тавба қил, янглишган эканман, деб айт. Ёлгон хабарлар қилдим, ёлгон башоратлар айтдим, мен Яҳудо подшоси эмасман, деб жар сол. Қора халқни алдама, йўлдан урма, орқангдан эргаштирма, дилларига иштибоҳ солма, жиноятларга бошлама. Ҳеч қандай Адолат Салтанати бўлиши мумкинмас. Доимо мавжуд нарсаларгина адолатли. Дунёда император Тиверий бор ва у жаҳон биносининг мустаҳкам устун. Сен Адолат Салтанати деб, ҳавойи одамларни йўлдан оздирыпсан. Сен айтган салтанат — йўқ нарса! Ўйлаб кўр! Ўзингни ҳам, бошқаларни ҳам бошларини айлантirma. Сен ўзинг ким бўпсан, Румо императорини ташвишга қўядиган, — кўча-кўйда кезиб юрган дайди, даргумон набий, бақироқ ваъзхонсан, Яҳудонинг ерлари сенга ухшаганларга тулиб-тошиб ётибди. Бироқ сен ўз таълимотинг билан одамлар юрагига васваса соляпсан, руҳонийлар руҳонийси тинчини йўқотган, шунинг учун рўёларингни фош қил. Сўнг Шом ёки бошқа ўлкаларга чиқиб кет. Мен ҳам сенга ёрдам қилай. Вақт борида, рози бўл. Нега яна миқ этмайсан?

— Биз бир-биримиздан жуда ҳам фарқли одамлар эканмиз, Румо нойиби, бир-бировимизни тушуни-

таб, арақ сўрагани жазм қилди. У бетини сидириб ташлади:

— Чойни хотинлар ичади, — деди у дабдурустан. — Гапимдан хафа бўлма. Лекин Бўстондай давлатманд одамнинг уйдан ўткирроқ бир нарса топилмайдими? Довруқ солиб юрган одам-ку, Бўстон!

Бозорбойнинг ўзи асли шундай итфеъл эди. Мабодо, ичкилик олиб келмаганларида ҳам, у Бўстоннинг хотини туси қочганлигини кўриб, ич-ичидан мамнун бўлди. Бозорбойнинг бетгачопарлиги Гулимхонга ёқмади. Нима, оҳанжама қилиб ўтирадими, хон бўлмаса, бек бўлмаса, бор-йўғи жўнгина бир чўпон — қўйбоқар бўлса?

— Вой, гапингизни қаранг, — деди Гулимхон сал ранги учиб. — Бўстонингизни ҳеч шу қўриб кетгурса ҳуши йўқ, шунинг учун...

— Биладан, биладан, Бўстонинг ичмайди! — унинг гапини писанд қилмай булди Бозорбой. — Бир айтдим-қўйдим-да. Чойингга раҳмат. Ўйловдимки, ўзи ичмай-ди-ю, лекин меҳмонларга...

— Вой у нима деганингиз, — қисинди Гулимхон ва Бозорбойнинг ёнида утирган Рискулга қаради. Рискулнинг тиззалари бури болалари солинган уша қўрмағур хуржунга тегиб турарди.

Рискул араққа чиқмоқчи бўлиб, урнидан қўзғалган эди, шу пайт эшиқда Бўстоннинг иккинчи ёрдамчиси — пединститутни чала ташлаб кетган, оёқ-қўли чаққон ва чапдаст йигитча Марат кўринди. Унинг областда қўрмаган жойи, қилмаган иши йўқ, мана энди эси кириб, Бўстоннинг олдида маҳкам ўрнашиб қўя қолган эди.

— Менга қара, Марат, — деди унга Рискул. — Беркитиб қўйган яримтанг бор эди шекилли. Биладан сени. Қўрқма, агар Бўстон сўраса, мен жавобини бераман. Обке, тезроқ уша яримтангни, Бозорбойнинг ўлжасини ювамиз.

— Ювамизми? Мен бирпасда! — мамнун бўлиб хахолади Марат.

Ярим стакандан кейин Бозорбойнинг хафагарчилиги ёзилди. Қўрқув кетиб, яна ўша-ўша қашшанг ва бетамиз

Бозорбой бўлди-қолди. Худди ўз уйидай гиламга ён-бошлаб, бошидан кечирганларини ҳикоя қилди, бўри болаларини хуржундан чиқариб кўрсатди. Шунда ўзи ҳам уларни яхшилаб кўриб олди. Олдин бўричалар қимирлагилари келмай турди, ҳеч нарсаса қарашмади, худди ҳимоя истагандай қайгадир яширинмоқчи бўлишарди, кейин иссиқ таъсир қилди шекилли, жонланиб, гимирлаб қолишди, уй ичида ҳар ёққа думалаб, ингиллаб, тумшукчаларини ўтирганларнинг тиззаларига уришди. Улар ҳеч нарсани кўрмаган, билмаган кузчаларини мўлтиллатишиб, оналарини, унинг эмчакларини қидиришарди. Уй бекаси юраги ачиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Вой, шўрликкиналар-ей, очқаб кетишибди-ку! Бўри боласи бўлса-да, барибир бола-да. Нима, буларни очдан ўлдирмоқчимисиз? Нима қиласиз?

— Нега энди ўларкан? — хафа бўлди Бозорбой. — Буларнинг жони тошдан ҳам қаттиқ. Икки кун боқиб тураману, кейин районга топшираман. Ҳайвонот база-сида билишади уларни қандай боқишни. Хужайинларнинг қўлидан ҳар нарса келади — хоҳласа, бурини ҳам қўлга ўргатиб, цирқда уйнатади, чипта сотиб, пул йигади. Балки буларни ҳам цирқка олишар.

Бекач билан бирга ачинишиб турган одамлар бу гапга илжайиб қўйишди. Лекин бўри болаларини томоша қилгани келган хотинлар бир-бирларига пичирлаша бошлашди.

— Бозорбой, — деди Гулимхон, — бу ерда сут бериб боқилаётган кўзилар бор. Кўзиларнинг сутидан бўричаларга ичирсак бўлмасмикин?

— Булади! — кулиб юборди Бозорбой. — Қўйлар бўриларни боқсин. Қойил! Қани, олиб келинглар!

Уларнинг ҳар бири кейин мана шу соатни эслаб, кўрқиб ёқасини ушлайди. Йиртқич болаларини қўй сути билан боқишаётгани ҳам, бўричаларнинг эркаланиб, алпонг-талпонг қадам ташлашлари ҳам, улардан бирининг кўзи кўк эканлиги ҳам йигилганларга қизиқ эрмак бўлиб туюларди. Ахир, қиз бўрининг кўзи кўк булади

деб, ким эшитган? Бунақасини фақат чупчақлардагина учратиш мумкин. Бўстоннинг кичкинтойи Кенжашнинг хурсанд бўганини айтмайсизми? Бирдан тўртта ширин думалашиб юрган бўричаларни кўриб кичкинтойнинг кўзлари ўйнаб кетди. Бир ярим яшар Кенжаш фақат ўзи тушунадиган тилда алланарсалар деб чулдирар, бўривойлар билан ачомлашиб ўйнашар, буни кўриб, катталарнинг завқи келарди. Тўрттала бўрича ҳам худди бу ердаги энг яқин ва ишончли кимсаларидай негадир тинмай унга суйкалишарди. Катталар: қаранг, бола болани билади-да, деб бир-бирларига сўз қотишар, Гулимхон, ўғлингиз асти нималар деяпти, деб сўрашарди. Гулимхон эса очилиб-сочилиб, ўғилчасини бағрига босар, эркаларди:

— Вой, кучук, кучугим, вой сени қара! Курдингми бўричаларни. Қара, қандай юмшоқ, чиройли. Сен улар билан ўртоқ бўласанми, а?

Шунда Бозорбой бир сўз деди. Унинг бу сўзларини кейин эслаб юришди:

— Уйдаги битта бўри бешта бўлди. Бўри булишни хоҳдайсанми? Вой Бўстоннинг турва қоқтиси-ей, сени булар билан бўри инига обориб қўяйми, бирга катта бўласан...

Ҳаммалари ҳазил-ҳазил қилиб кулишар, чой ичишарди. Бозорбой билан Марат яримтани тугатишган, юзлари қип-қизариб, бўғриқиб кетган, қовурилган гушт-ёғ ейишар, ичган сайин ўзлари ҳам, тиллари ҳам ешилиб борарди. Ҳовли жимжит бўлиб қолди — итлар вовуллашдан тўхташди, жунлари қалин каттакон Жайсон деган малла ит эса бирдан ярим очиқ қолган эшик остонасида пайдо бўлди. У эшик олдида туриб думини ликиллатар, ичкарига киришга юраги бетламасди. Унга бир бурда нон ташлашди, ит нонни ҳавода илиб олди, тишлари шақиллаб кетди. Шунда кайфи чоғ Марат ҳаммани кулдириш учун бўричалардан бирини ушлаб кутарди-да, уни итга рўпара қилди.

— Қани, Жайсон, ол, ол буни! Ол дейман! — у қалтираб турган мурғак бўричани ит олдига ташлади.

Ҳаммани ҳайрон қилиб, Жайсон жаҳли чиқиб ириллади, думини қисди, бўйнини ичига тортиб тирақайлаб қочиб кетди. Кейин ҳовлига, деразанинг тагига етгач, ночор ва қулинч вовуллади. Ҳаммалари хахолаб кулиб юборишди. Айниқса, Бозорбой қаттиқ кулди:

— Қуй, бекорга уринма, Марат! Ит деганинг бўрининг ҳидигаёқ утириб қуяди! Нима, Жайсонингни йўлбарс деб юрувдингни? Бунақасини ҳеч ким қўрмаган!

Кичкинтой Кенжаш бўри боласи учун қўриқиб йиғлаб юборди. Ҳамма кулишдан тўхтади. Катталарнинг зил ҳазилларидан бўричани ҳимоя қилмоқчи бўлгандай, унинг олдига эмаклаб борди.

Кўп ўтмай Бозорбой хуржунга бўри болаларини солди-да, жунаб кетди. Бу орада оти ҳам анча дам олган, унга бошқатдан эгар-жабдуқ уришган, у шундан сўнг Бўстон кўрасидан шаҳдам йўлга тушган эди. Марат ва Рискўл отга миниб, елкаларига милтиқ осиб Бозорбойнинг икки ёнида кузатиб боришди. Уларнинг икковлари ҳам ичишган, лекин Маратнинг кайфи ошиброқ қолган, шунинг учун оғзи гапдан бўшамасди. Чақирилмаган меҳмон Бўстоннинг уйидан хайрлашиб чиқаркан, орада андак кўнгилхиралик ҳам бўлиб ўтди. Ана шуни сипоришлаш учун бу бақувват йигитлар Бозорбойни кузатгани чиққан эдилар.

Бозорбой уйдан чиқмоқчи бўлиб, қулидаги бўричалар солинган хуржунни эгарга ташлаб қўйсан дегандай қилиб Маратга берди. У Бўстоннинг кўрасида иззати жойига қўйилгандан хурсанд эди. Бозорбой деворда каттакон бўри териси ёнида осиглиқ турган милтиқни қулига олди. У милтиқни диққат билан кўздан кечирди. Қорамтир пўлати ярақлаб турган, кўп ўқланадиган, йирик ўлжа уришга мўлжалланган сойли милтиқ кўзни қувонтирар, у Бозорбойга ростданам ёқди. Деворга осилган бўри терисини Бўстон шу милтиқдан аниқ нишонга уриб қўлга киритган эди. Буни шу атрофда билмаган одам йўқ.

— Менга қара, Гулимхон, — бамайлихотир деди Бозорбой мастона кўзларини милтиқдан узиб бекага тикиларкан. Бу Гулимхон дегани чеккароқ ерда қўлимга тушса борми... хаёлининг бир четидан ўтди унинг. У хотинларга дуч келган жойда, даладами, йўлдами шартта чангал солишга урганиб қолган, ниятига етгач, бундан заррача ачиниб ўтирмас, мана, ҳозир Гулимхонни ўз хотини Кук Турсун билан қиёслаб кўраркан, Гулимхон эмас, шу жонга теккан, совуқ ошдай бўлиб қолган хотин ўз чекига тушганлигидан фигони ошди. Мабодо шу тобда хотини кўзига тушса, унга тарсиллатиб шапалоқ тортиб юборишдан ҳам тоймасди бу бадбахт. Бозорбой ўзини базўр қулга олиб деди: — Яхши яшар экансизлар, Сен яхши бекасан. Мен нима демоқчи эдим? Биласанми, Гулимхон, бурилар яна кетимдан тушадими деб, қўрқаяпман. Мен шу милтиқни ола кетсам булармикин, эртага бировдан жунатиб юборардим...

— Худо ҳақи, жойига илиб қўйинг, — қатъий деди Гулимхон. — Бўстон милтиғига ҳеч кимнинг қўлини теккизмайди. Милтигини биров ушласа, ёмон кўради.

— Нима, битта милтиққа кучинг етмайдими? — тумтайиб иршайди Бозорбой. У қулай пайт топса, бу жувонни қандоқ қучоқлашини ярқ этиб кўз унгига келтирди.

— Э, нима деяпсиз? Бўстон келиб, милтиқ жойида йўқлигини кўрса, нима, бу менга... Ўқлари қаердалигини ҳам билмайман. Бўстон уларни яшириб қўяди. Бировга бир донасини бермайди.

Бозорбой ичида Бўстонни бўралаб сўқди. Ўзидан ҳам хафа бўлиб кетди: Бўстоннинг бунчалар қўрумсоқлигини у билмасмиди, мана, хотини ҳам эридан бир тук қолишмас экан; сал бўлмаса, у жувонга милтигинг бошингдан қолсин, деб юборай деди. Лекин шу пайт Рискўл жонга ора кирди, уни ноқулай аҳволдан қутқарди.

— Бекор ташвиш чекапсиз, Бозаке. Марат билан сизни отлик қузатиб қўямиз, хоҳласангиз уйингизгача борамиз, — деб ишонтирди у кула-кула, — Вақтимиз эса бор, тун ўзимизники. Бу милтиққа эса сиз, яхшиси

терманг. Жойига осиб қуйинг. Билмайсизми, уни ўз оти билан Бўстон деб қўйибдилар. Жуда тартибли одам!

Улар энди чиқмоқчи бўлиб турганларида Рискул яна бирпас ушланиб қолди. У Бўстоннинг утилчасини алдаб юнатишга тушди. Болакай амаки буричаларни хуржунга солганини кўриб, ариллаб йиглаб берди. Қаёққа олиб кетяпти деб. Кичкинтой ўзини ерга урар, онасининг бағридан юлқиниб чиқмоқчи бўлар, буричаларни қайтариб беришни талаб қиларди.

Қўрадан чиққанларидан кейин ўқишни чала ташлаб кетган Марат ҳамроҳларини зериктириб қўймаслик учун ўзига қизиқ бўлиб куринган бир ҳангомани бошлаб юборди.

— Яқинда районимизда бир антиқа воқеа рўй берди. Кулавериб ичакларинг узилиб кетади! Эшитмовмидингизми, Бозаке?

— Эшитганим йўқ, — деди Бозорбой.

— Э, тоза говға бўлиб кетди. Чин сўзим!

— Қани, қани, эштайлик студентдан, — деди унинг китик патига тегиб Рискул отини йўрттириб бораркан.

— Областимизнинг раҳбарларидан бири район газетамизнинг редакторига қўнғироқ қилибди. Нима учун сизларнинг «Социализм тонги» газетангизда капиталистик Американи тарғиб этишяпти? — Редактор билан бир пайт бирга ўқиганман, жуда ҳам кўрқоқ ва лаганбардор одам, раҳбарнинг сўзларидан тили калимага келмай қолибди. «Б-биз А-Американи ё-ёзга-анимиз йў-ўқ! К-кечири-инг, қ-қана-ақа та-арғи-бот?» Раҳбар айтармиш: «Ҳали ёзмаганларинг шуми? Манови нима, оқ қоғозга қоп-қора қилиб ёлгансизлар? — «Бўстонга эргашайлик?»

— «Э, бу илғор чўпонимиз Бўстон Ўркунчиев ҳақида ёзилган». — «Мен ҳам биладан у ҳақда ёзилганини. Аммо кўплар фақат сарлавҳанинг ўзини ўқишади». Ха-ха-ха! Ана, кўрдингизми? Зўрми? «Хўп, унда нима қилайлик?» — деб сўрабди редактор. Раҳбар айтармиш: «Илғорга тайинланг, номини ўзгартирсин».

— Тўхта! — деди Бозорбой, — нима, Америкада ҳам Бўстон борми?

— Э, йуқ, — деди кулиб Марат. — Бостон — Американинг катта шаҳарларидан бири, Нью-Йорқдан қолишмайди. Бизда эса Бустон — бўз тўн дегани, яъни кулранг чопон. Тушундингми?

— Туф-эй, ана, қурғурни қара, рост, рост! — деб тасдиқлади Бозорбой, бу гапларнинг бари икки пулга қимматлиги, Бўстоннинг обрўйига заррача ҳам путур етказолмаслигидан ачиниб. — Худди ўзи Бустон деб чопонни айтамин...

Кечанинг серюлдуз фалаги — сарбаланд тоғлар қоронгуликда қудратли ягрини элас-элас қўзга чалиниб турган қул узра ёйилди. Уч отлиқ ҳазил-ҳузул қилишиб Таманга кетиб боришар, шу кеча бир қанча одамларнинг тақдир калавалари ечиб бўлмайдиган даражада оғир чувалашиб кетганлигини хаёлларига ҳам келтирмас эдилар... Мана, уларнинг гап-сўзлари, от тақаларининг тошларга урилган овозлари борган сари секинлаб, сўнг бутунлай эшитилмай қолди... Бўстон двиожогининг патпати ҳам орқада сўнди, унинг чироқлари тоғларга чўккан қоронгулик ичидан чўпонларнинг бир неча қўраларию ҳовлиларига оқ шуълалар таратарди.

Қаердадир узоқ кетмай қашқирлар изгишарди.

II

Гулимхон кичкинтойни алдаб-сулдаб, эркалаб бир амаллаб ухлатгани ётқизди, ўзи ётмай — эрини кутди. Эри ҳали-замон келиши керак эди. Ташқарида итлар бирдан баравар вовуллаб бошлади. Гулимхон елкасига иссиқ рўмолини ташлаб, деразага юзини босди. Директорнинг «Газиги» чироқлари билан қоронгуликни ёриб, қўзилайдиган қўйлар сақланаётган катта қўтон олдидан қайрилди. Бўстоннинг машинадан тушгани, хайрлашиб, кабина эшигини ёпгани ва машина орқасига кескин бурилиб кетганини Гулимхон куриб турди. Эри дарров уйга кириб келмаслигини Гулимхон биларди. Бунақа пайтларда у аввал қўтонлар ва саройларни айланади, ғарамхонага қарайди, қоровул Қудурматдан куни бўйи бўлган иш-хушларни

сўрайди, қўйлар ётиб қолмадими, чала ташлаб қўймадими, кўзилаганлари борми, йўқми, ҳаммасини билмагунча тинчимайди.

Куни билан кўчадан ҳориб-чарчаб келган эрини қайноққина об-ош билан кутиб олиш учун Гулимхон ўчоқ тагига олдиндан ҳозирлаб қўйилган утинларни ташлади. Гулимхон иссиқ чой бўлмаса эрига ҳеч нарса татимаслигини билади. У қачон келаркан деб, остонага қулоқ сола бошлади. Кичкинтой Кенжаш отасининг совуқдан муздай бўлиб қолган мўйловлари юзига тек-кач, иссиққина тўшагида маза қилиб думалаб, лабларини чашиллатиб қўйишини тасаввурига келтирди-да, Гулимхон жилмайиб қўйди. Одатда кичкинтойни Бўстоннинг ўзи ўринга ётқизарди. Бундан олдин у билан анчагача уралашар, ва ҳатто ҳушига келса, эшик, деразаларни маҳкам беркитиб, ўйни иситиб, ўзи кичкинани тосга солиб чўмилтирарди. Қўшнилари Бўстон ёши қайтиб, болага ҳаддан зиёд меҳр қўйяпти, илгари у бундай эмасди, дейишарди. Илгари у болаларидан ҳам кўра иш-ни кўпроқ яхши кўрарди. Мана, энди олдинги болалари воёга етишиб, ўзлари болалик бўлиб қолишди. Ўз кунларини ўзлари кўришади. Улар Бўстонни кўргани келиб туришади. Лекин боланинг тўрва қоқтиси ҳаммадан ҳам лазизроқ булар экан. Бироқ Бўстоннинг Кенжашга бунчалар қаттиқ меҳр қўйганлигининг бошқа бир аччиқ сабаби ҳам йўқ эмас. Буни бир Гулимхон билмаса, тушунмаса, ким билади, тушунади. Ахир улар бир кунмас-бир кун эр-хотин бўламиз, фарзанд кўрамиз деб, ҳеч хаёлларига келтиришибдими: ахир, унинг эри Эрназар довонда нобуд бўлмасайди, ва шундан сўнг кўп вақт ўтмай Бўстоннинг биринчи хотини Орзигул қафо қилмасайди, бу ишлар қаёқда эди. Улар ўтган ишга салавот деб қўйишган, лекин ёлғиз қолган чоғларида ҳар бирлари ўз хаёлларига гарқ бўладилар, кечган кунларини уйлайдилар... Кичкинтой — уларни бир-бирларига мустаҳкамроқ боғлаб туради. Ахир, у не-не машаққатларнинг ширин меваси. Ахир довонга йўлни Бўстон бошлаган эди, ушанда ёрдамчиси Эрназар унинг

кўз ўнгида ҳалок бўлди, кўз илгамас чуқур музлик қаърида қолиб кетди... Фақат шу кичкинтойгина Бўстон юрагидаги ўпқонни тўлдириб турар, ярасига малҳам эди. Бинобарин, қадимдан қолган гап бор — фақат туғилишгина ўлимнинг ўрнини тўлдиради.

Мана, ниҳоят қадам товушлари эшитилди, Гулимхон эрининг қошига югуриб чиқди, этигини ечишга қарашди, сув, совун, сочиқ келтирди. Эрининг қўлига индамай сув қўйди, улар одатда, кейин — чой устида бафуржа ўтириб гаплашишади. Ўшанда эри: «Мана, энди қулоқ сол, дунёда нималар бўлмайди-я», — дейди-да, кўрган-билганларини ҳаммасини бир бошдан оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб беради. Улар икковлари мана шундай ёлғиз қолган пайтларида ўзларини жуда яхши сезишади. Бу бир-бирларига жуда яқин бўлиб кетган одамларнинг ўзаро гапи, — у худди таниш соҳилга ўхшайди, қаери паст, қаери чуқур — олдиндан маълум. Эсида, Орзигул қазо қилганига бир йилдан ошган, барча таъзия маросимлари ўтган эди. Улар алоҳа турмуш қурадиган бўлишди. Ўшанда Бўстон унинг кўл бўйида жойлашган қишлоқ чеккасидаги уйига тогдан тушиб келди. Ўшанда улар Бўстоннинг отини отхонада қолдириб, одамлар кўз ўнгида ўзларини биргаликда гоятда ўнғайсиз ҳис қилиб, автобустга ўтириб, район ЗАГСига боришди, зарур қогозларга тезгина кўл қўйиб, тезгина чиқиб кетишди, кейин яна автобустга ўтиргилари, кўчаларда таниш одамларни учратгилари келмай кўлга қараб юришди, сўнг соҳил бўйидан унинг бева бошпанасига ўтишди. Кузнинг қуруқ кунлари. Қилт этган шабада йўқ. Иссиқкўлнинг тиниқ мовий юзаси ҳар қачонгидай гоятда сокин ва шаффоф эди. Ўшанда Бўстон тилогоч бутазори ўсган соҳилга тушган сўқмоқнинг бошида қирғоққа боглаб қўйилган икки қайиқни куриб тўхтади. Қайиқлар оҳиста чайқалишар, сувнинг қумлоқ таги яқин кўриниб турарди.

«Қара, атроф сув, тоғлар, ер — мана шунинг ҳаммаси ҳаёт. Манов икки қайиқ эса тоб сен билан менга ўхшайди. Тўлқин бизни қаёққа бошлаб кетади — ҳали

курамиз. Бошимизга нималар тушди, нималар кечирдик — то тирик эканмиз, доим хотирамизда туради, билдан қочиб кетмайди. Ке, доим бошимиз қовушиб, бирга бўлайлик. Мени чол десанг ҳам булади. Қиш кирса, қирқ тўққизга тўламан. Сенинг болаларинг эса ёш, уларни ўқитиш, одам қилиш керак... Юр, буд-шудни илгиритирайлик. Балиқчининг қизисан. Сени тоғларга олиб кетаман... Мен бир ўзим яшолмайман, тоқатим қолмади...»

Гулимхон негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда йиглаб юборди. Бўстон уни узоқ юпатиб турди... Кейин ўзлари билан қолган чоғларида турмуш ҳақида гаплашишар экан, Гулимхон тез-тез соҳилдаги ўша икки қайиқни эслади. Шунинг учун ҳам, энг яқин одамнинг билан қиладиган суҳбатинг худди таниш соҳилга ўхшайди, деб ўйларди у. Бироқ бу сафар эри, назарида, одатдигидан сал ташвишлироқ куринди. Бўстон даҳлиздаги мин-лип қилиб турган чироқнинг ёруғида йирик дағал қўлларини сочиққа атай эринмай артарди. У хотинига қараганда буйи анча баланд, бир оз қисилган кўкимтир кўзлари норизо боқар, шамоллар ялайвериби пишиган чўнг ва қўйма даҳани қурч каби қорайган эди. Тинчликми ишқилиб? Қўлларини артиб бўлгач, Бўстон Кенжаш тепасига борди. Ўз қўли билан ясаган ёғоч каравот олдида чўк тушиб ўтирди, ўглини эркалаб дағал лабларини унинг юзига босди, кичкинтой отасини сезиб, ўрнидан ширин қимирлаб қўйди, буни кўрган Бўстон беихтиёр жилмайди.

— Мен йўгимда бу ерга Бозорбой келган эмиш, — деб сўз қотди у овқатга ўтираркан. — Хосияти йўқ бу ишнинг...

Гулимхон бу сўзларни ўзича тушуниб, қизариб кетди, жаҳдини босиб хафа бўлиб деди:

— Мен нима қилай ахир? Ўзлари уйга бостириб келиб қолишди. Бўри болаларини тутишган экан, курсатамиз дейишди. Кенжаш ёпишиб олса бўладими — ёш болага ўйин-да... Чой қўйдим кейин олдиларига.

— Буни айтаётганим йўқ. Майли-ку-я, ўзи келар ёр-ёр, ўзи кетар ёр-ёр. Хосиятсиз одам дейман-да...

— Нима қипти шунга? — унинг нима демоқчилигини англолмай деди Гулимхон. — Ўзингиз ҳам бўриларни отгансиз-ку. Ана, териси бултурдан бери осилиб ётибди, хўпам яхши ошлашган экан терисини, — у девордаги бўри терисига ишора қилди.

— Туришга-ку турибди-я, — жавоб берди Бўстон хотинига буш пиёлани узатаркан. — Гапинг рост, мен ҳам бир пайт бўри отганман. Нима қилайлик, дунё шундай қурилган экан, бир ёқда одам бор экан, бир ёқда бўри. Лекин мен ҳеч қачон бўри уясини тўзгитмаганман. Шумқадам Бозорбой деганинг бултуруқларни угирлаб олибди, катта бўрилар эса омон қолибди, энди улар тоза қутуришади. Ҳаммадан бизга ёмон бўлади. Бўрилар шу атрофда ин қуришган, аламини биздан олмасалар гўрғайди...

Гулимхон унинг сўзларидан донг қотиб қолди. У ҳамма хотинларга ўхшаб оҳ-воҳ қилди, хўрсинди, елкасига оғиб тўкилган соч ўримларини тузатди.

— Вой, шўрим! У шумқадамнинг ўзи нима қилиб бизнинг томонларда адашиб юрибди экан? Бўрининг инига тегиб нима бор? Одам ачинади. Ҳайвон бўлса ҳам, боласи ўзига ширин. Ҳамма билади буни. Ўшанда бу ақлимга келмаганини қаранг.

— Мен бошқа нарсани уйлаяпман, — деди ташвишланиб Бўстон. — Қандай бўри экан булар? Ановлар эмасми? — Бўстон жим қолди. Сўнг қўшиб қўйди: — Қудурматнинг гапига қараганда, бўрилар Бозорбойни Бошат дараси томондан қувиб келишганмиш.

— Нима қилди?

— Анови келгинди бўрилар — Тошчайнар билан Акбара бўлмасин дейман-да, ишқилиб. Шундай бир жуфт бўри бор.

— Вой, қўйинг, ҳазилингиз қурсин! — қикирлаб кулиб юборди Гулимхон. — Ҳеч замонда бўриларнинг ҳам одамлардай оти бўладими? Ҳазиллашасиз!

— Ҳазилинг нимаси! Ҳазил гап эмас. Бу бўриларни биз биламиз. Ўзимизнинг бўриларга ўхшамайди. Кўр-

ган одамлар бор. Жуда қаҳри қаттиқ бу бўриларнинг. Иккови ҳам кучли. Қопқонга тушмайди. Отаман десанг, қузга кўринмайди. Қурмагур арақхўр Бозорбой келиб-келиб уларнинг инларига дуч келиб қолганини қара. Бутун наслини қуритибди. Тагин сен уларнинг ўз отлари борлигига ҳайрон бўлиб ўтирибсан! Эркаги Тошчайнаар шунақанги кучлики, ҳатто отни ағдаради. Она боши Акбара эса ҳаддан ташқари ақлли, мен бунақа ақлли йиртқични кўрмаганман! Шунинг учун жуда хатарли.

— Бўлди қилинг, отаси, юрагимни чиқарман! Нима, мени бола фаҳмлаяписизми? — ишонмай илжайди Гулимхон. — Худди болаликдан улар билан бирга ўсгандай гапирасиз... Ҳеч одамнинг ишонгиси келмайди...

Бўстон хайр майли, дегандай кўнгилчан кулиб қўйди, лекин уйланиб қолди, хотинини тинчлантирмаса бўлмаслигини билди.

— Булар иш бўлибди, — деди у бир оз жим ўтиргач, — ҳаёлингдан чиқариб ташла. Бир димогингни чоғ қилай дедим-да. Қани, тушакни сол. Кеч бўлиб кетди. Эрталаб барвақтроқ туриш керак. Эрта-индин илписига қўзилаш бошланади. Баъзи қўйлар кечаси ё эртага эрталаб туғиб қўйиши мумкин. Айниқса, иккита, учталаб қўзилайдиганлари!

Чироқни ўчириб ўринга кирганларидан сўнг одатда дарров ухлаб қоладиган Бўстон районда бўлган мажлис, унда мана шу билан нечанчи марта нега ҳозирги ёшлар чорвачиликка қизиқмаётганлиги, нималар ва қандай қилиш кераклиги ҳақида икки оғизгина сўйлаб берди. Шунда ташқарида от туёқларининг товуши эшитилди. Гулимхон ўрнидан дик этиб турди, ички қўйлақда елкасига шол рўмолини ташлаб дарча олдига келди. Катта қўтон олдига милтиқ осган икки отлиқ отдан тушаётганларини кўрди.

— Рисқул билан Марат қайтиб келишди, — деди у. — Бозорбойни кузатиб қўйгани кетишган эди.

— Вой, тентаклар-эй! — деб гўлдиради Бўстон ва шу заҳоти ухлаб қолди.

Гулимхон анчагача ухлолмай ётди. Каравотда ётган ўғилчасининг устини туғрилади. Боласи тушмагур, доим

устигади кўрпаларини тепиб ташлайди, қорни очилиб қолади. Бола эмас, бало, ҳеч ухлагани бермайди, айникса, кўзини уйқу тортиб кетаётган маҳалда. Ҳозир Гулимхоннинг уйқуси қочди. Хуп серғалва, бевош кун бўлди-да бутун. Ҳаммасига Бозорбой сабабчи. Осмондан тушгандай келиб қолганини қаранг. Кўзим учиб турувди сенга. Айникса, Бўстон жини суймайди. Бўстон ўзи шунақа, шовқин-суронни, шошқалоқликни, Бозорбойга ўхшаган тамизи йўқларни, гарчи шахсан ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлса ҳам, ёқтирмайди. Бозорбойнинг эса Бўстонга бахилиги келади, иши юришган, ошиғи олчи дейди... Лекин иш юришсин деб, қанча тер тўкиш, ақл ишлатиш керак, Бозорбой буни билмайди. Эрта тонг қоронғусидан эри ишга шўнгиб кетади, то кеч говгумгача қўли бўшамайди, ҳаммасига ўзи қарайди, ўзи режа олади, пухталаб кўз солади...

Гулимхон дераза олдига келиб, сутдай оқариб ётган тун бағрига тикилди. Ой тизим-тизим тоғ ўркаклари узра порларди, дурдона юлдузлар бодраб чиққанди. Эрталабга қараб ой ботади, юлдузлар сўнади, аммо шу кеч алламаҳалда туннинг чеки йўқдай, ҳеч қачон тонг оқармайдигандай кўринарди. Тоғ этаклари сукунатида чекдаги пат-патнинг овозигина ҳоким эди.

Гулимхон узоқ ухладими, айтиш қийин, балки кўзи уйқуга эндигина илингандир, лекин шунда уйқу аралаш қулогига итларнинг акиллашгани ва қандайдир увлаган овоз чалинди. Гулимхон уйқудан базўр кўзини очди, энди бўрининг чўзиб-чўзиб, нола қилиб улиганини аниқ эшитди. Ув солган овоз кўкка ўрлар ва юракка оғир ваҳима соларди. Гулимхонни титроқ босди, у эрига яқинроқ сурилиб ётди, унинг бағрига тикилди. Сал ўтмай бури улиши аччиқ, аламли йигига айланди. Азоб-укубатда қолган махлуқ ғамини ҳеч қаёққа сигдиrolмай фарёд кўтарарди.

— Акбара-ку! — уйқу аралаш хириллаган овоз билан деди Бўстон ёстикдан шахд бошини кўтариб.

— Қанақа Акбара? — сўради Гулимхон гап нима ҳақида бораётганлигини англамай.

— Она бўри! — деди Бўстон бўри овозига қулоқ тутиб, сўнг қўшиб қўйди: — Тошчайнар ҳам қўшилишиб увлаяпти. Эшитяпсанми, қассобхонадаги буқадай букиряпти.

Улар нафасларини ичларига ютиб қотиб қолдилар.

— Ув-ув-ув-в-ва-ув-В-ва-а-а-у! — андуҳ тула фарёд тараларди чексиз тун қўйнида.

— Нима, нимага увлаяпти? — қўрқиб пичирлади Гулимхон.

— Нима бўларди? Аламидан йиғлаяпти!

Улар индамай қолдилар.

— Вой қисталоқ! — жаҳли чиқиб сўкинди Бўстон. — Сен ёта тур, болага қара, уйғониб кетмасин. Э, қўрқма, нимадан қўрқасан, нодон! Бўри хўп увлаяпти яқин ўртада, боласини соғиниб довлаяпти, хўп, нима қилиш керак? Мен қўтонлардан хабар олай-чи, нима гап экан?

У шундан сўнг апил-тапил кийинди, даҳлизга ўтиб ўтигини оёғига тортди, сўнг хонага қайтиб кириб, чироқни ўчирди-да, эшикни маҳкам ёпиб ташқарига чиқди. Гулимхон унинг дераза ёнидан ўтгани, алланималар деб, сўкингани, «Жайсон! Жайсон! Маҳ!» — деб итни чақиргани ва қадамлари аста узоқлашиб кетганини тинглаб ётди. Шунда яна она бўрининг чўзиб ув тортгани, эркагининг дўриллаб унга жўр бўлгани эшитилди. Улар тортаётган уввос сасида қаҳру газаб кўпириб тошар, дўқ йиғи билан алмашар, кейин яна телба васваси шиддатли хуружга минар, сўнг умидсиз ёлвормоққа ўтарди...

Одамнинг юрагини эзиб, буйдалаб юбормоқдайди бўриларнинг уввоси. Гулимхон қулогини чиппа беркитди, сўнг бориб, худди қашқирлар уйга бостириб кирадигандай эшикнинг иллагини солди, қалтираб, шол рўмолига ўраниб, нима қилишни билмай гарангсиб ўрин тепасига келди. Ишқилиб, бола уйғониб, қўрқиб кетмасин-да, деди у. Ичи шундай алағ-чалағ эди.

Бўрилар эса ҳамон ув тортишар, улар худди шу яқин орада айланишиб, у ердан бу ерга ўтишиб, дайдиша-

ётгандек эди. Итлар уларга жавобан қутуриб вовуллашар, лекин ҳовлилардан ташқари чиқишга ботинмасдилар. Шунда бирдан варанглаб милтиқ овози келди, яна бир отилди. Бўстон билан қоровул Қудурмат буриларни қўрқитиш учун ўқ чиқарганларини Гулимхон тушунди.

Сўнг ҳаммаёқ жим бўлиб қолди. Итлар акиллаши босилди. Буриларнинг ҳам уни учди. «Худога шукр, кетишди, одамнинг ўтакасини ёриб юборай дейишдией!» — уйлади Гулимхон енгил тин олиб. Лекин барибир дили хавотирда эди. У ухлаётган Кенжашни қаравотдан ўзларининг тўшакларига олиб ўтиб, ўртага ётқизди. Бу орада Бўстон қайтиб келди.

— Уйқуни ҳам ҳаром қилди, кисталоқлар, — деб норози тўнғилади у афтидан бўрилар ва итларни назарда тутиб. — Ҳайвон, қип-қизил ҳайвон экан, бу Бозорбой! — дерди у куфр бўлиб, қайта уринга чўзиларкан.

Гулимхон эридан сўраб-суриштириб ўтирмади. Шусиз ҳам уйқуси чала бўлди. Эрталаб азонлаб яна қўтонларни айланиши керак. У мириқиб уйқуни уриб ётадиган чўпонлардан эмас.

Эрининг кўнгли ниҳоят жойига тушганлиги, ўғилчасини бағрига босиб, ширин сўзлар айтиб, эркалаганларини кўриб, Гулимхон ниҳоят енгил тортди. Бўстон ўзи кенжасини қаттиқ суяр, шунинг учун ҳам унга Кенжабек — наслнинг кенжа беги деб ном қўйганди. Чўпонлар ҳамма вақт бек бўлишликни орзу қилганлар, лекин тақдирнинг кулгисини кўрингки, ҳамма вақт чўпонлар — чўпон бўлиб қолаверганлар. Бўстон ҳам бундан мустасно эмасди.

Улар ўғилчани ўрталарига олиб ётганча ухлаб қолдилар. Лекин ҳаял утмай яна мунглиқ бўри улисидан чўчиб уйгондилар. Итлар яна безовта вовуллаша бошладилар.

— Вой, яна нима бўлди? Қуриб кетсин шу турмуш! — уйқу азобидан норози бўлиб деди Гулимхон ва шу заҳоти айтган сўзи учун афсусланди. Бўстон индамай ўрнидан туриб, қоронғуда тимирскиланиб кийимини устига ила бошлади. — Кетманг, — илтижо қилди хотини. — Увласа увлайверсин... Мен қўрқаман, керакмас, кетманг!

Бўстон кўна қолди. Шундай қилиб, улар қоп-қоронғу тунда, зимистон қопланган тоғларда, қоронғу уйда бўриларнинг нолакор улиганига қулоқ тутиб ётардилар. Тун ярмидан оғган, ҳализамотда тонг оқаради, бўрилар эса ҳамон қайгули, аламангиз ув тортганлари тортган эди.

— Одамнинг жонини суғуриб олай дейди-я. Уларга нима керак экан ўзи? — ўзини тутолмай деди Гулимхон.

— Нима керак бўларди? Болам қани, деб сўраяпти-да, — жавоб берди Бўстон.

— Болалари бу ерда эмас-ку, ахир. Олиб кетдилар-ку аллақачон.

— Улар не билсин буни? — деди Бўстон. — Булар — Худонинг махлуқи. Фақат битта нарсани билишади: излар уларни шу ергача олиб келган. Шу ерда улар учун ҳамма нарса тамом бўлган — дунё охир бўлган. Қани, бориб уларга шуни тушунтириб кўр-чи. Аттанг, ушанда уйда ўзим бўлмабман-да! Бозорбой аблахнинг шу иши учун бўйинини қайириб ташлардим. Ўлжани олган у — ўлпонини биз тўлаймиз...

Худди унинг сўзларини тасдиқлагандай қўтонлар ва қўй кўралари узра бўриларнинг дам мунгли ва огир, дам даргазаб ва қахрли уввослари таралар — алаmidан ўзларини қўярга жой топмаган бўрилар атрофда тинмай изгиганлари изгиган эди.

Айниқса, Акбара ўртаниб ётарди. У худди мазорга борган хотиндек нола чекарди. Шунда Гулимхон Эр-назар довонда нобуд бўлганда, бошини деворга уриб йиғлаганларини эслади. Шу тобда алаmidан дод деб юборай деди. Бўстонни уйғотиб унга ҳамма-ҳаммасини бир чеккадан сўйлаб беришига оз қолди, бундан ўзини базўр тўхтатди.

Улар шу тариқа мижжа қоқмай ётишар, ёлғиз маъ-сум гўдак Кенжашгина мириқиб ухларди. Она бўрининг болаларидан айрилиб тинмай ув тортаётганини тингларкан, она Гулимхон гарчи ҳеч қандай хавфу хатар бўлмаса ҳам, ўз фарзандидан ташвишланарди.

Тогларнинг боши оқарди. Қоронгулик кўк тоқларида эриб бормоқда. Тунги посбонлигини утаган юлдузлар бирин-бирин учмоқда. Олис-яқин чўққилар равшан тортди. Ер — ерга ўхшай бошлади.

Мана шу соатда Акбара билан Тошчайнар тоғларга, Бошат дараси томон кетиб борардилар. Уларнинг соялари дам адир-тепаликларга тушар, дам қоронгулик ичра йўқоларди. Бурилар бошларини ҳам килганча қадам ташлар — болаларидан айрилиш осон бўлмагандек, тун бўйи улиб чиқиш ҳам осон эмасди. Улар йўл-йўлакай ўлжа қўтос тўши қолган ялангликка ўтишлари ҳам мумкин эди. Одатда, улар тўйиб-тўйиб эт ейишдан ўзларини тийиб ўтирмасдилар. Лекин Акбаранинг кўнгли шу тобда эт тусамади ва Тошчайнар ҳам, унга бунини эслатишга юраги бетламади.

Қуёш чиқай деб қолганди. Акбара инга яқинлашаркан, бирдан худди уни болакайлари кутиб тургандек, югургилаб чопиб кетди. Ушбу ғалати ҳолат — ўз ўзини алдаш Тошчайнарга ҳам юқди. Энди улар икковлон дара ичидан ҳалака отиб югуриб боришар, бултуруқларни яна тезроқ курмоқ умиди юракларини қаприқтирарди.

Яна бари такрор бўлди. Акбара чангалзор оралаб шунгиди, камарга кирди, ўзини қоя тагидаги инига урди, яна ҳаммаёқни искаб чиқди, совиган ўрнини тимдалади, яна бултуруқлар ғойиб бўлганига ишонди, фарёд чекиб, ўзини индан ташқарига отди, кўзига алаmidан ҳеч нарса кўринмай, гор огзида дуч келган ўнгайсиз Тошчайнарни яна тишлаб-тишлаб олди, яна жилга бўйига бориб, ҳар томонни искай кетди. Бу ерда ҳамма нарса кўзига хунук ва аламшўр бўлиб кўринди. Айниқса, тошга суяб қўйилган шишадан таралаётган ҳидга сира тоқат қилолмасди. Аччиқ, димоқни ёрадиган ҳид Акбаранинг қаҳру газабини ошириб-тошириб юборди. У ваҳшат билан ириллади, ўзини тишлаб ташлади, ерни, тошни тишлаб тирнади. Охири чидолмай фарёд кўтарди, унинг фигону ошуби кўкдан ошди. Акбаранинг ўхшаши йўқ кук кўзларидан олам қонли жала бўлиб ёгилди.

Оламда унга тасалли бергувчи ҳеч ким йўқ эди, ҳеч ким унга қўшилиб йиғламасди. Сарбаланд тоғлар совуқ эдилар...

III

Эртасига эрталаб соат ўнларда Бозорбой Нўйгутов район марказига бориш учун отни эгарламоқчи бўлиб туриб, бу ёққа қараб келаётган отлиққа кўзи тушди. Қизиқ, Таман қишловида нима иши бор экан? Олди очиқ сариқ почтапўстин, тулки тумоқ кийган отлиқ кунботар томондан, тоғнинг кичик этагидан отни йўрттириб келарди. Эгарда у уқтам ва чапдаст ўтирарди. Бозорбой дарров отлиқни ҳам, тикилиброқ қараб, саман отни ҳам таниди. Ҳа, чиндан ҳам адашмабди, бу Дункуликка миниб олган Бўстон Ўркунчиевнинг ўзгипаси эди. Бўстоннинг кутилмаганда пайдо бўлиши Бозорбойнинг кўнглини хира қилди. Шу дилхиралик билан у эгарни бир чеккага қўйиб, ўзи хуш кўрмайдиган узоқ қўшнисини кута бошлади. Бўстон мени пойлаб турибди деган хаёлга бормасин деб, бир даста сомон билан отни қашлай кетди. Ўзини иш билан овора одамдай кўрсатди. Бозорбойнинг назарида Бўстон уни худди қўлга туширгандай ғалати бир ҳолга тушди. У ҳовлилар, қўралар, қўтонлар, эрталаб ўз иши билан овора чўпонларни ҳаммаси жойидамикин, дегандай кўздан кечирди. Албатта, қишловда Бўстоннинг хужалигида тартиб, саранжомлик кўпроқ. Бўстон итдай ишлайди, илғор бўлгач, бошқа иложи ҳам йўқ-да (огзига кучи етмаган галамислар-е, анов ажойиб йиллар бўлсам, Бўстон аллақачон қулоқ сифатида Сибирь қилинарди, деб юришарди), Бозорбой эса, ким бўпти — жўнгина, соддагина осийлик чўпон. Тоғу чўлларда ундайларнинг сон-санови йўқ. Улар миллионлаб бош қўй сурувларини суриб юришади, улар ўтган жойлардан ўт-ўлан таги-томиригача қурийди. Ундан кейин ҳар кимники узига. Бўстон — узига, Бозорбой — ўзига. Бўстон яқинлашиб келаркан, Бозорбойнинг хаёлида

фикрлар чарх ура бошлади: «Бу қулоқ каллаи саҳарлаб нимага изгиб юрибди? Таажжуб? — ақли етмай ҳайрон бўларди Бозорбой. — Нима бўлдикин? Сабаб?» Бир кўнгли Бўстонни уйга таклиф қилсаммикин, деди, лекин бевош, бесаранжом ҳовлиси ва ҳаммадан ҳам бадбахт, шўртумшук Кўк Турсунни (ахир, уни Гулим-хон билан асти тенглаштириб бўлармиди!) кўз ўнгига келтириб, тагин бу фикридан қайтди.

Таман қишловиға кириб келаркан, Бўстон ҳовли олдида отнинг бошини тортди, атрофга аланглаб қаради ва айвон олдида уй эгасини кўргач, шу ёққа қараб юрди. Улар сиполик билан салом-алик қилдилар. Бўстон отдан тушмади, Бозорбой ўз иши билан машғул бўлди. Бу ҳолдан ҳар икковлари ҳам сира хижолатга тушганлари йўқ.

— Уйда экансан, яхши бўлди, — деди Бўстон кафти билан мўйлабларини силаб.

— Уйда булмай қаерда булардим. Хуш кептилар. Нима гап?

— Гапим бор эди.

— Сенга ўхшаган одам бекор юрмайди, — деди кибр билан Бозорбой. — Тўғри айтдимми?

— Тўғри.

— Иш билан бўлсанг, унда отдан туш.

Бўстон индамай отдан тушди. Дўнқуликни қозиққа боғлади. Одатдагидай, отнинг айилини бушатиб қўйди, от қоринбоғдан дам олади, бемалол нафас ростлайди. Кейин атрофга синчковлик билан кўз югуртирди.

— Нима қилиб турибсан? Нимага қараяпсан? — гаши қўзиб жеркигандай деди Бозорбой. — Манави тўнкага ўтир, — ўзи оёқ тагида думалаб ётган трактор гилдирагига ўтирди.

Улар бир-бирларига ёвқараш қилиб туришарди. Очиғи, Бозорбойга Бўстоннинг ҳеч нарсаси ёқмайди. Чет ёқаларига барра қўзи териси ёпиштириб тикилган ёқаси очиқ почапўстин кийган бўлса ўзига, пўстини кенг кукрагига ярашиб турган бўлса, ўзига; соғлом, бақувват, уктам, кўзлари тиниқ, тани мисдай бўлса,

ўзига; Бозорбойдан беш ёш катта бўлса, ўзига; кеча кечаси билан Гулимхоннинг кучогида ётган бўлса, ўзига; унинг булар билан неча пуллик иши бор, ахир.

— Қани, айт гапингни, кулогим сенда, — деб бошини силкитди Бозорбой.

— Биласанми, нима иш билан келдим, — деб бошлади Бўстон. — Кўряпсанми, хуржун ҳам олиб келганман, ана эгарга боглаб қўйибман. Уша бури болаларини менга бер, Бозорбой. Уларни жойига қайтариш керак.

— Қайси жойига?

— Инига дейман-да.

— Ана холос! — лабини қийшайтирди Бозорбой. — Мен бўлсам, бошим қотиб ўтирибман, илгор чўпонимиз нечук қадам ранжида қилдилар деб. Ишларини ташлаб чолиб келганини қаранг. Бўстон, эсингдан чиққанга ўхшайди, мен сенинг қўйчивонинг эмасман. Мен ҳам худди сенга ўхшаган одамман. Менга хўжайин эмассан.

— Гап унда эмас! Олдин сен гапни эшит. Кечаги бўлган ишни бўрилар эсларидан чиқариб юборадилар, десанг, қаттиқ хато қиласан, Бозорбой.

— Менга нима! Эсидан чиқармаса чиқармас, ишим нима, сенинг ҳам бу билан нима ишинг бор?

— Ишимиз шуки, бўрилар кеча кечаси билан қўра атрофида изғиб улиб чиқишди. Энди боласини қайтармагунча, улар тинчлик бермайди. Мен бўриларни биланман.

Бўстон унинг олдига илтимос билан келган эди. Шундан Бозорбой узини кўрсатгиси, мазах, майна-возчилик қилгиси келди. Ўз оёғи билан келиб, қуллук қилиб турибди. Мунақаси тушингга ҳам кирмайди. Бозорбой қулай фурсатдан фойдаланиб қолишни кўзлади. Бунинг устига ичида заҳарханда кулиб қўйди: кечаси билан ухламай чиқишибди, ажаб бўпти; Бўстон Гулимхонни кучогида олиб ётолмаган бўлса, ажаб бўпти, хўп бўпти. Баттар бўлсин! У Бўстонга қинғайиб кўз қирини ташлади-да, деди:

— Бошимни қотирма, Бўстон! Топибсан аҳмогингни! Бури болаларини қайтариб бериш учун олганим йўқ.

Ўзингга кўп бино қуяверма! Ҳар кимни кўзлагани бошқа. Сен — ўзингча, мен — ўзимча. Хотининг билан ухлолдингми, ухлолмадингми, менга бунинг алоқаси йўқ.

— Ўйлаб кўр, Бозорбой. Дарров йўқ дема.

— Нимасини ўйлаб кўради буни?

— Бекор қиялпсан, — ўзини зўрга босиб деди Бустон. У катта хато қилиб қуйганини англади. Энди охирги чора қолган эди. — Ундоқ бўлса, — деди у ҳамон ўзини оғирликка солиб, — ке, ҳаппа-ҳалол савдолашиб қўя қоламиз, сен сотасан, мен оламан. Сен барибир уларни пуллайсан, яхшиси, менга пуллаб қўя қол. Нархингни айту — қўлни ташла!

— Сотмайман! — Бозорбой ўрнидан сакраб туриб кетди. — Сенга ҳеч қачон сотмайман! Гапини қаранг — сот эмиш! Сенинг пулинг бору меники йўқми! Тупурдим ўша пулларингга! Мен буларни сотиб, пулига ичаман, лекин сенга сотмайман, билдингми? Ким бўлсанг, ўзингга, тупурдим ҳаммасига! Менга қара, ҳой, тезроқ отингга утиргин-да, яхшиликча бу ердан жўнаб қол!

— Тентак бўлма, Бозорбой. Мундоқ эркакларга ўхшаб гаплаш. Сенга нима фарқи бор, кимга сотишинг?

— Ўзим биламан! Менга ургатма! Ақлим ўзимга етади. Менга қара, ҳой, бу партия мажлисларида ўзингни кўрсатиб мақтанишни биласан, андоқ қилодирмиз, маңдоқ қилодирмиз деб, ҳамманинг бошини қотирасан. Э, агар хоҳласанг, мен ўша партия мажлисида бир пустагингни қоқайки, ҳеч эсингдан чиқмайдиган бўлади, уйингни тополмай қоласан. Хоҳлайсанми?!

— Вой-бу! — чин юракдан ҳайрон бўлди Бустон Бозорбойдан ўзини беихтиёр қўли билан тўсиб, — сен мени кўрқитгунча, мундай тушунтириб бер-чи, сени қайси ит талади?

— Мени ит талабдими! Ажаб бўпти! Сен ҳукуматга қарши иш қиялпсан. Билдингми! Сендан бошқа ақлли йўқ! Хўжайинлар ҳамма ерда буриларни йўқотинглар деб тайинлаб юборди. Сен бўлсанг, буриларга ачиниб,

уларни кўпайтирмоқчисан — шундайми? Қулоқ бошини билан ўйлаб кўр, ахир! Мен бутун бошли бўри боласини қуритдим. Демак, давлатга жуда катта фойда етказдим. Сен эса, уларни инига қайтармоқчисан. Уссин, унсин, бўрилар кўпайсин — шундай демоқчимисан? Ниятинг шуми? Яна мени сотиб ҳам олмоқчисан.

— Сени сотиб олиб бошимга ураманми! Бўри болаларини олмоқчиман. Бекор мени кўрқитяпсан, судга берадигандай дўқ-пўписа қияпсан. Сен олдин сал қаллангни ишлат, нима қияпсан, шундан кейин қандай одам бўлдинг! Зўр экансан, аввал катта бўриларни йўқотгин эди! Айниқса, она бўрини! Инини топиб борибсан-ку, ахир. Кучинг етмаса, бошқаларга айтишинг керак эди, шундай-шундай деб. Кучи етадиган одам қилсин эди бу ишни.

— Ким экан у — сенми?

— Мен бўлсам, нима! Ана энди катта бўриларни топиб бўпсан. Тутқич бермайди. Ини бузилгандан кейин кетади боши оққан томонга. Думини тутқизмайди. Энди атрофдаги дуч келган мол-ҳолни бўғизлаб кетаверади. Одамдан қасдини олади. Қани ушлаб кўр-чи, уларни. Буни ўйлаганмидинг?

— Гапир-а, гапир. Яхши, бўрига ҳам адвокат чиқибди. Ким ишонади бу гапларингга? Одаммиди улар сенга, бўри-ку битгани. Қачон қараса, бошни айлантирганинг-айлантирган. Лақиллатмай қўя қол. Ичингдагини шундоқ кўриб турибман! Сенга бошқа нарсани айтмоқчиман. Агар бу ерга бир жигини эзиб қўяй деб келган бўлсанг... — Бозорбой сўзини тугатмай тақир бошидан қалпогини шарт тортиб олди-да, худди буқадай Бўстонга хезланиб келди. Улар пишиллаб нафас олганча бақамти, юзма-юз туриб қолдилар, бир-бирларига еб юборгудай бўлиб қарашарди.

— Хўп, қани, нима демоқчисан? — овози хириллаб сўради Бўстон. — Бўл, вақтим йўқ!

— Биламан, сен Худо урган зикнасан, доим ўз фойдангни кўзлайсан. Шунинг учун мажлисма-мажлис

юрганинг-юрган, чўпонлар менсиз ҳал қилиб қуйишмасин деб. Лекин бировнинг косаси оқарганлигини куролмайсан. Ичингни ит таталайди бошқанинг рушнолигини курганда. Аммо буни ҳеч ким билмайди. Ўлжани сен олмадинг, сен бўри болаларини қўлга туширмадинг, юрагинг куйиб кетяпти, илон чаққандай кечаси билан тулганиб чиқасан, бировнинг бахтини кургани кўзинг йўқ!

— Туф сенга-ей! — тоқати тоқ бўлди Бўстоннинг. — Ҳали сенга ўхшаган аблаҳ билан гаплашиб ўтирибманми! Э, ўзим аҳмоқ! Билганимда қадам босмасдим! Бас, етар! Тамом! Энди берсанг ҳам, олмайман. Бор, ишингни қил!

Ҳазилакам жаҳли чиқмаган Бўстон отни қозикдан зарда билан ечди, қоринбоғни шундай тортдики, от дош беролмай тебраниб кетди, сунг шаҳд билан ўзини эгарга олди. Шунчалар қони қайнаган эдики, ҳатто орқасидан Бозорбойнинг хотини чақирганини ҳам эшитмади. Шўрлик хотин пичагина кеч қолди. Уйдан эшикка чиқиб, у эри ким биландир қўлларини пахса қилиб, қаттиқ-қаттиқ гаплашаётганини курди. «Ким бўлди бу? — ўйланиб қолди у. — Бўстонга ўхшайдику сиёқидан, нима қилиб юрибди экан, биз ёқларда?» — Шунда у эркаклар нимадир тўғрида тортишаётганларини пайқади. Шошилиб улар томон юрди. Лекин улгуролмади. Бўстон саман отига миниб анча нарига бориб қолган эди, кўриниши гоятда дарғазаб эди. Тулки тумогини бостириб кийди-ю, отига қамчи босди, от учиб кетди, эгасининг пўстини барлари худди қанот каби силкинарди.

— Бўстон! Бўстон! Шошма! Тўхтаб тур! — қичқирди Кўк Турсун, лекин Бўстон қайрилиб қарамади — ким билсин, балки эшитмади, балки ўгирилиб қарашни истамади.

— Нега кишини хафа қилдинг? Нимани талашдинглар! — суриштира кетди Кўк Турсун Бозорбойдан.

— Ишинг бўлмасин! Учир овозингни, нега уни чақирасан? Киминг бўлади?

— Юз йилда бир уйингга келибди, сен бўлсанг! Э! Ким сени бундай қилиб туққан ўзи, а?! Одам эмас, ваҳшийсан, ваҳший!

Хотинининг сўзларидан Бозорбойнинг баданига ут туташди. У жингиртоб бўлиб, дик этиб тунка устига чиқди-да, Бўстоннинг орқасидан букира кетди:

— Онангни... палон-пистон! Ким деб ўйловдинг мени! Малайинг борми сенга бу ерда! Ҳе, онангни палон...

— Бас! Бас қил! — Кук Турсун шахд билан бориб эрини тункадан тортиб туширди. — Мана, яхшиси, мени ур! Нега кишини шарманда қиласан? Нимага?

— Қоч, эй, мараз! — силтаб ташлади уни Бозорбой. — Сенга ким қўйибди! Ҳим-ҳи, Бозорбой унга ялинармиш! Ма, ол, бўрилар сеники! Оласан-а, оласан! Кураман олганингни! Ҳали ким деб қўйибсан мени!

— Вой, шўрим! Ҳали бўриларни деб шунча ғавғоми! — ажабланди Кўк Турсун. — Вой, қуриб кетсин матоҳ бўлмай! Қиёмат қўқдими! Вой, шарманда...

IV

Ўша куни бўрилар жойларидан кўчдилар. Уяларини ташлаб кетдилар, тунда бу ерга қайтмадилар ҳам, атрофда дайдиб юра бошладилар. Дам бирон жойда ғамга ботиб уззукун чўзилиб ётишар, дам теваракни чарх уриб кезишар, ўзларини унчалар ҳам яширишмас, одамлардан эҳтиёт бўлишни бас қилгандай, асло тап тортмас эдилар. Ўша кунлари атрофдаги кўп чўпонлар уларни ҳеч кутилмаган жойларда қуриб қолар эдилар. Она бўри худди эс-ҳушидан айрилгандай доим олдинда бошини қўйи солинтириб борар, эркак бўри эса ундан қолмай эргашган эди. Жуфт бўри худди ўлим истагандай хавф-хатарга парво қилмай қўйганди. Улар бир неча маротаба итларнинг юрагига ваҳима ва харосонлик солиб, уйлар ҳамда қўтонлар яқинидан ўтдилар. Итлар жонҳолатда акиллашар, қутуриб, ҳужумга ташланмоқчи бўлишар, лекин бўрилар уларга мутлақо

этибор беришмас, ҳатто орқаларидан ўқ ўзишганда ҳам, қадамларини тезлатмай, худди милтиқ овозини эшитмагандай йўлларида давом этардилар. Бу таажжуб бўриларнинг телбалиги тилларда дoston бўлди. Акбар билан Тошчайнар бўрилар расмини унутиб, одамларга даф қила бошлаганларида ҳаммаёқ шов-шув бўлиб кетди. Бир гал купша-кундузи улар йўлнинг ўртасида тракторчи йигитга ташланганлар. У хашак олиб кетаётган экан. Руль ишламай қолибди-да, тракторчи йигит нима гап экан деб, пастга тушибди. Тузатаман деб, анча уринибди. Бир маҳал эрий бошлаган қор устидан икки бўри ўзига томон юриб келаётганларига кўзи тушиб қолибди. Ҳаммасидан ҳам бўриларнинг кўзлари уни лол қилиб қўйибди. Кейин унинг ҳикоя қилиб беришича, бўриларнинг кўзлари қутуриб кетган, бир нуқтага тикилган, она бўрининг эса ёли пастроқ, боши солинган, кўзлари кўм-кўк эмиш. Унинг кўзларига худди ёш тўлиб тургандай, худди шиша каби қотиб қолгандай эмиш. Улар яқинлаб келишаётганда, яхшиямки, йигитча ўзини йўқотиб қўймабди. Кабинага сакраб чиқиб, эшикни ёпиб олибди. Мурувватини бураган экан, мотор дарров ўт олибди. Акс ҳолда доим моторни пастдан айлантириб ёндираётган экан. Омади юришганини қаранг. Трактор тариллаб юриб кетибди. Бўрилар ўзларини четга олишибди, лекин барибир бутунлай кетмай, тракторга дам у томондан, дам бу томондан яқинлашмоқчи бўлишаверибди.

Бошқа бир сафар эса бир қўйчивон бола муъжиза билан омон қолган. Уям кундуз кунни рўй берган. Эслик-кина бола эшагига миниб утин-чуп олиб келиш учун йўлга чиққан. Ҳовлидан унчалик ҳам йироқ кетмай, бутазорда қуруқ шох-шаббаларни чопиб йиға бошлаган экан, бир маҳал икки бўри қайдандир пайдо бўлган. Эшак ҳатто овоз чиқаролмай қолган. Уни кўз очиб-юмгунча тилка-пора қилиб ташлаганлар. Бола қўлидан ўткир ўроғини қўймай жонҳолатда қочган, қўтонгача чопиб келиб йиқилган ва ғайритабиий овоз чиқариб додлайверган. Одамлар кўрадан милтиқларини кўтариб

чиқиб, бутазорга бориб қарасалар, бўрилар шошилмай адир орқасига ўтиб кетишаётган экан. Улар ўқ товушларини эшитиб ҳам, ҳатто қадамларини тезлатишмаган...

Шундан сал кейинроқ бўрилар қўтондан пича нарига утлатиш учун олиб чиқилган бўғоз совлиқларни қийратишган. Нима бўлганини ҳеч ким кўрмай қолган. Тасодиф билан омон қолган қўйлар қўрага тирақайлаб қочиб келганларидагина ишдан воқиф бўлганлар. Утлоқда ўн беш чоғлик бўғоз совлиқ қонига беланиб ётарди. Ҳаммаси бемаъниларча, ваҳшиёна бир тарзда бўғизлаб ташланган эди.

Шундай қилиб, Акбара билан Тошчайнар қутургандан қутуришди. Улар ҳақида бир-биридан қўрқинчли гаплар тарқалди. Лекин одамлар фақат сиртдан қараб фикр юритишар, бу қасоснинг асл сабабларини билишмас — она бўри инидан ўтирлаб кетилган болаларини соғиниб бўзлаб, алам ўтида қовурилаётганидан беҳабар эдилар...

Бозорбой эса айшини сурар, огзини купиртириб мақтанар — қўлига пул тушиб, ичкиликка муккасидан кетган, ўша кунлари мавсум тутаб, бум-буш ҳувиллаб ётган соҳил бўйидаги ресторанларда санғиб юарди. Ароқ ҳар қадамда қалашиб ётарди. Бозорбой тепакалигача қизариб кетгунча ичиб, сунг оғзига кучи етганча Бўстоннинг гийбатини қиларди. Жуда димогидан қурт ёғадиган бўлиб кетган экан, босар-тусарини билмай қолибди бу илоннинг ёгини ялаган қурумсоқ, тоза адабини бердим. Илгари замонлар бўлганда-ку, сиртига сув юқтирмас қулоқвачча совет ҳукуматининг синфий душмани сифатида шартта отиб ташланарди-я, оҳвоҳига қарамай. Аттанг, у пайтлар ўтиб кетди-да. Бунақа турқи совуқларни гумдон қилсанг, фақат савобига қоласан! Рост-да! Йигирманчи-ўттизинчи йилларда хоҳлаган милиса қулоқми, бойми, вассалом, ҳовлисининг узида шартта отиб ташлайверарди. Китобларда ёзилган бу гаплар, ҳа. Тунов куни радиодан эшитдим. Бир қулоқ батрак шурликни эзиб, ҳақини уриб

қолган экан, куппа-кундуз куни ҳамманинг кўз олдида суробини тўғрилаб қўйишибди иккинчи маротаба камбагал бечоранинг юрак-бағрини эзмасин деб. Лекин Бозорбой ҳаммасидан ҳам, Таманга келиб қолган Бўстонни эшиқдан қувиб солгани, отаси қолмай, онаси қолмай сўккани, Бўстон эса миқ этиб оғиз очолмагани хақида бичиб-туқиб сўйлашни яхши кўрар, ўз сўзларидан ўзи ҳузур қиларди. Бозорбойнинг қиш мавсуми бекорчиликдан булак иши йўқ домотдихчи улфатлари совуқ, тамаки ва ичкиликнинг сассиқ ҳидига тўлган ошхоналарнинг деразаларини зириллатиб қаҳ-қаҳ уришар, Бозорбойнинг қитиқ патига тегиб, унинг қўлтиғига сув пуркашар, бунга сари маст Бозорбойнинг хуружи авжга минарди. Бу майнавозчиликлар Бўстоннинг ҳам кулогига етган эди. Мана шу боис бўлиб, совхоз директори чақирган мажлисда каттиқ жанжал кутарилди.

Шундан сал бурунроқ Бўстон ёпирилиб келган нохуш уйлардан уйқуси қочиб кечаси билан тўлғаниб чиқди. Ҳаммасига сабаб шу эдики, қишлоқ атрофида яна бўрилар изғиб қолишди, яна юракни ўртаб юборадиган, одамнинг асаблари дош бермайдиган нолишларини бошлаб юборишди, яна Гулимхон қўрққанидан даг-даг қалтираб эрининг пинжига тиқилди, яна тоқати етмай ухлаб ётган Кенжашни ўз тўшагига олиб келди, худди унинг жонига бир нарсга хавф солаётгандай уни гавдаси билан тўсиб, тинмай силаб-сийпалаб ётди. Буларни кўриб Бўстоннинг юраги сиқилар, аёл киши-да, қоронғудан, турли ваҳимали товушлардан қўрқади, деб ўзига-ўзи далда бериб қўярди.

Бўстон бир неча бор урнидан туриб милтиқ отмоқчи бўлди, лекин хотини ёнидан қўймади, у ҳозир бир зум ҳам ёлғиз қолишни истамасди, кейин у барибир хавотирли қуш уйқусига чўмди. Лекин Бўстон мижжа қоқмади. Миясида турли-туман хаёллар ғужғон ўйнардди. Дунё экан, у оламда қанча узоқ умр кечиргани сайин, яшаш ҳам шунча қийин ва мушкул бўлиб борар-

ди. Яшашнинг узигина эмас, ҳаётнинг асл маъносини тушуниш оғирлашиб борарди. Илгари ҳаёлга келмаган ёки келган бўлса ҳам, кўнгилнинг қоронғу тубидагина хира тортиб кўринган нарсалар энди жиддий безовта қилар, жавоб сўрарди.

Болалигидан суяги меҳнатда қотди. Кўп машаққатлар тортди: у иккинчи синфда ўқиб юрган пайтда отаси фронтда ҳалок бўлди, кейин она ўлди, катта акалари ва опалари ўз кунларини ўзлари куришар, баъзилари эса оламдан эрта ўтган, Бўстоннинг узидан узга таянчи, ишонган тоғи қолмаган эди. У бир нарсага қаттиқ аҳд қилди, сўнг бу аҳдидан ҳеч қачон, ҳатто бир зумга бўлсин четга тоймади, қўли ишдан бўшамади, меҳнатдан сира қочмади, ҳаётнинг маъноси, қизигини фақат мана шунда деб билди. У қўл остида ишлайдиганларни ҳам қаро терга тушиб меҳнат қилишга ўргатди. У кўпларни одам қилди, йўл кўрсатди, уларга ҳаёт меҳнат билан қадрли эканлигини ўқитди. Ўз олдига мана шундай мақсад қўймаганларни Бўстон очикдан-очик ёқтирмас, уларни тушунмасди. Бундай одамларни нобакор деб ҳисобларди. Уларга қуруққина, хушламай муомала қиларди. Кўплар худди мана шунинг учун ҳам орқасидан ёмонлаб, қурумсоқ, қулоқ деб лақаб қўйиб юришларини биларди. Афсус, сал кечикиброқ дунёга келган-да, бўлмаса суяк-лари аллақачон Сибирь томонларда чириб ётарди, дейишарди надомат чекиб. Бўстон одатан бундай ғийбатларга жавоб бериб ўтирмас, зотан, ҳақ ўзи томонда эканлигига заррача шубҳа қилмас, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас, бошқачаси дунёнинг остин-устун бўлиши билан баробар эди. Кунчиқишга қандай ишонса, у бунга ҳам худди шундай ишонарди. Фақат бир маротабагина сўқир қисмат уни тиз чуқишга мажбур қилди, пушаймонлик ўтида қовурди ва шундан бошлаб у шубҳаларнинг зил, аламли юки нима эканлигини билди...

V

Гулимхоннинг аввалги эри марҳум Эрназар билан то у нобуд булгунгача уч йил бирга ишлашган эди. Сўз йўқ, хўп ишчан йигит, ўзига пухта эди — Бўстоннинг бригадасига худди мана шундай одам керак эди. Эрназарнинг ўзи иш сўраб келувди, шундан бошлаб бирга бақамти ишлаб кетишди. Куз пайти эди, бир куни у Бўстонни йўқлаб келиб қолди. Ўшанда Бўстоннинг отари қиш тушгунча Бешкунгайда турган эди. Маслаҳатга келган эдим, деди. Чой ичиб ўтириб, гаплашиб олдилар. Дуч келган одам билан ишлаш жонга тегди, деб шикоят қилди Эрназар. Қанча ҳаракат қилма, агар катта чўпоннинг ихтиёри ўзида бўлмаса, фойдаси йўқ. Умр ўтиб кетяпти, иккита қизим бўй етиб қолди, эрта-индин турмушга бериш керак, вақтнинг оқар сувдай ўтишини кўр, жонимни жабборга бериб ишлайман, лекин бошим қарздан чиқмайди, уй солдим, уй қуришнинг ўзи бўладими, сизнинг қўл остингизда ишласам, Бўске (уни ҳурмат қилиб шундай деб чақирди), — яширишнинг нима ҳожати бор, ишлаш ҳам мумкин, тишлаш ҳам. Жун топширсанг, эт топширсанг, қўзи олсанг, ҳаммасига, Бўске, сизда мукофот чиқади, қўлинг пул кўради-ку, ишқилиб. Шунинг учун олдингизга илтимос билан келдим, агар рози бўлсангиз, директор билан гаплашиб кўринг, мени сизга ўнг қўл, биринчи чўпон қилиб ўтказсин. Ўзингиз ҳам биласиз, ерга қаратиб қўймайман, акс ҳолда буни гапириб ҳам ўтирмасдим...

Бўстон Эрназарни илгаридан биларди. Нима қилмасин, бир совхознинг одамлари. Бунинг устига Гулимхон хотини Орзигулнинг узоқ қариндошларидан эди. Хуллас, ўз одами. Лекин қандай бўлмасин, Бўстон Эрназарга дарҳол ишонди ва кейин ҳеч қачон бундан афсус чеккани йўқ.

Ҳаммаси мана шундан, шу жўнгина турмуш воқеасидан бошланди.

Улар тез тил топиб, чиқишиб ишлаб кетдилар. Чунки Эрназар ҳам худди Бўстондай ўз ишининг туғма эгаси

эди. Лекин шу билан бирга бошқа баъзи бировларнинг назарида гирт тентакнинг ўзи: яъни, совхозга тегишли мол-ҳолга худди ўз шахсий молидай қарарди. Эси настми, нима бало? Бошқа ишлар ҳам тамомила ҳаминқадар эди — худди ўзи учун қилаётгандай ўлиб-тирилар, совхознинг нафи учун куйиб-пишарди. Меҳнатсеварлик Эрназарнинг қон-қонига сингиб кетганди. Табиатан ўзи шундай эди. Лекин ҳаёт уринишларида бу хислатини янада пишитган эди. Бу фазилат ҳамма халқларга хос, у ҳамма одамларда табиий бўлиши керак, фақат бировлар ўзида бу фазилатни ўстириб, кучайтириб боради, бошқалар эса йуқ. Мундоқ каллани жойига қўйиб уйлаб қарасанг, дунёда қанчадан-қанча ялқов ишёқмаслар — катталар, ёшлар ичида ҳам, эркаклар, хотин-қизлар ичида ҳам бор. Қанчадан-қанча бахтсизликлар ва бечораликлар ҳаммаси ҳар қачон, ҳамма замонларда фақат ва фақат танбалликдан юзага чиққанлиги ҳамда юзага чиқаверажагини одамлар худди тушунмайдиганга ўхшайдилар. Лекин Бўстон билан Эрназар меҳнат деса, ўзини томдан ташлайдиган, бир-бирларига жуда яқин одам эдилар. Шунинг учун жонни жонга суқиб дегандай, аҳил ишлашар, бир-бирларини сўзсиз тушунишар, кўнгилларини топар эдилар. Аммо ҳаёт экан, чамаси, худди мана шунинг ўзи уларнинг ҳаётларида тузатиб бўлмасдек бир ҳолларни юзага чиқарди...

Дарвоқе, бу аслида шундайми ёки шундай эмасми, яна не билайлик... Гап шундаки, оилавий ишлаб чиқариш бригадалари пайдо бўлмасдан анча аввал Бўстон Ўркунчиев худди олдиндан ниманидир сезгандай қулай пайт келди дегунча ўзига, тўғрироғи, ўзининг бригадасига доимий фойдаланиш учун ер ажратиб беришларини талаб қилгани қилган эди. Чупонча одмироқ тил билан баён этилган, аммо айрим қотиб қолган расмийтчилар назарида ғашга тегадиган ушбу талабдан мурод-мақсад шу эдики, кошкийди, ўзимнинг яйловим, ўтлоқ-майдонларим бўлса, кошкийди, ўзимнинг сурув ва отарларим бўлса, уларга томингдан чакка ўтиб ётса

боши огримайдиган хужалик мудирӣ эмас, шахсан ўзим жавоб берсам, подаларни бош оққан томонга ҳайдаб юрмай, тоғдаги ўз ёзги яйловларимда боқсам, ўша ўтлоқлар бошқа бировга эмас, менинг ўзимга бирик-тириб қўйилса, ҳаммасига ўзим қарасам, ҳаммасини ўзим сақласам, ана ўшанда мен жамоатнинг умум ерига қараганда юз карра кўпроқ иш қиламан, планда қўрсатилгандан неча баробар кўп маҳсулот етказиб бераман, умумга тегишли ерларда худди ёлланган, келаси кузда қаерга боришга боши қотган батракдек ишлаганда, бундан нима чиқарди?

Аммо Бўстон ўз фикрини ҳеч кимга маъқуллай олмасди. Албатта, аввалига ҳам буни, рост, одамларга ерларни ажратиб берсак, тўғри иш бўлади, одамлар ўзларини ер эгасидай ҳис қиладилар, оила, бола-чақа ҳам бундан баҳраманд бўлишади, ишга баравар жон куйдиришади, деб рози бўлиб турар эдилар-да, маҳаллий ҳушёр сиёсий иқтисодчилардан биронтаси чиқиб, бу ахир, социализмнинг муқаддас қонун-қоидаларини бузиш эмасмикин? — деб шубҳа билдирган заҳоти ҳаммалари дарҳол бараварига сўзларидан қайтар ва бунга бутунлай тескари гапларни айтишга тушар, исбот қилишга арзимайдиган нарсаларни исботлаб ётар эдилар. Ҳеч ким қинғайишда айбланишни истамасди. Ёлғиз саводсиз чўпон Бўстон Ўркунчиевгина ҳар бир район ёки совхоз йиғинида ўз гапидан қолмасди. Унинг гапларини тинглаб, қойил қолишар, мийиғларида кулиб қуйишарди. Бўстонга нима, оғзига келганини қайтармай сўйлайверади, йўқотадиган нарсаси йўқ, ишдан олишмайди, шохини синдиришмайди. Азамат йигит-да! Ҳар сафар Бўстонга назарий нуқтаи назардан зарба беришади — айниқса, совхоз парторги, область партия мактабини битириб дипломли саводхон бўлган Қўчқорбоев ҳеч қўймайди. Ана шу Қўчқорбоев билан муносабатлари жуда алламбало эди. Қўчқорбоев неча йиллардан бери совхоз партия ташкилотининг секретари, лекин Бўстон ҳали-ҳанузгача яхши билолмайди — Қўчқорбоев ўзини қўй оғзидан чўп олмаган соддагина қироатхон қилиб

кўрсатадими (балки, бу унга нимагадир қўл келса ҳам ажабмас) ёки ўзи ҳақиқатан ҳам, асли шундайми. Кўринишдан икки юзи қип-қизил ахталарга ухшайди — юмуртқадай сип-силлик, доим бўйинбоғ тақиб юради, доим папка, доим иши бошидан ошиб-тошиб ётгандай — иш кўп-п-кўп — чехраси тапвишли, худди одамларга газета ўқиб бераётгандай лаби-лабига тегмай гапирди, бир нимани қувиб бораётгандай оёғи ерга тегмай югуради. Бўстон баъзан ўйланиб қолади: эҳтимол, Қучқорбоев тушида ҳам қоғозга қараб гапирса керак.

— Ўртоқ Ўркунчиев, — деб минбардан туриб таъна ёғдирарди парторг Қучқорбоев, — сиз тушунингиз керак ахир, ер бизда умумхалқ мулки ҳисобланади. Конституциямизда шундай деб ёзилган. Ер бизнинг мамлакатимизда фақат халққа, ёлғиз халқнинг ўзигагина тегишлидир, бошқа ҳеч кимга эмас. Сиз эса ўзингизга қишлик ва ёзлик яйловлар, қўра, қўтонлар, ем-хашак талаб қиялпсиз, биз буларни сизга хусусий мулк қилиб беролмаймиз. Йўл қўймаймиз биз бунга — социализм принципларини бузишга бизнинг ҳаққимиз йўқ. Сиз бизни қаёққа бошламоқчи ва оғдирмоқчи бўлаётганингизни тушундингизми?

— Ҳеч кимни ҳеч қаёққа бошламоқчи эмасман, — таслим бўлмасди Бўстон. — Агар ҳаммасининг эгаси, мен эмас, халқ бўлса, унда майли, менинг қўрамга халқ бориб ишласин, мен кўрай бундан нима чиқаркин. Ҳамонки, мен ўз ишимнинг хўжаси эмас эканман, кимдир ахир, барибир хўжайинлик қилиши керак-ку?

— Совет халқи хўжайинлик қилади. Ўркунчиев, яна такрорлайман, совет халқи ва давлати ҳаммасининг эгаси.

— Халқ дейсизми? Унда мен кимман, сизнингча? Ҳеч ақлим етмай қолди. Нега мен давлат бўлолмайман? Сен, парторг, ўзинг илми йигитга ухшайсану, лекин сизларни у ерда нималарга ўқитишган ҳайронман, ҳеч тушунмайман, айтаётган гап-сўзларингга?

— Мен, ўртоқ Ўркунчиев, сизнинг етагингизда юролмайман, бурнидан ип утказиб оламан деб ўйламанг.

Гапларингиздан қулоқ сафсаталарининг ҳиди келади. Лекин ёдингизда турсин — сизнинг замонингиз утган ва биз ҳеч кимга социализм асосларини барбод қилишга йўл қўймаймиз.

— Майли, ўзингиз биласиз, ҳар қалай бошлиқсиз, — тап тортмасди Бўстон, — фақат мен ўз фикримда қоламан. Ишлайдиган бошқа биров эмас, мен ўзим. Сал гапга оғзимга урасиз: Халқ! Халқ! Халқ — хужайин! — дейсиз. Бўпти, унда! Майли, халқнинг ўзи фикрлаб, ҳал қилсин, йилдан-йилга мол кўпайиб боряпти, майда чорванинг ўзидангина совхозда қирқ минг қўй-эчки бор — илгари бунақаси бировнинг тушига ҳам кирмаган эди. Ҳолбуки, буш ерлар тобора камайиб кетяпти, планлар эса ошяпти. Мана, ўзингиз қаранг: илгари мен бир бошдан уч килою етти юз грамм юнг олардим, йигирма йил аввал эса — буни ҳамма билади — икки килограммдан бошлаган эдим, яъни, йигирма йилдан купроқ вақт ичида бир кило етти юзга ўсибман. Ҳозир эса бир йилнинг ичида планни ярим килога кўпайтириб қўйишибди. Қаердан оламан буни? Нима, энди фол очиб, афсун уқитишим керакми? Планни бажармасам, бригада қуруқ қолади. Ҳамманинг оила, бола-чақаси бор. Унда одамларга ишлаш, йил бўйи тиним билмай қўй орқасидан юришнинг нима ҳожати бор? Ҳар бир чўпон худди калхатдек бошқа чўпоннинг яхшироқ ўтлогини тортиб олиш учун бош тепасида айланиб турса, планни бажариб бўладими? Чунки ерга ҳамма хўжайин, ҳеч ким ҳеч нарсага жавоб бермайди. Ўтлоқларни деб, қанчадан-қанча жанжал-туполонлар чиқяпти, сен эса парторг, ўзинг ҳам ҳеч вақонинг уддасидан чиқмайсан, директорнинг ҳам шахдини қайтарасан! Кўр эмасмиз, кўриб турибмиз!

— Мен нима қиялман, бунга райком баҳо беради. Фақат райком ҳам сизнинг бу хатарли ўзбошимчалигингизга учмайди, ўртоқ Ўркунчиев!

Ҳар сафар мана шундай, гап қумга сингиб кетади...

Мана шу кезларда унинг кўшига Эрназар келиб қўшилди. У Бўстонга қўлдош ва ҳамфикр бўлди.

Хотинлари Орзигул ва Гулимхон баъзан улардан кулиб қўйишарди: икки ёрти бир бутун бўлиб, на ётар-турарда ҳаловат бор, на еяр-ичарда, ишдан бошқа нарсани билмайди булар деб. Ушанда икковлари подани ёзга Ола Мўнгу довонидан нарига хайдасакмикин, деб юришди. Бу гап Эрназардан чиқди. Юрамизми ёз бўйи тоғ ён-багирларида изгиб, озгина ўт-ўлан учун қўш-ниларимиз билан ёқа бўғишиб, ундан кўра ёз ичи довоннинг нариёғига — Кичибел яйловига чиқиб кет-сак, яхши эмасми? Қари-қартангларнинг айтишларига қараганда, илгарилари бой-бадавлат чорвадорлар пода, сурувларини ўша ёқларга ҳайдаб кетишаркан. «Кичи-бел» деган қўшиқ ўша замонларда тўқилган. Улар Кичибел яйлови унчалар катта бўлмаса ҳам, лекин ўт-ўлан белдан уриб ётишини билишаркан. Мол беш кун ичида ем бериб боқилгандай семириб кетаркан.

Бўстон аввалроқ ҳам бу ҳақда бир ўйлаб курган, лекин Кичибелнинг ноаниқ жойлари кўп эди. Колхоз чорва-дорлари урушдан илгари ёзга Кичибелга бирдан-бир йўл Ола Мўнгу муз довонидан ўтиб боришган. Уруш пайти овулларда чоллару болалар қолганда ҳеч ким Кичибелга боришга юраги бетламай қўйган. Кейин қурби қочган майда колхозларнинг бари номи ҳам аллақандай ...йиллик деб тугайдиган бемаъни олти сўздан иборат катта совхозга бирлашганларидан сўнг, ана шу олатасир туполон ва ғалвалар ичида улўф Ола Мўнгу довони оша ўтиб бориладиган, ёзда чорвани икки ой ва ҳатто ундан ҳам ошиқроқ вақт олиб чиқиб кетиб, семиртириш мумкин бўлган яйлов борлиги аста-секин кўпларнинг ёдидан кўтарилди. Совхозни ҳам туб ерлик одамлари Берик сув жилғаси номи билан «Берик» деб аташга ўрганган эдилар. Очиги, бунақа балаңд, хатарли тоққа чиқишни хоҳловчиларнинг ўзи топилмас эди. Чорвани бундай қийин тоғ йулидан ҳайдаб бориш учун молимни қандай бўлмасин, семиртираман дейдиган уктам, жонига ачинмайдиган одам бўлиши керак. Эски замонларда қирғизлар бир-бирлари билан учрашганларида, «Мол-жон омонми?» — деб сўрашганлари бежиз эмас. Ҳа,

аввало, чорванинг ҳолини сурашган. Нима ҳам деймиз, ҳаёт оти билан ҳаёт-да...

Кўнгилларига шу фикр чўғ солиб, Бўстон билан Эрназар кўлларига қалам-қоғоз олиб, Кичибелдан келадиган фойда-зиёни чўтлаб чиқишди: чорванинг доводан утганда йўлда ташлайдиган вазнини кўшиб ҳисоблаганда ҳам, бу ишга бел боғласа арзирди. Катта фойда олишлари тайин эди — бунинг устига меҳнатга туланидиган ҳақ ва тузга қилинадиган харажатдан бошқа чиқимнинг ўзи ҳам йўқ эди. Лекин, рост, ҳали булар қоғоздаги хомчулар.

Бўстон, аввало, бўлим бошлиғига, ундан сўнг совхоз директориغا мурожаат қилишга қарор берди. Парторгга ниятини айтиб ўтирмади. Парторгни унчалик хушламасди. Неча марта амин бўлди — гап деса, қоп-қоп, қачон қарама, одамнинг шахдини ўлдиради: у мумкин эмас, бу мумкин эмас, мажлисда нутқ сўзлаш бўлса унга, газетада ёзилган гапларни гапириб бериш бўлса унга, галстук тақиб олифтагарчилик қилиш бўлса унга. Совхоз бошлиғи — директорга Бўстон кўнглидаги ниятини очди: гап шундай-шундай, Ибройим Чутбоевич, ишнинг фойдасини кўзлаб, Эрназар билан бирга Ола Мўнгу ортидаги эски яйловларни очмоқчи бўлиб турибмиз. Олдин икковимиз бориб, нима бор, нима йўқ билиб келамиз. Кичибелга қандай ўтишнинг азмойишини оламиз, кейин қайтиб келиб, кўч-кўронни кўтариб кўчамиз, ёз ичи Кичибелда бўламиз. Ҳаммаси кўнгилдагидай ўтса, ўша Кичибел яйловини бизнинг бригадамизга мустақамлаб берилса. Бошқа чўпонлар ҳам, мабодо, Кичибелга бораман дейишса, бемалол, қаршилиқ йўқ, унга ҳам жой етади, лекин, энг муҳими, бизга ажратиладиган ўтлоқларни мен аниқ билишим ва мавсум ичи овора бўлиб қолмаслигим керак. Сизга ана шуни айтиб, маслаҳатлашгани келдим. Икки кундан кейин Эрназар билан Ола Мўнгудан ўтамиз. Ишларни ҳозирча хотинлар ва ёрдамчиларимиз юритиб туришади.

— Ростданам, Бўске, уйда хотинларингиз нима дейиш-
япти бу ишингизга? — қизикди директор. — Ҳазилакам
нарсас эмас-ку.

— Ҳозирча индашгани йўқ. Худони қаҳри кел-
масину, хотиним Орзигулнинг ақли-хуши жойида.
Эрна-зарнинг оиласи Гулимхон ёшроқ бўлса ҳам, ақли
ўзига етарли. Бир-бирлари билан жуда аҳил, чиқишиб
кетишган кўринади. Ана шунисига хурсандман бир
чеккаси. Хотинлар чиқишолмаса, шундан ёмони йўқ.
Уй жаҳаннамга айланади-қуяди. Илгари булган бундай
гаплар...

Директор билан бошқа баъзи гапларни ҳам суйлашиб
олишди. Кузда Москвага, ҳалиги оти бирам қийин —
ВДНХми, ВДНми, ўшанда бўладиган кўргазмага район
илгорларининг бориши мўлжалланаётган экан, Бўстон
рўйхатда биринчилар қаторида кўрсатилибди.

— Мен хотиним билан борсам булармикин, Ибройим
Чутбоевич? Орзигулим қачондан бери Москвани кўр-
сатасиз, деб ҳиқиллайди, — ростига кучиб қуя қолди Бўстон.

— Сени тушуниб турибман, Бўске, — кулди дирек-
тор. — Майли, бир гап бўлар. Борса нима қипти? Фақат
парторгнинг розилигини олиш керак. У билан ўзим
гаплашаман.

— Парторг билан денг? — ўйланиб қолди Бўстон.

— Э, хотиржам бўл, Бўске. Нима, бекордан-бекор
қаршилиқ қилиб ўтиради дейсанми? Эркак одамнинг
иши эмас бу.

— Йўқ, гап бунда эмас. Борсак — борармиз, бор-
масак — йўқ. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Мен
сизга бошқа нарсани айтмоқчи бўлиб юрувдим. Шунақа
парторг булмаса, хужаликнинг куни утмайдими? Сизга
жуда керакми шу? Усиз қўл-оёгингиз ишламайдими?

— Нима қилди?

— Мен шуни билгим келади. Мана, қаранг, арава-
нинг тўртта оёғи бор. Ҳаммаси ўз урнида. Агар унга
бешинчи оёқ ўрнатсангиз, ўзи ҳам айланмайди, бошқа-
ларни ҳам юришга қўймайди. Хўш, ана энди айтинг,
керакми, шу бешинчи гилдирак?

— Биласанми... — йирик, басавлат, эркакча катта юзидаги кўзлари қийиқ директор бирдан жиддий тортди, олдидаги қогозларни олиб қўя бошлади, кўзларини ҳоргин юмди. «Уйқуси йуқ. Тинмайди», деб уйлади Бўстон. — Очигини айтганда, бамаъни парторг керак, — деди у бир оз жимликдан сўнг.

— Манов-чи?

Директор унга ялт этиб бир қараб қўйди.

— Нима қиламиз буни гаплашиб утириб? Уни район юборган, қўлимиздан нима келади?

— Райком. Ана, кўрдингизми, — оғзидан чиқиб кетди Бўстоннинг. — Менга нимагадир у ўзини атай шундай тутаетганга ухшаб кўринади. Доим одамларни қўрқитиб юришнинг унга нима кераги бор, гўё мен социализмни кўпориб ташлайдигандай? Ахир, туғри эмаску, бу. Ахир, мен бир нимани талаб қилсам, иш учун талаб қиламан. Мен бу ерни сотмайман, бировга бериб юбормайман, совхознинг ери, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Барибир мен тирик эканман, ишга қўрбим келаркан, ўз ақлим билан яшайверамиз.

— Нега ҳадеб менга ёлғиз шу гапни такрорлайверасан, Бўске. Сен айтган нарсани қилиб бўлмайди.

— Нега бўлмайди?

— Чунки бўлмайди.

— Жавоб шунақа бўладими?

— Яна нима дей бўлмаса?

— Сизга ҳам тушунаман, Ибройим Чутбоевич. Бир марта оғзингиз куйган. Ҳаммаси яхши бўлсин дегансиз. Сизни эса бўйнингизга бошлаб бир уриб, вазифангизни пасайтиришган. Райкомдан совхозга ўтказиб қўйишган.

— Рост. Яна бўйнимга уришларини хоҳламайман. Ақлим кирди.

— Ана, кўрдингизми? Ҳар ким ўзини уйлайди. Мен қарши эмасман. Одам ўзини ўйласин. Фақат ақл билан ўйласин. Янгилик қилганни эмас, янгилик қилиши мумкин бўла туриб, қилмаган одамни жазолаш керак. Бизда ҳаммаси тескариси.

— Гапириш осон, — илжайди директор.

— Ҳамма шундай дейди. Меҳмонга келгандай яшаш жонимга тегди. Меҳмон нима иш қилиб берарди? Узингиз биласиз-ку. Олдинига бир-икки кун жон қойи-тади, кейин бор-э, дейди... Бизда ахир, шундай бўлма-нигим, ишлайверасан, ишлайверасан, Қучқорбоев эса, тўхтовсиз бурнингга чертиб туради сен меҳмонсан, сен хўжайин эмассан, деб...

— Гап бундоқ, Бўске. Келишиб олайлик. Сен мени рўкач қилмагину ўзинг қандай маъқул топсанг, шундай иш тутавер...

Улар хайрлашдилар...

Уч кундан сўнг улар тонг қоронғусида Эрназар билан Кичибелга отландилар. Улар отга ўтирганларида ҳали ҳамма ухлаб ётарди. Бўстон оқ-сарғиш ахта саман-ни минди. Дункулик у пайтлар энди икки ёшга кирган той эди. Тоғларга вазмин от билан чиққан тузук, довон-га чоғиб кўтарилмайдилар. Эрназар ҳам яхши от мин-ган эди. Йилнинг бу фаслида отлар кучга тўлган бўлади. Улар жадал йўл босдилар. Ҳар икковлари хуржунларини тўлдириб сули олган — қорлиқларда тунашга тўғри келса, асқотади. Ҳар эҳтимолга қарши қалин почапўстинларни ҳам эгарга ташлаб қўйишди.

Шундай бўладики, баъзан йўлнинг ўзи кишига роҳат бағишлайди. Айниқса, ҳамроҳинг дилтортар одам бўлса на суҳбат содда, самимий кечса. Ўша куни ҳаво мусаф-фо, кун чарақлаб турар — олдинда қор босган тоғ тиз-малари бир-бирларига мингашиб кетган, ичкарилаб бор-ган сари тоғлар ҳам юксакроқ, қори қалинроқ бўлиб борар, орқага ўтирилиб қаралса, пастликда кўз илгамас улуг кўл ёйилиб ётарди. Ҳар сафар одамнинг орқага, таги қорайиб кўринган кўл ойнасига қарагиси кела-верарди.

— Иссиқкўлнинг ойнасидан бир парчасини хур-жунга солиб олиб кетсакмикин, а? — деб ҳазиллашди Эрназар.

— Отни сулининг урнига ойна билан боқармидинг кейин, — босиқ жавоб берди Бўстон.

Кулишди. Чупоннинг нимаси кўп — кундалик ташиши кўп. Улар сурувларни доводдан қандай олиб ўтишни аниқлаш учун боришар, ҳали олдинда жуда қийин ва мушкулписанд иш турар, шунга қарамасдан, икковларининг вақтлари чоғ, ота-боболарнинг сўқмоқ йуллари улардан ўз меҳру шафқатини дариг тутмасди. Эрназарнинг кўнгли кўтарилган — ахир, ҳар қалай, унинг айтгани юзага чиқяпти-ку. Урушдан кейин чамаси қирқ йил бу йўлдан ҳеч ким ўтмаган, улар Бўстон билан юрак ютиб шу ишга жазм этишган эди.

Тўғрисини айтганда, Эрназар фикрлашни, сураб-суриштиришни яхши кўрадиган одамлар сирасидан эди. Ўзи ҳам кўркам, бўлалиқкина, урушдан кейин охириги отлиқ қисмларда хизмат ўтаб келган эди. Орадан шунча йиллар ўтган бўлишига қарамай, ҳали ҳам азамат, чингилинг йигит эди. Гулимхон эрим кинода ўйнайдиган артист бўлиб кетишига сал қолди, деб кула-кула сўйлаб юарди. Бир кинорежиссёр бу томонларга келиб қолиб, Эрназарни кинода ўйнашга кўндираман деб, тоза уринибди. Агар эринг Америкада яшаганда, кинода ковбой бўлиб ўйнарди, дебди. Гулимхон эса, унга: «Биламан, сизларнинг киноларингизни, бир йил-қибоқарни кинога тушасан деб, олиб кетишувди, шу кетганча ҳалигача қорасини кўрсатмайди. Бир артистка бошини айлантириб қўйган экан. Мен Эрназаримга жавоб бериб бупман». Куласизми, қоласизми!

Бўстон эса кузда Кичибелдан қайтиб келсак, Эрназарнинг қўлига бирон бригадани топширишни чамаларди. Майли, ўзи мустақил ишлаб кўрсин. Энди асл чорвадор бўлди. Қачонгача ёрдамчилик қилади. Агар совхозга директор бўлганимда, ўзим билар эдим, қандай одамларни қаерга қўйишни. Лекин халқ айтмоқчи, «бири кам дунё» — одам боласига доим нимадир етмайди.

Тоглар сари борар эканлар, энди йўлларида тракторлар ва от-улов минган кишилар учрамас, қишлоғ ҳамда қўтонлар онда-сонда кўзга чалиниб қолар, бу ерларда табиатнинг ҳам турқи бошқача эди: худди бегона жойларга ўхшар, теваарак тумтайган ва совуқ эди. Бўстон

билан Эрпазар кечга томон, ҳали қуёш ботмасдан тошлоқ дара ичидан йўл босиб, Ола Мўнгу ёқасига етиб келдилар. Қош қораймай яна бир оз юрсалар ҳам бўлаверарди, лекин подани тонг қоронгилаб, ҳали юлдузлар ўчмай ҳайдаб келганда ҳам, кун бўйи юриб тоғларда бундан ортиқ масофа босиб бўлмаслигини ҳисоблаб чиқдилар-да, даранинг довон бошланадиган шу ерида тунашга қарор қилдилар. Чорвадорлар довонга чиқиш олдидан тунаб қолинадиган бундай кечани шикама дейдилар. Шикамага танлаган жойлари ҳам жуда қулай эди. Музликлардан жилга шалдираб тушар ва пастга қараб шу ердан йўл олар, агар тоғ ёнасидан жой танласалар, музликлардан эсувчи совуқ изғириндан сақланар эдилар. Музликлардан эсадиган, одамнинг суяк-суягидан ўтиб кетадиган совуқ изғирин ярим кечада бошланиб, қуёш эрталаб кутарилгунча давом этишини чўпонлар билардилар. Сон-саноксиз чорвани музликларнинг тунги аёзидан асраш ва эрталаб янги куч билан довон сари кутарилиш — шикаманинг асл маъноси мана шунда эди.

Йўловчилар ерга тушиб, ҳориган отларни эгаржабдуқдан бушатиб, тунга ҳозирлик кура бошладилар. Унча баланд бўлмаган қоя остидан жой топдилар — Эрпазар дара ичидан, ҳов бутазорлар усган ерларгача бориб ўтин йиғиб келди. Ўт ёқиб, унинг атрофида уйдан олиб чиққан таомлари билан тамадди қилишди, ҳатто тунука чойнақда чой қайнатиб ичишди ва олис йўлдан сўнг ўрин тузатиб чўзилишди.

Довон остидаги тоғ ёналарида тез қоронғи тушди ва кун худди қиш киргандай бир зум ичида совуди. Ёздан қишга ўтиш учун отда бир кун йўл юриш кифоя қилди. Ола Мўнгу музликларидан изғирин эсди. Ахир мангу музликлар қўл узатса етадигандай яқин эди. Бўстон қайсидир газетада ўқиган эди, бу музликлар миллион йиллардан бери мавжуд, водийлардаги ҳаёт уларга боғлиқ, музликлар аста-секин эриб, жилғалар ва дарёларни тўлдиради, пастликлардаги барча дов-дарахт, ўтуланга жон ато этади, далаларда экин-тикинни яшна-

тади, табиатдаги ҳамма нарсалар мана шундай донолик билан яратилган.

— Эрназар, — деди ухлаш олдидан Бустон, — совуқни қара-я! Суяк-суягингдан ўтиб кетади-я! Яхшиям, пўстинларимизни олган эканмиз.

— Пўстинни айтасиз, — жавоб берди Эрназар. — Илгариги вақтларда дуо ўқиб жон сақлашган, уни довон дуоси дейишган. Эсингизда борми?

— Йўқ, эсимда йўқ.

— Менинг эсимда қолган, бобомиз айтиб берган эди.

— Қани, ўқи-чи.

— Э, мен ўтган-бутган биламан, холос.

— Ишқилиб, билар экансан-ку. Қани, бошла!

— Хўп, майли. Мен айтиб турай, сиз такрорланг. Эшитяпсизми, қани, сиз ҳам айтаверинг: «Ё яхималак, осмоннинг Ҳокими кўк Тангри муз довон узра йўлимизни енгил қилгайсан. Чорвамизни қора изгирига гирифтор этмагайсан, бунинг ўрнига осмондаги қора кузгунни олгайсан. Бола-чақамизни совуқ нафасинг билан қотириб қўймагайсан, бунинг ўрнига осмондаги ҳаққушни олгайсан. Отларимизнинг айилларини қаттиқроқ тортиб боғлағаймиз, қўтосларга ортган куч-кўронимизни маҳкамроқ жойлағаймиз ва сенга тавоф қилиб айттаймиз, йўлимизни боғлама, бизни довондан қўм-қўк ўтлоқлар, муздай булоқларга ўтказиб қўй, бизнинг ушбу сузларимизни қабул эт...» Менимча, шундай эди. Уёғи эсимда йўқ...

— Аттанг...

— Нимасига ачинасиз? Ҳозир бунақа дуолар ҳеч кимга керак эмас. Энди мактабларда буларни қолоқлик ва жаҳолат деб ўргатишади. Қаранг, ахир, коинотга одам уяпгити дейишади.

— Коинотнинг бунга нима алоқаси бор? Нима, осмонга учган бўлсак, аввалги ота-боболарнинг сузларини унутишимиз керакми? Кукка чиқаётганларнинг сони бармоқ билан санарли, биз ердагилар қанчадан-қанчамиз, ерда яшаймиз, ерда тирикчилик киламиз? Ота-боболаримиз ерда яшашган, уларнинг тирикчилиги ер

билан бўлган, осмонда нима бор бизга? Ким учса учаверсин. Ҳар ким ўз ишини қилсин.

— Айтишга осон, Буске. Бизнинг парторгимиз Қўчқорбоевга ўхшаганлар ҳар майлисда эскидан қолган нарсаларни сўкканлари сўккан. Тўй қилишни билмайсизлар, нега тўйларда ўпишмайсизлар, нима учун келин бола қайнанаси билан танса тушмайди? — дейишади. Ҳатто болаларингизга тузукроқ от қўёлмайсизлар, деб дағдаға қилишади. Янги тасдиқланган исмлар рўйхати бор эмиш. Ҳамма эски номларни ўзгартириш керак эмиш. Қўйинг-чи, ҳатто ўликни қандай кўмишгача аралашади, ундоқ қилинглари, бундоқ қилинглари, ундоқ йиғламанглари, мундоқ ош тортманглари. Ҳатто қандай йиғлаш кераклигигача кўрсатиб беради; эскича йиғламанглари, янгича йиғланглари, дейди.

— Биламан, Эрназар ҳаммасини. Билмай ўлибманми? Москвага борсам, кузда мени кўргазмага жўнатишмоқчи, гапнинг очиги, Марказқўмга кириб айтаман: бизга Қўчқорбоевга ўхшаганлар ростдан ҳам керакми ёки бу пешонамизга битган шўрми? Ҳеч нарсa демаганингда ҳам, сал нарсaга ҳиқилдоғингдан олади, сен партияга қаршисан, дейди. Ўзини партия деб билганига ўласанми? Яна ҳеч ким унга миқ этиб огиз очмайди. Ана, одамларимиз қандай. Ҳатто директоримиз ҳам ўзини четга олади. Э, қўйсанг-чи, уни! Ёмони шундаки, Қўчқорбоевга ўхшаганлар бошқа ерларда ҳам тиқилиб ётибди... Ке, энди ухлайлик, Эрназар. Ахир эртага кун оғир бўлади...

Икки чўпон улуғ Ола Мўнгу муз довони остидаги дарада ундан-мундан гаплашиб ётиб ухлаб қолдилар. Юлдузлар ҳаммаси, битта қолмай сим-сиёҳ осмон бағрида тоғлар узра бодраб-бодраб чикдилар, чўнглиги худди муштдай-муштдай келади-я, лекин нимагадир ерга қулаб тушмайди, деб ажабланарди Бўстон. Дона-дона юлдузлар фалакда осилиб туришар, тинимсиз жимирлар, им қоқар, совуқ шамол тошлар оралаб кутуриб чийилларди... Шамоллар илоҳига доим жой отмайди... У доим недандир норози ва доим нелариндир ўз бағрида яширади...

* * *

Бўстон фиғон кўтариб улиган бўриларнинг овозларини тинглаб, шу тобгача бошидан нимаики кечирган бўлса, барини эслаб ётган ўша машъум кечада ҳам шиддатли совуқ шамол чийиллаб, ҳуштак чалиб дераза ёруқларидан уйга ёриб кирарди. У утган кунларни яна бир-бир хаёлидан кечирар, юрагини тубан кишилар томонидан етказилган озор ўртарди. О, бу юзсизлик! Улар ҳатто бировларнинг бахтсизликларини ҳам масҳара ва майнавозчилик, тўхмат манбаига айлантирадилар. О нечоғлик кучли бу кўҳна дунёдан қолган юзсизлик! Истаган одамга азоб беришлари, истаган одамни — чўпондан тортиб подшоҳгача — руҳий қийноқ чоҳига ташлашлари мумкин. Юраги адоқсиз маҳзун ўйлардан гоҳо шунчалар ҳам сиқилиб кетардики, бу кеча яна пайдо бўлиб ув солаётган бўриларнинг фарёдлари Бўстонга ўз мустар кўкрагидан отилиб чиқаётгандай туюларди. Назарида бўрилар эмас, унинг уртаниб куйган дили қўралар ортида тун қоронғилигида ноумид кезаётгандай, кузёш тукавериш аламдан кўр бўлган дили Акбара билан бирга нола-афғон қилаётган, уввос солиб йиғлаётгандай эди. Бурининг бу ноласига инсон тоқати етмасди, уни қандай бўлмасин, бўғиб, ўлдириб ташлагиси келарди. «Тоза оҳанига олди! Хуп, нима қилай ахир? Мендан, ахир, нима истайсан? — тажанг бўларди Бўстон. — Сенга ёрдам бериш кўлимдан келмади. Мен ҳаракат қилиб кўрдим, лекин ҳеч иш чиқмади, ишон менга, Акбара. Бўлди, бошқа увлама! Йўқ бу ерда сенинг болаларинг, йўқ, юз чақирим наридан ҳам тополмайсан қидириб. Болаларингни пуллаб, ичишди. Энди ҳеч қачон уларни тополмайсан! Бас қил энди! Қачонгача бизни қийнайсан? Кет, кет, Акбара! Унут энди барини. Биламан, сенга огир, лекин кет энди, йўқол кўзимдан, худо кўрсатмасин, менга асло йўлиқа кўрма, сен шўрликни отиб ташлайман, ҳеч нарсага қараб ўтирмайман, отиб ташлайман, чунки ҳоли-жонимга қуймаяпсан, мени мажбур қилма, сенсиз ҳам юрагимга

қил сиймайди, сени-ку ўлдираман, лекин анов менинг шўрим устидан масхаралаб, кулиб юрганларни нима қилайин, ахир, жила қурса, сен нари тур, сен йўқол қўзимдан, бошқа ҳеч қачон, ҳеч қачон нолан'ни эшитмай? Онаизоримнинг номига қасам ичаманки, яна баъзи бировларни ҳам ҳеч қараб утирмай отиб ташлаган, қўлим асло қалтирамаган буларди. Сенинг ҳам, менинг ҳам душманимиз битта — у, Акбара, сенинг болаларингни угирлади, мени эса бу бадмаст махлуқ ҳаром тили билан шарманда қияпти. Шунини уйласам, ушанда музлик қатъидан тирноқ-қўлларим кучиб, шилиниб Эрназарни қидирганларим, тухтовсиз чақирганларим, ёлғиз ўзим қолиб, бераҳм тоғларда йиглаганларимда қандай жондан туйган бўлсам, ҳозир ҳам шундай жонимдан туйиб кетаман, сира яшагим келмайди. Агар манови кичкинтойни демасам, яшамасдим ҳам, тупурардим ҳаммасига. Мана, онаси олдимга олиб келиб қўйган, ёнимда эркаланиб ухлаб ётибди. Рост, хотин киши бури увилласа қўрқади, мурғак гудак эса маъсум ва соф, бегуноҳ уйқуга чўмган, у менинг азоб-уқубатларим эвазига, барча бошдан кечирганларим эвазига дунёга келган, у менинг жоним ва қоним, мендан охириги ёдгор. Лекин ахир, мен бу қисматни тилаб олганим йўқ, унинг ўзи кириб келди ҳаётимга худди тонг отгандай, кун ботгандай, қадимгилар тўғри айтишган экан, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди деб. Анов аблаҳ Бозорбой эса бошимга ифлос тухматлар ёғдириб юрибди, ҳеч инсофга келадиган эмас, менга қолса, уни бўғиб ўлдирган бўлардим. Бошқа иш қуриб қолгандай парторг ҳам биринчилар қаторида бу арақхўрнинг гапига учяпти, баракалла-баракалла деб турибди, кичкинамининг ризқини қиймоқчи... Мен тушунмасам, сени ким тушунади, Акбара!» Уша кеча Бўстон уйқусизликдан азоб чекиб, ана шуларни уйлаб ётарди. Лекин шунчалар ақли, меҳрибонлиги билан ҳам барибир у Акбара бошига тушган бахтсизликни тўла-тукис куз унгига келтиролмасди. Майли, гарчи Акбара тилсиз-забонсиз эди, лекин

унинг тил билан ифодалаб бўлмас қийноқлари бор эди. У вужуди хирмонини ёққан ана шу азоблардан ҳеч қутулолмасди. Ахир, ўз терисидан ташқарига чиқиб кетолмайди-ку? Ахир, тоғ-тошларда, сув босган қайирларда Тошчайнарни орқасидан тўхтовсиз эргаштирганча тиним билмай, ҳеч қандай мақсадсиз изғиб юрмаётими ўзини буткул ҳолдан тойдириш, оёқдан қолиш, ётиб ўлиб қўя қолиш қасдида? Юрагидаги алам ҳовурини босмоқчи бўлиб, Тошчайнар билан бирга йўлида ким дуч келса, шунга қутуриб ташланмадими? Камар ичидаги инига аллақандай умид билан неча-неча бор қайтиб бормадими? Совуқ, бўм-бўш инни куриб умидлари сўнмадими неча-неча бор? Қанча-қанча тушларига алданмадими?..

Ў, қанчалар огир бу! Ўша кеча Акбара атроф ерларда боши оғганча дайдиб юраркан, бирдан, кутилмаганда, худди бир зарур иши чиқиб қолгандай, шартта Бошат дарасига бурилиб, елдай учиб кетди. Тошчайнар ҳам одатига кўра ундан бир қадам орқада қолмай чопиб борди. Акбара эса борган сари тезроқ югурар, худди қанот чиқаргандай тоғу тош, ўру қир, чангалзорлар оша телбаланиб учарди. Ниҳоят, таниш сўқмоқ, таниш камар, таниш зиркзордан ўтиб, инига етиб келди, ин ҳамон совуқ, ҳамон бўм-бўш, ҳувиллаб ётарди. Акбара болаларининг иси қолган ҳамма нарсаларни, ҳамма бурчакларни яна бирма-бир искаб чиқди ва яна юраги эзилиб, аламига чидолмай дод деб юборди, ингради, йиглади, увлади: «Қани, менинг бўлтуруқларим? Қанисиз, эй ширин-шакар болажонларим? Кошкийди, сиз вояга етсангиз, тишларингиз чиқса, менинг ёнимда юрсангиз, қанчалар танимга мадор, жонимга жон, оёгимга қувват булар эдингиз, болажонларим».

Акбара ҳалигача шиша огзидан бадбўй ҳид таралиб ётган, қушлар чўқиб, қолган-қутган сули доналари музлаб, ерга ёпишган жилға бўйида узини телбаларча у ёқдан-бу ёққа урарди...

Сўнг у яна инига қайтди, тумшугини човига тикиб чўзилди. Тошчайнар ёнида қалин, ўсиқ жунлари билан уни иситиб ётди.

Тун кирган эди. Акбаранинг тушига болалари кирди, улар инда Акбаранинг биқинига ураниб ётишарди. Улар зигтак-тентак бўлишиб эмчакларини тортқилашарди. Қачондан бери эмизсам, дейди, сутга тулиб, тирсилаб кетди эмчаклари, огрийди, сирқирайди... Бултуруқлар сут кўплигидан тамшаниб, чапиллатиб, маза қилиб эмишар, бўри вужуди худди эриб кетаётгандай ҳузурланарди, фақат нима учундир сути ҳеч камаймасди... Бури бундан хавотирланарди: нега ундай бўляпти, нега эмчаклари бушамаяпти, бултуруқлари нега ҳеч туймаяпти? Лекин ҳар қалай, тўрттала боласи ҳам ёнида ку, ана улар — мановиниси думи оқ, у ҳаммасидан шўхроқ, ановиниси эмгани эмган, эмчакни огзидан қўймайди ва шу куйи ухлаб қолади, учинчиси эса уришқоқ ва йиғлоқи, тўртинчиси — қиз, у жуда ҳам ширин, кўзлари кўк. Кейин бориб, Акбаранинг худди ўзи бўлади... Кейин Акбара тушида ўзини улуг чўл Мўйинқумда учиб кетаётганлигини кўрди, унинг оёқлари ерга тегмайди, ёнида тўрттала боласи, улар ҳам учиб боришяпти, шундоқ ёнларида эса Тошчайнар катта-катта ҳатлаб сакраётибди. Кўкда қуёш чарақлаётир, сарин шабада елади, нақ ҳаётнинг ўзидай...

Шунда Акбара уйғониб кетди ва анчагача дунёнинг шафқатсизлигидан эзилиб, қимирламай ётди. Сўнг ғоятда эҳтиёткорлик билан ташқарига чиқди. Ҳатто Тошчайнар билмай қолди. Ташқарига чиққанда биринчи кўрган нарсаси — қор босган тоғлар узра ой кутарилган эди. Мусаффо кеча осмонида ой шу қадар яқин кўринар, шу қадар яраклаб ётардики, унга чошиб етиб олса бўладигандай эди. Акбара чулдираб қўшигини айтиб чопаётган жилға бўйига келди, бошини солинтириб, сув бўйида маҳзун айланиб юрди, кейин думини ерга тўшаб ўтирди, ой баркашига узоқ-узоқ термилди. Шу кеча Акбара ойда макон қурган бўрилар илоҳи Бўри Онани яққол кўрди, илгари ҳеч қачон бундай бўлмаган эди. Унинг ой юзидаги хира сояси баайни Акбаранинг ўзгинаси эди. Қашқир Худоси Бўри Она ойда думини бир ёққа ташлаб, жағларини катта очиб ўтирарди.

Акбаранинг наздида ой бўриси унга тикилиб, уни тинглаётгандай эди. Шунда Акбара бошини баланд кутариб, ўз Илоҳасига йиғлаб нола қилди, унинг комидан оппоқ нафас отилиб чиқди: «Ё бурилар Худоси Бури Она, ўзинг кўр ҳолимни, совуқ тоғларда толеи шўр ва забун бўлиб утирган мен Акбарангман! Ҳолим ёмон бўлди! Фарёдларим қулогингга етиб боряптими? Аччиқ-аччиқ кўзёш тукканларим, нолаларимни эшитяпсанми? Ичим оғриқдан ёниб кетяпти, эмчакларим сутга тўлди, кимни эмизаман энди, кимни боқаман энди? Болаларимдан айрилиб қолдим. Ў, қани ахир улар? Нима бўлди уларга? Бу ёққа туш, Бўри Она, ёнимга туш, ёлвораман, қўшилишиб йиғлайлик, қўшилишиб нола қилайлик. Ў, ёнимга туш, туша қол, сени ўзим тугилган юртга бошлаб бораёин, буриларга яшаш учун жой қолмаган чўлларимни курсатаёин. Ў, туш, мана шу тошлоқ тоғларга туш, бу ерларда ҳам энди бизга жой йўқ, бизга ўзи ҳеч қайда бошпана қолмади шекилли... Агар тушмайдиган бўлсанг, ё Бури Она, унда мен афтодани, болаларидан жудо Акбарангни ўз ёнингга ол. Сен билан бирга, майли, ойда кун кечираёин, сен билан бирга ватанимиз — ерни соғиниб йиғлашаёин. Ў, Бури Она-а-а, мени эшитяпсанми-и-и? Қулоқ сол, қулоқ сол, қулоқ сол менга Бўри Она, нолаларимга қулоқ сол!»

Совуқ тоғлар қучоғида ўша кеча Акбара ойга шуларни айтиб йиғлар, нола қилар, тинмай ув тортарди...

* * *

Довонда шикама кечаси тугаб, тонг отганда биринчи бўлиб Эрназар ўрнидан турди ва пустинига ураниб, тушовлиқ отларга қаради.

— Совуқми? — деб сўради Бўстон пустин тагидан хавфсираб қараганча, қайтиб келган Эрназардан...

— Бу ерда ўзи доим шунақа, — жавоб қилди Эрназар. — Ҳозир совуқ, лекин офтоб чиқиши билан дарров исиб кетади. — У жун ёпинчиқ устига ёнбошлади.

Ҳали вақт эрта эди, ушбу соат ҳали тоғлар ғира-шира эди.

— Отлар қалай?

— Жойида.

— Менимча, подани олиб чиққанда, кечасига мана шу ерда чодир қурсак бўларкан, ҳарҳолда совуқдан панада.

— Нега қурмайлик, қурамыз, — рози бўлди Эрназар. — Бирпасда ўрнатамыз. Ишқилиб, йўл қилиб олсак, бас. Қолгани ўзимизга боглиқ.

Офтоб чиқиб, тоғларда чиндан кун илиди. Атроф ёришиб, аёзнинг дами қайтгач, улар отларни эгарладилар.

Бўстон отга ўтирмасдан олдин яна атрофга назар ташлади, теваракни ўраган учурумлар ва баҳайбат қояларга кўз югуртирди. Улар ваҳший ва юксак эдилар, инсон боласи улар қаршисида тирноқча ҳам қуринмасди. Улар шу тоғларга қасдма-қасд иш қилмоқда эдилар. «Довондан қўркмаймиз, — деб ўйлади Бўстон, — гап ҳаёт устида боряпти. Гап ҳаёт устида борганда, одамни ҳеч нарса қўрқитолмайди, — у истаган жойдан — денгиздан, ер тагидан, осмондан йўл топади. Биз ҳам ўз йўлимизни топиб оламиз».

Бошламасига улар четига катта тошлар суриб қўйилган кўҳна сўқмоқни топдилар ва у довондан қандай ўтиб боришни тасаввур қилиб кўрдилар. Довон йўли икки баланд чуққи уртасидаги қор босган уркачдан утар экан. Ўша ёққа қараб йўл олишди. Ўркач ортида, чамаси, Ола Мўнгу тизмасининг нариги ёғига тушиш бошланарди. Кичибел яйлови уша ёқда. Қарияларнинг айтишларига қараганда, у ерда қайин урмонзор ўсиб ётади ва айқириб тоғ дарёси оқади. Табиат ўз муқаддас жойларини, одатда, мана шундай овлоқ ерларга яширади ва уларга етиб боришни мушкул қилиб қўяди. Лекин тирикчилик экан, одам боласи уринмаса, бўлмайди — унинг ердан бошқа яшайдиган жойи йўқ...

Сўқмоқ борган сари тик ўрларди. Қор босган ерларга кўтарилганларида отларнинг юриши қийинлашди —

ичкарилаб борганлари сайин қор баттар қалинлашарди. Офтоб чарақлаб турар, изгирин тўхтаган, шу қадар жимжит эдики, отларнинг ҳансираб нафас олишлари ўз нафасларидай эшитиларди.

— Ҳа, қалай? — орқасига қайрилиб суради Бўстон Эрназардан. — Агар қор қўйларнинг қорнидан юқори бўлса, мазамизни қочиради. Нима дединг?

— Шундай бўлиши ҳам керак ўзи, Бўске, кетаётган жойимизни кўринг! Лекин қийин ер ишқилиб, узоқ чўзилмасин-да. Наридан борса, қўйлар утадиган сўқмоқ очамиз, у ер-бу ерда қор тепкилаймиз.

— Мен ҳам шуни ўйлаб турувдим. Белкурак оловишимиз керак экан. Эсингдан чиқмасин, Эрназар, белкурак олиб келишимиз зарур.

Қор отларнинг тиззасидан юқори келгач, чўпонлар ерга тушиб, уларни етаклаб бордилар. Ҳаво етишмай қўйди, оғизлари билан нафас олишди. Оппоқ қор қўзни қамаштирар — ҳозир ҳамма кучада тақиб юрадиган қора қўзойнак асқотиб қолди. Отлар ҳарс-ҳарс нафас олар, қора терга ботган, бўксалари кутарилиб-кутарилиб тушарди. Бахтларига уша баланд урқачгача унчалик олис эмасди...

Офтоб бир-бирларига айкашиб кетган, абадий тош қотган қорли тоғ чўққилари узра тиккага келганди. Ўйларидан ёйилган бир қанча тўп булутларни айтмаса, ҳеч нарса ҳавонинг ўзгаришидан дарак бермасди. Улар оралаб, яна ҳам тўғрироғи, улар устида худди пахтани босиб ўтгандай ўтиб бориш мумкин эди. Ҳозир Иссиққул бўйларида ҳавонинг исиб кетгани, дам олувчилар ҳатто соҳилдаги қумлоқларда ўзларини офтобга тутиб ётганликларига ишониш қийин эди.

Ҳали яна ярим чақиримча йўл босишлари керак. Айтинг-айтинг, ишқилиб, довоннинг нарёғида ишнинг пачаваси чиқмасин-да, деб ҳадиксирашарди улар...

Ниҳоят, довондан ўтдилар. Бўстон билан Эрназар нафас ростлагани тўхтадилар. Улар қаро терга ботгандилар. Ҳарсиллаб нафас олишарди. Отлар ҳам ҳолдан

тойган эди. Улар чиқиб келган йўлларига қувониб, мамнун бўлиб қарашарди.

— Ана, бўлди, Бўске, — деди кулиб Эрназар. Унинг кўзлари бахтиёрликдан чарақларди. — Подани олиб ўтса бўлади бу ердан. Ҳаво очиқ турса, бас.

— Ҳамма гап шунда-да. Кун очиқ бўлиши керак.

— Сиз билан икки ярим соат юриб келдик, — деди Эрназар соатига қараб. — Унча куп эмас, а, тўғрими?

— Қўй ҳайдаганда уч соат юрилади, — деб қўшилди Бўстон, — балки купроқ юрилса ҳам керак. Лекин энг муҳими, довондан ўтиш мумкин экан, шунга ишондик. Қани, юрдик. Ҳўв анави ердан менимча, тушув бошланади. Балки Кичибел ҳам кўриниб қолар. У ёқда ҳаммаёқ ям-яшил кўкариб ётгандир ҳозир...

Икков яна илгарилаб кетдилар. Атрофда текис, тоза қор кўрпаси тушалган, баъзи ерларда шамол қорларни қуюнда уюб, буюғ ясаб, тепа қилиб ташлаган, улар офтобда ярқирайди. Лекин олдинда аллақайда қорлик дунё тугаб, бутунлай янги олам бошланишидан нималардир дарак бериб турарди. Икковлари тезроқ ўша томонга ўтиш, орзу қилган жойларини куришга ошиқардилар. Улар икки тоғ ўртасидаги ўрқачдан ўтиб боришар, яна озгина юрсалар, мақсадга етадигандай эдилар. Бўстон отини етаклаганча қор тепкилаб олдинда борар, шунда бирдан оёгининг тагида алланима қалтираб кетгандай туюлди. Орқа томондан қичқирган товуш эшитилди.

Бўстон дафъатан ўгирилиб қаради ва анқайиб қолди. Эрназар кўздан ғойиб бўлган, қайгадир тушиб кетган эди. На ўзи бор, на оти. Фақат у ҳозиргина қадам ташлаган жойда қор тўзонланиб турарди.

— Эрназар! — ваҳимали қичқирди Бўстон ва ўз қичқиригидан ўзи қўрқиб кетди. Унинг товуши тоғларнинг ўлик сукунатида гулдураб акс садо берди.

Бўстон қор тўзиб турган ерга ўзини отди ва базўр ўзини ушлаб қолди, ўзини қандайдир гайритабиий куч билан орқага олди. Унинг олдида тубсиз ўпқон очилди. Ўпқон қорайиб ётар, ундан абадий совуқ нафас

уфурарди. Шунда Бустон қорга қорни билан ётди-да, нима булганини ақлига сиғдиrolмай, тўғрироғи, бунга асло ишонмай, қаър четига суруниб келди. Унинг бутун вужуди, бутун фикру хаёли қўрқинчга айланди, шу қўрқинч танасини бутунлай карахт қилиб қўйди. Шунга қарамай, Бустон судралганча сурилиб борар, ўзи тушунмаган алланима кучига куч қўшар, нафас олишга кўмаклашарди. Бустон тирсакларига тираниб, юзига ёпишаётган қорларни сидириб, суринарди. Ниҳоят, у қор таги кўк муз эканлигини тушунди. Шунда у қор тагида кумилиб ётадиган ёриқлар ва уйилган ерлар, уларга тушиб кетган йилқилар ҳақидаги ривоятларни эслади, «ер юткур», «жар ёқага кет!» деган қарғишлар эсига тушди. Лекин нима учун Эрназар, Эрназаргина эмас, унинг ўзи ҳам бу балога гирифтор бўлдилар?

Ҳеч нарсага қаноат қилмади, доим кўзига оз кўринди, ношукурчилик оқибати эмасмикин бу?.. Бундай кулфатга дучор бўлишини билганда-ку...

Бўстон тоғ ёригигача судралиб келди. Унинг кўз ўнгида таги-туғи йўқ қаър қорайиб ётарди. Тубсиз жар ёқалари худди шар-шар йиртилиб кетгандай эди. У даҳшатдан титраб кетди.

— Эрназар, — оҳиста пичирлади Бўстон, бир зум ичида унинг томоғи қақраб кетганди, кейин ваҳшиёна ҳирқираган товуш билан бақирди: — Эрназар, қайда-сан? Эрназар! Эрназар! Эрназар!

У жим бўлди. Шунда назарида қаър ичидан билинар-билинемас инграган бир овоз эшитилгандай туюлди: «Яқинлашманг». Бўстон шунда фарёд кўтарди:

— Эрназар! Жигарим! Мен ҳозир! Ҳозир! Сабр қил! Ҳозир сени тортиб оламан!

У жарга қулай-қулай деб, узини ортга отди. Бориб отнинг жиловларини сидириб торта бошлади. Улар узлари билан Эрназарнинг эгарига маҳкамлаб арқон ҳамда болта ола келган, лекин энди бу нарсалар жарга қулаган от билан бирга кетган эди. Бўстон пичогини қинидан сугурди, тери тасмалар — нўхта, қуйишқон, тизгин, узанги, жилов борми ҳаммасини кесиб чиқиб, сўнг

битта қилиб, узунасига маҳкамлаб боглади. Қўлини кесиб олди. Дағ-дағ қалтирарди. Яна қаър ёқасига сир-галиб борди, кўзига ҳеч нарсa кўринмас, йўлга қарамас, талваса ичида титраб нафас олар, худди бирдан жон таслим этадигандай, Эрназарни кутқаролмай қолади-гандай қўрқар, жониқарди.

— Эрназар! Эрназар! — товуш берарди у. — Мана арқон! Арқон бор! Эшитяпсанми, арқон бор! Эшитяпсанми! Эрназар! Жигарим овоз бер!

У абзалдан кесиб ясаган арқоннинг бир учини муш-тига боглади-да, иккинчи учини жарга туширди. Лекин ҳеч ким арқонни тутмади, ҳеч ким унинг чақирганига садо бермади. Қаър қанчалар чуқур — у билмасди. Арқон қанча жойгача тушди — у беҳабар эди.

— Овоз бер, Эрназар! Овоз бер! Қайдасан, Эрназар! Жигарим! — тинмай чақирарди Бўстон. Лекин қоронги қаър тубидан унинг ўз овозигина акс садо бериб қайтарди. Бўстоннинг эти жунжикиб кетди. — Қайдасан, Эрназар! — бузларди Бўстон. — Эшитяпсанми, Эрназар! Мен нима қилай, ахир? — Шундан сунг у ўзини тутолмай ўкириб йиглаб юборди. Тинмасдан узук-юлуқ алланарсалар деб бақирарди. У алақачонлар фронтда ҳалок бўлган отаси, неча йиллар бурун ўлиб кетган онасига, болалари, ака-укалари, опаларига ва айниқса, хотини Орзиғулга жон-жаҳди билан ялиниб-ёлворарди. Йўқ, у рўй берган бу фалокатни ҳеч ақлига сиғдирилмасди... Ҳалок бўлди, ҳалок бўлди Эрназар! Энди уни ҳеч ким ва ҳеч нарсa юпатолмас, аламли юрагига таскин беролмасди... Энди у ҳасратдан бир умр халос булмайди... Шунда Бўстон ҳайқириқ солди: «Сен ахир бизнинг дуоларимизни эшитмовдингми?! Нима қилиб қўйдинг, ахир? Ким булдинг сен шундан кейин?» — У бу сўзларни кимга ва нимага қарата айтаётганлигини ўзи ҳам билмасди.

Ўрнидан гандираклаб турди, қоронгу тушаётганлигини сезди, довонда ҳаво айниётганлигини англади. Қаердандир булутлар пайдо бўлди, кечки изғирин турди. Лекин нима қилиш керак ахир? Қаерга борсин? Сўқмоқда ўз ҳолига қўйилган от кетиб қолган — отнинг

пастга қараб эниб бораётганини у кўрган, лекин орқасидан етиб олишга иложсиз эди. Бироқ эгар-жабдуқдан тортиб, нухтаю жilовигача кесиb олинган отдан нима ҳам наф бор? Бўстон азбаройи фигони чиқиб, қирда ётган эгарни бир тепди. У Ола Мўнгу довонида мангу музликлар устида, олайган қоялар орасида қорайиб, бўрсиниб кетган ҳолда бошяланг (телпаги боя ўрга тушиб кетган эди) ҳар томонга аланглаб ёлғиз ўзи қолган эди. Довонда эсаётган изғирин шамол унинг шусиз ҳам ларзага тушган дилини баттар эзарди. Қаёққа борсин энди, нима қилсин? Ҳаммаси қандай яхши бошланиб келаётган эди-я? Қайдан чиқа қолди оёқнинг тагидан бу ўпқон? У ўзининг изларини кўриб чиқди ва Эрназар бутунлай тасодиф туфайли ёриққа тушиб кетганлигига амин бўлди. Унинг ўзи жар ёқасидан бир ярим қадамча наридан ўтган эди. Эрназар шўринг қургур ўнгроқдан юриб келаётган экан. Қор тагида яшириниб ётган тоғ ёригига оти-поти билан кўз очиб-юмгунча қулаб тушган.

Дустига ёрдам берай деса, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лекин бунга кўниб ҳам кетолмайди. Бирдан Бўстон ўйланиб қолди: балки Эрназар ҳали тирикдир, балки фақат ҳушини йўқотиб қўйгандир — уни совуқда қотиб қолмасидан иложи борича тезроқ тубсиз жардан чиқариб олиш керак. Ўшанда балки уни қутқариб қолиш мумкин. У пўстинни қорга улоқтирди ва гарчи бу ерлардан югуриш гоятда қийин бўлса ҳам, пастга томон чопиб кетди. Совхозни рўй берган фалокатдан имкон қадар тез хабардор қилмоқ керак, деб ўйларди у, шунда улар турли асбобу ускуналар билан одамларни ёрдамга юборадилар. Унинг ўзи чироқ билан арқонда Эрназар ётган жойгача тушади, уни албатта, қутқаради.

У неча марта йиқилиб, турди. «Ишқилиб, оёғимни синдирмасам, бас», — деб ўйларди ҳар сафар хавотирланиб. Сўнг ўрнидан яна турар ва қадамини жадаллатарди.

Бўстон салт отини қувиб етишдан ҳам умидвор эди. Ҳаво дам сайин ўзгариб, айниб бормоқда эди. Қор

учқунлай бошлади. Лекин Бўстон бундан ташвишланмасди. Довонда қор қуюн турганда ҳам, пастда ҳеч нарса ёғмаслигини у биларди. Фақат Эрназар нима бўлади, деб даҳшатга тушарди. Агар тирик бўлса, қутқарувчилар келгунча чидармикин? Тезроқ, тезроқ, — тинмай миясига нуқирди у. Хуфтон қоронғилиги қуюқлашиб борар, қоронғуда тез юриб бўлмайди, деб юрагига ваҳима тушарди унинг.

Бўстон отни барибир қувиб етолмади. Эркинликни ҳис этиб, саман от қадрдон ерлар томон жадаллаб кетган эди.

Ўзига таниш тоғ ёналаридан Бўстон тик пастга, йўлни анча қисқартириб тушиб борарди. У не-не ўтлоқлар, ўр-жарлардан ўтар, лекин булар уни ҳоритмас, уни оғир ўйлар тинмай эзар, бир дам ҳам қўймасди. Бошида Эрназарни қутқариш ҳақида турли-туман режалар гувилларди. Дам доводан кетмаслигим, Эрназарни шу ҳолда ёлғиз қолдирмаслигим керак эди, деб ўйлар, майлиди, мени ҳам қуюн кўмиб кетса, дерди. Дам мангу музлик ва совуқ, зулмат қаърида ўлим талвасасида инграб ётган Эрназарни кўз ўнгига келтирарди. Тоғ устида эса қорбўрон қуюн ясаб қаҳрли айланади. Эрназарнинг оиласи, хотини, болаларига нима дейди? Шуни кўз олдига келтираркан, у кўксини пора-пора қилиб йиртиб ташлагиси келар, эсдан оғиб қолаётганга ўхшарди.

Лекин ҳаёт фақат кулфат ва омадсизликдан иборат эмас. Толе шу тобда унга андаккина кулиб ҳам боқди. Уша куни тоғликларда бир чўпон тўй бермоқда эди. Таътилга келган студент ўғлини уйлантираётган эди. Меҳмонлар узоқ ўтиришди. Энг охиргилари ярим кечадан оғганда, юк машинада қайтишмоқда эди. Осмонга тулин ой кўтарилганди. Тоғ ёнбағирларида кул салқини эсарди. Олисда, пастда Иссиқкўлнинг ойдини хира жилваландирди. Одамларнинг кўшиқ айттилари келар, бир кўшиққа иккинчисини улаб юборардилар.

Кўшиқ товушларини эшитиб, Бўстон югурганча йўлга етиб улгурди-да, жони борица қўлини силкита

кетди. Ана шу юк машинасида тунда соат иккилардан утганда, у «Берик» совхозига етиб келди. Юк машинаси совхоз директорининг уйи олдида тўхтади. Ит қаттиқ акиллаб, Бўстоннинг оёғига ташланди. Итга эътибор бермай, у деразани муштлай бошлади.

— Ким бу? — хавотирли сўради овоз.

— Менман, Бўстон Ўркунчиевман.

— Нима бўлди, Бўске?

— Аҳвол чатоқ.

* * *

Эртасига пешинга яқин қутқарувчилар бирин-кетин тизилишиб Ола Мўнгу довони томон кўтарилиб борардилар. Бўстонни қўшиб ҳисоблаганда, улар олти киши эдилар. Машина юриши мумкин бўлган жойгача уларни вездеходда олиб келиб қўйдилар. У ёғига узлари асбоб-ускуналарини олиб йўлга тушдилар. Улар Бўстон изидан нафасларини сақлаб, жим, адл кўтарилардилар. Шаҳардан тез орада, мана шу соатлар ичида вертолёт келиши, уларга учта тажрибакор альпинист ёрдамга қўшилиши керак эди.

Кеча худди мана шу пайтда, худди мана шу суқмоқдан Эрназар икковимиз довонга утиб борган эдик, деб ўйларди Бўстон, бошимизга бундай фалокат тушишини хаёлимизга ҳам келтирмагандик...

Эрназар йиқилгандан сўнг бир оз вақт тирик бўлганлигини у тушунар, лекин бир кечаю бир кундуз музлик қаърида одам чидаши мумкинлигига ақл бовар қилмасди. Шундайликка шундайку-я, лекин барибир ҳеч нарсага қарамасдан у муъжиза рўй беришига ишонгиси келарди.

Утган кеча бўралаган бўрондан сўнг довонни қор босган, сукут чўккан эди. Қор кўзни қамаштириб, оғритарди. Қорбурон кечаги изларнинг барини босиб кетган, Бўстон муз ёрилган жой аниқ қаерда эканлигини кўрсатишга қийналарди. Лекин бир ёмоннинг бир яхшилиги бор дегандай, қутқарувчилардан бирови

Бўстон кеча ечиб ташлаган пўстинни топди, сал ўтмай пўстиндан андак нарироқда ётган эгарга ҳам кўзлари тушди. Ана шуларга қараб, кечаси қор кўмиб ташлаганига қарамай, ўйиқни аниқ мўлжаллаб топишди. Бу орада альпинистлар ҳам келиб қолишди. Улар ўз сўзларига қараганда, олти қаватли уйча келадиган муз ўйиқ ичига тушишди...

Альпинистлар юқорига қайтиб чиқиб, Эрназарни ололмаймиз, деб айтишди. Унинг ҳам, отининг ҳам боши қалин музга ажратиб бўлмайдиган даражада ёпишиб, қотиб қолибди. Кўчириб олиш учун қаттиқ зарб урилса, муз қатлами сурилиши, натижада, қутқарувчиларнинг ўзлари кучки остида қолиб ҳалок бўлишлари мумкин, деб тушунтиришди альпинистлар... Бўстоннинг ўзи ўйиққа тушиб кўрсин, истаса, дўсти Эрназар билан видолашсин, дейишди альпинистлар. Ўзга чора йўқ...

Кейин узоқ йиллар Бўстон хотирасига ҳеч учмас бўлиб ўрнашиб қолган даҳшатли туш кўриб юрди. У муз жар сари арқонда тушиб боряпти. Яхмалак деворларни кўлидаги фонар билан ёритади. Унинг яна бошқа фонари ҳам бор. Бирови кўлидан тушиб кетса, иккинчисини ишлатади. Бирдан назарида иккинчи фонарини йўқотиб қўйди. Қаерга ғойиб бўлди, билмайди. Бундан юраги ёмон сиқилди. Қўрқди, хавотирланди. Бақиргиси келади. Лекин ваҳимали қоронғу музлик қаърига тушганча тушиб бораверди. Ниҳоят, чироқ ёруғида музга тошдай ёпишиб ётган Эрназарни кўрди: Эрназар (аслида ҳам шундай эди) муккайиб ўтирибди, пўстини боши тепасига кўтарилиб қолган, юзи қонга бўялган, лабларини маҳкам қимтиган, кўзлари юмук. «Эрназар! — деб чақирди Бўстон. — Мен келдим! Қулоқ сол, мен сенга иккинчи фонарни қолдириб кетмоқчи эдим — бу ер жуда қўрқинчли ва қоронғу экан — лекин уни йўқотиб қўйдим. Тушундингми, Эрназар, йўқотдим. Лекин барибир сенга ўзимнинг фонаримни бераман. Ма, ол, бу менинг фонарим. Ол, Эрназар, илтимос қиламан!» Аммо Эрназар

унинг қулидан фонарни олмайди ва ҳеч қандай жавоб бермайди. Бўстон йиглаб юборади. Ўкириб-ўкириб йиглайди ва кузёшлари шашқатор оққан кўйи уйғонади.

Кейин кун бўйи ўзига келолмай бир ҳол-бир сар бўлиб тумтайиб, ранги очилмай юради. Бу тушини у ҳеч кимга, ҳеч қачон айтмаган, Гулимхонга-ку, айниқса, ҳатто унга уйлангандан кейин ҳам. Эрназар билан хайрлашгани муз ўйиғига тушгани ҳақида ҳам унинг оила аъзоларидан ҳеч кимсага огиз очмаган.

Довондан уйга қайтганда, ҳамма рўй берган фалокатдан хабар топган эди. Бўстон учун ғамдан адои тамом бўлган, кўзёши дарё Гулимхонни кўришдан ҳам огирроғи йўқ эди. Довонда ўлиб кета қолсам ва яна неча минг марта ўша муз қаърига тушсам, барини қайта бошдан кечирсам, бундан кўра осонроқ эди, деб ўйларди у. Эрининг ҳалокатига Гулимхон ҳеч тоқат қилолмасди. Ишқилиб, эс-ҳушидан айрилиб қолмасайди, деб хавотир олишарди. Унинг доим бир ёққа қочиб кетгиси келарди: «Ишонмайман, ишонмайман унинг ўлганига! Қўйиб юборинглар мени! Уни ўзим топаман! Унинг олдида бораман!»

Бир куни кечаси у ростдан ҳам қочиб кетди. Бўстон куни бўйи эзилиб, абгор бўлиб, озгина даимни олай деб турган эди. Мана бир неча кундан бери у тузукроқ ечиниб ўрнига ётолмас, таъзияга келувчиларнинг кети узилмасди. Одамлар эшитиб, бутун атроф-жавонибдан келишар, кўплар эски удум бўйича ҳали узоқдан Эрназар деб айтиб йиглашарди: «Эрназар, қардошим, жигарим, қачон энди сени кўраман?» Бўстон уларга отдан тушишларига кўмаклашар, таскин берарди... Ўша куни оқшом одам бир оз товсилади. Бўстон ўз ҳовлисида белигача ечиниб, устидан ёлогиди сув қўйиб ювина бошлади. Орзигул Гулимхоннинг ёнида эди. Шу кунлари у қўшнисини ёлғиз қўймасди.

— Бўстон, Бўстон қаердасиз? — бирдан Орзигулнинг чақирганини эшитди.

— Нима бўлди?

— Чопинг тезроқ, Гулимхонни олиб келинг. Қаёққадир қочиб кетди. Қизлари йиглашяпти, мен уни ушлаб қололмадим.

Бўстон майкасини апил-тапил кийиб, елкасига ташлаган сочиқ билан йул-йулакай артинганча, ҳушини пўқотиб қуйган Гулимхоннинг кетидан чопди.

Унга хийлагача етиб ололмади.

Гулимхон қия жарлиқдан тоғлар томонга қараб жадал кетиб борарди.

— Гулимхон, шошма, қаёққа? — чақирди уни Бўстон.

У орқасига қарамасди. Бўстон қадамини тезлатди, Гулимхон бундай аҳволда ҳозир ҳаммасини юзимга солади, Эрназарни сиз нобуд қилдингиз, деб таъна қилади, деган хаёлга борди, у баридан кўра худди мана шундан кўрқарди, бу фикр хаёлидан ўтди-ю, худди биров устидан қайноқ сув қуйиб юборгандай бўлди. Ахир унинг ўзи ҳам шуни ўйлаб ич-этини емаяптими, жони алам ўтида қовурилмаяптими? Унга нима деб жавоб беради?

У ўзини оқлаб утирардимиз? Унинг баҳоналарини Гулимхон инобатга олармиди? Одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмайдиган фоже ҳоллар бўлиши мумкинлигини унга қандай тушунтирсин? Лекин бу сўзлар ҳам малҳам бўлолмасди, бундай ҳолларда малҳам бўлоладиган, овунтирадиган сўзлар борми, ахир? Шунча ишлар бўлиб ўтиб ҳам, мана тагин тирик лошини кутариб юрибди, буни Гулимхонга нима деб тушунтиради?

— Гулимхон, тўхта, қаёққа кетяпсан? — Бўстон ҳарсиллаганча унга етиб олди. — Тўхта, кулоқ сол, юр, уйга кетайлик...

Ўша оқшом чоғи ҳали кун ёруғ эди, аста кириб келаётган осуда хуфтон гира-ширасида тоғлар аён кўзга ташланар, Гулимхон унга угирилиб қаради, шунда Бўстонга жувондан худди қайғу-гам ёғилиб келаётгандай бўлиб туюлди, Гулимхон гўё шаффоф сув остидан туриб қараётгандай чехраси ўзгариб, қийшайиб кетганди. Унинг азобини кўриб Бўстон дод солай дерди, афтода ҳолидан юраги эзиларди. Кечагина гуллаб-яшнаб

турмаганмиди шу жувон? Бўстон унинг эс-ҳушини йўқотиб қочиб бораётгани, устидаги ипак кўйлаги кўкраги узра йигилиб қолгани, янгигина қора маҳсиси мотам учун кийилгандай бўлиб тургани, сочлари эса азадор хотинларники каби урилганига ҳеч чидай олмас, кўксини чок-чок қилиб ташлагиси келарди.

— Қаёққа, қаёққа кетяпсан, Гулимхон? — деди Бўстон ва беихтиёр унинг қўлидан ушлади.

— Мен довонга, унинг олдига бораман, — деди Гулимхон аллақандай паришон товуш билан.

Бўстон: «Э-ҳой, ақлинг ўзингдами? У ерда нима қиласан? Қандай етиб борасан? Бундай юпқа кўйлақда кўз очиб-юмгунча шамдай қотиб қоласан-ку?» деб уришиш ўрнига, ялиниб, ўтина бошлади.

— Ҳозир эмас. Кечаси бўлиб қолди, Гулимхон. Бошқа бир пайт борарсан. У жойни ўзим сенга кўрсатаман. Ҳозир ундай қилма. Юр, уйга. Қизлар кўрқиб йиглашяпти, Орзигул хавотир оляпти. Бемаҳал бўлиб қолди. Юр, энди Гулимхон, илтимос.

Гулимхоннинг қадди гам-алам юкидан дол эди. У индамасди.

— Усиз мен қандоқ қиламан? — ҳасрат билан шивирлади у бошини чайқаб. — Қандоқ қилайки, у ёлғиз қолди, қандоқ қилайки, уни ураб-чирмаб, аза-мотам тутиб ерга қўёлмадим? Мозор битмаган эканми пешонасига?

Бўстон унга нима деб таскин беришни билмасди. У чўпон ёзда ҳам, қишда ҳам оёғидан қўймайдиган кирза этикда, бўйнида сочиқ, суяқдор елкаларига илган майкаси валангар ҳолда гуноҳқор бошини ҳам қилиб аёл қошида турарди. Бемажол, гуноҳқор, бечора. Бу жувон йўқотган нарсанинг ўрнини ҳеч нарса билан ҳеч қачон тўлдириб бўлмаслигини у тушунарди. Ва агарда унинг эрини тирилтириб, ўрнига ўзи ёта олсайди, буни бир зум ҳам ўйланиб утирмай адо этган буларди.

Улар ўз ўйларига ботиб, жим қолдилар.

— Кетдик, — Бўстон Гулимхоннинг қўлидан тутди. — Биз одамлар Эрназарни йўқлаб келадиган жойда бўлишимиз керак. Уйда бўлишимиз керак.

Гулимхон унинг елкасига бош қуйди. Худди ўз отасига ҳасратини тўкиб солаётгандай силкиниб-силкиниб йиғлаб, ич-ичидан отилиб келаётган ўкиригини босиб, нималарнидир тинимсиз ҳўнграб пичирлади. Бўстон уни суяб олди. Улар бирга-бирга йиғлаб, ҳасрат қўйига ботиб унга қайтдилар. Чашпар уриб гуллаган тоғ ут-ўланларининг уткир муаттар исларига тулган осуда ёз оқшоми сўниб борарди. Эрназарнинг қизларини етаклаган Орзигул уларга пешвоз чиқди. Хотинлар бир-бирларини кўргач, яна кучоқлашдилар ва узоқ айрилиқдан сўнг топишгандай ҳўн-ҳўн-ҳўн кўзёшларини тукдилар...

Ярим йил ўтгач, Орзигул район касалхонасида ётган, Гулимхон эса соҳил бўйидаги балиқчилар қишлоғига кўчиб кетган эди. Бўстон ўша оқшомни эслади, бостириб келган ҳислардан тўлқинланиб, кўзини туман қоплади.

Бўстон палатада хотини ётган каравот ёнида утирар, унинг пажмурда, оқариб кетган чехрасига жони ачиб термуларди. Кузнинг илиқ куни эди, палатадаги бошқа беморларнинг кўпчилиги ҳовлида айланиб юришарди. Шунда Орзигулнинг ўзи гап очиб қолди.

— Сизга айтадиган сўзим бор эди. — Сўзларини оҳиста чайналиб айтаркан, Орзигул эрига базўр кўзларини кўтариб қаради. Бўстон шу кеча унинг яна ҳам саргайиб кетгани, ориқлаганини пайқади.

— Қулоғим сенда, Орзигул. Нима демоқчи эдинг? — меҳрибончилик билан сўради Бўстон.

— Сиз доктор билан гаплашдингизми?

— Гаплашдим. У айтдики...

— Шошманг. Нима деган бўлса дегандир, кейин сизга шуни айтмоқчи эдимки...

Бу сўзлардан Бўстоннинг юраги орқага тортиб кетди. У киссасидан румолчасини чиқарди-да, тер босган мангалайини артди.

— Балки ҳозир ҳожати йўқдир. Аввал тузалгин, сўнг гап бўлса қочмас. — Бўстон буладиган гапни орқага сургиси келди. Лекин хотинининг нигоҳидан гапни қолдириб бўлмаслигини сизди.

— Ҳамма нарсанинг ўз мавруди бор, — қон қочган лабларини зўр-базўр қимирлатди бемор. — Бу ерда обдан ўйладим. Касалхонада ўйлашдан бошқа ишим ҳам йўқ экан ўзи. Сиз билан яхши умр кечирдик, мен ўз тақдиримдан розиман. Худонинг қаҳрини келтириб нима қиламиз. Болалар кўрдик, уларни вояга етказиб, оёққа бостирдик. Энди узлари бемалол ўз ақллари билан яшайверишади. Болаларимиз ҳақида ҳали яна алоҳида гаплашармиз. Лекин сизга ачинаман, сизни кузим қиймайди. Сиз одамлар билан яхши чиқишиб кетолмайсиз, уddaбурон эмассиз, ҳеч кимга ялинмайсиз, қуллуқ қилмайсиз. Ёшингиз ҳам утиб қолди. Мендан кейин одамлардан тортиниб, қочаверманг. Мендан кейин сўққабош, одамови бўлиб юрманг. Таъзиям ўтгандан сўнг яна нима қилишни ўйлаб кўринг. Менга қолса, ёлғиз яшашингизни истамасдим. Фарзандларингиз узидан ортмайди.

— Қуйсанг-чи, шу гапларни, — бўғилиб деди Бўстон. — Бошқа нарса қолмадими бизга?

— Йўқ, буни гаплашмай бўлмайди! Бошқа нимани ҳам айтамыз? Сафар қариди ва буларни бир-биримизга айтмасак, иложи йўқ. Ўлгандан кейин гаплашмайсан-ку. Шунинг учун бу ерда термулиб ётиб сизни ва ўзимни ўйладим. Гулимхон олдимга пайдар-пай келиб турибди. Ўзингиз биласиз, у бизга етти ёт бегона эмас. Тақдир экан, ёш болалари билан ёлғиз қолди. Яхши аёл. Сизга маслаҳатим шу — унга уйланинг. Яна ўзингиз биласиз, сизга ўргатгулик эмас. Ҳар кимнинг гўри бошқа. Мен ўтгандан сўнг, унга шу гапимизни айтинг... Худо хоҳласа, балким, мен айтгандай чиқар. Ҳар қалай, Эрназарнинг болалари отасиз қолмайди...

Иссиққўлга келувчилар кўпинча иссиққўлликлар устидан ҳазиллашиб юришади: қўл бўйида яшаб, қўлни кўрмай ўтадилар. Бунга ҳеч қўллари тегмайди. Мана, Бўстон ҳам не замонлардан бери қўл ёқасига энди келиб туриши. Шунгача қўлга узоқ-узоқлардан кўз қири тушган, холос.

Бу сафар кечга томон касалхонадан чиқиб, тўғри соҳилга йул олди. Тоғлар орасидаги мовий ойдинлик бўйида ёлғиз

айлангиси келди. Бўстон шамол кўл юзасида худди ер хайдагандай опшоқ тўлқинларни равон мавжлангириб қувалаб юрганлигига узоқ тикилди. Унинг кўксидан йиғи оғилиб келарди. Ўзини Иссиқкўл бағрига ташлаб йўқ бўлиб кетишни истарди. Яшашни хоҳлаб-хоҳламасди... Худди мана шу мавжлар каби тўлқин қайнайди, гойиб бўлади, сўнг яна уз доманидан ўзи дунёга келади...

* * *

Охир-оқибат бўрилар Бўстонни ҳоли-жонига қўймади — улар қўра атрофида тиним билмай увиллашавериб, ниҳоят, уни ётган еридан туришга мажбур қилишди. Лекин ундан бурунроқ Кенжаш уйғониб кетди. Кичкинтой уйқуси ўчиб, йиғлай бошлади. Бўстон ўғилчасини ўзига яқинроқ суриб, қучоқлаб, бағрига босиб, овутишга киришди:

— Кенжаш, ҳой, Кенжаш! Мана мен шу ердаман. Нима дейсан, тентагим? Ана, ойинг ҳам шу ерда — ана, кўряпсанми? Нима берай, айт? Чироқ ёқайми? Э, сен бунақа кўрқмагин-да. Мушуклар мовлаяпти. Мушук шунақа мовлайди.

Гулимхон ҳам уйғониб, кичкинтойни эркалаб овутишга тушди, лекин боланинг хархашаси тинмасди. Чироқни ёқишга тўғри келди.

— Гулим, — деди Бўстон эшик олдида боргач, у чироқни ёқаман деб урнидан турган эди. — Бориб уларни кўрқитиб қўймасам булмайдиганга ухшайди. Ҳаддан ошиб кетишди.

— Соат неча бўлди?

Бўстон соатига каради.

— Йигирмата кам уч.

— Ана кўрдингизми, — норози бўлиб деди Гулимхон. — Ҳали олтида туришингиз керак. Шу яхшими? Бу қуриб кеткур Акбара бизни жинни қилиб қўяди. Қардан ёпишди бизга бу бало?!

— Ўзингни бос. Нима қилсак экан? Мен дарров келаман. Сен кўрқма. Тоза жаззамизни берди-да, бу

қашқир. Ташқаридан эшикни илиб кетаман. Хавотир олма. Ухла.

У сарпойчан оёгига шошилинич илган кирза этигини тўриқлатиб, ойна ёнидан ўтди. Бўстон қандай бўлмасин, буриларни учратаман деб, аҳд қилган эди, шунинг учун овози борича бақириб итларни чақира бошлади, уларни болохонадор қилиб сукди. Аламидан қутурган бурилар жонидан туйдириб юборишган — у ҳар нарсага тайёр эди.

Буриларга ҳеч қандай ёрдам беролмасди. Уларни дуч келтирса, отиб ташлашдан бошқа чора қолмаганди. У ярим автомат милтигини шайлаб қуйганди.

Лекин буриларни учратмади. Шундан сунг дунё кўзига қоронғу кўриниб, уйга қайтди. Лекин барибир уйқу келмади. Қоронғуда анчагача тўлганиб ётди, миясини нотинч, дардли ўйлар пармаларди.

Нималарни ўйламайди дейсиз одам уйқу қочганда? Ҳаммасидан ҳам кўпроқ у йилдан-йилга виждонан ишлаш қийин бўлиб бораётгани, ҳозирги одамлар ва айниқса, ёшларда ор-номус қолмаганлиги ҳақида ўйларди. Ҳеч ким ҳозир сўзга ишонмайди. Ҳар бир кимса ҳаммадан бурун ўз фойдасини кўзлайди. Ваҳоланки, машҳур Чу канали қурилишида одамлар мамлакатнинг ҳамма бурчакларидан ўз ихтиёрлари билан келиб, ҳатто пул-маош олмай меҳнат қилмаганмидилар. Мана энди ҳеч ким бунга ишонмайди, чўпчак айтяпсизми, дейди, шундай бўлиши ҳам мумкинми асти? Ҳозир ҳеч ким бўйнига арқон солсангиз ҳам, ўламан саттор чўпон бўлмайман, дейди. Ҳаммалари буни билишади, лекин билмагандек юришади, вақтинчалик қийинчиликлар деб қўйишади. Очигини айтсанг, тухмат қияпсиз деб юз-кўзингни очиришмайди. Кимнинг ногорасига ўйнапсиз, дейишади! Ахир бу кетишда кейин нима бўлади, ҳеч кимнинг жиддийроқ бош қотиргиси келмайди. Унинг дилига таскин, кўнглига ором берадиган бирдан-бир нарса бор эди. У ҳам бўлса, Гулимхон ҳеч қачон унга таъна қилмасди, отда тиним бор, итда тиним бор, сизда тиним йўқ, эртаю кеч қўй-қўзидан бушамайсиз,

деб юзига солмасди. Ўтарни бир зум ҳам кўздан қочириб бўлмайди, сурувни тўхтатиб кўр-чи, бу темир дастак эмас сенга керагида кўтариб, кераксизда тушириб кўядиган, сурувга кеча-кундуз кўз-қулоқ бўлиб турмасанг, иш чиқмайди. Аксига олгандай, қасққа қарама, қул кучи етмайди. Ҳолбуки, одамлар йўқ эмас, бор, лекин уларнинг ишлагилари келмайди. Нимага ахир? Ахир, меҳнатсиз яшаб бўлмайди-ку. Меҳнатсиз ҳаёт — ҳалокат. Балким, бутунлай бошқача яшаш ва ишлаш керакдир? Балки, ҳамма гап шундадир? Яна энг огир масала — сақмончилар. Қўзилатиш бошлангач, пунктларда қўзиларга қарайдиган сақмончилар керак. Хуш, қаердан оласан сақмончиларни? Ёшлар сақмончи бўлишни исташмайди. Сақмончи эртаю кеч кўз юммай қўзиларга қарайди. Бу ишни қўрққанидан эмас, халол, виждонан бажармаса бўлмайди. Шунинг учун сақмончиликка ёш-ялангни зўрлаб ҳам кўндиролмайсиз. Ҳозирги ёшлар шиптир кечиб, овлоқда — бир чеккада кун кечиришни хоҳламайди. Сақмончи қанча ҳам ҳақ оларди дейсиз. Ваҳоланки, шаҳарда завод ё фабрикада саккиз соат ишлаган ҳар бир йигит-қиз бундан кўра анча кўпроқ пул топиши мумкин. «Қандай қилиб биз кўпроқ фойда чиқадиган ерда эмас, бир умр ишчи кучи кўпроқ керак бўлган жойда ишлаган эканмиз-а? Мана энди ёшлар ишни қўлга оладиган пайт келганда, улар ҳеч нарсага ярамай қоляптилар — на ор-номус бор уларда ва на виждон», деб хафа бўлишади қариялар. Авлодлар уртасида англашмовчилик ҳамда ётсираш туғдирган мана шу туқнашув қачонлардан бери одамларнинг юракларини ўртаб келади. Бўстон яна ўша гапини эслади. Ўшанда у тагин ўзини тўхтатолмади ва бекор қилди. Одам худди ўзи учун ишлагандай ишласин, деди у. Мен бошқа йўлни кўрмаётибман. Ишчи қилаётган ишидан шахсан манфаатдор бўлиши сув ва ҳаводай зарур. Бўстон иш ҳақи иш натижасига қараб белгиланиши керак, деб неча-неча мартабалаб айтган эди. Ҳаммасидан ҳам муҳими — чўпоннинг ўз ери бўлсин, чўпон шу ер учун жон куйдирсин, унинг ёр-

дамчилари ва бутун оила, бола-чақаси ҳам шу ерни деб тер тўксин, акс ҳолда бошқа ҳеч нарсанинг фойдаси йуқ...

Одатдагидай парторг Қўчқорбоев унинг пуштагини қоқди. Қўчқорбоевни совхозда «газет киши» деб чақиришарди, у директор столининг унг томонида Бўстонга ёнлама ўтирарди. Гаши келаётган бўлса керак, унинг қош-қовоғи уюлган, посонига олиб дам сайин бўйинбогини ушлаб, тузатиб қўядиган Қўчқорбоев Бўстонга ёвқараш қилиб, қия назар ташларди. Совхоз директори Чутбоев Қўчқорбоевнинг нима демоқчи бўлиб турганлигини хўп яхши тушунарди. Кўп йиллар бирга ишлаб, унинг букилмас, ўтда куймас, сувда чўкмас, бир марта бир умрга ёд олинган сафсатасининг мантигини жуда яхши ўрганиб олган эди: унинг сафсатасига кўра Бўстон Ўркунчиев янгича нусхадаги қулоқ ва аксилинқилобчи, у яна қавагидан чиқиб, ҳаммани йўлдан айнитмоқчи. Ҳаёт уни ўласи қилиб неча марта чўзилтириб қуйди, у эса ҳамон ўз айтганидан қолмайди. Қанийди, илгариги замонлар бўлса-ю, уни узоқроқ бир жойларга гўмдон қилинса...

Ўша кунги ишлаб чиқариш йиғилишида райкомнинг кўринишдан камтарин янги инструктори ҳам иштирок этар, «Берик»нинг халқи ҳали уни яхши танимасдилар. У сўзловчиларни диққат билан эшитар ва ҳаммасини ёндафтарига қайд қилиб борарди. Чутбоевнинг тахминича, Қўчқорбоев райкомнинг янги ходими олдидан албатта ўзини кўрсатишга ҳаракат қилади. У ҳақ чиқди. Бўстоннинг сўзидан сўнг Қўчқорбоев икки оғиз сўзим бор эди, деб ижозат сўради. Шу сайраб кетди: у нақ баайни газетада ёзилгандай қилиб сўйлар, асли унинг кучи ҳам мана шунда эди.

— Қачонгача, ўртоқ Ўркунчиев, — деб мурожаат қилди у Бўстонга қарата ҳар доимгидай расмий равишда «сизлаб», — қачонгача сиз шубҳали таклифларингиз билан одамларнинг юрагига васваса соласиз? Социалистик коллектив ўртасидаги ишлаб чиқариш муносабатлари қандай бўлишини тарих аллақачонлар

белгилаб берган. Сиз эса чўпонни хўжайинга айлан-
тирмоқчисиз. Ким билан ишлайди, ким билан ишла-
майди, кимга қанча ҳақ тўлайди, ҳаммасини ўзи ҳал
қилсин деяпсиз. Бу қандоқ бўлди? Бу бизнинг тари-
химизга, инқилобий оламшумул зафарларимизга ҳу-
жум, тўғрироғи, тажовуздан бошқа нарса эмас. Сиз
иқтисодни сиёсатдан юқори қўймоқчисиз. Сиз ўз
қўшингизнинг тор манфаатларидан келиб чиқмоқдасиз.
Сиз учун бу масалаларнинг масаласи. Бироқ қўшнинг
ортида район турибди, ахир, область, мамлакат турибди,
ахир! Сиз буни қаерга элтмоқчисиз — хўжалик юри-
тишнинг социалистик усулларида воз кечишгами?

Зардаси қайнаб кетган Бўстон ўрнидан турди.

— Ҳеч кимни ҳеч қаёққа элтмоқчи эмасман. Мен
буни гапиравериб чарчадим. Ҳеч кимни ҳеч қаёққа
бошлаётганим йўқ. Облаstda нима бўляпти, ундан нари
мамлакатда нима бўляпти, дунёда нима бўляпти, менинг
ишим эмас, мен оддий бир чўпонман. Менсиз ҳам
ақллар кўп. Менинг ишим — пода боқиш. Агар пар-
торг менинг чорва ҳақидаги фикримни билишни иста-
маса, унда бундай йигинларга нима кераги бор мени
чақириб, ишдан қолдириб? Тарақа-туруқ гапларга тобим
йўқ. Балким, кимгадир бундай гаплар керақдир, лекин
менинг уларга ақлим етмайди. Ўртоқ директор, мени
бошқа чақирма! Нима қиласизлар мени ишдан қол-
дириб?! Кераги йўқ менга бунақа мажлисларни!

— Э, нима деяпсиз, Бўске? — Чўтбоев утирган
ўрнида ўнғайсизланиб қимирлади. — Сиз совхознинг
энг яхши, илгор чўпони, тажрибали кишисиз, биз
сизнинг фикрингизни билишни иштаймиз. Шунинг
учун чақирамиз.

— Сен мени ҳайрон қилиб қўйдинг, директор, —
азбаройи қони қайнаб деди Бўстон. — Агар мен илгор
бўлсам, илгорликни қандай қўлга киритганим ҳаммадан
кўра сенга яхши маълум-ку. Унда нега ахир миқ этмай-
сан? Бир нарса десам, оғзимни очмасимдан Қўчқор-
боев оғзимга уради, худди прокурордай ҳар бир
сўзимдан хато қидиради. Директор, сен бўлсанг, булар-

нинг сенга алоқаси йўқдай, ҳеч нарса бўлмагандай индамай утирганинг-ўтирган.

— Шошманг, шошманг, — унинг сўзини бўлди Чутбоев.

Директор ростдан ҳам узини йўқотиб қўйди. У жуда ҳам кийин аҳволда қолди. Бу сафар энди Бустон билан Қўчқорбоев ўртасида бетараф туриб бўлмайди. Райком ходими қошида директор маълум бир нуқтага келиши керак. Шу «газет киши» Қўчқорбоев билан ҳеч гидибиди қилгиси йўқ-да узи. Бунинг сафсатаси не-не кучларни ҳаракатга келтириши мумкин: кур-курона қиротхонликни иш услубига айлантириб олганлар ичида Қўчқорбоев ахир ёлғиз эмас-ку. Бу сафар ҳам Қўчқорбоев муҳокамани атай алангалатиб юборди, ҳе йўқ-бе йўқ, чупонни «зафарларимизга тажовуз қилишда» айблади. Хуш, шундан сўнг ким унга қарши чиқа олади? Лекин қандай бўлмасин, вазиятдан чиқиш керак эди.

— Шошманг, шошманг, Бўске, сиз қизишманг, — деди директор ва столдан туриб бу ёққа чиқди. — Ўртоқлар, келинлар, ақллашиб олайлик, — деди мажлисга қарата Чутбоев томонларни қандай мурасага келтирсам экан деб, эран-қаран ўйланаркан. Албатта, Бўске ҳақ. Лекин Қўчқорбоев билан ҳазиллашиб бўлмайди. Хуш, нима қилиш керак. Гапимиз нима ҳақда боряпти, дея фикрларди директор. — Менинг тушунишимча, чўпон ёлланиб ишлайдиган кимса эмас, қўшу қўра, яйловларнинг эгаси бўлмоқчи. У ўз номидангина эмас, шу билан бирга бригадаси ва чўпон хонадонлари номидан ҳам гапиряпти, биз буни ҳам эътибордан қочирмаслигимиз зарур. Менимча, унинг гапида жон бор. Чўпон бригадаси бизнинг энг кичик иқтисодий ячейкамиз бўлади. Ишни шу ердан бошлаш керак. Назаримда, Ўркунчиев ҳаммасини ўз қўлига олмоқчи, жумладан, мол-ҳол, яйлов, ем-хашақ, қўтон-қўра дегандек, ишлаб чиқариш учун нима зарур — барини ўз қўл остида бирлаштирмоқчи. У бригада ҳисобини жорий қиламан, дейди. Шунда ҳар бир одам кўшниси учун

мановдан ановгача эмас, балки ўзи учун ишласа, қанча ҳақ олишини билсин. Мен Ўркунчиевнинг таклифини ана шундай тушунаман, биз буни ўйлаб кўрсак, арзийди, Жонтой Эшонович, — деди директор парторгга қарата.

— Мен эса, сиз билан бирга раҳбарлик қилаётган совхознинг парторги сифатида, ўртоқ Чўтбоев, буни бошқача тушунаман. Социалистик ишлаб чиқаришда хусусий мулкчилик психологиясини рағбатлантириш, кимлигидан қатъи назар, ҳеч кимга ярашмайдиган иш ва айниқса, хўжалик раҳбарига, — овозига тантанавор гус бериб, директорга писанда қилди Қўчқорбоев.

— Лекин ишонинг ахир, ишимизнинг манфаати шуни талаб қиляпти, — узини оқлай бошлади директор. — Ахир, ёшлар чупон бригадаларида ишлашни хоҳламаптилар...

— Демак, бизда ташвиқот-тарғибот ишлари ёмон олиб бориляпти, ёшларга Павлик Морозов ва унинг қирғиз биродари Кичан Жақипов ҳақида эслатишимиз керак.

— Буниси энди сизнинг ишингиз, ўртоқ Қўчқорбоев, — қистирди директор. — Ҳаммаси ўз қўлингизда. Эслатинг, ташвиқ қилинг. Сизга ҳеч ким халал бермайди.

— Албатта ташвиқот олиб борамиз, сиз ташвишланманг, — деди иддао билан парторг. — Бутун бошли чора-тадбирлар ишлаб қўйганмиз. Лекин ҳар қандай ниқобдаги хусусий мулкчилик хатти-ҳаракатларига ўз вақтида зарба бериш жуда ҳам зарур. Биз социализм асосларини қўпоришга йўл қўймаймиз.

Ҳаддан ташқари жиддийлашиб кетган бу тортишувга қулоқ солиб утираркан, Бўстон Ўркунчиевнинг шаҳди қайтди, томогига аллақандай қўрқинч беихтиёр тиқилиб қолгандай бўлди. Ахир, у нима деди? Бор-йўғи ерда ниҳоят бировнинг ташқаридан бўладиган кўрсатмаси билан эмас, ўз ақлим билан ишлашни хоҳлайман, деб истак билдирди, холос.

— Ҳеч кимга ҳеч қандай қулайлик ва ёнбосишлар қилинмайди, — давом этарди Қўчқорбоев. — Ишлаб

чиқаришнинг социалистик шакллари барча учун мажбурий. Мен буни аввало, ўртоқ Ўркунчиевга қарата айтган бўлардим. У доим ўзи учун қандайдир алоҳида шарт-шароитлар талаб қилгани қилган.

— Менгагина эмас, — унинг сўзини кесди Бўстон. — Бундай шарт-шароитлар ҳаммага керак, ана ўшанда ишларимиз юришиб кетади.

— Ишонмайман! Умуман, бу қандай гап ўзи — шарт қўйиб ишлайман дейиш? Уни қилинг, мун қилинг. Сиз, ўртоқ Ўркунчиев, ўз мол-ҳолингиз учун шахсий яйловнинг ортидан қувиб, Ола Мўнгу довонида одам нобуд қилганингиз етмайдими? Ё сизга бу ҳали камми?

— Гапир-а, гапир! — азбаройи фиғони чиқиб қўл силтади Бўстон. Эрназарнинг ҳалок бўлгани ҳақида мана шундай йўл-йўлакай ва беписандлик билан сўз юритилгани унинг ҳамиятига теккан, дилини оғритган эди.

— Нима гапир, гапир? Нима, нотўғрими, гапим? — чақиб олди Қўчқорбоев.

— Ҳа, нотўғри.

— Нега нотўғри бўларкан? Эрназарнинг ўлиги ҳалигача довонда музлаб ётмаяптими? Балки яна минг йил уша ерда ётар.

Бўстон индамади. Мажлисда шу ҳақда гап очилганидан унинг кунгли қаттиқ оғриди. Лекин Қўчқорбоев бас қилай демасди.

— Нимага индамай қолдингиз, ўртоқ Ўркунчиев? — деб оловга мой қўйди у. — Сиз эмасми, ахир, узингизга шахсан яйлов очаман деб, довонга йўл олган? — Ҳа, яйлов очаман дедим, — кескин жавоб берди Бўстон. — Лекин фақат ўзим бўлай деганим йўқ, ҳамма учун, жумладан, сен учун ҳам Қўчқорбоев, очмоқчи эдим. Чунки мен сени еб-ичираман, сен эмас. Ҳозир эса, сен сув ичиб турган қудугингга тупурыпсан!

— Бу нима деганингиз? — дарғазаб бўлди Қўчқорбоев, унинг юзига қон тепди. — Мен ҳаммаси учун партия олдида қарздорман!

— Партия қаердан олиб сени боқяпти, биласанми ўзинг? — ўшқирди Бўстон. — Осмондан деб ўйлайсанми?

— Нима бўляпти ўзи, огзига нима келса валдирай-верадами киши! — чинқириб юборди Қўчқорбоев қўллари қалтираб бўйинбогини тўтрилаганча.

Катта жанжал чиқадиган эди. Қўчқорбоев ҳам, Бўстон ҳам, худди ўлимга ҳукм қилинган одамлардай бири стол орқасида, иккинчиси девор олдида туришар, — ўтирганлар назарида яна озгина вақт утса, улардан бири ерга гурс этиб қулайдигандай эди. Райкомнинг ёш ходими вазиятни бирмунча енгиллатгандай бўлди.

— Ўзингизни босинг, ўртоқлар, — деб овоз берди у кутилмаганда чеккада дафтарига ёзиб ўтирган жойидан. — Назаримда, чўпон Ўркунчиев умуман ҳақ. Меҳнаткаш одам, биз уни кўпинча моддий бойликлар яратувчи, деб атаймиз, ўз сўзини айтишга ҳақли. Лекин бунчалар ошириб юбориш уринлимикин?

— Э, сиз буни билмайсиз ҳали, ўртоқ Маметов, — шоша-пиша унинг сўзини илиб кетди Қўчқорбоев. — Ўркунчиев қилаётган даъволарнинг боши-кети йўқ. Мана, мисол учун, Нўйгутов деган бир чўпон, ҳа, худди мана шу Нўйгутов Бозорбой тоғда бўри инига дуч келган. У бўри тўдасини тугатиш учун уларнинг тўртта боласини инидан олиб чиққан, тўғрироғи, тортиб олган, идиз-пилдизи билан қуритган. Эр йигитнинг ишини қилган. Шундан кейин нима бўлган денг? Мана шу Ўркунчиев Нўйгутовни тўхтовсиз таъқиб қила бошлаган. Олдин сотиб олмоқчи бўлиб уринган, лекин бу ҳунари ўтмагандан сўнг, Нўйгутов, биласизми, жуда бир сўзлик одам, Ўркунчиев дўқ-пуписа йўлига ўтган, Нўйгутов бўри болаларини жойига қайтар деб, икки оёғини бир этикка тиқиб туриб олган. Йиртқичларни кўпайтирмоқчи бўлган шекилли. Ўзи нима бўляпти, ўртоқлар? Буни нима деб тушунишимиз керак? Балки, сиз, ўртоқ Ўркунчиев, бошқа ҳаммаси бўлиб, бунинг устига ўз шахсий бўрилариингизни ҳам боқиб кўпайтирмоқчидирсиз? Хусусан ва шахсан сизга тегишли бўрилар дейлик. Балки, совхоз ҳали сизни

бўрилар билан ҳам таъминлаши лозимдир? Ўзимнинг ерим дейсиз, ўзимнинг чорвам дейсиз, ана энди, ўзимнинг бўриларим ҳам дерсиз! Шундайми? Ёки сизни қандай тушунайлик — бўрилар урчиб купаяверсин, қўй-қўзини бугизлайверсин, умумхалқ мулки ҳисобига кун кечираверсинлар деганингизми бу?

Бўстон бу орада ўзини қўлга олди, хийла вазминлик билан жавоб қайтарди:

— Бўрилар ҳақидаги ҳамма гаплар тўғри, фақат битта ёмон жойи шуки, бўрилар умумхалқ мулкига чанг солаётганларига ақллари етмайди-да.

Одамлар беихтиёр кулиб юборишди, Бўстон уртадаги вақтдан фойдаланиб, давом этди:

— Бу ер бўрилар ҳақида гап сотишнинг урни эмас эди. Лекин ҳамон улар ҳақида гап чиқди, мен ҳам ўзимнинг сўзимни айтай. Ҳар қандай ишни ақл-фаросат билан қилса тузук, шунинг учун ақл билан тутилганмиз. Баъзи бировларимизда фаросат етишмайди, мақтанчоқлик эса қоп-қоп. Мисол учун ўша бўри болалари воқеасини олинг. Бу ерда айтилгандай, Бозорбой бўри болаларини инидан кутариб чиққан, яна ҳам тўғрироғи, қароқчилардай угирлаб олиб кетган, энди атрофдаги шовкин-суронни кўринг, сал бўлмаса уни қаҳрамонга чиқариб қўйяпмиз. Қаҳрамон эса, аввало катта бўриларни йўқотишни ўйлаши, ундан кейин болаларини тинчители керак эди. У бўлса бўричаларни тезроқ пул қилишга қизиқиб кетди. Мана энди ичиб юрибди. Бозорбойдан бўри болаларини менга беришини ё бўлмаса, сотишини сўрадим. Болаларни тузоқ қилиб, катталарини қўлга туширмоқчийдим. Чунки болаларини йўқотгач, катта бўрилар ҳаддан ортиқ қутуриб кетишди. Уларни энди шундай қолдириб бўлмасди. Қутурган битта бўри унта буридан ёмонроқ, буни сал тушуниш керак эди. Қутурган бўри ўч олмагунча тинчимайди. Болалари тортиб олинган Акбара билан Тошчайнар деган бўрилар атрофда қанчалар йиртқичлик қилишаётганини ҳамма чўпонлар билишадди. Энди улар ҳеч қўймайди, одамларга ҳам таш-

ланаверишади, тап тортишмайди. Баъзи бемаъни одамларни игвогар деб аташар экан, буни газета ва китобларда ўқиган эдим. Бозорбой деганимиз бўрилар ўртасида шундай игво чиқарди, уларни қутуртирди. Ҳаммамизнинг бошимизни гавгога қўйди. Мен унинг юзига тикка айтдим, яна айтаман: у қуёнмижоз игвогарнинг ишини қилди. Сенинг ҳам, парторг, тик юзингга айтаман: мен тушунмайман сенинг қандай одамлигингни. Мана, неча йилдирки, бизнинг совхоздасан, лекин шунча вақтдан бери газет ўқишу, менга ўхшаган чўпон-чўлиқни қўрқитишдан бошқасини билмайсан, бизни инқилобга, совет ҳокимиятига қарши деб нах урасан, ўзинг эса хўжалик ишида ҳеч вақони тушунмайсан, маънисига етмайсан, акс ҳолда чўпон кишини бўрини купайтирмоқчи деб, айблаб ўтирармидинг. Э падарига қусур ўша бўриларнинг. Куракда турмайдиган кулгили айбларни қўясан одамнинг гарданига. Лекин бу майли. Аммо бошқа бир айб ҳам қўйдингки, ўртоқ Қўчқорбоев, мен буни жавобсиз қолдиролмайман. Туғри, Эрназар довонда ҳалок бўлди. Лекин бизни довонга боришга нима мажбур қилди? Яхши кун кечираётган бўлсак, шундай қилармидик? Бошқа жой қуриб кетибдими бизга? Парторг, сен ҳеч уйлаб кўрдингми, нега биз у ёққа чиқдик, яйловлар етарли булса, жонимизни хавфхатарга қўйиб утирармидик асти? Сен буни ҳеч уйладингми, парторг? Яйлов йўқлиги жонимизга бир бало бўлди. Кун кундан баттарроқ. Мана, директорнинг ўзи ўтирибди. Айтсин ўзи. У директорликни энди бошлаган кезлар қандай ўтлоқ, яйловлар бор эди, белдан уриб ётарди ўт-ўлан у ерларда! Энди-чи? Ҳаммаёқ қуриган, ернинг тупроғи чиқиб ётибди. Ҳар бир қиёқ, ўт ҳисобда. Барининг сабаби шундаки, бундай майдонларда илгаригидан ўн баробар кўп мол боқияпти, шунча қўй туёғи ўтгандан кейин ўт ўсмаяпти. Ўлганнинг кунидан Эрназар билан Кичибелга йўл олган эдик. Яхши бўлармикин девдик, лекин фалокат оёқ остидан чиқди. Сафаримиз яхшилик билан тугамади. Шундан кейин мен бу мақсадимдан қайтдим, огзимни очмай қўйдим,

кулфат оғзимни очирмади, кунглимга сигмади бу иш. Ҳаммаси бошқача бўлганда, ўтган йил Москвага борардим кўргазмага, энг катта раҳбарларимизнинг олдига кириб, сен ҳақингда гапириб берардим, Қўчқорбоев. Сен ўзингни фақат партия ҳақида ўйлаётгандек қилиб кўрсатасан, кўкрагингга урасан. Ҳолбуки, партияга сенга ўхшаган ўзи ҳеч иш қилмайдиган, бошқаларнинг ҳам қўлини боғлайдиган текинтомоқлар керакмикин?

— Сиз жуда ҳаддингиздан ошиб кетдингиз! — чидолмади Қўчқорбоев. — Бу туҳмат! Сиз, ўртоқ Ўркунчиев, партия йўли билан ўз сўзларингиз учун жиддий жавоб берасиз.

— Мен ўзим ҳам истаيمان ҳаммасига партия мажлисида жавоб беришни. Агар мен ростданам нотўғри иш қилаётган, нобоп ўйлаётган бўлсам, майли, мени бўйнимга бир уриб, ҳайданглар. Партияга арзимас эканман, мени сира аяб ўтирманглар. Лекин сен ҳам, Қўчқорбоев, буни ўйлаб қўйишинг керак.

— Менинг ўйлайдиган жойим йўқ, ўртоқ Ўркунчиев. Менинг виждоним тоза. Мен доим партия билан биргаман.

Бўстон худди тоғ устига чопиб чиққан одамдек нафасини ростлади ва райком ходимига қараб туриб, деди:

— Сиздан, ўртоқ инструктор, ўтиниб сўрайман, ана шулар ҳақида райкомга айтинг. Бизнинг ишимизни мажлисда кўришсин. Бошқа бундай яшолмайман.

Кўп ўтмай Бўстон Ўркунчиев ўзининг Қўчқорбоев билан бўлган тўқнашуви атрофида ғалати-ғалати воқеалар рўй бераётганига амин бўлди. Ўша куни у ўзининг ишлари билан қўл буйига тушган эди. Иссиққўл ёнларида боғлар гулга кирай деб қолганди. Баҳор ўтиб борар, у эса ҳамон боғдаги олма дарахтларини дорилаб улгурмаган, Эрназарнинг боғи ҳам қаровсиз ётарди. Бўстон билан Гулимхоннинг энди икки боғлари, икки ҳовлилари бор, икковиям қаровга, парваришга муҳтож эди. Ҳамма гап шундаки, чўпоннинг умри тоғларда ўтар, хўжаликка қарай деса, доим қўл тегмасди. Эрта дейсан, индин дейсан, қарабсанки, вақт ўтиб кетган, энди кечиктиришнинг ҳам иложи қолмаган.

Лекин барибир, қандай булмасин, боғни дорилаш керак, акс ҳолда зараркунандалар шу қадар купайишиб кетадики, ҳамма куртакларни тўкиб, ҳосилни барбод қиладилар. Бу гал Гулимхоннинг сабр-тоқати тугаб, узини тўхтатолмай Бўстонга қаттиқроқ гапириб юборди: мунча орқага чўзасиз, вақтлироқ бориб, бирон қушни-пушни билан келишиб келмайсизми, ўзингиз қилолмаганингизга яраша. Ҳақини гаплашинг, қушнилари қилиб беришади.

— Ҳеч уйга қарамайсиз, — жаҳли чиқиб уришди Гулимхон. — Эртаю кеч мол кетидан юрасиз, мажлисдан бери келмайсиз. Агар боғ-роғга қарашга қулингиз тегмаса, уйда бир кун Кенжаш билан ўтиринг, бу тентагингизни сал қаровсиз қолдириб бўлмайди, — ўзим соҳилга тушиб чиқаман, бир эркакнинг ишини қиларман, ахир.

Нима ҳам дейиш мумкин, Гулимхон ҳақ эди, унинг татналарини индамай туриб эшитди.

Бўстон боққа қарайман деб, эрталаб барвақт соҳилга тушиб кетди. Дўнкўликни минди. Қадимдан қолган ҳикмат бор, баҳор келса, ўт ҳам, от ҳам кучга киради. Дўнкўлик жониворнинг айнаи кучга тўлган пайти эди. У ўт сочган кўзларини ўйнатиб, ёлларини яшиндай ёйиб, куч-қудратини ичига сиғдиrolмай сўлигини чайнаб учаман дерди. Лекин ҳозир от чоптиргали Бўстоннинг рағбати йўқ эди. У ўйноқлаб турган отнинг шаштини босар, йўлда у-бу нарсаларни хўп пишитиб ўйлаб олмоқчи эди. Ўтган кеча яхши ухлолмади. Анчагача у ёғидан-бу ёғига ағанаб ётди, парторгнинг Эрназарни сен ўлдирдинг, дегани юрагини тўхтовсиз уртарди. Ўйигилишдан қайтгач, хотинига нима гаплар бўлганини наридани-бери айтиб берди-ю, лекин Эрназар ҳақидаги гапдан оғиз очмади. Гулимхонга аввалги эрини эслатиб нима қилади, орадан ахир шунча йиллар утиб кетди, қанча сувлар оқиб ўтди. Эслатса, Гулимхоннинг эски яраси қайта янги бўлади, уртага совуқчилик тушиши ҳам мумкин, ахир, Эрназар кўрқинчли Ола Мўнгуда мангу муз чоҳ қаърида кўмилмасдан тўнғиб ётибди ҳалигача. Шундай экан, яхшиси, бу гапни унга эслатмаган маъқул. Кейин Бўстоннинг кўзи эндигина илин-

ган эди, яна бурилар саси келди. Яна катта қурадан наридаги тепалик томонда Акбара йиглаб болалари ҳажрида дил тиглаб фарёд кутарди. Унга дўрилаган овоз билан Тошчайнар жур бўлди. Илгари бўриларнинг ув тортганини эшитганда, Бўстон уларга ачиниб, раҳми келса, ҳозир ич-ичидан газаби тошди, ўжар йиртқичларни ўлдириб ташлашни истади, ишқилиб, шуларнинг овозини эшитмасам бас, деди, назаримда, улар худди менга ҳам лаънат ўқиб, қарғиш ёғдираётгандай, лекин менинг айбим нима? Ўтган кеча қандай бўлмасин, бўриларни ўлдиришга аҳд қилди, ҳатто буни қандай амалга оширишни ҳам ўйлаб қўйди. Дард устига чипқон дегандай, у йигинда Қўчқорбоев билан тортишиб ўтирган маҳалда Акбара билан Тошчайнар унинг утаридан учта қўйни бўғизлаб кетган эдилар. Чўпон боланинг ҳикоя қилишича, у қанча қичқирмасин, таёгини қутариб ҳайдамасин, бурилар сира ҳайиқмай учта қўйни ўлдириб, яна индамай гойиб бўлибдилар. Бу воқеа Бўстоннинг сабр косасини тўлдириб юборди. Агар шундай давом этадиган бўлса, деб ўйлади у, бу ерларни ташлаб кетишга, бўрилардан шармандаларча қочишга тўтри келади. Ўша соатда тинмай ув солаётган Акбара билан Тошчайнар ўзларига ўлим ҳукми ўқиётганликларини англамас эдилар. Бўстон энди нима қилиш кераклигини биларди. Мабодо эртасига хўжалик ишлари билан соҳилга тушиши лозим бўлмасайди, у ҳозироқ ўйлаган режасини амалга оширишга тайёр эди. Лекин у бундай қарорга келди: хотинидан яна дашном эшитмаслик учун аввал боғдаги ишларни битиради, ундан кейин бўриларнинг додини беради.

Йўлда Бўстон ана шуларни ўйлаб борарди...

Олмаларни дорилаш, уларга баҳорги ишлов беришга бир кун вақти кетди. У қишлоқдан чаққон бир йигитни топди. У ҳақ эвазига ҳаммасини тез қилиб берадиган бўлди. Бўстон унга ўзининг қора қўйларидан битта қўзи ваъда қилди.

Ишларни тугатиб, Бўстон Кенжашга янги ўйинчоқ сотиб олгиси келди. Ўғилчани хурсанд қилишни истади:

шундай ажойиб бола уйни тўлдириб чоғиб юрибди, бир ойлардан сўнг у иккига чиқади. Шўх, ширин болакай узининг турли галати қилиқлари билан қариб бораётган Бўстонга эрмак, овунчоқ эди. Кичкинтойнинг ҳар бир янги сўзидан Бўстоннинг боши осмонга етар, хурсандчилигини ичига сигдиrolмасди. Бўстон болакай воситасида ҳаётнинг теран, сирли маъносига, фарзанд ҳамда унинг онасига нисбатан меҳру муҳаббатининг туб маъносига етгандай бўларди. Бу Бўстонга ато этилмиш тақдирнинг энг олий ва энг сўнгги тухфаси эди. У хотини ва фарзандини чин дилдан суяр, ҳаётдан шундан ортиқ ҳеч нарса тиламас ва талаб қилмасди. Ахир бизга ато этилган шундан ортиқ неъмат борми? Бу ҳақда у ҳеч қачон оғиз очмаган, лекин бунинг аслида шундай эканлигини аниқ билади. У хотиним ҳам шундай ҳис қилади, деб ишонарди.

Бўстон «Маданият» раймаги олдида отдан тушди, ичкарига кириб, кўзи чақчайган, одамнинг кулгисини қистатадиган, калит билан бураса, юрадиган қурбақа сотиб олди. Болакай роса қувонадиган бўлди-да! У кўчага чиқиб, отига минмоқчи бўлиб турди-да, шу пайт очқаганини сизди ва эрталабдан бери туз тотмаганлигини эслади. Ошхона раймагининг шундоққина яқинида эди, бахтга қарши шу ерга кириб овқатланмоқчи бўлди. Бўстон кўпроқ ҳайдовчилар қўниб ўтадиган, ҳаммаёқдан арзон овқатлар хиди анқиган ярим қоронғу залга кириб, эшик яқинига ўтирган заҳоти орқа томонда Бозорбойнинг товушини эшитди. Бўстон орқасига қарамади — Бозорбой улфатлари билан бу ерда кайф қилиб ўтиргани шундоқ ҳам равшан эди. «Куппа-кундуз кун гушналар билан ичишиб юради, на ор-номус бор, на виждон бу зангарда», — дили ғаш бўлиб уйлади Бўстон. Бир кўнгли урндан туриб нари кетмоқни ҳам кузлади, ҳар қалай, қора қозондан йироқроқ, лекин кейин, нега энди овқат емай туриб кетар эканман, нима сабабдан, деб уйлаб қолди. У карам шўрва билан котлет суради. Бу орада Бозорбойга ҳам бу ерда Бўстон ўтирганини, чамаси, хабар қилишди. Дарҳол орқа томондан

келаётган товушлар шовқини учиб, шум жимлик чўкди, сўнг яна гала-говур қайтадан авж олди. Кўп ўтмай Бўстоннинг қошига Бозорбойнинг улфатларидан шу ерлик Эррайим ва гийбатчилардан бири Кўр Самад деган кимса келди. Кўр Самаднинг кўзини ёшлигидаёқ уриб чиқаришган эди.

— Салом, Бўстон, салом! — Самад маънодор иршайиб қулини Бўстонга чўзди, унинг қулини қисмоқдан бошқа илож қолмади. — Э, нега бу ерда ёлғиз ўтирибсан? — гапга солмоқчи бўлди у Бўстонни. — Биз анов ерда Бозорбой билан ўтирибмиз. Анчадан бери кўришмаган эдик, бир йигилишайлик дедик. Юр, биз билан утир, Бозорбойнинг ўзи чақиряпти.

— Унга айт, вақтим йўқ, — деб жавоб берди Бўстон иложи борица босиқлик билан. — Овқатланаману тоққа чиқиб кетаман.

— Э, ҳали вақт эрта, улгурасан. Тоғ қочиб кетармиди?

— Раҳмат, боролмайман. Иш кўп.

— Майли унда, шу, бекор қиялпсан-да, — хафа бўлгандай деди Кўр Самад кета туриб.

Унинг орқасидан Бозорбойнинг ўзи келди, анчагина кайфи тароқ эди. Бозорбойнинг изидан шериклари ёпирилишди.

— Менга қара, ҳой, нега биздан ҳазар қиласан? Сени ҳурмат қилиб, одам деб чақириса, сен бурнингни жийирасан. Нима, бошқалардан сенинг ортиқ жойинг борми? — дарҳол тиргила кетди Бозорбой.

— Мен айтдим-ку, вақтим йўқ деб, — хотиржам жавоб қилди Бўстон ва қарам шурвани хуриллатиб ича бошлади. Бошқа пайт бўлса, у биринчи қошиқдан кейиноқ тамом оғзига олмас эди.

— Сенда ишим бор эди, — деди Бозорбой ва Бўстоннинг рупарасига сурбетлик билан ўтириб олди.

Бошқалар қани, нима буларкин, дегандай томоша қилиб туришарди.

— Сен билан бизнинг қандай ишимиз бўлиши мумкин? — деди Бўстон.

— Балки сен билан анов бўричалар тўғрисида гаплашиб олсакмикин, Бўстон, — деб Бозорбой қовоғини уюб, бошини силкиди.

— Сен билан буни гаплашиб бўлганмиз. Чўзишнинг нима кераги бор? — Менимча, керакмас. Менга халал берма. Овқатимни ейману чиқиб кетаман.

— Қаерга шошяпсан, итвачча? — Бозорбой шахд туриб, энгашди-да, газабдан ўзгариб кетган бетини Бўстонга яқинлаштирди. — Қаерга шошяпсан, аблах? Сен билан ҳали бўрилар тўғрисида гаплашиб олмадик. Сен ахир директорнинг кабинетигаги мажлисда ҳамманинг уртасида мени иғвогар дебсан, мен туфайли бўрилар қутуриб, қўйларни буғизлаётган эмиш. Иғвогар нима дегани, мени билмайди деб уйлайсанми? Сенингча, мен фашист, фақат сен ичимизда виждонли, ҳалол экансан-да?

Бўстон ҳам ўрнидан сакраб турди. Энди икков юзма-юз келдилар.

— Тилингни тийиброқ юр, — буш келмай деди Бўстон. — Сени фашист деганим йўқ. Билганимда айтардим. Сен иғвогар, аҳмоқ, ичиқора одамсан, бу — тўғри. Буни сенга илгариям айтганман, ҳозир ҳам айтаман. Лекин менга осилмай, жойингга қайтсанг, ўзингга яхши бўлади.

— Сен менга ақл ўргатма, қаерда бўлишим, нима қилишимни ўзим яхши биламан! — ҳаддан ташқари қаҳрга минди Бозорбой. — Менга хужайин эмассан. Тупурдим сенга. Майли, сенингча иғвогар бўлай, сен-чи, сен ўзинг кимсан? Одамлар сенинг кимлигингни билмайди дейсанми? Эрназарни ўлдирдинг. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверди, деб юрибсанми ҳали? Сен, аблах, Эрназар тириклигида унинг хотини билан дон олишгансан, хотининг ўлишини билгансан. Ўшандан кейин Эрназарни тогдан итариб юборгансан унинг хотини, анов қанжиқ Гулимхонга уйланаман деб. Мард бўлсанг, қани айт, шундай эмас, де! Нега сен йиқилмадинг, Эрназар йиқилди? Битта йўлдан бораётган эдинглар-ку? Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди дейсан-да, а? Лекин у ўлиб кетди, сен эса юрибсан. Шундан сўнг ким бўлдинглар, сен ҳам,

анов қанжиқ Гулимхон ҳам? Эрназар доводда музлаб ётибди, бекафан кетди худди итнинг боласидай, сен ярамас гусхур бўласанг, унинг шарманда хотинини, сотқин қанжиқни қучоқлаб ётибсан, ялло қилиб яшаяпсан! Яна партия аъзоси эмиш! Сени партиядан бўйнингга уриб ҳайдаш керак. Ўргилдим сендақа илгор, стахановчидан! Сени суд қилиш керак!

Бустон Бозорга мушт кутариб ташланишдан, унинг жирканч афт-башарасига бошлаб туширишдан ўзини базур тутди. Бозорбой очикдан-очик жанжал чиқармоқчи, Бустон билан ёқалашиб итдек уришмоқчи эди. Лекин Бустон ўзини босди, тишларини қаттиқ қисди, аччикдан бўғилиб кетган Бозорбойга деди:

— Сен билан гаплашадиган гапим йўқ. Сенинг сўзларингни ҳеч нарсага олмайман. Сен билан тенглашиб ҳам ўтирмайман. Мен ҳақимда нима десанг, нима уйласанг, уйлайвер. Энди қани, йўддан қоч. Ҳей, йигит, — деб чақирди у официантни, — ма, пулингни ол. — Унга беш сўмликни тутқизиб, индамай нари ўтди.

Бозорбой унинг енгидан тутди:

— Қани, тўхта-чи! Қанжигининг олдига шошиб нима қиласан! Балки сен йўғингда биронта чўпон билан донлашаётгандир. Халақит бериб ўтирасанми!

Бўстон қўшни стол устида турган шампандан бўшаган шишани кутарди.

— Қўлингни торт! — секин тишининг орасидан деди у кўзларини ранги қум учиб кетган Бозорбойдан узмасдан. — Қўлингни торт, бошқа қайтармай! Эшитдингми? — деди у каттакон қора шишани аста силкитиб.

Бўстон шу алпозда шампан шишасини қўлида маҳкам қисганча эшикка чиқди. Эгарга сакраб мингандан кейингина ҳуши ўзига келиб шишани йўл четидаги ариққа ташлади. Дунқуликнинг ихтиёрини ўзига бериб, жиловни қўйиб юборди. У анча замонлардан бери ҳали бунчалик қаттиқ от чоптирмаган эди. От бошини шунчалар қаттиқ қўйдики, у куп ўтмай ўзига келиб, хушёр тортди ва шунда бирдан юрагига ваҳма тушди: одам ўлдириб қўйишига оз эмас, куп эмас, бир баҳя қолибди-я, тагинам

худо сақлади, бўлмаса, шиша билан бир уриб Бозорбойнинг миясини пула қиларди. Йўлда прицепли тракторда кетаётган одамлар кўзларига ишонмай анқайиб қарашар, унинг орқасидан узоқ тикилиб қолишарди: бу Бўстонга нима бўлди, шундай кап-катта киши худди уйинқароқ ўспиринлардай ўпкасини қўлтиқлаб от чоптириб юрибди. Бўстон анчагача ўзига келолмади. Шуҳ оқиб ётган жилғанинг муздек сувидан ичгандан кейингина нафасини ростлади. Шунда у жаҳлдан тушди, отга ўтирди, лекин Дўнқўликни бошқа чоптирмади. Отни аста йўрттириб кетди. У одам ўлдиришдан қутулганига суюнарни.

Лекин йўлда ҳаммаси қандай бўлганлигини ўйлаб бораркан, яна кўнгли ғаш тортди, қовоғини солди. Кенжашга совғага олган, кўзлари бақрайган, жағлари катта очилган галати ўйинчоқ қурбақани ошхонанинг деразаси четида унутиб қолдиргани бирдан эсига тушдию дили баттар хуфтон бўлди. Тўғри, унчалар қиммат ўйинчоқ ҳам эмасди, кичкинтойга совғани янаги сафар олса ҳам мумкин эди, яна ўша «Маданият» раймагининг ўзидан. Лекин негадир шу тобда унинг назарида бу ёмон аломат бўлиб кўринди. Кичкинтойга аталган нарсани ҳеч қачон унутиб қолдирилмайди, ҳеч қачон. Унинг эса эсидан чиқибди...

Бундай нарсаларга ишониб утирганидан ғаш келди, қандай бўлмасин, хосиятсиз воқеаларнинг олдини олишга унда азму қарор уйғонди.

Бўриларга қандай пистирма қўйиши, лаънати йиртқичларни битта қолдирмай отиб ташлаши, бу яқин орада улардан ном-нишон қолдирмаслиги ҳақида ўйлаганда, қаҳрининг чеки йўқ эди.

Қаердан чиқди ўзи бу фалокат, деб ўйларди у, мана сал бўлмаса ошхонада Бозорбойни ўлдириб қўяй деди, ахир, шу жанжалнинг боши ҳам бўрилар туфайли чиқмадими.

Бўстон ўйлаган режасини эртага амалга оширмақчи бўлди. Кечаси билан режасини ҳар томонлама пишитиб, пухталаб чиқди. Бош қўшиб бирга яшаётганларидан бери биринчи марта хотинига кўнглига туккан ниятини

очмади. Бўстон Бозорбой билан ўртада жанжалга сабаб бўлган бурилару бури болалари тўғрисида гап очишни истамас, доводда Эрназарнинг ҳалокатини эслатадиган нарсаларни ўзидан нари қуварди. Шунинг учун уйда камроқ гапириб, кўпроқ кичкинтойни ўйнатар, Гулимхоннинг саволларига ҳам ҳа-йўқ деб қисқа жавоб қила қоларди. Индамай юрса, хотини бундан ташвишга тушиши, ажабланишини у билар, лекин ўзини бундан бошқача ҳам тутолмасди. Бозорбой билан бўлган жанжал, бошларига дўлдек ёгилган ифлос маломатлар, эртами-кеч, албатта хотинига ҳам етиб келишини у жуда яхши тушунарди. Бироқ барибир ҳозир оғзини чурқ этиб очмас — бадбахт, ғаламус Бозорбой айтган ифтироларни оғизга олиб такрорлашни хоҳламас, тилга олиб бўлмайдиган жирканч, мағзава гаплар эди улар.

Гулимхон билан турмушлари ҳам осонгина кечгани йўқ, ўртада огир, таажжуб ишлар ҳам бўлиб ўтди. Бўстон мана шу ҳақда ҳам ўйларди. Улар эр-хотин бўлганларидан бери одамларнинг қанчадан-қанча яширинча кўролмасликлари, очиқдан-очиқ душманчиликларига дуч келмадилар дейсиз, не-не тўхматларни тарқатишмади улар. Бироқ шунга қарамасдан, Бўстон уз тақдири Эрназардан қолган бева билан қўшилганидан афсусланмас эди. Бўстон усиз қандай яшабини ҳатто тасаввурига келтиролмасди, доим уни ўзининг бир ёнида ҳис қилиб туриши керак эди... Йўқ-йўқ, у бутунлай бошқа бир ҳаёт бўлар эди. Бўстоннинг ҳаёти фақат у билангина ҳаёт, майли, гарчи Гулимхон ундан баъзан ҳақ-ноҳақ норози бўлиб юради, лекин барибир Бўстонга вафодор, энг муҳими ҳам ўзи шу... Аммо бу ҳақда ўзаро ҳеч қачон гаплашмаган эдилар, бу ўзи шундай бўлиши кераклиги уларга равшан эди. Ва мабодо, Бўстондан манави кичкинтой ўғил болача, мана шу тили эндигина чиққан, оёқлари думбоқ-думбоқ, доим жилмайиб турадиган, кўзлари тип-тиник, унинг тиниб-тинчимас тўрва қоқгиси, сиз учун нима, деб сўрасалар, Бўстон тузук-қуруқ жавоб беролмасди. Бунинг учун унга сўз етишмасди. Унинг туйғуси сўзлардан юқорироқ эди.

Зеро, кичкинтойга қараб туриб у Худонинг инояти билан яратилган ўз болалигини қурарди...

Лекин у дилдан ҳамма нарсани тушунар ва англарди, шунинг учун, кечаси хотини билан ўғилчаси ёнида ётаркан, унинг қўнгли жойига тушди, ўзини яхшиликка мойил сизди, ийиди... Ошхонада булган ҳангомани сира эсласи келмасди. У ҳатто, мабодо бўрилар бугун кечаси келиб безовта қилишмаса, пистирма қўймасам ҳам балки булар, балки умуман уларни ўлдиришнинг ҳожати йўқдир, деб ўйлади. Бўстонга тинчлик керак эди...

Лекин атай қилгандай ярим кечага яқин бўрилар яна найдо бўлишди. Яна катта қўра орқасидаги тепа томонда нола кўтариб Акбара ув солди, унга Тошчайнарининг босиқ дўриллаган овози қўшилди. Яна Кенжаш қўрқиб уйғонди ва ҳиқиллай бошлади. Гулимхон эса уйқу аралаш шу оромсиз турмушни, балога гирифтор бўлгур бўриларни қаргади. Яна Бўстоннинг газаби жўшди, ўрнидан сакраб туриб, бўриларни дунёнинг у чеккасига дегинча қувиб боргиси келди, шунда яна эсига пасткаш ва тубан Бозорбойнинг ҳақоратлари тушди ва шунда унинг қабих бошини шиша билан уриб мажаклаб ташламаганига ўкинди. Ахир, ўша оғир шиша билан бир урса тамом эди-ку. Бозорбойдан ном-нишон қолмасди. Ҳеч пушаймон ҳам қилиб ўтирмасдим, ўйланарди Бўстон, аксинча, одам қиёфасидаги манфур газандани ниҳоят янчиб ташладим деб қувонар, енгил тортармиди... Бўрилар эса авжга миниб увиллашарди...

Милтиқни олиб, жилла қўрса уларни қўрқитиб қўйиш учун туришга тўғри келди. Йўлига бир-икки марта ўқ узиш ўрнига Бўстон қоронғу кеча қўйнига кетмакет беш маротаба варанглатиб отди. Кейин уйга қайтди, лекин энди уйқуси бутунлай ўчган эди, негалигини ўзи ҳам билмайди, милтиқни тозалашга тушди. У олдинги хонанинг бир бурчагига ўтириб олди-да, «Барс» деган ов милтигининг устига энгашганча, худди ҳозир шундан зарур иш йўқдай ҳафсала билан тозалай кетди. Милтиқ тозаларкан, бўриларни қандай жазолашини яна бир

уйлаб олди ва тонг оқарар-оқармас ишга киришишни кунглига тутиб қўйди.

Бу орада милтиқ овозидан чўчиган Акбара билан Тошчайнар кечанинг қолган қисмини ўтказиш учун тоғ дараси томон кетиб боришарди. Бу бадбахт бўриларнинг энди доимий бошпаналари йўқ эди, улар дуч келган ерда тунаб қолишарди. Акбара одатдагидай олдинда борарди. Туллаш олдидан унинг жунлари ўсиб, наमत бўлиб кетган, қоронғуда ғоятда қўрқинчли кўринарди. Унинг кўзлари кўкимтир йилтираб ёнар, тили осилиб тушган, кўрган одам уни қутурган деб ўйларди. Йўқ, болаларидан айрилган бўрининг алами босилай демасди, у жудоликни ҳеч унутолмасди. Болаларим Бўстоннинг кўрасида деган фикр унинг миясига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Булмаса қайда улар? Ахир, изма-из қувиб келган кунлари ўша қароқчи шу ерга кириб кўздан ғойиб бўлмадими? Йиртқичнинг ақли ана шундан нарига ўтолмасди. Шунинг учун ҳам бўрилар ўша кунлари ҳамма нарсани кўзлари қонга тўлиб кийратишар, мол-ҳолни дуч келганча бўғизлашарди. Уларни оч қолиб, шундай қилишяпти деб бўлмасди. Улар ҳаётдан, жонларидан тўйган эдилар, бўриларнинг пайига тушган Бўстон мана шуни ҳисобга олган эди.

Эртасига эртаминан Бўстон утарни яйловга олиб чиқманглар, ҳар иккала қўш ичида боқинглар, купроқ ем-дон беринглар ва шу ердаги сугормадан сувлатинглар, деб буюрди. Ўзи ўтардан йигирмага яқин купроқ эгиз туққан қўйларни маърашиб, барашиб юрсинлар деб, кўзилари билан ажратиб олди-да, шу чоғроқ подани овлоқ, йўлсиз адирлар томонга ҳайдаб кетди.

Ёнига ҳеч кимни олмади. Ёлғиз ўзи подани узун таёғи билан ҳайдаб борди. Елкасига кечаси яраклатиб тозаллаган, тўла ўқланган милтигини осиб олди. Шошмасдан, узоқ йўл босди. Қишловдан иложи борича олислаб кетиш керак эди.

Кун илиқ, чинакам баҳор эди. Тоғлар қуёш ҳароратини эмиб, уни ўр-жарларда майин кўклаган ўт-ўланга айлантиради. Мовий осмон бағридан онда-сонда сутдай кўпирган қайнама булут парчалари пором

эркаланиб сузишади. Турғайлар тинимсиз чулдирайди, тошлар оралаб какликлар макиёнини чорлаб, чулгилайди — нақ жаннатнинг узи. Фақат истаган пайтда қуюн бошланиши мумкин бўлган уфқни бошдан-оёқ бетлаб ётган баҳайбат қорли тоғ чўққилари ва ваҳший шамол номаълум ёқлардан ҳайдаб келган, қуёш юзини тўсишга тайёр турган қора булутларгина бу жаннат боқий эмаслигидан дарак бериб туради.

Лекин ҳозирча ҳаво айнайдиганга ухшамасди. Унча катта бўлмаган қўй-қўзилар подаси йўл-йўлакай барашиб, тўхтовсиз бир-бирларини чақиришиб чўпон таёғи кўрсатган ёкка жиларди. Қўзилар дикирлаб сакраб шўхлик қилишар, бирдан оналари томон югургилаб қолишар ва туртиб-туртиб ютокиб эмиб кетишарди. Лекин Бўстоннинг кечадан бери дили хуфтон эди. У қанча қўп уйлаган сайин, бўрилардан ҳам, бу ҳангомаларни бошлаб келган беҳосият Бозорбойдан ҳам ёмон аччиқланарди. У Бозорбой билан гиди-биди қилиб ўтирмоқчи эмас, буни ўзига эп кўрмайди, сасимасин десанг — тегма-да, яхшиси. Бўриларни эса йўқотиш, отиб тухумини қуритмасликдан бошқа чора қолмаган эди. Унинг режаси жуда оддийгина эди: маъраб қўзиларини чақирган она қўйларнинг овози албатта бўриларни ўзига тортади, у эса биқиниб пистирмада утиради. Бўрилар қўй-қўзиларга ташланишади, агар омади чопса, Бўстон шунда уларни отиб олади. Лекин ҳикматда айтилгандай уйдаги гап кўчага тўғри келмайди. Аслида ҳам шундай бўлиб чиқди...

Кун пешиндан оғгунча йиртқичлар қорасини кўрсатишмади. Бўстон подани холи, атрофдан яхши кузга ташланадиган утлоққа қўйди-да, ўзи бир чеккада сийрак буталар остидаги катта тошлар орасига биқиниб ётди. У яхши мерган эди, болалигидан милтиқ отиб ўрганган, ов қилган, Иссиққулда неча-неча бўриларни отган эди. Шунинг учун бўриларни отишига кўзи етар, уларни пистирмага туширса, бас эди. Серхавотир она қўйлар тинмай овоз бериб, болаларини чақиришар, бир-бирларини жўрлашар, бироқ вақт ўтиб борар, бўрилардан эса ҳамон дарак йўқ. Ваҳоланки, бошқа пайтлар жондорлар қўшпа-

кундуз куни ҳужум қилиб, атрофда ўтлаб юрган подаларни тус-тус тузгитиб, аламларини қўйлардан олардилар.

Офтоб қиздира бошлади. Бута тагида остига пахта-лигини тушаб ётган Бўстон бошқа пайт мириқиб мудраб олган бўларди, лекин ҳозир бундай қилолмасди. Бунинг устига ичига чироқ ёкса ёримасди: Эрназарнинг ўлишида уни айблашаётганига сира чидай олмасди. Унинг ганимлари Қучқорбоев ҳам, Бозорбой ҳам тил топишган, уларнинг ҳар бири узича бичиб-туқиб, уни айблар, боши берк кучага киритиб қўймоқчи буларди. Ҳаёт нега шундай қурилган, у ҳеч тушунолмасди: турли-туман одамлар нимага, нима сабабдан уни ёмон қуришаркин? Бунинг устига манови қашқирларни айтмайсизми, одамнинг жонини суғуриб оламан деб туришибди. Уйда ҳам шундан тинчлик йўқ. Хотинига Бозорбой билан урталарида қочган гапнинг хабари етиб борса, ҳали ҳаммаси ҳолва булиб қолмасайди. Бозорбой уни ҳам, хотинини ҳам огзидан боди кириб, шоди чиқиб бўралаб сўкаётганда, анча одамлар томошабин бўлиб туришган эди. Улар ичида кўзингни уяман деб тургани қанча...

Бурилардан ҳануз дарак йўқ, Бўстон тоқатсизлана бошлади. Шунга қарамасдан, кўз-қулоқ булиб ётар, атрофни сергак кузатарди. Йиртқичларни қанча тез пайкаса, шунча яхши, улар қўйларга ташланар-ташланмас мўлжалга олиб отади. Бурилар келадиған пайтни бой бермай дарров пайқаш осон эмас: хонаки қўйларнинг кўзи яхши ўтмайди, сезги, фаросати ҳам ўтмасроқ бўлади, ўз оти билан қўйдан ювошроқ жонивор йўқ. Бўрининг энг қулай ўлжаси ҳам қўй. Уларни йиртқичдан фақат одам сақлайди, шунинг учун доим бўрилар билан одамлар тўқнашадилар. Бу сафар ҳам шундай бўлди...

Беғам қўйлар бу гал ҳам хатарни сезмай қолдилар. Улар бемалол ўтлаб юришар, фақат кўзилари барашганда бошларини кўтариб қарашар, дам-бадам уларга эмчакларини туттишар, шундан бошқа ташвишлари йўқ эди. Хавфни ёлғиз Бўстон сезди...

Шу атрофдан пар-пар учиб-қўниб юрган бир жуфт ола қанот тоғ загизгони қулоқни батанг қилиб шақил-

лаб, у ердан-бу ерга тинмай учиб ўта бошлади. Бўстон сергак тортди. Тепкини кутарди. Лекин бошини чиқармай, янада яхшилаб биқиниб олди. Ишни пухта қилмаса бўлмайди. Бир неча қўй кетса-кетсинки, лекин йиртқишларни шамгалат қилиб, албатта очиқ жойга олиб чиқиш керак. Аммо бўрилар балки хатарни пайқашгандир, ажабмас, уларга загизгонлар хабар етказган бўлса, ҳайтовур, улар бир жойда чагиллашни бас қилиб, энди Бўстон бекинган ерга келиб, сурбетларча шақиллай кетишди. Ваҳоланки, Бўстон уларнинг диққатини тортмай, қимир этмай бута остида пусиб ётарди. Ҳар қалай, бўрилар бирдан ҳужум қилишмади. Маълум бўлишича, улар икки ёққа бўлинишган экан. Акбара катта харсанглар оралаб, ўтлоқнинг нариги чеккасидан, Тошчайнар эса, бу томондан биқиниб, пусиб келишмоқда эди (сал кейин маълум бўлдики, Тошчайнар Бўстон милтиги билан пистирмада ётган ердан андак нарида судралиб келаётган экан).

Лекин буларнинг бари бирдан маълум бўлгани йўқ.

Бўстон бўриларнинг келишини кутиб, ҳушёр тортиб теваракни кузатар, лекин йиртқишларнинг қайси томондан пайдо бўлишига сира ақли етмасди. Атроф осойишта, жим-жит, қўйлар бамайлихотир ўт чимдир, қўзилар чопишиб, ўйноқлашар, загизгонлар шақиллашдан тухтаган, фақат нарироқда тогдан тушиб келаётган жилга шалдирар, бутазорларда қушлар сайрашарди. Бўстон кутавериш толиққан эди, аммо шу пайт бирдан тошлар оралаб бўздек соя лип этиб ўтди, қўйлар ўзларини шатирлаб бир томонга отишди ва ненидир хавотирли кутиб серрайиб қолишди. Бўстоннинг асаблари таранг тортилди. Бўрилар одам қаерда яширинганлигини билиш учун подани ҳуркитган эдилар. Бундай пайтда ҳар қандай чупон бақириб, кий-чув кутариб, қўйлар олдига югуради. Бу Бўстонга маълум эди. Лекин ҳозир унинг мўлжали бошқа эди, шунинг учун ётган жойидан қимирламади. Шунда харсангтошлар оралаб бўз соя лип ўтди ва анграйиб турган жони ҳалак қўйларга ташланди. Қўйларга сакраб ҳамла қилган Акбара эди.

Бўстон милтиқни ростлаб бўрини мўлжал олди-да, энди тепкини босаман деган эди, орқа томонида нимадир шитирлаб кетди ва у беихтиёр угирилиб қаради. Шу заҳоти ҳатто мўлжалга ҳам олиб утирмай ўзи томон отилиб келаётган ҳайбатли йиртқичга қараб ўқ узди. Ҳаммаси куз очиб-юмгунча бўлиб ўтди. Тошчайнар осмонга сакраган чоғда ўққа дучор бўлди. Лекин у дарҳол ерга қулагани йўқ. У кузларини қаҳрли олай-тириб, суйлоқ тишлари ириллаб очилиб, тирноқлари ўткир панжаларини ваҳшиёна олдинга чўзганча, Бўстон томонга забт билан учиб борди ва ундан нақ бир одим нарига гурсиллаб қулади. Бўстон дарҳол милтиқни бошқа томонга тўғрилади, лекин фурсат ўтган эди — Акбара тўнтариб ташлаган қўйни қўйиб, узини тошлар орасига урди. Бўстон милтиқни шай тутиб, бўри ортидан югурди, ҳали отиб улгуриш мумкин деб ўйлади, лекин Акбара жилгадан сакраб ўтиб кетганлигини куз киридагина куриб қолди. Ўқ узди, лекин ўқи зое кетди...

Бўстон нафасини ростлади, атрофига хафағезак назар ташлади. Азбаройи зуриққанидан ранги оқариб кетган, оғир-оғир ҳансираб нафас оларди. Асосий мақсадга етолмади — Акбара қулдан чиқди. Иш энди янада чигаллашди — уни дуч келтириш ва отиш осон кўчмайди: бўри энди этагини тутқизмайди. Э, хайрият-э, деб ўйлади Бўстон, агар Тошчайнарга вақтида қарамаса ва ўқи ҳам мўлжалга тегмаса борми, ана унда баттар чатоқ бўларди. Рўй берган воқеани мулоҳаза қилиб кўраркан, Бўстон шу нарсага амин бўлдики, йиртқичлар подага яқинлашиб келган маҳалда хавф борлигини сезиб қолганлар-да, икковлари икки томонга ажралганлар. Тошчайнар милтиқли одам пистирмадан беҳабар Акбарани мўлжалга олганини кўргач, ўйлаб утирмай ёвга ташланган...

Қурқиб ҳар томонга қочган қўйларни йиғиб келгач, Бўстон ўққа учган бўрини кўргани борди. Тошчайнар саргайиб кетган улкан қозик тишларини йириб, ёнига ағдарилганча ётарди, унинг кўзлари шишадай қотиб қолган эди. Бўстон Тошчайнарнинг бошини ушлаб кўрди.

Бош ҳам узи отнинг калласидай келар, йиртқич уни қандай кутариб юрганига ақл ҳайрон эди. Панжаларичи? Бўстон унинг дастпанжаларини кутариб, салмоқлаб кўрди, ва беихтиёр қойил деб юборди: қанчалар залворли ва қудратли эди бу панжалар. Қанча йўлларни ўтган улар, қанча жониворларни қийратган улар!

Бир зум иккиланиб тургач, Бўстон унинг терисини шилиб олмасликка қарор қилди. Садқаи сар, гап тери-сидами. Боз устига унинг жуфти тирик қолди, ҳали хурсандчилик қилишга эрта.

Бўстон яна бирпас хаёлга толиб турди. Кейин бўри қорнини ёриб ташлаган қўйни елкасига ортди-да, подани орқага қайтарди.

Кечроқ бу ерга белкурак ва занг кутариб қайтиб келди. Кун ботгунча Тошчайнарнинг улигини кўмиш учун чуқур қазиди. Тошлоқ жой эмасми, анча уринди. Баъзан Бўстон ишдан тўхтаб теварагига жим назар ташларди, баногоҳ бўри келиб қолмасмикин, дерди. Нишонга бехато урувчи Бўстоннинг милтиги ёнгинаси-да шай турарди, қўл узатса кифоя эди...

Аммо Акбара тун ярмидан оғанда келди... Янги қазилган ер олдида чўзилди, то азонгача шу ерда қолди, қуёшнинг илк нурлари тўкилганда, у гойиб бўлди...

VI

Баҳор кунлари ўтиб, ёз яқинлашмоқда эди. Чорвадорлар ёзги яйловларга кўчадиган пайт келди. Тоғ ён-ларида қишлаган қўйбоқарлар тоғ ичкарасидаги водий ва дараларга — янги тоғ ўтлоқларига кучишар, бу ерлардан аста-секин доvonларга ёвуқлаб боришарди. Қир-далада қишлаганлар эса ҳали мол-ҳол ораламаган, сақлаб қўйилган ўтлоқларга чиқишарди. Чўпоннинг иши қай-наган палла: мол ҳайдайди, куч-кўронини ташийди ва ҳаммасидан оғирроғи, қўйларнинг жунини қирқади; буларнинг ҳаммаси қўшилиб, бош қашигани қўл тегмай қолади. Бунинг устига ҳар ким ёзги манзилга тезроқ чиқиб кета қолсам, дейди, серўтлоқ ерларга жойлашсам,

дейди. Хуллас, иш деган қизиб ётади... Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етиб ортади...

Ҳамма ҳамма билан, лекин ёлғиз Акбарагина дунёдан ноумид эди. Атрофда қайнаган ҳаётнинг фақат унгагина дахли йўқ эди. Одамлар ҳам энди уни унутган эдилар: Тошчайнар ўлгандан сўнг Акбара қорасини кўрсатмас, ҳатто Бўстоннинг қишловида ҳам тунлари ув тортмасди.

Оғир, чорасиз дард Акбарани эзарди. У бўшашиб, эринчок, лоқайд бўлиб қолди. Дуч келган майда-чўйда дарранда-паррандаларни овлаб юрди. Куп маҳал вақтини кўздан йироқ овлоқ масканларда маъюс ўтказарди. Тоғлардан минг-минглаб қуй-қузилар пода-пода бўлиб ўтиб борарди. Ана шу тўполон, шовқин-сурон ичида битта-яримта адашган-улоққан қуй-қузини ўмариб кетишдан осони йўқ эди. Лекин Акбара булар билан иши бўлмас, барига бепарво эди.

Акбара учун дунё уз қимматини йўқотиб қўйди. Унга ўтган умри ҳақида хотираларгина қолган эди. Акбара калласини дастпанжаларига қўйиб куни буйи Мўйинқум чўлларида, Алдаш дала-тузларида, бу ерда, Иссиққўл бўйларида кечирган қувонч ва қайгуларга тўлган кунларини эсларди. Унинг кўз унгидан Тошчайнар билан бирга ўтказган кунлари кунма-кун, ойма-ой, соат-басоат ўтар, ва ҳар сафар Акбара ҳасратини аламли жонига сигдиролмай ўрнидан туриб кетар, атрофларда шўридахол санғир, сўнг яна қайғули қартайган бошини панжаларига ташлаб ерга чўзилар, яна болалари эсига тушарди. Дам яқинда ўғирлаб кетишган турт боласини, дам Мўйинқум қирғинида ҳалок бўлганларини, дам Алдаш бўйида қамишзорда ёниб кетганларини хотирларди. Лекин ҳаммадан ҳам купроқ у ўзининг Тошчайнари — алп келбат, садоқатли эркагини эсга оларди. Гоҳо нашазор ичра учратган уша ғалати тайлоқ киши ёдига тушарди. Кўз унгига унинг болалари билан ялангоч, ҳимоясиз ҳолда ўйнашмоқчи бўлгани келарди. Акбара кекиртагини узиб ташлаш учун унга ҳамла қилганда, азбаройи қўрқиб кетганидан бошини қўллари билан чангаллаганча, ерга чуккалаб қолган, сўнг

шилингпоча булиб тирақайлаб қочган эди... Кейин уни қиш бошланганда Мўйинқумда тонг қоронғусида саксовулга осилган ҳолда учратишди. Ўшанда унинг таниш юзига тикилиб-тикилиб, термулиб-термулиб қаради, сўнг у қовоқларини сал-палгина кўтарди, унга оҳиста нимадир деб шивирлади ва жим бўлди...

Эндиликда ўтган ҳаёт унга туш, такрорланмас туш каби туюларди. Лекин шуларнинг барига басма-бас ҳали умид улмаган эди, умид Акбаранинг юрагида яшарди — гоҳ-гоҳ назарида охирги жигарпораси ҳали албатта топиладигандай эди. Шунинг учун ҳам, Акбара кечалари Бўстон кўраси атрофларида ўгринча изғир, лекин энди ёқасини чок этиб, юракларга ваҳима солиб увламас, фақат узоқдан туриб қулоғи динг тингларди: шояд шамол бўйига бўй қўшилиб қолган бултуруқларининг акиллаганларини олиб келса, шояд, уларнинг таниш ва не фарогатли бўй-исларини димоғига уфурса... Ў, шундай мўъжиза рўй бера қўйсайди! Акбара ҳеч нарсага қарамасди, на одамлар ва на итлардан қўқиб утирмасди, узини лазиз болалари сари отарди, уларни асоратдан халос этарди, қанот-қўйруқ чиқариб бу ерлардан йироқ-йироқларга, ўзга диёрларга бошлаб кетарди, буриларга хос ҳур ва кийин-қаттиқ ҳаёт кечирарди. Буриларга ўзга не керак...

Шу кунлари Бўстоннинг югур-югури кўпайиб кетди. Кўчиш ташвишлари етмагандай бунга яна қандайдир аҳмоқона идора ишлари ҳам қўшилди. Қўчқорбоев ҳар қалай пўписа қилгандай юқори ташкилотларга Бўстон Ўркунчиев устидан шикоят ёзиб жўнатди ва у ердан ким ҳақ, ким ноҳақ аниқлаш учун комиссия юборилди, лекин комиссия бир фикрга келолмади. Комиссиянинг айрим аъзолари чўпон Бўстон Ўркунчиевни партиядан ўчириш керак, чунки у парторг шахсиятига тегиб, уни ҳақорат қилган ва шунинг баробарида партиянинг ўзига маънавий зиён етказган деса, бошқа аъзолар бундай қилишнинг ҳожати йўқ, чунки чўпон Бўстон Ўркунчиев иш юзасидан гапирган ва унинг танқидидан мақсад меҳнат унумдорлигини кўтариш бўлган, дерди. Комиссияга Бозорбой

Нуйгутовни ҳам чақиришди. Ундан Бўстон Ўркунчиев инига қайтаришини талаб қилган бўри болалари ҳақида ёзма равишда тушунтириш олишди... Хуллас, ҳамма қоидаларга риоя қилинган қогозбозлик бошланди...

Кейинги икки марта чақирганларида Бўстон бормади. Сурувни тоғларга ҳайдашим, хонадоним билан ёзги яйловга кучишим керак, вақт зиқ, шунинг учун менсиз ўзларингиз ҳал қилаверинглар, мен комиссия лозим топса, ҳар қандай жазога розиман, деб айттириб юборди. Бўстоннинг бундай хатти-ҳаракати Қучқорбоевга ғоятда қўл келиб, хурсанд бўлди.

Лекин чўпоннинг шундан узга чораси ҳам йўқ эди. Ёзги яйловларга кўчиш бошланган, бунақа пайтда Бўстон ишни орқага суриш, кечикишга сира йўл қўймасди. Кейинги йилларда сурувни бир кун олдин йўлга ҳайдашар, кейин то машина ўтиб борадиган жойларгача хонадонларнинг ёзлик кўч-кўронларини ташиб элтишар, ундан у ёғига ота-боболар усулида юкларни от-эшакларга ортиб жўнар эдилар. Ҳатто шу нарсанинг ўзи ҳам сурувни кўчиришни бир томондан енгиллаштирса, иккинчи томондан тезлаштирар эди. Мана, Бўстон ҳам сурувни аввал ёзлик манзилга етказиб борди, ўтарда ўз ёрдамчиларини қолдириб кетди, сўнг кечаси йўл юриб орқасига қайтди, эртасига кўч-кўронларини машинага ортиб, бутун хонадон бир бўлиб, то куз тушгунча тоғларга чиқиб кетишлари керак эди.

Охири ўша кун келди...

Лекин шундан бир кун бурун кечаси Акбара эски уясига қайтиб борди. Тошчайнар ҳалок бўлгандан бери биринчи марта бу ерга келиши эди. Сўққабош бўри қоя тагидаги инига йўламас эди — унинг ҳувиллаб ётгани, ўзини у ерда ҳеч ким кутмаслигини биларди. Шунга қарамасдан, кунларнинг бирида афтода бўри таниш йўллар, чангалзор оралари, камарлардан ўтгиси келди, қадрдон жойларини соғинди — баногоҳ у ерда болалари келиб, уни орзиқиб кутаётган бўлсалар-чи. У ич-ичидан хуруж қилиб келган васвасани енголмади, рўё ортидан чопди.

Акбара йул танламай, сув кечиб, тош босиб, ёзги яйловларда ёнган тунги гулханлар, баджаҳл итлар яқинидан телбараб югурар, унинг ортидан милтиқ товушлари варангларди...

У осмонда юксалган ой шуъласига кўмилган тоғларда эс-хушини йўқотиб, якка-ёлғиз чопарди... Атрофини янги ўт-ўлан ва зирк ниҳоллари чирмаган, таниб бўлмас ҳолга келган уясигача етиб боргач, у сағир ва не замонлардан бери унутилган уясига юрак бетлаб киролмади... Лекин орқага қайтиш, ўзини енгитиш учун ҳам мажол қолмаган эди... Шунда Акбара яна қашқирлар илоҳаси Бури Онага нола қилди, акиллаб, ушлаб, узоқ йиғлади, бадбахт толедан тўхтовсиз арз этди, илоҳадан ўзини ойга олиб кетишни, одамлар йўқ ерга элтишини ёлвориб сўради.

Бўстон ўша кеча йўлда эди. Сурувни ёзлик манзилга етказиб боргач, орқага қайтмоқда эди. Албатта кечани ўша ерда утказиб, эрталаб қайтаверса ҳам бўларди. Лекин унда қўшга кечки пайт етиб келардию кун бўйи кутиб, сўнг кўчларни юклаб сурув кетидан йўлга тушишига тўғри келарди. Бунча вақтни йўқотишни у ҳеч истамас эди. Устига-устак, кўрада ёш боласи билан Гулимхон ва яна бошқа бир оиладан бўлак ҳеч ким қолмаган, улар ёзлик яйловларга кўчиш учун тайёр бўлиб ўтирар эдилар, эркаклар бари пода ҳайдаб кетишган эди.

Бўстон ўша кеча мана шунинг учун ҳам жадал орқага қайтмоқда эди. Не бахтки, Дункулик ҳам одатдагидай шаҳдам, шеркелбат йўртиб борарди. Унинг юришига одамнинг завки келарди. Чаққон от-да, бу Дункўлик. Олтин тусли зотдор Дон отининг ёллари ҳамда қулоқлари ойнинг нурида товланар, бақувват тушларида тун чоғи сув жилвалангандай пайлари ялтираб уйнарди. Ҳаво иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам, муътадил. Ўт-ўланлар ҳиди гуркирайди. Бўстон милтигини ҳар эҳтимолга қарши елкасига осиб олган — тоғда кечаси нималар бўлмайди. Уйга боргач, Бўстон милтиқни қозикка илади ва бешала ўқи бўшатилмаган кўйи шу ерда осиглиқ туради.

Бўстон қўшга тонг азонда, соат бешларда етиб боришни мулжаллаган, чамаси, ҳисобдан адашмаган эди.

Шу кеча у хотини билан фарзандига қанчалик қаттиқ боғланганлигига аниқ ишонч ҳосил қилди: бир кун ўтар-ўтмас уларни соғиниб қолди ва мана энди шитоб билан уй томон еларди. Йулда ҳаммадан кўра ҳам, ишқилиб, Акбара яна кўра атрофида изғиб, Гулимхон билан Кенжашнинг ўтакасини ёриб, қўрқинчли увиллаб юрмасин-да, деб хавотир оларди. Тошчайнар ўлгандан сўнг Акбара кўринмай кетган — ҳар нечук овози чиқмай қолди-ку, деб Бўстон ўзига-ўзи таскин берарди.

Ўша кеча Бўстон бекор хавотирланган эди.

Ўша кеча Акбара Бошат дарасида эски қуналғаси олдида Бўри Онага арз-шикоят қиларди. Мабодо, Акбара Бўстонларнинг кўраси атрофида пайдо бўлганда ҳам, у ҳеч кимни қўрқитиб, безовта қилмасди — Тошчайнарнинг ҳалокатидан сўнг, у одамлар манзилгоҳидан келаётган товушларга ҳасрат билан қулоқ соларди, холос...

Ва охири ўша кун келди...

Ўша кун эрталаб Бўстон уйқудан кўзини очганда, қуёш азот чиққан эди. У тонг қоронғусида қўшга етиб келиб, тўрт соатлар чамаси ухлаган эди. Эрталаб Гулимхон отасини безовта қилмасин деб, Кенжашни қанча ушламасин, кўчиш ташвишлари билан овора бўлиб кетиб, кичкинтойни андак кўздан қочириб қуйди. Болакай алланималарнидир чулдираб, ҳадеб отасининг юзларини силаб, шапатайлаб бошлади. Бўстон кузини очди, кулиб кичкинани бағрига босди, бутун жисми-жони унга ажиб бир меҳр-муҳаббат билан тулқинланди. Унинг пуштикамаридан дунёга келган кичкина соғлом, ҳаракатчан булиб усаётган, ҳали иккинчи тўлдирмаган эса-да, зийраклиги, ота-онасини севиши, юзи, сумбати, қилиқлари қуйиб қўйгандай ўзига ўхшаши, фақат қора олхўридай порлаган кўзларигина онасини эслатиб туриши билан беҳад қувонч бағишларди. Бир сўз билан айтганда, боламисан бола эди ва унга қараб туриб, Бўстон шундай ажойиб ўғилчаси борлигидан гурурланарди.

— Нима дейсан, ўғлим? Ўрнимдан турайми? Қани, қўлимдан тортиб юбор-чи? Торт, торт, ана, баракалла!

Ўхў, полвон-эй! Ана энди қани, қани, отасининг бўйнидан бир ачомласин-чи, оҳ-оҳ!

Гулимхон бу орада урни қовуриб, сут ва туз солиб қуюқ, қалмоқчой ҳозирлади. Қалмоқчой эрининг жону тани эди. Утарларгина эмас, ҳатто итлар ҳам узоқ тоғларга чиқиб кетган, Ўркунчиевлар хонадони жилла курса, шу тобда бемалол, хотиржам ўтириб чой ичсалар мумкин эди. Кўплар чўпон хонадонига бу фароғат камдан-кам пайтлар муяссар бўлишини яхши билмайдилар. Чорвага йил бўйи кеча-кундуз тинмай кўз-қулоқ бўлиб туриш керак, агар сурувни миңг бош деб ҳисобласак, қўзиси билан бир ярим минг деяверинг, мана бунақа ўтириб чой ичишга қўл тегадими. Чўпон хонадонлари буни фақат орзу қиладилар. Улар кучиш олди-дан бамайлихотир ўтириб чой ичишарди. Сўнг ёз бўйи тоғларга чиқиб кетишади. Машина пешинга етиб келадиган эди. Ўшангача ҳаммасини йиғиштириб, саранжом-саришта қилиб қўйишлари керак.

— Вой, ҳеч кўзимга ишонмайман, — дерди нукул Гулимхон, — қандай яхши, жонинг роҳат қилади, тинчликни қаранг! Сизни билмайману мен ҳеч кетгим келмаяпти. Келинг, уйда қола қолайлик. Кенжашжон, отангга айт, ҳеч ёққа бормайлик.

Кенжашжон нималарнидир бидирлар, дам отаси, дам онасининг тиззасига чиқар. Бўстон эса кунгилчанлик билан хотинининг гапини маъқулларди:

— Шундайми? Майли, нима қипти, ёз бўйи бу ерда яшасак?

— Хўп, айтдингиз-да, — куларди Гулимхон, — икки кун ўтмай сурув қайдасан деб, ҳайё-ҳайт жунаб қолардингиз, кейин сизга Дунқуликда қувиб ҳам етиб бўлмасди!

— Рост, Дунқуликни миниб ҳам етолмайсан! — тасдиқларди ийиб кетган Бўстон ва сўнг дикрайган мўйлабини силаб қўярди. Бу унинг кўнгли тўлганлигини билдирарди.

Улар хонтахта атрофида ерда ўтириб шундай нонушта қилишар, болакай атрофларида гирдикапалак бўлиб юрарди. Ота-онаси унга овқат едирмоқчи бўлиб уринишар, лекин

болакай бугун шухликни авжига чиқарган, уйнар, чопар, тинчлик бермасди. Ҳеч жойда ўтиришни, овқат ейишни истамасди. Эшикни ҳаво дим бўлиб кетмасин деб, ланг очик қўйишган, шунинг учун Кенжаш дам сайин ташқарига югуриб чиқар, галдираб ҳовли айланар, она товук атрофида пилдирашиб юрган кичкина, хурпайган жужаларни томоша қиларди. Бу қоровул Қудурматнинг товуги эди. Қудурматнинг ўзи яйловга чиқиб кетган, унинг хотини Асилгул Ўркунчиевлар билан бирга машинада борадиган эди. Асилгул боя уларникига кириб чиққан, юкларни йиғиштириб қўйдим, товукни жужалари билан саватга солсам бас, буни машина келганда қилсам ҳам булар, ҳозир кирларимни ювиб, қуритиб олай, деган эди.

Ўша куни эрталаб шундай утмоқда эди. Қуёш кўтарилиб, тузуккина қиздира бошлади. Ҳамма ўз иши билан овора. Бўстон хотини билан юклар, тугун, бўхчаларни боғларди. Асилгул кир ювар, ора-чора унинг ташқарига мағзава туккани эшитиларди. Кичкинтой Кенжаш эса ўз ҳолига уйнаб юрар, дам уйга чошиб кирар, дам чошиб чиқар, жужалар атрофида урала-шарди.

Бу орада меҳрибон курк товук жўжаларни ҳовлининг нариги чеккасига ер титгани бошлаб кетди. Кичкинтой жўжалар орқасидан думбиллаб чопди, шу тариқа улар саройнинг баланд девори орқасига ўтиб қолдилар. Бу ерда қариқизлар ва откулоқлар ўсиб ётар, ёз бўлгани учун осойишта, жим-жит эди. Жўжалар чип-чип қилиб, гўнг титишар, Кенжаш эса тинмай жўжалар билан гаплашар, қикирлаб кулар, уларни ушлаб, кафти билан силамоқчи бўларди. Она товук Кенжашдан чўчимас, бироқ бу ерда бирдан сассиз қадам ташлаб жуда катта кулранг ит пайдо бўлгач, товук хавотирга тушиб, хавфсираб қақағлай бошлади ва жўжаларини балодан нарига олиб кетишни маъқул кўрди. Кўзлари ажойиб кўм-кўк, каттакон бўз итдан Кенжаш сира ҳам тап тортгани йўқ. У кичкинага думини дўстона ликиллаатиб муштипар боқарди. Бу Акбара эди. У анчадан бери қишлоқ-қўра атрофида изгиб юрган эди.

Ўтган кечадан эътиборан ҳовлилар бўшаб, хувиллаб қолган, на одамлар ва на итларнинг овозлари эшитилар, ана шунинг учун ҳам Акбара одамлар қароргоҳига бунчалар яқин келишга ботинган эди. Кўксида ўлмаган оналик соғинч, армони билан, ўлмаган умид билан у гоятда эҳтиёткорона барча қўтонлар, саройларни айланиб чиққан, ҳеч қайда йўқотган бултуруқларидан ном-нишон топмаган ва шунда боши оғиб одам манзилига жуда яқин келиб қолган эди. Шундай қилиб Акбара кичкинтойимиз ёнида турарди. Ҳеч англаб бўлмайдик, у бу бола эканлигини қайдан билди? Одам сийқи демаса, у ўз болаларининг баайни ўзгинаси. Болакай ушбу каттакон яхши итнинг бошини силамоқчи бўлиб, қўлини чўзганда, Акбаранинг аламдан ўртанган юраги патирлаб кетди. У болакай олдига келиб, унинг юзини ялади. Кичкина унинг эркалашидан хурсанд бўлиб, қиқир-қиқир кулди-да, бурининг бўйнидан қучди. Ана шунда Акбара тамомила ийиб кетди, бола оёғи тагига чўзилди у билан ўйнаша бошлади — унга жудаям эмдиргиси келди, лекин болакай эмиш ўрнига унинг устига миниб олди. Кейин сакраб тушиб орқасидан эргаштириб чақиришга тушди: «Юр! юр!» — деб қичқирарди у қиқирлаб маза қилиб кулганча. Аммо Акбара нари қадам ташлашга юрак бетламас, у ёқда одамлар бор эди. Бури ўрнидан қимирламай маъюс кўзлари билан болага термулиб ётар, шунда бола яна орқасига қайтиб, унинг бошини силаб-силаб қўяр, Акбара эса уни ялаб-юлқар, бу болага бениҳоя хуш ёқарди. Бури юрагида йигилиб қолган барча меҳрини унга тўкиб солмоқчи, унинг бола ҳидларини куксини тўлдириб-тўлдириб искамоқда эди. Бу бола менинг қоя тагидаги уямда яшаса, қандай соз бўларди-я, деган ўй ўтди бури калласидан. Шунда бури боланинг нозик бўйнини тирнаб қўймаслик учун оҳиста унинг камзули ёқасидан тишлади-да, кескин бир ҳаракат билан ёли устига отди — бўрилар пода ичидан қўзиларни шундай йўл билан олиб қочадилар.

Болакай худди яраланган қуён каби қисқа чинқирди. Саройга кир ёяман деб келаётган Асилгул Кенжашнинг бақирганини эшитиб, шошилиб, бур-

чакка ўтиб қаради ва шу заҳоти Бўстоннинг эшигига югурди.

— Бури! Бури болани олиб қочди! Тезроқ, тезроқ!

Бўстон эс-ҳушини йўқотиб, девордан милтиқни юлқиб олди ва Гулимхоннинг орқасидан уйдан чопиб чиқди.

— Ана! Ана! Ана, Кенжаш! Ана, бури олиб кетяпти! — деб фарёд соларди Асилгул бошини қўллари билан чангаллаб.

Энди Бўстон ҳам бурини кўрди — у бақириб йиғлаётган болани бўйнига ортанча лўкиллаб кетиб борарди.

— Тўхта! Тўхта, Акбара! Тўхта деяпман! — бор овози билан бўкирди Бўстон ва бури ортидан қувиб кетди.

Акбара қочди. Бўстон унинг изидан милтиқ кўтарганча чопар ва гайритабиий товуш билан ўкирарди:

— Тўхта, Акбара! Ўғлимга тегма! Сенга ҳеч қачон ёмонлик қилмайман! Болани қўй, тегма унга! Акбара! Қулоқ солсанг-чи, Акбара!

Бури унинг сўзларига мутлақо тушунмаслигини шу тобда у унутганди. Бақириб-чақириб қувиш баттар қўрқитиб юборган бури энди тезроқ қочишга тушди.

Бўстон эса жавраганча-жавраб уни қувишдан тўхтамасди.

— Акбара! Ўғлимга тегма, Акбара! — деб ёлворарди у.

Ундан сал орқароқда Гулимхон билан Асилгул дод солиб югуришарди.

— Отинг! Тезроқ отинг! — деб қичқирди Гулимхон бола кўтариб кетаётган бурини Бўстон отолмаслигини унутиб.

Қичқирик, қув-қув бўрининг қонини жуштирди, унда бўри ваҳшати уйгонди, у ўлжасини қўлдан чиқармасликка қарор қилди. Болакайнинг ёқасидан маҳкам тишлаганча, бўри шиддат билан тоғларга қочиб тобора узоқлашиб борарди, орқасидан милтиқ отилиб, ўқ боши устидан чийиллаб ўтганда ҳам ўлжасини ташламади. Болакай дод солиб чинқирар, отаси, онасини чақирарди. Бўстон бўрини нима билан қўрқитишни билмай яна осмонга ўқ узди, лекин бўри бу сафар ҳам қўрқмади.

Акбара тошлоқ тепалар сари жадал югурар, у ерга етиб олса, бас, бирпасда изни чалкаштириб, кўздан гойиб бўлишини ўзи биларди. Бўстоннинг юраги орқасига тортиб кетди: қандай қилса болани қутқариш мумкин? Нима қилсин? Бу даҳшатли офат қайдан чиқди? Қайси гуноҳи учун?

— Болани ташла, Акбара! Ташла, ташла дейман, тегма боламизга! — хансираган от каби огир-огир нафас олиб, ҳирқираб дерди Бўстон. У бўрига илтижо қиларди.

Бўстон учинчи марта осмонга ўқ узди, ўқ яна ваҳшийнинг боши устидан визиллаб учди. Тошлоқ тепаўнгирлар яқин қолди. Ўқдонда иккита ўқ қолди. Яна бир сониядан сўнг ҳаммаси қўлдан кетишини сезиб, Бўстон бўрини отишга қарор қилди. Чопиб кетаркан, дарҳол тиззалаб ўтирди ва мўлжал ола бошлади, бўрининг оёқларини мўлжаллади, лекин ҳеч мўлжал ололмасди, кукраги ҳарс-ҳарс кутарилиб тушар, кўли қалтирар, унга буйсунмасди. У бутун кучи, иродасини йиғди, кўзини титраб турган милдан узмасди, бури худди асов тулқинлар узра сузиб кетаётгандек эди, шунда у тепкини босди. Тегмади. Ўқ бўри ёнидан тупроқни тўзғитиб учди. Бўстон милтиқни қайтадан ўқлади, охирги ўқ қолди. Яна мўлжал олди, энди у ўқ овозини эшитмади, фақат бури бир сакраб ёнига умбалоқ ошиб тушди.

Милтиқни елкасига осганча, Бўстон худди туш кураётгандай йиқилган бўри сари чопиб кетди. Назарида оёги ерга ёпишиб қолгандай, ҳеч чопиб етиб бўлмайдигандай, худди бум-буш ҳувилдоқда сузиб кетаётгандай эди...

Ҳаво бирдан совиб кетган каби у зум ичида муздай бўлиб қолди, ва бир алфозда йиқилган бури устига етиб келди. Унинг қадди бирдан етти букилди, гунг фарёд кутариб ўздан-ўзи чайкала бошлади. Акбара ҳали тирик эди. Унинг ёнгинасида кукрагини ўқ тешиб ўтган бола ўлиб ётарди...

Гунг эди дунё, гунгсираб ётарди. Дунё гойиб бўлди, унинг ўрнида фақат олов вошиллаган зулумот қолди. Бўстон кўзларига ишонмай букчайди ва ердан қонга беланган ўғлини кутарди ва бағрига босганча орқасига

тисарилди, шунда у нима учундир жон бераётган бури-нинг кўзлари кук эканлигига ажабланди. Сунг орқасига утирилиб гам-аламдан тилини йуқотиб, ҳалослаб келаётган хотинларга қараб юрди.

Назарида хотинининг бўйи осмон қадар чўзилиб кетгандай туюлди. Мана, унга томон бўйи кукка қадар чўзилган, ҳайҳотдай юзи онтарилган, ҳайҳотдай кў-лари буралиб унга узалган хотин чўзила келмоқда.

Бўстон узи ўлдириб қўйган кичкинтойни кучоғига босганча худди кузи кўр булгандай қадам ташларди. Унинг орқасидан нола кутариб, уввос солиб, Гулимхон судралар, унинг қўлтигидан вой-войлаган Асилгул тутган эди.

Аламдан кар бўлиб қолган Бўстон ҳеч нарсани эшитмади. Лекин бирдан худди қудратли шаршара юксақдан отилиб тушгандай қулоғи шангилаб очилди ва дунё шовқинга тўлди, у нима бўлганлигини тушунди ва кўзларини осмонга тикиб, даҳшат билан бақирди:

— Нимага, нимага ахир менга бу жазо?

Уйда у кичкинанинг жасадини кучишга тайёрлаб қўйишган каравотчасига ётқизди. Шунда Гулимхон жасад пойига тиз чўқди ва худди Акбара тўнлари ув тортган каби увиллай бошлади. Унинг ёнига Асилгул чўқди...

Бўстон эса милтигини кўтариб уйдан чиқди. У худди жангга бораётгандай бир даста ўқни милтиққа жойлади, бир дастасини чўнтагига солди. Сунг Дункуликка эгар урди ва отига сакраб минди. На хотини ва на Асилгулга бир сўз демай уйдан чиқди...

Қурадан пича нари боргач, Дункуликнинг бошини қўйиб берди. Олтин тусли саман от Тамаң қишлови томон учиб кетди. Бу йулдан у қиш чиққанда утган эди.

У истаб борган одам жойида экан, акс ҳолда ернинг тагидан булса ҳам, уни топар эди.

Ўша куни Бозорбой Нўйғутовнинг ҳовлисида ҳам машинага юк ортишмоқда — кўч-кўронни ёзлик яйловларга жўнатишмоқда эди. Ўз юмушлари билан овора одамлар қўра орқасидан Бўстон келгани, оддан тушиб,

милтигини қайта ўқлагани, сўнг яна елкасига осиб олганини пайқашмади.

Машинага юк ортилаётган жойга келгандагина, унга кўзлари тушди. Бозорбой машина тепасидан сакраб тушиб, унга бақрайиб қаради.

— Нима дейсан? — деди у Бўстоннинг ёниб битган ғуладай куйган юзига тикилиб, энсасини қарт-қарт қаширкан. — Нима қилиб юрибсан? Нега бундай қараяпсан? — саросимага тушди у ёмон бир нарсани сезиб. — Яна бўри деб келдингми? Бошқа ишинг йўқми? Мендан сурашган эди, ёзиб бердим, шу.

— Тупурдим нима ёзган бўлсанг ҳам, — қаҳр билан деди Бўстон унга ўқдай нигоҳини қадаганча. — Ишим йўқ. Сен ёруғ дунёда яшашга нолойиқсан. Сенга шуни айтмоқчийдим. Етар энди!

Бозорбой ҳатто ўзини тўсиб улгурмади. Бўстон милтиқни унга тўғрилаб, мўлжалга ҳам олиб ўтирмай тепкини босди. Бозорбой чайқалиб кетди, юк машинасининг орқасига яширинмоқчи бўлди, лекин иккинчи ўқ унинг нақ елкасига тегди, Бозорбой уч марта тўнтарилиб, сўнг боши кузовга урилди, ерпарчин бўлиб қулади ва титроқ панжалари билан қора ерни тирнади. Ҳаммаси шунчалар тез руй бердики, олдинига ҳеч ким ўрнидан қимир этмади. Ниҳоят, шўрлик Кук Турсун дод солиб ўзини эрининг устига ташлади. Ана шундагина ҳамма қий-чув қилиб отилган кишининг тепасига барабар ёпирилдилар.

— Қимирламанглар! — баланд овоз билан деди Бўстон атрофга аланглаб. — Ҳеч ким жойидан қимирламасин! — деб иддао қилди ҳар бирига милтиқни бир-бир тўғрилаб. — Керакли жойга ўзим бораман. Шунинг учун ҳеч ким жойидан қимирламасин! Акс ҳолда ўқим етарли! — У чўнтагига уриб қўйди.

Ҳамма яшин ургандай таққа тўхтади, ҳеч ким нима гаплигини тушунмас, нима дейишни билмас, тили калимага келмас эди. Ёлғиз бечора Кук Турсунгина бадбахт эрининг жасади тепасида йиглаб-сиқтарди.

— Билардим итдай ўлиб кетишингни, итдан фарқинг йўқ эди! Ўлдир, мени ҳам ўлдир, қотил! — паррихта,

шурида Кук Турсун ўзини Бўстонга отди. — Мени ҳам итдай ўлдир. Кўзим ёруғ дунёни ҳеч кўрмади, нимага керак менга бундай ҳаёт! — У яна нималарнидир бақириб айтишга уринди: — Бозорбойга айтдим, бури болаларига тегма, дедим. Яхшиликка олиб бормайди, дедим. Лекин баттол қулоқ солмади, ҳатто бури болаларини ҳам сотиб ичди. — Кейин икки чупон унинг огзини юмиб, нарига олиб кетишди.

Шунда Бўстон атрофда каловланиб турганларга қаҳрли нигоҳ югуртириб, овозини кутармай, лекин кескин қилиб деди:

— Бас, ўзим керак ерга бораман, ўзим ҳаммасини айтаман. Ҳа, ўзим айтаман! Ҳа, ўзим айтаман! Сизлар шу ердан қимирламанглар. Эшитдингларми?

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамма бўлган ишдан антанг эди. Одамлар чеҳраларига бир-бир қараркан, Бўстон шу дақиқадан эътиборан ўзининг аллақандай чизиқдан утганлиги ва ўзини бошқалардан ажратганлигини англаб етди: шу дақиқагача унинг атрофини яқин одамлар қуршаган, улар билан биргаликда ойлар, йиллар ёнма-ён нафас олган, ризқ-руз топаман деб уринган, кун кечирган эди. Уларнинг ҳар бирини билар, улар ҳам уни яхши билишар, ҳар бирлари билан муомала қилган, лекин мана энди улар бутунлай бегонасираб қарашарди, мана энди улардан мутлақо айрилди, улар билан ҳаётини боглаган ишлар бари узилди, ўртада энди гўё ҳеч нарса ва ҳеч вақо қолмади, гўё у ўлиб-тирилгандай ва шунинг учун уларга янада кўрқинчлидай туюларди. У шуларни тушунди.

Бўстон отни етаклаб кетди. У орқасига қайрилиб қарамас: кўл томонга, ўзи жавоб берадиган томонга йўл олганди. Унинг боши қўйи солинган, орқасидан бир оз оқсоқланиб, жилов-жабдуқлари ширқиллаб вафодор Дункулик одимларди.

Ҳаёт шоми бошланган эди...

— Мана, дунё ҳам охир бўлди, — ўз-ўзига деди Бўстон ва шунда унга бир даҳшатли ҳақиқат очилди: шу дамгача

бор ёруғ дунё унинг ўзида жамлашган экан, мана энди шу дунё битди. У осмон эди, у ер эди, у тоғлар эди, борлик, тирикликнинг буюк онаси бўри Акбара эди, Ола Мўнгу музликларида абадиян қолиб кетган Эрназар эди, пуштикамаридан бўлган охирги бир парча эт, ўз қўли билан отган Кенжаш эди, лаънатланган ва ўлдирилган Бозорбой эди ва то шу тобгача нима курган, бошидан нимаики кечирган бўлса — буларнинг бари у, унинг ўз жаҳони эди, у учун яшарди, уни деб яшарди, мана энди, гарчи булар ҳаммаси азалдан қандай эса, худди шундай яна боқий қолаверади, лекин фақат энди булар ичида у бўлмади — у энди бутунлай ўзга одам бўлади, унинг дўнмас, қайталанмас дунёси эса энди йўқолди ва у ҳеч қачон ҳеч кимда такрорланмагай. У буюк ҳалокатига етиб келди, унинг учун дунё охир бўлди...

Қўл буйига элтадиган кимсасиз дала йўлида Бўстон бирдан шахд билан орқасига утирилди, отининг буйнидан қучоқлаб осилди ва алам билан ҳўнграб йиглаб юборди.

— Ў, Дункулик, нима қилиб қўйганимни фақат сен тушунасан! — деб ўкириб йигларди у бутун жуссаси силкиниб. — Мен нима қилай? Ўғлимни ўз қўлим билан ўлдирдим, уни ерга қўймай кетяшман, севган аёлим ҳам ёлғиз қолди.

Кейин чилвир-чумбурни ўради, тизгин-жиловни Дўнкўликнинг юганига ўраб тугди, узангилар отнинг биқинини уриб ташламасин деб, эгарнинг қошига маҳкамлади.

— Бор, бор, уйга бор, жонивор, майли қайга десанг, ўша ерга бор! — видолашди у Дункулик билан. — Энди бошқа дийдор куришмоқ йўқ!

Отнинг сағрига кафти билан урди, уни чув деб ҳайдади, от бўшаганига таажжуби ортиб, қўра томон юриб кетди.

Бўстон йўлга тушди...

Иссиққўлнинг мовий ошиёнаси дам сайин яқинларди, худди мана шу дам ғойиб бўлиб, дам яна ўз бағридан ўзи қайта яралиб, дўнгалакланиб чопаетган тўлқинлар каби қўл бағрида бадар йўқ бўлиб кетсам дерди, асло яшаб-яшагиси келмасди...

МУНДАРИЖА

Қулаётган тоғлар	3
Қиёмат	257

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ
ҚУЛАЁТГАН ТОҒЛАР
ҚИЁМАТ
(романлар)

Муҳаррир *С. Мирзааҳмедова*
Мусаввир *Т. Каримов*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Қутлуқов*
Техник муҳаррир *У. Ким, Т. Харитонова*
Мусахҳиҳлар *Г. Азизова, Н. Умарова, С. Салоҳиддинова*
Компьютерда саҳифаловчи *Б. Душанова*